

A 2005
2617K

John
Kekkonen

Әбділ Керімбайұлы

ҚАЗАҚ КЛАССИКАСЫ

ӘБІШ КЕКІЛБАЙҰЛЫ

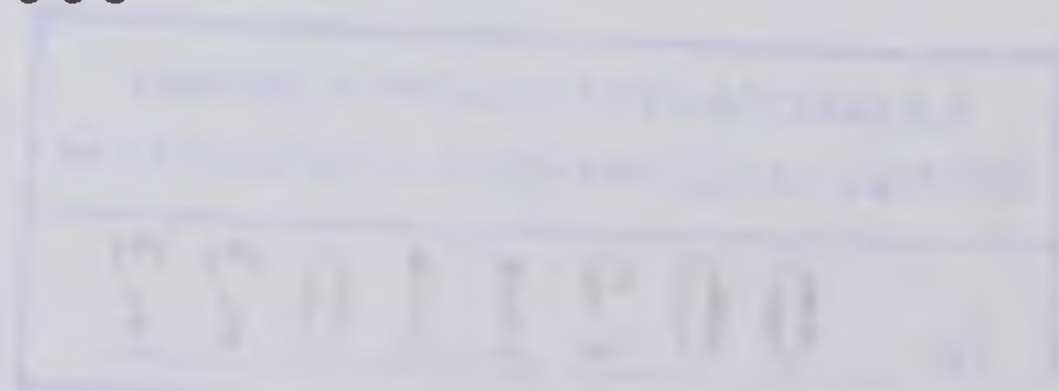
ОН ЕКІ ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

2
ТОМ

Алматы

ӘКЕ баспасы

1999

ББК 84 (5 Каз)

К 28

Басылымның жалпы
редакциясын басқарғандар:

Мереке Құлкенов

Темірхан Медетбек

Тілекқабыл Боранғалиев

Кекілбайұлы Ә.

К 28 Он екі томдық шығармалар жинағы.— Алматы:
«Өлке» баспасы.— Т. 2.—1999.— 400 бет.

К 4702250101

ББК 84 (5 Каз.)

ISBN 5-7667-7799-3

© «Өлке» баспасы, 1999 ж.
(Құрастыру. Алғысөз, көркемдеу)

КҮТҮПХАНА

ХИКАЯЛАР

ҚҰС ҚАНАТЫ

Салпы етек, шұбалаң жаулық қара кемпір екі бөлме, бір кухня, ащы шектей шұбалған тар коридорда ыбырсып жатқан қиқым-сиқымның шетіне шыға алмады. Сыпырғыш ұстап үйренбеген ебедейсіз қол бірін жинаса, бірін шашып алады.

— Қараң қалғыр қала тіршілігінің қуыс-қуысы, бөлек-салағы неткен көп!

«Үйін тазаламай, тал түске дейін ұйқы соққаны несі?»— дегендей төр жақтағы есікке ауық-ауық қарап қояды.

Өзінің төрт қанат шатпасы болғанда ғой, әлдеқашан айнадай боп шыға келер еді. Екі қара ала, екі терулі алаша, күн жеп тастаған көне төсек қап пен күйе-күйе аяқ қап. Ық жаққа апарып төрт-бес сіліксең жетіп жатыр. Аузы қисайып кеткен атамзаманғы жүк аяқ, ұста қайнысы қалай болса солай лекерлей салған абажадай әбдіре тек көшкен-қонғанда ғана қозғалады. Қара орманының сиқы сол. Оның өзі де ұзатылған қыздың отын жинайтын шошаласында иесіз қалды.

Әліге дейін көз алдында: үш бума уық, керосин құйған темір күбінің ар жағына, босаға жақ бұрышқа тығылды; көгі үзіліп сылдырап тұрған төрт кереге — бұл үйдің үзік-туырлығы, қызының үйінің тоқымдары мен жабулары, ыбырсып жатқан көп киіздің астына түсті; талайғы тал шаңырақ аядай қуыстан орын тимей, сыртқа, шошаланың төбесіне төңкерілді. Соның бәрін жайғастырып жүріп, адыра қалғыр, көзінің жасын тыя алсайшы. Жыламай да қайтсін! Баяғыда атасы жарықтық өз қолымен шаңырағын көтеріп, енесі байғұс уығын шаншып қалқитып берген қашанғы төрт сағанақ қой! Одан бері талай заманақыр өтсе де шайқалмай келіп-келіп, енді міне, айдың-күннің аманында біреудің күбір сасыған қорасында жайрап қала берді. Аяққап пен төсекқапты

көзімдей көр деп екі абысынына ұстатты. Әбдіре мен жүк аяқты екі келініне қолдатып жіберді. Бұларды аттандырып салуға келген қатын-қалашқа ожауы мен табақтарына дейін таратып берді. Төрт қанат шатпаның сүйегіне, қара қазанына ғана тимеді.

Қызын былайырақ шығарып:

— Қарағым, өзің өскен құрым күркені жазда үйіңнің қасына қалқитып тігіп қой. Кім біледі шаһарлы жерге үйренісе алмай қайтып кеп жатсақ, әйтеуір, өз үй, өлең төсегіміз күтіп тұрады ғой,— деді.

Қаршадайынан жолдас болған мүліктен қалағына қорғасын құйған ұршығын ғана алды. Керегенің басында қара тайлақтың жүні ілулі тұрушы еді. Соны тастаған жоқ. Қалаға барғанда қу тақтайдың үстінде құйымшағымыз тықылдап қалай отырамыз деп, екі теру алашаны бұды. Келгенше поездда басына жастық қылды.

Анада баласы көшіріп әкетем деген әңгіме шығарғанда-ақ қатындар айтып еді: «Асты тақтай, үсті тақтай, ортасы шылдырмақтай ақ пәтерге де кірерсің. Жұмсақ көрпені төрт қабаттап астыңа төсеп, қақ төрде қақырайып бір отырарсың. Суың келулі, отының түсірулі, қазаның асулы. Әй, қаланың тіршілігінің несін айтасың, қолыңды бір жылы суға маласың ғой!»— деп.

Бұл ойлаушы еді: «Апыр-ай, сонда екі қолым алдыма сыймай, ұзақ күнді кеш қыла алмаймын-ау!»— деп.

Қатыны құрғырлар жырқылдап кеп күлетін еді:

«О жағынан қам жемей-ақ қой!»— деп; «Қара балаң тірі болса, әлі-ақ бір күні сидаңдаған қу сирақ бір шүйкебасты қолынан жетектеп әкеп тұрар»,— деп; «Бұ заманның қызы оқимын-тоқимын деп жүріп, әбден сарқарын тартып егдергенде барып тұрмысқа шығады»,— деп; «Ондай тасаяқ неменің бір жылға жетпей-ақ іші бұлтиып шыға келетін»,— деп; «Келін-балаң кеш болса-ақ, қол ұстасып киноға кетер»,— деп; «Үйде алдыңдағы қуыршағыңды құшақтап, әлди-әлдиңді айтып сен қаларсың»,— деп; «Біз бейбаққа қала болсын мейлі, дала болсын мейлі, қашан қара көрге кіргенше, қол қусырып қарап отыру бәрібір жоқ қой»,— деп.

Сонда да бұл: «Иә, қазір қатын пайғамбар болған заман ғой. Әлгі айтқандары рас болса рас та шығар. Бірақ, ең болмаса, келінім бала тапқанша ермек қылайын»,— деп ұршығын жол азық салған дорбаның бір бұрышына тыққан.

Сонау ит арқасы қияннан қалтаға тығып әкелген қос уыс жүн қашанғы ермек болсын. Баяғыда-ақ шетіне шыққан. Жүн-жұрқаны көп жеп қойған қомағай ботаның тамағынан түскен қоядай кішкене домалақ жіп тышқан домалатып әкетпесе, жатқан шығар бір жерде.

Енді, міне көрмейсің бе, ермек болсын деп, бір ауық үйге айналайын десе, осылай бірін келістірсе, бірін келістіре алмайды. Сосын: «Ит жегір-ай!»— деп қолын бір сілтеп, төр алдындағы күрпілдек тақтай төсекке барып қисаяды. Жантайып жатып қайдағы-жайдағыны ойлайды. Қайдағы-жайдағы ойлағанда да өрісте жайылып жүрген інгені, белдеуде байлаулы тұрған ботасы жоқ қаланың кемпірі шырқ айналып үйіріліп баяғы бір баласы мен бір келінінен басқа нені ойлаушы еді...

Жарықтық бұ жақтың өкіметі — әлде сүйектерін сүйретіп алыстан келді ғой деп аяғандары ма, әлде жансыз-жақсыз жалғыз екен деп қарасқандары ма — әйтеуір күз түсе көшіп келген бұларға жаз шыға қаланың қақ ортасынан ойып тұрып қос бөлмелі, тағы да толып жатқан бөлек-салақ қуыстары бар жаңа пәтерді жарқыратып бере салғаны.

Баяғы қи жағып, қимай түтеткеннен басқаны көрмеген ауылдас әйелдердің айтқандары ып-рас: бір шүмегін бұрасаң — суы келіп тұр; бір шүмегін бұрасаң — оты жанып тұр. Жуынып-шайынатын моншасы екеш моншасына дейін ішінде. Моншасын айтасың-ау, әлгі басыңа шапан бүркеніп, қалқа қылар қалтарыс іздеп қыр асып әуре болмайсың, әжетханасына дейін отының басында. Әуелі, құрып қалғыр, қысылып жүрді. Қара қазанның, асулы ырысхананың дәл түбіндегі қуыста жалтыраған тас келіде қонжиып қайтып отырарсың! Бірақ бұл жұмыр бас неге көнбейді, оған да үйренді. Осы күндері қаланың тәрі мен тәртібіне шорқақ тұз адамы келе қалса: «Отағасы, қолыңызды жусаңыз мына бір есікке, дәрет алсаңыз әне бір есікке кіріңіз!»— деп алдына түсіп, тақылдап тұрғанын.

Айтсын-айтпасын, қала жарықтық нағыз әйелдердің жайы екен. Құрық сілтер жерде —«алың, алың» деп базарың тұр, қамшы сілтер жерде —«бажалыста, бажалыста» деп дүкенің тұр. Тіпті қаланың әйелі естігені ішіне сыймай, өсек айтқысы кеп көмекейі бүлкілдеп бара жатса, бір үйден бір үйге жүріп аяқ ауыртып әуре болмайды, бір жағынан енді-енді шырайы кіріп келе жатқан әңгімені қимай, бір жағынан үйде өзін күтіп тұрған мың бір түрлі

шаруаны ойлап қылпылдап әлекке түспейді, ошағынан он қадам ұзамай жатып, айналайын қара темірдің құлағын бір бұрайды да, саулай жөнеледі.

Туғалы қыр тұрмысының тауқыметін тартып арқа еті арша, борбай еті борша боп жүрген ол көзінің қарашығының, ботасының, қоңыр қошқарының, құлыншағының, аспандағы айы мен жұлдызының, жердегі асқар тауы мен айдын көлінің, құлдығының, ақ патшасының, балапанының, шырқ үйіріліп келгенде, баяғы сол етегінен ұстатып көз көрмеске көзін асырып әкеп отырған жалғызының, жаман қара баласының арқасында, міне, осындай пейішке күмп етіп кірді де кетті. Көшіп келгенде бас қалқалаған қарағай шарбағы, қабаған иті, шүңірек көзі, шүңкиген сақалы бар қырыс маңдай қырсық шалдың қоржын бөлмесіндегі екі қолтық буыншақ-түйіншекті бес-алты бала жігіт таласып жүріп таксидің артына тықты. Таласып жүріп жаңа пәтерге кіргізіп берді. Бір теру алаша мен бір чемодан кітапты құшақтап төргі бөлмеге баласы жайғасты. Бір теру алаша мен бір чемодан көйлек-көншегін құшақтап қапталдағы бөлмеге бұл жайғасты. Ас үйге төрт-бес тарелка мен шұбар ала кастрюль жайғасты.

— Бауырым, баспананы соқтың. Сендей жігітке шөбі түсіп тұрған бойжеткеннің де маңдайы жырта қарыс шығар. Оған ертең, аузыңнан не шықса да, екі еткізбей орындатып бақ. Әйтпесе, біздің пақырлардай пәлен жыл бойы жат біреудің босағасында күйелеш-күйелеш боп пеш жағып жүрсе білер еді сендей күйеудің қадірін!— дейді баласының бұрын үйленген құрдастары, қанырап тұрған екі бөлменің тыр жалаңаш төрт қабырғасына қызылды-жасылды жиһазға қызығып тұрғандай тамсана телміріп.

Әлгі бата жүрмейтін көк мойнақ шөлмектің бір-екеуінің бөксесін жылтыратып, бұл екеуінің қолын кезек-кезек қысып олар да жөніне кетті.

Ай тақыр екі бөлмеде аналы-балалы екеуі оңаша қалды. Ауылдан көшіп келгелі көзіне жас алмап еді. Енді, міне, үсті-үстіне жыбырлап барады. Жаулығының ұшымен бір сүйкеп қойды.

Марқұм осы үйдің адамы осы баласы туғанда қолындағы жалғыз қашарын кіндік кесерге беріп еді. «Ертен балаңның таңдайын ағартатын баурынан тартар жалғыз сиырыңды жетектете салғаның не?»— дегенінде: «Әй, біздің үйдің әйелі, бүлк етпе. Мойныма ала дорба іліп, ел

ақтасам да, қарағымның қарнын аш етпеспін», деп еді. Аш етпеді ғой... Баласы екіге толмай жатып майданға кетті. Бар болғаны екі рет қана хат салды. Екеуін де госпитальда жатқанда жаздыртыпты. Алдыңғысында бұғанамнан жараландым деп еді, соңғысында басынан оқ тиіпті. Соңғысының тұсында: «Басынан жарақаттанса, бәлкім елге қайтарар»,— деп үміттеніп еді, оқ астына қайта кетіпті. Сол кеткеннен мол кетті. Соғыстың тұсында келген қара қағаз ауылсоветтің кеңсесінде жатып-жатып, бұлардың қолына баласы төртінші класты бітірген жылы зорға тиді. Жарықтық, жатқан жері жәннат болғыр, артына, әйтеуір, қарайтып жалғызын қалдырғасын болды да.

Баласы кішкентайында әуейілеу еді. Мал сауып жатқанда қой қосақтас деп жіберсең, ауылдың шетінде батып бара жатқан күннің шапағына қарап аузы аңқайып тұрар еді.

Соны көрген шопан қайнағасы:

— Айтпады деме осы балаң адам болмайды. Малдың қарасынан қашқан қай қазақ оңып еді. Әттең тілімді алмайсың, бір жаз бойы қозы қайыртып, қой құрттатып қойсаң, малдан қашқақтағанын көрер ем. Жалғызым жетілген соң жетісем деп сен жүрсің. Осы шіркін, сірә, өз нанын өзі тауып жей алса жарар еді,— деп күйіп-пісер еді.

Кешке жатарда баласы бұның құлағына сыбырлайтын:

— Апа, мен адам болмағанда не боп кетем?

— Е, не боп кететіні несі? Енді бір он жылда мынау деген жігіт боласың!

Баласы шопан шалдың сөзіне қатты сеніп қалса керек, бұған иланбаған ыңғай танытады. Туырлықтың жыртығынан түскен жұлдыздардың жылтылына телміріп сұлқ жатады. Енді бұның көңіліне уайым қашады. Апырай, осы бала шынында да бір түрлі. Асық ойнамайды. Ләңгі теппейді. Қозы құмайды. Айдалада жел ұшырып бара жатқан қағаз көрсе, алымы жоқ, берімі жоқ соңынан шапқылай жөнеледі. Итсигектің басына ілігіп қалған жерінен жұлып ап, бас көтермей оқып келе жатқаны. Кейде қараптан-қарап отырып айтқан сөзді естімейді. Ауылдың алдындағы сағым шалып жататын құла далаға ертелі-кеш тесіледі де отырады. Осының бәрі тегін бе екен өзі. Аанада шашын алып беріп кеткен ақсақ қоймашы: «Мына патшағардың басы қызық екен. Маңдай жағы жаңа піскен шәмші қауындай дөңгеленіп жатыр да, желке жағы қазанның асқабағындай қыртыс-қыртыс. Екі

шекесін қара, әлдекім дойырман тіліп өткендей, жыртылып айырылып тұр. Мынауың әйтеуір мен көрмеген бас екен!»— деген. Сұңқылдаған сұмырай: «Қайдағы-жайдағыны айтып қақылдап кетіппін, жаманды-жақсылы Құраш бақсының жиенімін ғой, тілім тиіп жүрер-ау»,— деп, қос шекесінен бүріп ұстаған тегеурінді қол мен лып-лып еткен алмас ұстараның ащы жүзінен сескеніп тырп етпей отырған қара баланың құж-құж желкесіне: «Тфә, тфә!»— деп былш-былш түкірген-ді. «Нысаналы екен балаң,— дейді әлгі көгермегір қоймашы.— Иә, аузымен құс тістеген дүлдүл, иә қотыр тоқтыны көтеріп ұрып бауыздай алмайтын мырқымбайдың өзі болады».

Сумақай қоймашының ол сөзіне бұл күлген де қойған. Бірақ, байқады, осы жаман неменің жүріс-тұрысы әлгі ақсақтың айтқанының алдыңғысынан гөрі соңғысына көбірек келіңкірейді. Көрші үйдің еркегі атқа жұмсаса, жайылып жүрген жылқының маңына жақындай алмай, қолына ұстап кеткен жүгенін жерге сүйретіп, кесектеп айдап әкеледі. Шөгіп жатқан түйеге бөксесін арта алмай тырбаңдап жатқаны. Бұл неғып тап осынша бозымбай болды екен? Ер жігіттің нағашысын сұра деуші еді. Өз төркіні, құдайға шүкір, қолынан дойыры түспеген өңшен ала көз, қызыл кеңірдек... Атадан көп туса да, солқылдап тұрған шақтарында сойылға көп жығылып өспей қалған... Бүгінде айналасы отыз-қырық үй. О да бір қонысқа бас қоса алмай Арқаның дөңінде, Хорезмнің ойында бет-бетіне бытырап жүр. Оларға тартса өз иығын өзі жұлып жеп, жаланып тұрар еді. Ал енді әкесі пақыр, жер жеткізбесін, әйел бұның лақтырған таяғын әкеліп бере алмайтын. Шаруаға қырсыз. Баяғыда көшіп-қонып жүргенде түйеге жүкті қайнағасы мен бұл артады да, ал әлгі осы үйдің адамы мен абысыны көтеріп беріп кеткен теңге күштері жетпей тілерсектері дір-дір етіп тұрғандары. Сөйтіп жүріп пақыр думаншыл-ақ еді. Есілдерті ат пен домбыра-тын. Бұл осы ауылға түсіп құда шақырысқанда төркін жұрты: «Ақтылы қой мен торала жылқыны өзіміз де айдап көше алмай жүрміз. Бізге мал керек емес, алды деген атақ керек. Әлгі күйеу баламыздың бәйге бермейтін буырыл биесін қалаймыз деп қадала қалғандары. Есіктің қыр көзінде әңгіме тыңдап отырған осы үйдің адамы шайға шоқ әкеп кіріп қайта шығып бара жатқан жеңгесінің шалғайына оратылып сыртқа атты. Үйдегілер қауқылдасып қала берді. Шай кетті. Ет келді. Ет кетті. Ағарған келді. Қонақтар бата

жасап, аяқ созайық деп сыртқа шықты. «Ау, әлгінде ғана белдеуде тұрған бәйге бурыл қайда?» «Жаңа тұрған!» «Жер жұтты ма, көк жұтты ма!» Жұрт аң-таң. Бір уақытта атасы жарықтық: «Ау, әлгі біздің бала қайда?»— дегені жан-жағына алақтай қарап. Құдалар да қайран: «Бәсе, күйеу бала неге көрінбейді осы?». «Бәйге бурылды сол мініп қашқан болды, артынан қуып жетіп ұстандар найсапты!»— Төрт-бес жігіт атқа қонды. Ертеңіне сәскеде қуғыншылар «көп болса, қыздарын қайтып алсын, бәйге бурылды бермеймін» деп елден шығынып бара жатқан қашқынды құла түзде қуып жетіп, қайтарып әкелді. Сөйткен бәйге бурыл бұның төркініне бәрібір мал болмады. Ауылдан шыға дәрет орнына қан сұлатқан жануар бөтен елде бір жыл бойы құлағын тіктемей қояды. Ақыр соңында: «Күйеу мен жиеннің назасы жаман дейтін еді, назасына қалдық білем»,— деп жетектеп әкеп беріп кетті. Ауылға оралған соң бурыл бие бір айдан соң үйелеген жерінен тұрмай қалды. Содан осы үйдің адамы «барлық пәле сенің төркініңнен келді» дегендей біразға дейін бұның бетіне қарамай жүрді. Бәйге ат сөз болған жерде марқұм күні кешеге дейін бір күрсініп қоятын. Ат құлағында ойнап өскен әкесіне тартқанда да бұл шіркін тап осындай салбөксе болмаса керек еді. Ал атасы жарықтық омырауы алқа-салқа, ылғи быршып терлеп жүретін мұрны қолағаштай қызыл күрең шал еді. Енесі пақыр дәулетті жерден шыққанмен мақтамасаң былқ етпейтін шығымсыздау кісі-тін. Сол мінезіне қанық атасы жарықтық кемпірінің шайына көңілі бітпегенде, ол қазан-аяқ жаққа күйбеңдеп кеткенде, қол сандықтан түрулі шай алып түп-түгелімен тас құманға бір-ақ төңкеріп, қағазын табадағы жайнап жатқан қызыл шоққа лап еткізіп, түк көрмегендей тып-тыныш отыра қалар еді. Шыны аяқтың түбіне жұққан қан күрең шайды ішіп жатып: «Шындарыңды айтыңдаршы, балалар, басқа үйден осындай шай іштіңдер ме? Пай-пай біздің кемпірдің демдеген шайына не жетуші еді. Бір өзі бір құнан қойлық қой»,— деп көзін қысып қояр еді. Сонда енесінің тұмсығы қызарып, шошаңдап алдына түсе берген жаулығының ұшын кейін серпіп, тағы бір түрген ақ құйрық қағаз шайды лақ еткізіп құманға құя салар еді.

Көзі көре қалды, атасы марқұм ылғи солай лақылдап асып-төгіліп жүретін. Одан арғы аталарының да кербез аты, керік аты тарағанмен, тентек аты тармапты. Баяғы итырқылжың замандағы қырқыстардың қай-қайсысында

да осы ауылдың ат қосты хабары естіледі де, адам қосты хабары естілмейді. Сарайшықтағы қалмақтарды шабатын жорыққа жаужүрек болғанмен жұқа тақым Қонай батыр атты осы ауылдан мініп аттаныпты. Соған қарағанда, осы ауылдың найза мен дойырға үйірлігі шамалы секілді. Жатты былай қойғанда, тентегі мен телісі молырақ ағайын ауылдардың өздері-ақ жылқыларын тырқыратып қуып күн бермеген көрінеді. Қайткен күнде де, осы ауылдың аузы салымды болғанымен, қанжығасы қанды емес сияқты. Әй, бәсе, бұдан туған бала қалайша босбелбеу болады деп еді-ау. Сөйтсе, өз тұқымына тартып жүр екен ғой...

Астапыралла-ай, адам иттің көңілі бас білмейтін байталдың құйрығындай бәтуасыз шыбжындайды-ау кейде. Қайдағы бір сумақайдың сандырағына ілесем деп аруағынан айналатын ата-бабаға қараптан қарап тіл тигізе жаздағанын қарашы. Сол суайт не біледі дейсің! Өткен бір жолы ылғи қабағынан қар жауып түксиіп жүретін жүн маңдай мұғалімнен сұрап еді, бетінің өзінде бес батпан зіл тұратын сұп-сұр пақыр ыржаң ете қалғаны. «Әй, жеңгей-ай, жоқтан өзгені уайымдай береді екенсің. Малға қыры бар, малдың тілін малдан артық білетін қазақ сенің балаңсыз да жетіп жатыр. Ай қараса ай қарасын, мектептегі баланың маңдай алды сол!»— дегені. Міне, бұл бозымбайдың сондайы тағы бар. Жыл сайын мақтау қағаз алады. Бұл бағытымен төрт қанат жаман шатпаның төрінде ала қағаз қыстырылмаған уық қалдырар түрі жоқ.

Соны ойлағанда, топырағы торқа болғыр ата-бабаның басын тағы ауыртады. Тап осы ауылда арғы-бергіде ділмар болған, сұңғыла білгір болған да ешкім естілмейтін сияқты еді. Сөйтіп, жүріп өздері сонау байбақтының Шоланымен құда. Шоланнан Дат туғанда, Даттан Сырым тумай ма? Сырым осыларды жиен тұтыпты деседі. Арқадағы асына үй апардық, қырық ірі қара соғым, қырық саба сауын апардық деп күпілдейді, осы ауылдың екі шалының басы қосыла қалса. Сөйтіп жүріп, өздері түп нағашымыз баяғыда бір тайпа елді Сауран айналдырып әкеліп, осы қонысқа қондырған Есенқұл баласы Есек батыр деп бөседі. Сөйтіп жүріп өздері, бұл тайпаның жуастары «көп ділмардың аулы» деп желпінтіп, еті пысықтары «көп бәдіктің аулы» деп шенейтін бұның төркін жұртын да осылар жиен қып жатады. Қабағы қаттылары бұны «келін» деп тұқыртса, қабағы жылылары «жиен» деп

еркелетеді. Не де болса, шешен мен ділмар, сұңғыла мен пысық бұлардың төңірегінде көп болғанмен, өздерінде жоқ. Сонда мына жаман нағашыларына тартпағанда, кімге тартып осылай боп жүр дейсің! Ең азы бұның көкесінің өзі салқын сазда сары қымызды сапырып отырып: «Келдібай мен Майлыбай, бір құдыққа қондың-ай, батыр — бізден, би — сізден, шаршымызға толдық-ай!»— деп ыңылдап отырмаушы ма еді. Сөйткен ата-баба жаман жиендерін тегін тастады ғой дейсің бе?

Соны ойлағанда әлгінде ғана таңқы құдықтың түбіндей тартылып қалған көңілі қайта шалқып шыға келеді. Әлгі жүнқабак мұғалім дұрыс айтады. Қой құрттайтын қазақ мұнсыз да жетеді, ал ала қағаздың артына түскен азамат қай бір толып жатыр. Осы немені көген мен шөмеленің маңынан жүргізбей-ақ қояйын деп көктемде қозы салдырмады, жазда айыр ұстатпады.

Бригадир боп жүрген бір жамағайындарының шала бүлінгені:

— Колхоз байғұс бір қолын екі ете алмай жатқанда, сен пілдей бір жігітке қағаз күйелетіп қоясың. Оған қайдағы бір жын-сайтанның суретін шимайлатқанша, неге елмен бірге шөп тырмалатпайсың?

«Мынау да былшылдайды екен,— дейді бұл айырдың сабына сүйеніп тұрып.— Арманда кеткен пақырдың артында қалған қу жалғызын қыста бірер уыс тары талқан артық келер ме екен деп, қаршадайынан тұщы ұйқысынан айырып шөп тырмалатып қойып, не өліп барам. Ол қай бір жұрттың баласындай жүзіктің көзінен өтіп жұтынып тұр. Мүлгіп-қалғып жүргенде көліктен құлап мертігіп, ораққа түсіп майып боп жүрсе, тірі ел-жұртқа, өлі аруаққа не бетімді айтам!».

Дегенмен әлгінің сөзінің шымбайына батқаны. Қағаз күйелегені несі? Жын-шайтаны несі?

Түс ауа пішеншілер үйлеріне қайтады. Табалдырықтан аттай бере... Астапыралла... Шыққыр көзі не көріп тұр... Мына жүзіқараның тізесі темір боп қалған ба... Неге иілмейді... Неге сәлем етпейді?!

Сөйтсе, қақ төрде атасы отыр. Қолында кесе. Қасында сыртына алабажақ әшекей салған бүйірлі тас құман. Терлеп-тепшіп шайды тартып отыр. Шақпақ қантты тісіне апара беріп, есіктен кіріп келе жатқан бұған қарап кілт кідіріпті. Көзінде бір қуақы ұшқын тұр. Әлгінде ғана кемпірімен әлдене деп әзілдесе керек. Мұртының бір жақ шалғысына моншақтай мөлдір тамшы ілініп қапты.

Шүңірек көзінің маңайы шып-шып тер. Омырауы да дәл баяғысындай. Екі жаққа атысып-шабысып кеткен жағасының бір ұшы көкірегінде жатыр да, екінші ұшы мысықтан қашқан ақ тышқандай дәл оң жақ құлағының түбінен жылт-жылт сығалайды. Басында баяғы бұған қайытқан тік кенере мауыт телпек.

Бұл аузын ашып тұрып қалды. Көзіне қос көрінейін дегені ғой. Әлгі ит жегір айырды әуеге әуп-әуп көтеріп, қырық қайтара қақшандап жүргенде бұны бірдеңе иектесе иектеп кеткен де шығар. Әйтпесе, баяғыда бөтен қаланың желкесіндегі көне моланың бір пұшпағында қалған жарықтық дәл бүгін, үстіміздегі елу тоғызыншы жылдың ағуысында, дәл мына төрде, дәл мынандай боп қайдан шалқып шай ішіп отырсын...

Көзін бір уқалап қайта қарады. Сөйтсе, атасы әлгінде көргеніндей, қақ төрде жерде емес, қақ төрде көкте отыр. Көкте болғанда да, екі жаққа шатқаяқтап шегінісіп кеткен екі тал уықтың арасында отыр. Баласы бұрын бір мұртты батырдың журналдың сыртына шыққан үлкен суретін төрге іліп қоятын еді. Соның орнына бүгін атасы жайғасыпты.

Енді түсінді. Манағының айтып жүрген күйелі қағазы мен қайдағы бір жын-шайтаны осы болды. Сонда өз ағайынын өзі танымағаны-ау!

Мына жүгірмек өзі тумай тұрғанда дүние сап қойған атасының дәл осындай шал екенін қайдан біліп жүр? Өзімен өзі сөйлесіп, көлеңкесіне қарап ербеңдеп, сұқ саусағымен ауаға әлдене шимайлап отыратын әуейі неме бұл жоқта сандық ақтарған болды. Осы үйдің адамының баяғыда Қарабұғазға жалға барып, сыңар доңғалақ қол арбамен тосап тасығанда алған паспорты жатушы еді. Соның арасында атасы жарықтықтың әлдеқашан сарғайып кеткен ескі суреті бар-тын.

Бір күні ұлы теңіз бен қара көк құрдым шығанақтың арасын қосып жөңкіле ағып жатқан жойқын судың бір бетінде қазақ пен түрікмен аралас отырған құрым күркелі ауылға делдитіп ақ киіз қалпақ киген қара орыс келе қалды. Тыр жалаңаш. Алақандай ғана ақ сор кенеп лыпа абыройын жауып тұр. Төсі уда-дуда, білегі уда-дуда. Бурадай-бурадай екі борбайын да қыл-қыбыр басып кеткен. Күнге әбден күйіпті-ақ. Қара буыршын сияқты. Ана үйдің киіз есігін мойнына іліп ап бір қарайды да, басын шайқап шығып кетеді. Мына үйдің есігін мойнына іліп ап, бір қарайды да, басын шайқап шығып кетеді. Бір

уақытта ауылдың ең шетіндегі бұлардың шатпасына да таяп қалды. Белдеуде атасы жарықтық аттан ада болғалы тақым артып жүрген қоңыр есек байлаулы тұрған-ды. Әлгі неменің соны көре сала ыржаңдап күле бергені. Санын шапалақтап мәз болғаны. Бара сала құшақтай алғаны. Қалқан құлақтың ұшынан қайта-қайта шөпітіп сүйсін-ай кеп.

Үндемей отырып тілін тығып ала қоятын енесі байғұс:

— Бұл жарықтықтардың аузы ештеңе талғамайды-ау осы,— дегені.

Үй ішіндегілер күлерін де, күлмесін де біле алмай сазарып қапты. Бейсауат қонақ белдеудегі қоңыр есекті аймалап болғасын құшағын жайып табалдырықтан аттады. Аяғын да шешпестен жаюлы жатқан дастарқанды баса көктеп, қақ төрде қақырайып отырған атасына қарай тұра ұмтылғаны.

— Құдай сақтай көр!— деп енесі мен бұл екеуі екі жақтан атып тұрды.

Осы үйдің адамы қаннен қаперсіз. Көк ала көрпені бүктеп-бүктеп көкірегіне басып, жер бауырлап ап шайдан бас көтерер емес.

Атасы жарықтық екі қолын бірдей созып тұрған еңгезердей еркекке қолын берерін де, бермесін де біле алмай қипақ-қипақ етеді.

— Қолыңды беретіндей сен қай бір қажыға барып келіп отырсың. Қол ұстайтындай бұл неме қай бір сауап іздеп жүр дейсің,— деп кемпірі безеңдейді.

— Қой, қол берген дұрыс. Бұл ағайындар әуелі құшақтасып алады, аты-жөніңді сосын сұрайды,— дейді тосап тасып жүріп орыс жігіттерімен де азды-кем дәмдес боп қалған осы үйдің адамы.

Атасы жарықтық: «Келін, шырағым, сен не айта-сың?»— дегендей көзі жапалақтап бұған қарайды, бұл: «Атажан-ау, мен не білем, өзіңіз ретіне қарасаңызшы»,— дегендей жерге шұқшияды.

Шал ұсынған қолды алды. Қонақ ыржиып оң жақ босағадағы бір қап тезектің үстіне отыра кетті.

— Қап, мына жарымағыр отынды жаншып тастады-ау. Тасырайып отырғанда астындағы көк жападан шаян шығып шағып алмайды екен,— дейді бүгін таңертең салқынмен теріп әкелген «қып-қызыл олжасының» көзапара күл боп күйреп бара жатқанын көріп күйгелектеп отырған енесі.

— Тс-с, найсап!— деп кемпірінің тақымын бір шымшып алды, аңтарылып қалған атасы.

Қонақ асығар емес, су толы шелекке қарап бірдеңе дейді.

— Су сұрап отыр!— дейді осы үйдің адамы білгішсініп.

— Е, шай ішсеңші. Ожаумен су сұрайтын қараң қалғыр Қарабұғазыңды біздің айналайын Қаратау жарықтықтың күні-түні құлағыңды сарсытып, сарқырап жата-тын Күркіреуік-Жармышы деп отырсың ба, жоқ Ағашты-Ондысы деп отырсың ба?— дейді енесі бажалаңдап.

— Ау, бұл жарықтық сенің, ол былшылыңа қайдан түсінсін, одан да оттамай суыңды берсейші,— дейді атасы күйгелектеп.

Енесі пақыр шалының бетіне бажырайып қарады да, шелектен бір бақыр су алып берді.

Қонақ оны басына бір-ақ төңкерді. Ай қасқа маңдайын тер жуып кетті. Киіз қалпағымен маңдайын, бетін, мойнын, жүн-жүн омырауын бір-бір сипап шығып, мыж-мыж қып қайтадан жапырайтып басына киіп алды. Сосын атасына қарап: «Бабай қарашой. Маладес. Бұ бота! Мәскуа байдош. Кәзит бойдош!»— дегені. Бұл көк желкесінде отырған үсті-басы жүн-жүн қонақтың әңгімесін құранның сөзіндей жаттап-ақ отыр.

Орыс жігіттерінің арасында жүріп «куаз» ішіп, «тіл сындырып» қалған осы үйдің адамы әлгі сөзді қазақшалай бастады:

— Бұ кісі айтады. Сенде шал бір керемет тайлақ бар дейді. Соны бер, Мәскеуге әкетем. Түйеңді берсен, жақсы шал деп кәзитке шығарам дейді.

Атасы жарықтық пен енесі пақырдың көздері шарасынан шығып кете жаздады. Бұл да аң-таң. Үйдің іші не дерін білмей абдырасып қалды. Маңғыстаудан бір үйлі жан боп аяқ артып келген қара мая былтыр қимай ішіп жарылып өлді. Содан бір тайлақ қалғаны рас. Бірақ мынау тосап тасып, тозаң жұтып жүрген жұрттың ішінен: «Малыңның есебін аламыз»,— деп білек сыбанып ешкім шықпаған соң, бұ да үндемеген. Соны мына орыс біліп кеп отыр. Қой, қой, бұл айналайын Кеңес үкіметі бедірейіп жатқан қара жердің астында не бар, не жоғын бұлжытпай біліп отырғанда қазақтың жалба тымақ жаман қара шалының ішінде не жатқанын неге білмесін! Баяғыда ауданнан келген қисық аяқ уәкіл алдына ала қағазды жайып жіберіп жеті атаңда пәлен-пәлен болыпты, түген-түген болыпты деп сайрап қоя бергенде

жағасын ұстаған-ды. Бірақ, кемпірі құрғыр: «Бір қыста бар дәулеттен айрылып жұтап қап, Желтаудан жаяу-жалпылап зорға жетіп оралғанда «бай — құлақ» деп қолын шошайтып жүрген анау жаман жиенің!»— Досан баласының обалын көтеріп еді. Сөйтсе, өкімет айналайынның өзі де нағыз көріп кел екен ғой. Мынаған да сол киіз қалтасын салақтатып, ауыл айналып шапқылап жүретін сілекей ауыз жеткізе қойды дейсің бе...»

— Алыңыз, тақсыр, алыңыз. Сондай бір қотыр тайлақтың бары рас. Оны мал қылайын деп жүрген мен де жоқ. Мына жаман келін — баламның қол-аяғы аман болсын. Ендігі жерде осылардың ай сайын алатын азғантай тиын-тебені маған мал. Түйесі құрысын. Жеті бабама игілік боп бұйырмаған мал, құлағыңды ұрайын, мені қай ұшпаққа шығарар дейсің! Ала қой, айналайын. Жетектетіп жіберейін бе, әлде ертең есегіме мініп өзім апарып берейін бе?— дейді атасы байғұс шынымен таусыла сөйлеп.

Енесі мен бұл көздеріне жас алды. Сол-ақ екен тезектің үстінде отырған бейтаныс қонақ қойқандап ұшып тұрып бұл екеуінің арқасынан қақты: «Нешауа, нешауа! Бабай қарашой, бота қарашой, красибай будет»,— деп елпілдеп жатыр. Қалтасынан суырып ап бір қағаз берді. Сосын атасы жарықтықтың қолын қайта-қайта қысып шығып кетті.

Бір үйлі жан өкірген бұғаздың үстіндегі өткелге қарай кетіп бара жатқан бейтаныс орыстың соңынан сексие қарап есік алдында тұр. Ол артына бұрылып, қолын бұлғаса, бұлар не істеу керек екенін білмей аңырып бір-біріне қарайды.

Үйге қайтып келгесін әлгі қағаздың орауын жазып көріп еді. Ішінен сурет шықты: поселкенің қақ ортасында көсемге қойылған шойын ескерткіш бар-ды; соның қасында есегіне мініп, жымия күліп атасы тұр.

Енді, міне, өз суретіне өзі аң-таң. Бетін шымшып таңырқап тұрған кемпіріне қызарақтап түсіндіріп бағады. Өткен жолы арғы бетке нан алуға дүкенге барыпты. Есегіне мініп қайтып келе жатса, ақ қалпақ киген екі-үш адам ескерткіш қасында әңгімелесіп тұр екен. Тұстарынан өтіп бара жатқан бұны қол бұлғап шақырып алады. Қоярда қоймай ескерткіштің қасына апарып тұрғызып қояды. Біреуі омырауындағы кішкентай жалтырақ темірдің әлде бір тесігінен сығалай қарап, бұны көздегенде, қоңыр есекті құйымшақтан бір нұқып қаша жөнелмекші

болады. Қалғандары қарқ-қарқ күліп, тізгініне жармасып, әлгі орнына қайта апарып тұрғызып қояды. Сосын атасы: «Әй, ататын болса, қашып бара жатсам да атады ғой. Басқа бірдеңе шығар— деп тұра береді. Әлгі жалтырақ темірді сығалап тұрған кісі бұған қарап қолын көтерді. «Бұнысы несі?» деп көзін сығырайта беріп еді, бірдеңе сырт ете түскені. Сол-ақ екен, қоңыр есектің құлағы мен иесінің жүрегі бірдей дір ете қалғаны.

Содан әлгілер сол арада қарқ-қарқ күліп қала берген. Бұл құтырғаннан құтылған деп, қоңыр есекті үсті-үстіне төпелеп кете барған.

Атасы жарықтық ештеңеге түсіне алмай отыр. Осы үйдің адамы да желкесін қаси береді. Бұның да жүрегі әлденеге дір-дір етеді.

Тек енесі ғана піскектеп сөйлеп бақты:

— Сақалды басыңмен дүкен сенің не теңің дедім, тыңдамадың. Алып-ұштың да тұрдың. Артының осындай бір пәлеге соғарын сонда-ақ біліп едім. Нағашың пәлен көрінеді, жиенің түген көрінеді деген қиқудан құлағымыз енді құтылды ғой деп жүргенде жатқан жыланның құйрығын өзім басып келдім де! Енді, міне, көзіңді сығырайтып қағазға басып қойыпты. Көкке ұшсаң сирағыңнан, жерге кірсең шашыңнан тартып шығарып алады. Баяғы қиқудан құтылу жоқ бізге!

Сөйтіп, бұлар бір айдай қос үрей жүрді. Бір күні осы үйдің адамы шылым орайын деп газет жыртып жатыр еді, көзінің ұясынан шыға жаздағаны. Ең соңғы бетте әлгі сурет тұр. Содан атасы жарықтық қоңыр есегіне қонжиып қайтан мінсін-ай кеп. Бір кезде құлағын тоздырған беймаза кемпірдің құлақ құрышын енді өзі жесін-ай кеп:

— Өңі жылы адам екен, жамандыққа бара қоймас деп айтпадым ба? Жоқ ақырзаманды сен-ақ ойлап табасың да жүресің. Сен ғана емес, сенің жеті бабаң түп-түгел шөп басы қимылдаса жүректері суылдап отыра алмайтын үрей қуық сорлылар еді...

Әншейінде есесін жібермейтін енесі пақыр дымы құрып ыстық шайды үн-түнсіз сораптай бергені.

Сол суретті баласы баяғыда бір көріп еді. Әлгі әңгімені де талай естіген. Соның бәрі құлағында қалған ғой.

Үсті-басы жүн-жүн бейтаныс қонақ нағыз қызырдың өзі боп шықты. Соғыстан үш жыл бұрын бұлар баржамен елге қайтты. Жолда Бакуге тоқтап, базар аралаймыз деп жүріп, сасқанынан қалтасындағы осы суретті тауып алып, тексерушілерге көрсетіп еді, олар әрі сығалады,

бері сығалады, бастарын әрі шайқады, бері шайқады, ақырында атақты адамның ескерткішінің қасында тұрған есекті шал да тегін кісі емес шығар десе керек, бұларды жүргелі тұрған кемеге жіберді. Сонда жүректері жарыла қуанған бұлар, қапелімде, қиын жерде дем беретін ата-бабаға алғыс айтудың орнына баяғы қоңыр есектің құлағынан сүйетін ақ қалпақты орыстан айнала беріпті.

Мына жаман тегін болмады. Әлдеқашан мыж-мыжы шыққан көне суреттегі бұлдыр елесті тірі адамдай көз алдына сайрата қойғанын қарашы. Сонда бұл бозымбайдың кімге тартқаны? Жағы мен тіліне жалынбағанына қарағанда нағашы жағы, шынында да, құр қалған түрі бар. Бұл ауылдың мал біткені атқа мініп саят құрып, мал бітпегені темір тықытып, ағаш сүргілеп, былғарыға үшкіріп шұқынып кетуші еді. Бұ да сол көп шұқыншақтың бірі болайын дегені ме... Қой, ойын баласының көп ермегінің бірі шығар. Не де болса екінің бірінің қолынан келе бермейтін өнер. Мына ала қағаздағы жымиып отырған аумаған атасы. Дәл қазір: «Е, келін шырақ, аман жүрсің бе, айналайын!»— дейтіндей.

«Аманбыз... Аман жүрміз, айналайын атеке. Баяғы өзің көргендей қайдан болайық. Одан бері де талай сұрапыл өтті ғой. Сен, атеке, туған жердің топырағы бұйырмай түркпеннің жерінде қалдың. Баяғыда Қарабұғазда кешқұрым үйдің көлеңкесінде шарифат айтысып отырып, қайта-қайта қызыл шеке боп дауласып қала беретін құрдасының жеуміт Жұмагелді бар емес пе еді. Жаназаңды сол шығарды. Оған енемнің теңінде жатқан, сіз баяғыда ұрын барғанда буынған күміс кісені бердік. Қасына жайнамазыңыз бен таспиығыңызды қостық. Қараңызға біреу алып кетеді деп қорқатын қара тайлақ сойылды...

Сіз дүние ауғасын енем бұрынғыдан бетер күйгелек боп кетті. Үйден шығады да, жымысқының жүзіндей жымпиып жатқан құба шөлдің көз жетпес қиырына телміреді де отырады. «Кетейік, өлсек сүйегіміз туған жерде қалсын»,— деп бізге тыным бермейді. Содан балаңыз екеуміз қызметімізден шығып, айда-жылда бір қатынайтын кемемен елге тарттық. Баяғы мен түсетін судың басында колхоз ұйымдасқан екен. Соған кірдік. Енем енді біз таңертең жұмысқа кеткенде ағыл-тегіл жылап қалады, кешке келгенде ағыл-тегіл жылап отырады. «Келін алғаным пәлен жыл болды. Әліге дейін үйімнен іңгә шықпады. Мен құдайға не жаздым!»— деп зарланады.

Соны естігенде қара жерге кіріп кете жаздаймын. Апырай, шынында да, тас емшекті жібітетіндей қай қырсыққа тап болдым деп таусылам. Сахараның самиян ауасында өскен сорлы басым шаңы бұрқыраған ащы тосапқа түсіп, тізеден теңіз кешкен ауыр жұмыс істеймін деп әйелдің жарық дүниеден көретін жалғыз бақыты — аналық қуаныштан айырылғаным ба деп қорықтым. Қорыққанда жалынғаным-жалбарынғаным өзің болдың, атажан. Алдыңнан кесе көлденең өтпеп ем, бетіңе жел боп келмеп ем. Содан ба, аузыңыздан «айналайын келіннен» басқа сөз шықпаушы еді. Мынау ұлан-асыр дүниеде тек бұлтиған қызыл төмпек боп емес, баяғы сол ағынан жарылып, ақтарылып асып-төгіліп жүретін ақ пейіл қалпыңызда қалсаңыз керек. Көзімізге көрінбегеніңізбен бұрынғыша тілегіңіз біздің үстімізде боп, желеп-жебеп жүрсеңіз керек. Мен елге келген соң екі жылдан соң жас нәресте көрдім. Енем пақыр пәлен жыл сарғайтқаныңда қыз тудың деп тулайды ма деп едім, жоқ суды өзі жылытып, жөргекті өзі жуып, аузыма сорпа ұстап жадырады да қалды. Бұрын қимылымның бәріне қыржындап отыратын қара кемпір енді сәл қозғалсам қосақтаса жүгіріп бәйек болады. Немересінің атын Іңкәр қойды. Түн ортасында қол басындай құндаққа айналып-толғанып жүргенін көргенде кеудемді жарып бара жатқан бір алапат сезімнен әрі мырс-мырс жыладым, әрі селк-селк күлдім. Балаңыз: «Мына біздің үйдің әйеліне не көрінген, есі дұрыс па өзінің?» — деп бүйірімнен түртіп қояды. Есім дұрыс еді... Дұрыс болғанда қандай... Бауырыңнан шыққан шаранаға шаңырағыңның астындағы барлық жан өзіңнен өтіп бәйек боп жатса, естің одан артық дұрыстығы, көңілдің одан артық мастығы болушы ма еді! Мен сонда, жан ата өзімді осындай көл-көсір қуанышқа бөлеген, кішілік ізетім мен ықыласымды маңдайымның бес елі бақыты қып қайтарған өзіңіздің ақпейіл аруағыңыздан айналдым. Сол ұлан-асыр шаттығымнан болар, кішкентайым емшектен шықпай жатып тағы да талғадым. Бұл жолы, ата, дәл өзіңізге тартқан мұрны қолағаштай ұл тудым.

Толғағым сондай жеңіл болды. Құм бойында отыр едік. Қыс тақалып қалған. Балаңыздың сыры өзіңізге мәлім. Шаруаға, әсіресе үйдің күйбеңіне сондай қырсыз. Кеш түсті-ақ, ауылдың жігіт-желеңі, қыз-қырқыны жиылып ап сауық құрады, ән салады, күй тартады. Жөргекте де домбыра құшақтап жатқан сіздің балаңыз сақал-

мұрты үйте-түйте шал болғанымен шаруасы жоқ, үкілері бұлғаңдап билеп жүрген бала қыздардың қасында әукесі салбырап, ұялмай-қызармай күй тартып отырғаны.

Шал деймін-ау, ол пақыр осы қара шаңырақтың астынан ақырғы рет шыққанда отыздың дәл үшеуінде еді. Осы күні оның жасындағылар әлі күнге бойдақ жүр.

Сіздің балаңыз той-томалақ болса, үйді, қатын-баланы ойлаушы ма еді. Жоғалады да кетеді. Енем байғұс күні-түні бесік пен ошақтың арасында күйбең-күйбең. Амалсыз, ай-күніме жетіп отырсам да, қызыл шағылдың арасынан арқа-арқа отын тасимын. Бір күні кешқұрым сілем құрып үйге зорға жетіп, енді тізе бүге беріп ем, балаңыз сауық кешіне киініп баратын ақ көйлегімді жуып қоймапсың деп дігірлей жөнелгені. Бұрын бетіне келмеуші ем, сол күні не түлен түрткенін білмеймін: «Басқалардікі жөн-ақ болсын, осы сенікі не құтырыс!»— демесім барма! Оң жақ иығымның дыз ете қалғаны. Балаңыз қамшысымен бір тартып, жайбарақат шығып барады. «Әй, мына күшік қайтеді-ай!»— деп енем байғұс күнкі етті.

Ол кезде ата-ененің көзінше күйеуімнің қолы тиіп кетті деп, өз бетіңді өзің тырнап долданатын жағдай барма?! Сазарып отырдым да қалдым. Түнде тамақтан соң енемнің төсегін салып, баламды бесігіне бөлеп, шамды сөндіріп, түндікті жауып, сырттағы отынды шық-шылам тиіп, су болмасын деп тоқым-соқыммен қымтап, көрпеге кірген соң, енемнің ұйықтағанын естіп барып, дымымды шығармай, сығылып кеп жылайын. Оныма құлақ асып жатқан күйеу, сірә жоқ, қызыл отаумен бірге қыр асып қыдырып жайына жүр. Ертеңіне енемнің шайын құйып бере сала, тағы да отынға тарттым.

Сол күні жолымның болғаны-ай! Әншейіндегі судыраған қу шырпы емес, теңкиіп-теңкиіп томар ұшырассын кілең... Буа беріппін, буа беріппін. Қайтарда тай қазан толы тамақты ошақтан талтайып тұрып жалғыз өзім түсіре беретін сорлы басым арқама албасты мінгендей болдырайын кеп. Екі жіліншегім жеміріліп жерге кіріп барады. Оның үстіне құм ит жегір аяғыңды бассаң суша сусып, әлдеқайда сырғанай жөнеледі. Таудай-таудай қызыл шағылдан төмен түскен, жоғары шыққаннан гөрі әлдеқайда жеңіл сияқты еді. Со күні арқамды жүктің барлық салмағы бауырыма түскендей еңкейе де, аяқ баса да алмай қойғаным. Тістеніп ап, ақ тер-көк тер ілбіп келем. Құм етегіндегі төрт-бес үйдің шетіне итшілей-итшілей жеттім-ау ақыр. Ық жаққа арқадағы отынды

түсірместен отыра кеттім. Көзім қарауытып барады. Бір уақытта не өзімнің, не басқа біреудің шар ете қалғанын білмеймін, құлағыма әжептарқы дауыс келді.

Соны естіп сыртқа жүгіре шыққан енем:

— Мырза құдай-ау, мына бейшара босанып қапты ғой,— деп етегіне сүрініп дызақтап жүр.

Мына жоқ көзіңізді тірілтіп, қақырадай қып төрге іліп қойып отырған жаман немереңіз жарық дүниеге солай келген, ата...

Содан енем байғұстың қайта туғандай өзгеріп кеткені. Өзіңіз білесіз ғой, қолына не түссе де қыдырма ермелі¹ шебер жасаған қарағай сандыққа тоғыта беретін де, кілтін шаш бауына байлап, тұмар құсатып бойынан бір тастамайтын. Әлгі жаман немересі туғасын қай дүниенің қайда қалғанымен еш шаруасы жоқ. Екі бесіктің ортасында арбалған торғайдай күні бойы қыбырлайды да жүреді. «Әйелің ұл тапты!»— хабар жеткен бойда, алдында ғана бұтқа толып кеткен балаңыз — екі етегімен екі босағаны сыпырып далаңдап кіріп келді.

Енді кеп мен бұртияйын. Күллі бір әулеттің бөркін дағарадай қып, маңдайы жырта қарыс ұл тапқан қатынның бұтқа толғанын қай қазақ ауырсынушы еді. Қалжасы үзілмесін деп үйдің оң жағын қан сасытып жібергендері. Кіндік кесерге қашар, азан шақырғанға сүйек бас ер, қарын шашын алғанға тоқтылы саулық аталды. Сүйтіп ағыл-тегіл шашылып баққан балаңызға баяғы бір қолы тигенін кешірмей жыл он екі ай жауыр аттай қыржыңдадым да жүрдім-ау мен бейбақ. Соны ойласам осы кезге дейін бетімнен отым шығады, атажан. Қатын байғұс қай кезде басындағы бақты бағалай білген. Қойнымда — күйеуім, бауырымда — ұл-қызым, төбемде — қара шаңырағым, қазаным — булы, жөргегіміз — сулы, азғантай мәпахамның исін күңірсітіп бас аман отырғанда неге ғана жоқтан өзгеге ренжіп, неге сонша тұлынымды түттім екен деп өкінем. Сөйтсем, атажан, адамның басындағы бақыт деген де есіктің алдындағы аузына тепсең де үндемейтін қой төбеттей қашан қораңа қасқыр шауып, қойыңды алдырғанша қадірін біле қоймайтын өте бір елеусіз нәрсе екен ғой. Әйтпесе, еркек жарықтықтың қазір көк аспанды төбеңе әкеп төңкеріп жіберетіндей шатырлағанымен, қазір-ақ шайдай ашыла қалатын өткінші ашуына бола сонша талағым тарс айрылардай не бар еді. Еркектің қолы тимегенде мүйізіміз шығатын

¹

Қазақтар бір кезде армяндарды осылай атаған (Ә. К.)

болса, міне, отыз жылдан асты, жүгенін сыпырып қоя берген тұл байталдай жал-құйрыққа шаң тимесе, жан тимей жүрміз ғой. Қайда, әлгі, адыра қалғыр, қарағайдай боп шыға келетін мүйіз! Осы күні соны ойлағанда, атажан, ет-жүрегім ғана елжіреп қоймай баяғыда баланыз қамшымен тартып жіберетін оң жақ ұнжырғам да бір түрлі тәп-тәтті боп балбырап бара жатады. Ол байғұс басқалардай тымырсық тоңмойын емес, ақ көңіл еді ғой. Ақылы қысқа әйелдің баяғы бір тортаң-тосыраңын жүрегіне зіл қылып о дүниеге өзімен бірге әкетпей әлдеқашан кешірген шығар, жан ата. Артындағы тұяғын итше тістелеп, бір қараға жеткізіп қалдым. Енді, міне, жеті ата, тұқым-тұяғы білмек түгілі естімеген өнерді бастап отырысы мынау...»

Бұл осының бәрін ойда жоқта көз алдына сайрап тұра қалған атасына даусын шығарып айтты ма, жоқ өзімен өзі сөйлесіп отырды ма, әйтеуір есіктің алдында үш аяқты мосыдағы сырты бес батпан күйе қара шайнек бұрқ-бұрқ төгіліп, быжылдай жөнелгенде ұйқыдан оянғандай селк ете түскені.

Сол күні түс қайта жұмысқа құр атқа мінгендей сергек аттанды. Енесі өлгелі ешкіммен сырласпап еді, көкірегіне көптен бері сілті боп тұнып жатқан біраз зілден арылғандай.

Қара бала қағаз күйелеуді көбейтті. Ол кезде бұл сурет салуды оқу баласының көп ермегінің бірі деп қана түсінетін. Кейін баласы үлкен қалада оқуда жүргенде бір күні ойда жоқта баяғы шопан қайнағасы келе қалсын:

— Келін-ау, не білгенің бар? Әлгі біздің қисық бастын оқуы не оқу өзі? Ел асып, жер асып кеткенге райкомдықтың оқуы ма десем, тіпті зоотехниктікке де аспайтын бірдеңе дейді ғой. Бізден де қара танитын біреу шығып, көзіміз ашыла ма десек, бұ қу сирақ, өнбес нәрсенің соңына түседі. Бәрі сенен. Я өзің айтпайсың, я басқаға айтқызбайсың. «Өзің білме, білгеннің тілін алма» деген, қарғыстың ең жаманы деуші еді. Сол аумай-төкпей келді де қойды, — деп астындағы шәлтік торыны төпей қамшылап шауып ала жөнелсін.

Сонда бұның қорланып жылағаны-ай. Қисық бас неме сандығының түбіндегі көк ала түйіншектің арасындағы бір бума көк қағазды қалтасына салып ап, ауданға бара жатқан машинаның қорабында мойны қылқиып жападан-жалғыз кете барған. Бұл көкірегі тарс жарылайын деп тұрса да, алыс жолдың алдында дауыс шығарып,

жаман ырым жасамайыншы деп, баласын омырауына бір қысып, маңдайынан сүйіп қала берген. Исі бұрқыраған салдырлақ машина ыңыранып жел жақтағы құмақ жалдың басына көтерілгенде, шапанын жамылып ауыл сыртындағы қалың шидің арасында ауданға апаратын қасқа жолға қарап түзге отырған. Алыс сапарға аттанып бара жатқан адамның артынан әйел түзге отырса, жолы болады деуші еді. Жалғызының жолы болғай...

Сөйткен ұлынан қандай оқуға түстің деп те сұрамапты. Телеграммасы келгенде марқа сойып, ауыл үйдің үлкендерін жинап бата алды. Содан бастап бұның көңіліне бір тоқтық бітті, бұрынғыдай шаршамайтын, бұрынғыдай жалғызсырамайтын болды. Колхоз жарықтықтың бірінің артынан бірі шығып тұратын шеткіз-шексіз көп жұмысынан қанша қажып келсе де, күрең шайға қанған соң, ертең баласы оқу бітіріп келген күні жарқ ете қалғалы тұрған жаңа дәуренін ойлайды да, екі иінін басып отырған батпан зілдің қайда қалғанын білмей қалады. Бес жыл деген немене тәйірі. Бүгін туған шарана әлі өз бетімен түзге отырып келе алмай жатып өте шығады. Сосын ылғи сақманшы ауылда, пішенші ауылда, қорашы ауылда көшіп-қонып жүретін бұл колхоз орталығына барып жалп етіп отыра кетеді. Оқыған кісі я мал дәрігері, я адам дәрігері, я мұғалім боп оралатын. Үшеуі де сорлы емес. Бұның қарағы да оқуды жаңа бітірген жас маман боп шіреніп келеді де, бір жайсаң жаңа үйге ен салады. Бұ заманда азаматқа дүние-мал уайым болмай барады ғой. Тек аяқ-қолына амандық берсін. Бірер жыл қызмет жасаған соң, мынау талайғы төрт қанат шатпаны тастап, күмбірлетіп алты қанат ақ үй де көтерер. Осы күннен абысын-ажыны балаң келіп, жаңа үй көтерсең, бір-екі қап жүн мен бір-бір өре киіз мойнымызда деп жүр. Уыздай ақ үзік, суына қызыл жүгіртіп, қошқар мүйіздеп ойған ақ дөдеге, бір көш жерден көзіңді шағып тұратын ақ жұмыртқа алты қанат үйдің іргесі аттан, қарын көк сауырлап әшекейлеген, күлдіреуіші қолдың саласындай тып-тығыз әдемі шаңырақ, қынаға қандырып бояған иінді қан күрең уық, сүйегі балғадай кісі бойы тор көз кереге, ені үш қарыс қалы басқұр, майда тоқылған қалы үзік бау, төбеңнен күлтеленіп төгіліп тұрған уық бау, жан-жағың жайнаған масаты кілем — күмбірлеген кең отаудың төрі қонақтан босамай, «осы үйдің дастарқаны таза, тамағы тәтті» деп саудырап қаланың қонағы түсіп жатса, «бұл үйдегі келіннің қабағы

жазық, шайы қою»,— деп қаудырлап даланың қонағы кіріп жатса, «апа, меймандарға мал алдырайық па»,— деп қипақтап баласы кеп тұрса, «ене, қонақ жүргелі жатыр, әйеліне қандай көйлек салайын»,— деп келіні сызылып тұрса, «әже, апама ұйысшы, кәмпит беймейді»,— деп өкіріп немересі иығына жабысып жатса, «иә, құдай, бергеніңе шүкір»,— деп мамық көрпенің үстінде бұл отырса, пенде пақырға одан артық бақыттың қажеті қанша?!

Қашан келсе де, әлденеге көңілі бітпей, өз-өзінен тортиып жүретін шопан қайнағасының жазықсыз тұғырдың басы-көзіне қарамай жаудыра жөнелген көп қамшысы бұның көз алдында көптен мөлдіреп тұрған әлгі бір әсем көріністі күл талқан қып күйретіп кеткендей көрінді. Зоотехниктікке де жарамайтын сонда ненің оқуы бұл? Бір мектептің маңдай алдысы болғанда ол бейшараны сонша не қара басып жүр?

Адам баласына тісінен шығармаса да, жанын жегідей жеп жатқан осы бір дұдамал қара баласы қашан: «Апа, үй алдық!» деп бір парақ қызыл құйрық қағаз әкелгенге дейін бір бүйрегінде бүк түсіп жатқан да қойған.

Ауылдан аттанарда:

— Көз көрген сары аяқ келін едің, мына оқымысты неме ит арқасы қиянға алып барады. Енді көреміз бе, жоқ па?— деп жылап қоштасқан шопан қайнағасына бұл:

— Қайнаға, бауырымдағы жалғыз балам ат жалынан тартып мінер жасқа жеткесін қайда барам, не істеймін, кімді алам десе де, жолына тұрмаспын, қолынан қақпаспын, қасына ерқара боп еріп жүрермін. Ажалым жеткен жерде қалармын деп аруаққа айтқан сөзім бар еді. Сол уәдем — уәде. Жалғыз ғой, қасымызда отырып қарамызды көбейтпеді деп ренжімендер. Қайда жүрсе де аман жүргей деп тілегін тілерсіңдер. Ал, ағайын, аманшылыққа жазсын!— деп жүріп кеткен.

— Айналайын, әйел де болса, ақылды еді. Жолы болсын!— деп қалып бара жатқан үлкендер кемсеңдескен.

«Иә, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқытпай тістелеп жеткізген қарағым қасымда жүрсе болды да. Қия шеттегі бөтен қала, бөтен молада атасы жатыр. Қай бұтаның түбінде қалғаны белгісіз әкесі жатыр. Менің жаным, менің сүйегім солардан артық боп па! Жер таңдайтын, мола таңдайтын жайым жоқ. Жалғызымның қолынан бір уыс топырақ бұйырып, қара жердің астына кірсем армансызбын»,— деп кедір-бұдыр жолда сылдырлақ машинаға қосыла тербеліп бұл келе жатты.

Қос қапталда көз бен көңілді қып-қызыл шоқ боп қарып таныс төбе-шоқылар қап барады. Алыс-алыс дөңдерден сағым шалып ата-баба зираттары бұлаңытады. Ойда жоқта тасадан шыға кеп тырағайлай қашқан қара құйрық үйірі анадайдан қайта табысып, одырая қарап қалады. Айыр құйрық ақ бауыр қарлығаш жолды қайта-қайта кес-кестеп шырқ үйіріліп шықпай жүр.

Туған жердегі көзге ыстық көріністер алыс сапарға аттанып бара жатқан бұны қимайтындай жан-жақтан анталай мойын созып, ұзақ тербеліп тұрып алды.

Поездың үстінде түс көрді. Тымағы жалпылдап атасы ат үстінде жүр. Бұл, апырай: «Қашанғы қара шаңырақты құлатып қайда барасындар?»— деп ақырар ма екен деп қыпылықтайды. Атасы ондаймен шаруасы жоқ, анадайдан қолын бұлғап қояды. Бір қызыл құйрық түлкіні қуып барады. «Бұл кісінің саятшылық өнері жоқ еді ғой»,— деп таңданып жатып оянып кетті.

Сөйтіп, жер түбінен ентелеп келгенде жат біреудің босағасына кірді. Балам ер жетіп, өлгенім тіріліп, өшкенім жанады деп жүргенде кісінің қасы мен қабағына қарайтын болдым-ау деп налыды. Есіне шопан қайнағасының баяғы сөзі түсті.

Енді, міне, ұлы жарқыраған жаңа пәтердің төбесіне бір, еденіне бір алақтап тұрған анасына жымсия күле қарайды.

Бала жарықтық жер түбіндегіні ұмытпайды-ау:

— Апа, менен де адам шықты ма?— деп тісін ақситады.

— Шықты ғой, құлыным! Шыққанда қандай!

Бұ да баяғы шопан қайнағаның сөзін еске ап тұр-ау. Пақыр: «Ала қағаз мал болады ғой деп отырсың ба? Неге шаруа үйретпейсің!»— деп бажылдаушы еді. Дүние-дәулетті алдындағы тоқтышақтың төрт борбайының төңірегінен іздеп қалған байғұс ала қағаздың өзі мал болмағанмен, одан түсетін көк ала, қызыл ала қағаздың мал бола алатынын қайдан ескере қойсын...

Шашы қысқа, ақылы ұзын шопан қайнағасынан гөрі шашы ұзын, ақылы қысқа ауыл әйелдерінің айтқандары көбірек келген сияқты. Ал, асты тақтай, үсті тақтай, ортасы шылдырмақтай ақ пәтерге кірді. Ал, жұмсақ көрпені төрт бүктеп төсеп, қақ төрге қақырайып кеп отырды. Ал, енді әлгі баласының бір күні ігір де жоқ, мігір де жоқ білегінен жетектеп әкеп кіргізетін шүйке басы қайда?

Басына ақ байлаған қай әйелдің де қорқа күтетін бір күні, қуана күтетін бір күні бар емес пе? Бұл қорқа күтетін бір күнінен құтылды. Қызы жанды-жақты, шаруаның қаққанда қанын, соққанда сөлін алатын іскер, пысық тұқымға тап болды. Бұл жат жұртқа жаралған перзентінің өзі неғып жүр, бала-шағасы неғып жүр дейтін уайымнан, алла сәтін салып, құтылды. Ал әлгі қуана күтетін күні жаңа үйге кіргесін ертеден қара кешке көлдей терезеге телмірумен күн өткізетін қақыра жаулық қара кемпірге шын уайым болып алды.

Баласы ерте кетеді. Кеш келеді. Кейде жоқтан өзгеге көңілденіп жайнақтап келсе, кейде иіннен су кетіп, қажып оралады. Бұның сұрағын жерге тастамайды. Аяғын шешер-шешпестен аузы жалпылдап түсіндіре бастайды. Бірақ бұл бәрібір ұқпайды. Сонысын бірден түсініп қалған қу бала қазір босқа аузын ауыртпай:

— Жай, әншейін,— дей салатын болды.

Күні бойы құр құлақ отырған кісіге жалғыз ауыз «жай, әншейінің» не кенеу болатын еді!

Кеше ғана қай жері ауырып, қай жері сыздап, неге ренжіп, неге қуанып отырғанын алақанындағы нәрседей түп-түгел біліп отыратын ішінен шыққан перзенті бүгінде өз сыры, өз құпиясы, өз дерті, өз уайымы бар бөлек, бөтен біреу боп шыға келгені. Оның жанына баса көктеп қол сұғуға қақың жоқ. Қай жерің ауырып отыр, тәбетің неге шабады, тағы қандай мұң-мұқтажың бар деп қақылдай бере алмайсың. Өзіңдей кісінің бостан-босқа басын ауыртқың келмейді. Ертелі-кеш дастарқаныңды жайып, тапқаныңды аузыңа тосып, қас-қабағын аңдып бағасың. Ұйықтап қалса, терезенің булығы ашық па, жабық па, жастығы аласа ма, биік пе, көрпесі жұқа ма, қалың ба — бәрін қарап, бәрін тексеріп аяғыңның ұшынан басып жүргенің. Тіпті айналып, толғанғаныңды да бұрынғыдай дауыстап айта алмайсың. Ішіңнен күбірлеп, не басқа бөлмеге, өз төсегіңе барғанда жынды кісідей өзіңмен өзің мылжыңдасып отырғаның.

Кісіге жалғыздық деген осылай келеді екен. Бір бөлмеде көкірегін кеулеп бара жатқан құсасын ақтара алмай бұл жалғыз, екінші бөлмеде сырттағы жұртқа сездірмей тістеніп келген сырын айтатын адам таба алмай ол жалғыз. Ол екеуін жалғыздықтан құтқаратын, баласының қабағы неге түсіңкі екенін сұрағанда, көзбен көріп, қолмен ұстатқандай қып айтып беретін бір тілмәш керек сияқты.

Ол тілмәш — басқа бір шаңрырақта туып, басқа бір әйелдің бауырынан шыққан шүйкебас. Сол шүйкебастың шүлдірінсіз бір-біріне дегенде шығарға жандары басқа екі адамның әңгімелері қиысатын түрі жоқ. Онсыз мынау жүйкені жеп, жүректі кеміріп жатқан мына бір сартап тыныштықтан құтыла алатын емес.

Бұл бір сәт сергиінші деп аулаға шығады. Есіктің алдындағы тақтай орындықта қалт-құлт етіп күнге қыздырынып отыратын үкі көз көрші кемпірмен «здрәсти-лері» дұрыс. Бірақ көкірек босатысарға екеуі де сол баяғы «кәкөй» мен «қарашоның» төңірегінен шырқ үйіріліп шыға алмайды. Ана пақыр мұның қақыра жаулығын ұстап көріп саусақтарын шошайтады. Онысы қанша метр матадан шықты дегені болса керек. Бұл бес саусағын түгел көтереді. Анау осынша матаны зіп-зілдей қып арқалап жүруге мойның ауырмай ма деп басын шайқайды. Содан арғыға қайран жоқ. Ал, тіпті тіл біле-ақ қойсыншы. Сонда я туғаныңды көрмеген, я өлгеніңді көрмеген қаймана кемпірге қалай қалыңдық ойнағаныңды айтасың ба, жоқ қалай келін боп түскеніңді айтасың ба... Ондайда ботаның жамырағаны мен қазанның түбі күйіп кеткенінен бастап бәрін әңгіме қып көйітіп отыратын бастас абысын-ажыныңды ойлайсың. Абысын-ажыныңды ойладың-ақ көз алдыңа алыста қалған ауылың оралады. Осы күндері мұрныңды жарып жүргізбейтін майқара жусанның иісі аңқып қоя бергендей болады. Таңдайыңа тай қазан сүтке тидеқаш мәйекті бір тигізіп ұйытқан сары ірімшіктің сарысуына піскен сырбаз етінің шырын дәмі келеді. Алыстан аңырап боздап, желіні сыздап, ентелей басып келе жатқан аруана маяның даусы жетіп тұрған сияқты. Саусақтарына шымыр-шымыр діріл жүгіреді. Шіркін, қазір ботасына еміреніп тұрған енесі жарықтықпен бірге күңіреніп, қарыңа шелек іліп, күрпітіп түйе сауар ма еді. Мынандай май тоңғысыз шуақта күн жақта киіз жамап отырар ма еді... Киіз басатын, көрпе қарпиды, арқан ширатататын, үй жығып, үй тігетін шаруалар шыққанда ауыл үйдегі келін біткен «жеңешелеп» бұған жүгіретін еді-ау. Нәрестені бесікке саларда, жаңа туған ботаның аузын үрерде, қозысы алмаған қара бауыр саулықты иітерде әйел біткен бұны іздеп шыға келер еді. Бұл жазған да бұлдану, бас тарту дегенді білмес еді. Ауыл тұрмысында бұның қолынан келмейтін жалғыз нәрсе — өсек айту. Айтатынын бір-ақ айтып қарап отырады. Абысын-ажыны мақтайын десе не тауып айтатындарын

өздері біледі, ал жамандайын дегенде бар тауып айтатындары: «Бетің бар, жүзің барды білмейтін сол бейбақты қойшы».

Ие, мынау ерсілі-қарсылы сапырылысып жатқан көп жұртқа оның бәрі жай әншейін өтірік әңгіме. Астанада адам көп болғанмен, сенің бір кезде қалай жүріп, қалай тұрғаныңды кім біліп жатыр. Білмек түгіл, айтып берсең — тыңдайтұғын құлақ жоқ...

Баласы келін түсірсе, соған айтар еді. «Балықтың тіліне бақа түсінеді» деген. Түсінсін-түсінбесін, аты ұрғашы әңгіме шығып жатқан жерге ошарыла түспесе, «әй, қойшы» деп қолын бір сілтеп тұрып кетіп қалмайды ғой. Не де болса, әлгі қатындары құрғырдың қақылдап айта беретін ши борбай, шүйке басы, баласына қайдам, өзіне жатса-тұрса ойынан шықпайтын дерт боп алды. Кейде отыра қап баласына өкпелейді. Бұл қаланың еркегі бір есіктен кіріп, бір есіктен шығып қаңқайып жүре бергеннен басқа ештеңе білмейді екен де. Ауыл болса ғой, ер бала он сегізден асты-ақ, қызы бар үйдің тынымы кетер еді. Түнде үйлеріне түйе сүйкенсе де, сыртқа жүгіре шығып жүргендері. Қыз алып қашатыны тағы бар. Баяғыдай атпен қашып, қуғыншымен атысып-шабысып жататын заман жоқ. Қолы ұзыны жеңіл машинамен, қолы қысқасы жайдақ қара машинасы бар, су таситын, бензин таситын күбілі машинасы бар, ең болмаса, шана сүйреткен тракторы бар әйтеуір бір ретін келтіреді. Қыз төркіні бір жылдай күнге түкіріп, айға қақырып аспандап бағады. Бір жылдан соң қыздары босанғасын, жиендеріне құтты болсын айтуға өздері келеді. Ал бұның баласы бақандай он жыл мектепте оқыды, бақандай бес жыл институтта оқыды, екі жыл салт жүрді, бір қыс, міне, тағы өтті. Әлі күнге жоғалған түйенің мойнына байланған кәрі жіліктей салақтап жалғыз жүр. Мұрт түгілі сақал қоятын уақыты келді. Үйге келсе жағымен арпалысып жатқаны. Сөйте тұра не ойлайтынын! Әлде ауылдан шешем көшіп кеп, аузы дуалы ағайынды жиып, осындағы өңшен әкімнің өңді қыздарына құда түседі деп жүрді ме екен! Өйтіп, сыйлы үйдің төрінде талтаңдайтындай аузымен құс тістеген ағайыны қай бір толып тұр! Өзі ажарлы шапанын киіп, түрме белбеуін буып, есіктерін қағып кіріп барар еді, ол немелер қызына құда түсе келді екен деп ойламас, адасып жүрген кемпір екен деп; «Бәбүшке, көшеңіз міне, үйіңіз әне!»— деп алдап-сулап шығарып салар. Әлгі қалалы жердің қыздары бойдақ жігіттердің

соңынан қиқулап өздері жүгіреді дейтіндері қайда? Ал, жарайды, ұрғашы байғұс қашанда бұлданшақ қой, бұның соңынан жүгірмей-ақ қойсын, сонда өзі осылай тырп етпей жатып ала ма? Бой десе бойы, ой десе ойы бар. Отар-отар қой, үйір-үйір жылқы талап ететін заманнан, құдайға шүкір, құтылды. Қазіргі жігіттің төбесінде баспанасы, қолы қарап жүрмейтін қызметі болса жетіп жатыр. Өң десе өңі де ешкімнен кем емес сияқты. Ай маңдай, бұйра шаш, қоңқақ мұрын, ат жақты ашаң жігіт... Әне бір үріп ауызға салғандай бұраң бел қыз қасындағы жүн жақ, бітік көз, кәртөшке мұрын, қисық аяқты әлдеқандай қып мойнына асылғанша, мұның баласының мойнына неге асылмайды? Әй, бар пәле, асылы, баласының өзінен. Жоғынды бар қып көрсетіп тыртақтайтын мына кезде сол неме бойындағы барды жасырып, «алма піс, аузыма түс» деп бұқпантайлап жайына жүрген шығар. Алмасы құрғыр пісуін пісер-ау, бірақ басқа көз, басқа қол оны сенің аузыңа түсіре қоя ма! Әй, ашық ауыз балам-ай, қанша оқысаңдар да, қой құрттап өскен кемпірдей ақылдарың жоқ қой. Әйтпесе мынау құралайдың салқынындағы киіктей көшеге сыймай өріп жүрген көп қыздың біреуі бұйырмайды деген не сұмдық!

Көлдей терезенің алдында қай-қайдағыны ойлап қиялға батып тұрған қара кемпір бажылдап жатқан қоңырауды естімепті.

— Апа, апа!— деген айқайдан селк ете түскені.

Барып есік ашса — баласы тұр. Ырсиып күледі. Қасында бір қараша қыз. Жымиып төмен қарайды. Баласы қолына екі чемодан ұстап ішке өтті. Қолында жылтырақ сөмкесі бар әлгі қараша қыз дік-дік басып табалдырықтан аттады.

Баласы қолындағы чемодандарды коридорға қойды. Сосын мойнындағы жылтырақ орамалының ұшымен аузын басып, туфлиінің ұшымен жер шұқылап тұрған қараша қызды бұның бөлмесіне жетектеп кірді. Бейтаныс қыз босағада тұратын жалғыз орындыққа отыра кетті.

— Апа, бұл Роза! Мен қазір...— деп баласы шығып кетті.

— Иә, шырағым, амансың ба?

— Аманшылық.

— Оқу ма?

Қыздың беті ду қызарды.

Бұл енді не айтарын білмеді. Бар түсінгені — оқуға келген қыз болды. Қазір жер-жерден мектеп бітірген

балалар шұбырып келіп жатыр. Бәрінің де әуелі осылай именшектеп аузынан сөзі түсіп отырғаны. Бір жылдан соң шашты кесіп, көйлектің етегін қырқып, көзді бояп, қасты бояп, қан жеген тазыдай сылаңдап шыға келеді. Мына бала ибалы екен. Асықпа, шырағым, ендігі жылы ауымыздағы сөзді өзімізден бұрын іліп әкетіп қақшандап тұрарсың, бәлем. Қайдан білесің, ауылдағы ағайын Алматыдағылардың бәрі төбелерімен көк тіреп тұр деп ойлайды ғой. Әлгі шимайшы жарықтықтың ертең бұған оқуға түсуде бірдеңе етіп қол ұшын берер қайраны бар ма екен өзі? Әй, маңдайынан көреді дағы. Талабы бар болса, ауылда шөп шауып, шөмеле үйіп жүрген жесір кемпірдің де баласы оқуға түсті ғой, бұ да түсер. Айтпақшы сонда бұл кімнің қызы болды? Шопан қайнағасының қызы жалақ ауыз абысынға тартқан шикіл сары-тын. Ұста қайнысының балалары дәл мұндай боп бой жете қойған жоқ. Оның үстіне, ол екі үйдің қыздарына Роза деп ат қоятындай оқу өтіп кеткендері шамалы. Е, бұл аудан басындағы милицияда істейтін жиендерінің қызы екен ғой.

— Қалай, әке-шешенің дендері сау ма?

— Сау көрінеді.

«Мына жазғанның «көрінедісі» несі? Кеше шыққан үйінің амандығын білмей не қара басып отыр. Әлде мен бірдеңені шатыстырып тұрмын ба? Менен о да шығады. Жаным-ау, біздің тұқымда баласының үсті-басы тап мынандай боп жып-жинақы жүре қоятындай тағы кім бар еді?»

Баласын іздеп айналасына қарап еді. Ол телефонның құлағына мініп апты.

— Иә, солай боп қалды.

«Солай боп қалғаны несі?»

— Жоқ, білмейді.

«Білмейтіні кім? Нені білмейді?»

— Әзір түсіне қойған жоқ. Қуанатын шығар.

Мына патшағар ит жылы өлген әкесін естірткендей не жұмбақтап отыр...

— Иә, сол өзіміздің жігіттер болса жетеді. Мен қазір дүкенге жүгірейін.

Бұның қолынан түспейтін болған абажадай сары сөмкені ұстап, есікті сарт ұрып шығып кетті.

«Қой, кім болса да, өзегі қуыс адам ғой. Алыс жолдан шаршап келген шығар, шай қояйын»,— деп кухняға аяңдады бұл.

От жағып, шай қойып қайтып келсе, бейтаныс қыз орындықта әлі отыр. Беті күреңіткен бе, қалай? Көзінің алды дымданайын деген бе, қалай? Әй, қанша оқыдық, жетістік, тең праволы болдық деп кеуделерін қаққанмен қыз балаға алыс жолға шыққан қай бір оңай дейсің? Ендігі күнім не болады деп уайымдайды ғой бейшара. Қайтушы еді, жұрттың көргенін көреді дағы. Баламысың деген-ау...

— Қой, қарағым, қысылма. Шаршаған да шығарсың. Барып жуын.

Қыз орнынан тұрып, қол жуатын бөлмеге кіріп, кілтін іштен жауып алды.

Сол-ақ екен есіктің қоңырауы сарнап қоя берді.

— Ал, апа, құтты болсын!

— Айтқандарың келсін, жарықтарым. Рақмет.

Тасырлап төрт-бес жігіт кірді. Қолдарында қолақпандай қып қағазға ораған бірдеңе. Мына бір қисық мұрын, қисық аяқ, жалбыр шаш арық қара анада бұларды көшіріспеп пе еді? Қасындағы кетік тіс жылтыр қара «қазан аяқ жағы маған қол» деп салдырлатып ыдыс-аяқ арқаламап па еді? Бұлардыкі қай «құтты болсын». Ана жолы да айтып еді ғой. Бұ жарықтықтар бөтен біреудің үйі ғой деп қымсынуды білмейді-ау. Баса көктеп бөлме-бөлмені сүзіп шықты. Алақтап жан-жақтарына қарайды.

— Ау, әлгі сабаз кірмей жатып қолтықтасып серуендеп кеткеннен сау ма?

Сол екі ортада тағы да қоңырау бажылдады. Тағы да: «Құтты болсын!». Тағы да: «Рақмет!».

Бұл жолы кірген топтың қарасы молдау. Араларында екі-үш әйел де бар. Олар қарны қампиған қызыл былғары сөмкені ішін шалдырлатып қос қолдап кухняға алып өтті.

Өз үйіндегі мынау ойда жоқ абыр-сабырға түсіне алмай бұл тұр. Әлгі баласы құрмағыр жоғалып кете қалды? Е, міне, о да кіріп келді. Босағадан бері аттатпай коридорда қаумалап тұрғандар оны құшақтай алды. Әйелдер бетінен сүйіп, жігіттер жағы біреулері желкесінен түйгіштеп, біреулері омырауынан төмпештеп жатыр. Мына немелердің қуанғандары да тайлақ түйенің тапырақтағаны сияқты оп-оданы! Мың болғырлар, қу сүйек неменің қылқиып тұрған мойнын жұлып алмаса жарар еді...

— Ал, апамның келінін қайда тығып қойдың?

Әлгі кетік қара баласын омыраудан ала түсті.

— Оны апамнан сұраңдар!

Мына сығыр не дейді? Қайдағы келін! Бетім-ау, сонда апақ-сапақта жетіп келген әлгі баланың келіні болғаны ма! Баяғы көбік ауыз қатындардың айтқанының бұл жолы да аумай-төкпей келе қалғаны ма? Бұл мың болғыр, алдын-ала ескертпей ме екен? Ең болмаса, қос уыс кәмпит шашып қарсы алатын еді ғой.

Енді жұрт бұның аузына телмірді.

— Мына күшік не дейді? Әлгі бала келін бе еді? Онда ол беті-қолын жуып жатыр.

Жұрт ду күлді. Лап қойып жуынатын бөлмеге беттеді. Сөйтсе, манағы ұялшақ қыз көзі жарқырап шығып келеді екен.

Опыр-топыр басталды да кетті. Жұрт келінді жағалай құшақтап, жағалай сүйіп шықты. Елдің ең соңында келіннің маңдайынан бұл да сүйді.

Содан бұл жататын кең бөлменің еденіне жеткенінше шүберек пен клеенка, жетпеген жеріне газет төселіп көлдей дастарқан жайылды. Қақ төрге қақырайып бұл отырды. Жігіттерге еріп елген екі-үш келіншек бұны бүгін өз қазанының маңына жуытар емес. Ал, әлгі кетік қара білекті сыбанып тастап, аузы жалпылдап көк кастрюльге ас салып жүр. Біреуі ыдыс-аяқ жуып жатыр, біреуі шұжық турап жатыр, біреуі рюмка сүртіп жатыр. Әйтеуір, шүрменнің баласындай жабылған да кеткен.

Бұл да түс көргендей айран-асыр. Келін түсетін ауыл айлап-апталап күбінбейтін бе еді? Ағайындар жағалай үй тігіп, соғым әкеп, саба пісіп, ыдыс-аяқ жиып қапылып жатпайтын ба еді? Бүкіл бір әулеттегі дүние-жиһаздың ең ажарлысы жарқырап тойлы ауылда тізіліп тұрмайтын ба еді? Ертең келін келетін күні бүкіл ауыл жүректері лүпілдеп көрер таңды көзімен атқызбайтын ба еді? Төбе-төбенің басында шаң шықпас па екен деп қарап жүрген балалар әуелі: «шүйіншілеп» ауылға, артынан «алақайлап» шаң шыққан жаққа қарай сандарын шапақтап жүгірмейтін бе еді? Әуелі шапқылап күйеулер келер-ді. Алдынан ақ бауырсақ шашып әжелер шығарды. Сосын қызылды-жасылды қыз келіншек кейіндеп қалған келін тобына барып қосылар-ды. Олар келгенде күллі ауыл тайлы-таяғы қалмай шашу тереміз деп алдарынан жүгірер-ді. Сосын пәлен күн той дуылдап, той біткен күні жас келін отауына кірер-ді. Табалдырықтың алдына жаңа сойылған жас тері төселер-ді. Оң аяғымен аттаған келін сүрінбесе, таймаса — қадамының құтты болғаны. Сосын ащы даусы аспанды шатынатып заржақ

ақын бет ашар-ды. Бет ашардан соң жұрт таласып-тармасып келіннің қолынан шай ішер-ді. Шай ішуге келген жұрт екі босағаға қаздай тізіліп жалаңдап отырған ауызды қатындардың алдына топытып көрімдік лақтырар-ды. Ол қырдағы ауылдың алты ай жаз аузынан түспейтін қырғын әңгімесі еді ғой. Ал екі жасқа бұдан былайғы өмірлерінде қуанғанда да, тарыққанда да көлеңдеп көз алдарында тұра қалар медет еді ғой.

Ана байғұс тал бесікті таянып отырып талай қиялдаған осы бір сәтті дәл бұлайша құйрық-жалы күзеліп апақ-сапақта өте шығады деп ойлап па еді. Мына бір қиыр-қиырдан табысқан қиын жылдары туып, қырсығы арылмай өскен қырық құрау немелер бір-бірінің жыртық көңілін бітегенсіп өздерінше тырбанып бағуда. Тумай жатып маңдайларындағы бір-бір әкелерінен айырылды. Сосын жесірге бала, жетімге аға боп елпі-селпі өсті. Есек дәмелерін ескек қып, талаптарын тал қайық қып мініп тағдыр айдынының тайталас төрінде бас қосып отыр. Желкендері әлі әлсіз, қайықтары әлі қалтылдақ. Оған қарап жатқан бұлар жоқ, аңқылдап сөйлеп, қарқылдап күледі. Әсіресе әне бір мұрны аузына мінген жалбыр шаш жігіт қаймыжық еріндерін өтпейтін қайшыдай әзер жуыстырып ескі мен жаңаны, белгілі мен таңсықты ию-қию араластырып көйітеді-ай кеп. Жауырынының ортасына түсіп кеткен жалбыр шашын бір желпіп қалса, көмейіндегі сөз бұлағы онан сайын лақылдап жөнелетіндей тақылдайды-ай кеп. Дастарқан басындағылар бастарын шайқап, таңдайларын қағады. Бұл да оқтың-оқтың ернін бір сылп еткізеді. Жұрт жалбыр шаштың айтқанына түсініп тамсанса, бұл түсінбей-ақ тамсанады. Мүдірмейтініне таңғалады. «Бұлар біз түсінетін жерде жүрсе, елден безіп, жерден безіп, осынша көз майын тауысып, бөтен қалада пәлен жыл салпақтап бекер әлекке түскен болады да»,— деп қояды ішінен. Ал әлгі кетік тіс жылтыр қараның айтқанының бәрі түп-түсінікті. Оны тыңдап отырғанда ауылдағы абысындары есіне түскені. Бұл да солар құсап безеңдеп, төндіріп сөйлейді екен. Бәрін көре қалғандай, бәрін біле қалғандай. Өне, өне... Жаңа түскен жас келінге қарап ежіреңдеп айтып тұрған әңгімесін қарашы: «Ағайын, бұл өзі қатты ойланатын нәрсе. Мына отырған апамдардың көрмегені бар ма? Бар. Бұлар тауқыметті көрді, рақатты көрген жоқ. Сол рақатты сендер көрсетулерің керек. Замандас, сен бұл кісіге бүгіннен бастап әрі келінсің, әрі абысынсың.

Келін болатының — жаңғыз баласының әйелісің. Абысыны болатының — елден-жерден ағайын-туманы, абысын-ажынды тастап келгенде тапқаны өзіңсің. Сондықтан сен мына апамның ауылға тастап кеткен жоғының бәрін бір өзің өтеуге тиістісің. Солай, ағайын, бұл оңай емес нәсте». Ой, аузынан айналайын, қалай-қалай сайрайды-ай! Құдды мұның ішіне түсіп шыққандай. Қаршадайларынан қайдағыны біледі. Борбайларын жантақ тырнап, еріндерін аңызак тілген қу шекелерім-ай. Енді, міне, тас көшені тық-тық басып жүрсіңдер. Бағзы ата-бабаның барлық қапысын сендер қайырмақсыңдар. Оқымағандарын оқып, білмегендерін білмексіңдер, көрмегендерін көріп, істемегендерін істемексіңдер. Дүние жаратылып, су аққалы әулетіңнің төбесінде қалқа боп келе жатқан қашанғы тал шаңырақты тозған арбаның доңғалағындай өздерің өскен ақ шаңдаққа аунатып-аунатып тастап кеттіңдер. Енді бұдан былай әлі тауда туып, таста өскен, ағайыннан басқа өскен дейтін қойды көрсе қолын шошайтып «мынау не» деп сұрайтын бөтен ұрпақ сендердің бауырларыңнан өрбиді. Кең жайлауын тас жол, тақтай еденге айырбастап, тіршіліктен маңдай терін төгіп татар азғантай ырзығын мынандай ала-құла газет дастарқаннан бастаған пәтшағарлар асқар таудай армандарыңа жете алсаңдар, бұның бәрі де кешіріліп, бұның бәрі де ұмытылар-ау. Тек асу-асу белдерге тартынбай тартып та кете алмай, кейіндегі ұлы қосын үлкен дүрмекке қайтып қосыла да алмай ұзын дәме, қысқа қол екі ортада шөре-шөре боп қалмасаңдар болды ғой.

Сол түні жастар ұзақ отырды. Көшеге жарық түсе тарасты. Жолдастарымызды шығарып саламыз деп келін-баласы бірге шықты. Дастарқанның шетінде қисайып жатса, аздап көзі ілініп кетіпті. Түсіне осы үйдің адамы кірді. Табалдырықтың ар жағында шөкелеп қана отыр екен дейді. Үстінде баяғы ауылдан кеткендегі қоңыр ши барқыт бешпенті. Басында ақ киізден сырып тіккен ақ қалпағы. Бұған бір түрлі мөлдіреп келіп қарайды. Баяғыда қыз күнінде бір айтта алты бақан басында ту сыртынан өзге сақа жігіттердей, ішіп-жеп сұқтанбай осылай жаудырай қарап тұрғанын көзі шалып қалғаны бар еді. Дәл сондағысындай. Тек сәл тотыққан ба, қалай? Тек сәл қажыған ба, қалай? Бұл: «Осы үйдің адамы-ау, босағада отырғаның не? Төрге озсаңшы!»— деп қолын ұмсынып еді, анау орнынан атып тұрып кері шегініп барады. Бет аузы әжім-әжім кемпір боп қалған бұны

танымай тұрғандай. Өзі жас екен ғой. Мынандай уыз бозбалаға тұра ұмтылғанына ыңғайсызданып, қолын тартып ала қойып еді, жылымшы бірдеңеге тигені. Көзін ашып алса — қарсы алдындағы шарап толы боғалды қағып жіберіпті. Күрең шарап тор көз клеенка дастарқанда қып-қызыл қақ боп кілкіп жатыр.

Есікке қарады. Күнде көріп жүрген жайдақ табалдырығы. Жымиып тұр. Ар жағында да, бер жағында да ешкім жоқ. Шамасы, иманды болғыр, баласы келін түсіргенге қуанып, жатқан орнынан бір аударылған ғой. Түсінде өлген адам төрге озып, дастарқаннан дәм татып жүрсе, жаманатқа көрінеді деуші еді. Әлгі жазған табалдырықтан аттамай, кейін шегініп кетті. Тірісінде маңдайына шаң тигізбес жалғызын о дүниеде де желеп-жебеп жүреді екен ғой бейшара.

Баяғыда әскерге баласын кебежеге отырғызып, күздің қара суығында түйемен кемеге дейін шығарып салған-ды. Арсы-күрсі ақ жал толқында ақ пароход дір-дір етеді. Тақтай баспалдақпен шаштарын ұстарамен тықырлап қырған жалтыр бас еркектер жасқана басып көтеріліп барады. Елдің ең соңында — осы үйдің адамы. Пысылдап ұйқы соғып жатқан нәрестінің қызыл шақа жұдырығын құшырлана бір иіскеп:

— Біздің үйдің әйелі, балаңа абай бол. Не қиындық көрсең де, осыныңды сақта!— деп, теріс бұрылып кетті.

Қушық жауырыны барған сайын бүрісе түсті. Ту-ту биіктен артына бұрылып, тісі ақсиып қол бұлғады.

Ақ пароход жағада жабыла дауыс етіп жатқан көп қатынның жылауына үн қосқандай көкірегі қарс айырыла аңырап жылжи жөнелді. Қабынған бауырдай қап-қара теңіз қазандай қайнайды. Сол бұрқ-сарқ қазанның бетіндегі жалғыз көбіктей ақ кеме көк жиекке жете беріп ақырғы рет бір дауыс қылды да, көзден ғайып болды. Ботасын жоқтап ауыз жаппай келе жатқан қараша інгенге қосыла боздап ауылға қайтты. Құлағында құрдым теңіздің көк мұнар төріне сіңіп жоғалған ақ пароходтың ащы айғайы мен күйеуінің сыбырлап айтқан жалғыз ауыз сөзі тұрды.

Сөйткен жалғыздың өз қолы, міне, өз аузына жетті. Ғұмыр жасының жартысын да жасай алмай кеткен әлгі жазғанның бір тілегі орындалды. Көз жұмар алдында да қан жұтып жатып артындағы тұяғын ойлаған шығар. Пақыр сонда ұлына не тілесе, соның бәрі де қабыл болғай!

Терезеден жаңа күннің жалқын шапағы енді-енді шашырай бастағанда бала-келіннің алғаш рет бірігіп жайған дастарқанының басында қара кемпір қақыра жаулығын түзеп қойып, көзінің жасын шұбыртып отырып, барынт-шынтымен алақанын жайып бата қылды.

О күні бұл келінінің бетіне жөндеп қарай да алмапты. Сөйтсе оны ауылда абысындары айтқандай «шүйкебас» десең де, «шөмелебас» десең де өтірікші болмайды екенсің. Толарсағына жететін ұзын шашын тымпитып желкесіне түйсе «шүйкебас», қобыратып маңдайына үйсе — «шөмелебас» боп шыға келеді. Шүйкебас кезінде жетім тайлақтай жымпиып қалады да, ал шөмелебас кезінде салихалы адам сияқтанып кетеді. Керме қас, қыр мұрын, жайнақ көз. Кесер басына тағар міні жоқ. Бірақ етсіз, жіңішке сүйек. Мұндайлардан туған бала шілмиген шынжау келетін. Бір-екі айдан соң нәрестесін жарыта алмай, емізік пен ботқаны араластырып былықтырып отыратын сабаздың нағыз өзі. Қасының арасы жақын, иегі сүйір, желбезегінен күн көрінеді. Сәл нәрсеге күйіп-пісетін шытырлақтау болуы ықтимал. Бірақ қайқы ерін, сұйық қас емес, қабағы жазық, көзі нұрлы. Ашуының келуі де, кетуі де тез секілді. Айлап-апталап түйіліп жүретін көк долы, аузы-басы сүйреңдеген ұрысқақ бола қоймас. Кеуде орамы күйкілеу болғанмен, тік көкірек, қыпша бел. Әттең тек жамбас тұсы жатағандау ма қалай, сирақ бітімі келтелеу ме қалай... Еті тараң әйел арғымақ аттай сүзіліп тұрар ма еді, шіркін. Осы заманның жастары мал танымайды, жер танымайды, кісі танымайды. Сонда не танып, не біледі? Баяғы шалдар арам тер боп жүреді дейсің бе! Баласы ер жеткенде бүкіл ағайын боп атқа қонып ел ақтап кетуші еді ғой. Қайтып келіп, пәленшенің қызының сүйек басы, түгеншенің қызының ет қоңы, тағы біреудің қызының аяқ алысы, алым-шалымы деп әңгіме қылып отырғандарын естігенде бұлар іштерінен: «Аңға түсетін ит таңдағандай, құс таңдағандай сөздерінің түрін қарашы!»— деп әжептәуір апшып қалатын-ды. Сөйтсе, оның бәрі бұлар ойлағандай қысыр әңгіме емес екен. Болашақ құданың атақ-дәулетін, болашақ келіннің тәрбиесі мен мінезін, дене бітімі мен ажарын сарапқа салғанда болашақ ұрпақтың ырзығы мен денсаулығын, болашақ отаудың мәпақасы мен ынтымағын түгел ойлайды екен ғой. Құдайға шүкір, қазіргі жастар көңіл құлаған қыздың ата дәулетін ойлап бас ауыртатыннан құтылды, сонда беті мен жеті мүшесіне зер салуға да

шамалары келмейтіні ме? Қолтықтасып ап, күнделетіп-түнделетіп қыдырғанда ай қарағанша, жапырақ санағанша, бір-бірінің үсті-бастарына дұрыстап неге көз салмайды екен. Он бес жыл оқыды, тоқыды. Баяғы еркектердің үй ұстамақ түгілі ел ұстайтын жасына жетті. Сөйте тұра, бұлар бетіне қарап жымыған қызбен ыржындаса кеткеннен басқа, бір құшақтатқан қызды ұмар-жұмар ЗАГС жетелегеннен басқа дәнеңе білмейді. Соларына қарамас-тан, ауыздарын ашса, «махаббат» деп сарнап, «семья бақыты», «ұрпақ қамы», «жұбайлар жарастығы» деп сайрайды. Тіршіліктен секең-секең билеп, қалқа-қалтарысқа барып аузы-бастарын жаласып өте шығатын сияқты. Ертең балалы болмайтын, оны бағып-қақпайтын төбелеріне баспана ұстап, төңірегіне қара орман жимайтын сияқты. «Бас ауырып, балтыр сыздағаннан», «Күле кіріп, күңірене шыққаннан», «Досқа күлкі, дұшпанға таба» дегеннен атымен бейхабар, «Жұтқаным жұмырға» деп жүре беретін сияқты.

Баяғыда атасы байғұс бір күн түнде бұларды суыт көшіріп, Қарабұғаздағы кәсіпке бастап бара жатқанда, елден қара үзіп, ала дөңге шыққан соң, терістікте еміс-еміс бұлдырап жатқан ата-мекенге қарап тұрып:

— Қазақтың жанын қинайтын қара жұрт, қара шаңырақ, қара қазан еді. Қара шаңырақ пен қара қазан үшін қара жұртты қиып барамыз. Құдайым тек, қара қазан мен қара шаңырақтың ырзығы мен ынтымағынан айырмағай,— деп көзіне жас алып еді. Сөйтсе, ошақ пен шаңырақсыз екі аяқты тірліктің төрт аяқты тірліктен ешқандай айырмасы жоқ екен ғой. Адамды адам қып жүргенде әуелі сол күңірсіген қазан, дуылдаған күлкі емес пе? Оның кілті қашанда әйел жазғанда емес пе? Ендеше осы заманның оқымысты еркектері әуелі осы әліп-биді ежелеп алмай ма!

Осы ойына түскенде қара кемпір қай-қайдағының басын шалады. Айналып-үйіріліп баяғы бір аулынан шығады. Ауылдағы қыздарды есіне алады. Айналайын ел жұрты бұған қай қызын келіндікке бермейтін еді. «Балам бой жетсін, сосын үйіңе өз қолымнан жетектеп апарып кіргізем»— дейтін әйел аз ба еді! «Қарағым оқуын бітіріп келгесін, сенің үйіңе құда түсірем»,— дегенде беттері ду етіп, төмен қарап кеткендерімен, көздері күлімдеп қоя беретін қыздар аз ба еді! Әсіресе бұның көп жыл көршілес отырған үйінің қызын айтсайшы! Үш аға, екі інінің арасындағы еркекшора. Көрік десең көрік қандай, мінез

десең мінез қандай! Тұлға десең тұлға қандай! Несін айтасың, баладан басқа! Әке-шешесі де бұлармен құрдас еді. Дәулеті десең дәулеттері қандай! Әулеті десең әулеттері қандай! Жалғыз жігіт, жалғыз кемпір — бұларға, әне, сондай жан-жақты келін керек еді ғой. Басың ауырып, балтырың сыздаса ақылдасатын құдан, сырласатын құдағиың бар, жаңғызсырасаң — ат құрғатпай келіп тұратын бес бірдей құда балаң бар. Бәрінен бұрын қызын айтсайшы. Айналайын-ай, қас қабағында еш татау жоқ ашық күндей жайраңдаған жақсы бала еді-ау! Бойлы-сойлы, қара торының әдемісі. Өкшесіне түскен тоқпақтай-тоқпақтай қос бұрымының өзі неге тұрады! Қаладай қаланған аппақ тістері, жылтырай жымпиып тұратын бұлтиған етті еріндері, жұмыр иек дөңгелек жүзі, әдеміше қыр мұрын, маңдай тұсы бұйраланып тұратын қара толқын шашы — бәрі-бәрі көкірегін қыз-қыз қайнатып көз алдында тұр ғой әлі. Үйі де бір басы өскен, ұйытқысы берік шаңырақ еді. Әкесінің дені таза, шешесінің дені таза. Одан туған қол-аяғы балғадай балдырғанды да көрерге көз керек болатын шығар.

Алғаш рет шешесі екеуі келіп, киіз қарпысқанда:

— Осы қарағымды өзім келін қып аламын-ау!— дегенде, үйіне қарай тұра қашқан.

Шешесі мен бұл әлгі қылығына мәз болған. Артынан үйренді. Ертелі-кеш айналып-үйіріліп келіп тұрады. Бұл жұмыста жүргенде үйінің түндігін түзейтін, жел көтерілсе, шаңыраққа баспа асатын, көлеңке ұзарғанда іргесін түретін, ботасын қызықтайтын, суын әкелетін, кешке қайтарда қара мосыға қара шәйнекті іліп, алдынан бұрқылдатып шайын қайнатып қоятын, баласынан келген хатты оқып беріп, жауап жазатын — бәрі сол. Кейде жалғызсырағанда шақырып ап ірге жағына жатқызады. Өзіне әбден бауыр басып кетіпті. Әліге дейін түсіне кіреді.

Бұрын баласына: «Қағазыңды бермейсің, қарындашыңды бермейсің»,— деп жылап отырып алатын ерке қыз енді ол демалысқа келгенде қарасынан қашатынды шығарды. Ол қашан оқуына аттанып кеткенше бұл үйге жуымай қояды. Бұл да қайтер екен деп баласына көрші қызды мақтап бағады.

Ол неме:

— Ә, солай ма?— дейді де отыра береді.

Ең болмаса көрші үй жаққа құлағын тігіп елеңдегенін бір көрсейші. Түн баласы оң жаққа ұзынынан түсіп ұйқы

соғады, күн баласы қатырма қол сандығы мен бояу-со-
яуын құшақтап, ауылдың желкесіндегі ақар-шақар ақ
шыңдарға тартады.

Ол оқуына қайтып кеткен соң, қыз бұл үйдің
табалдырығын бұрынғыдай емес, бір түрлі мұнайып
аттайды. Бұл қатты қысылады. Сасқанынан өз баласын
өзі жамандайды.

— Өзі бірдеңені бастаса бітіргенше басын жерден
көтере алмайтын сорлы. Әлгі мұғалімдері аулыңнан бір
сурет бітіріп ала қайт деген бе? Кете-кеткенше ала
кенептің алдында ербеңдеді де тұрды. Қараң қалғыр,
суретшілік дегені қолынан келетін кісіге шимайлай
салсаң, бола беретін оңай бірдеңе ғой деп жүрсем, әлгі
трактор жөндегеннен де қиын пәлекет екен. Мұрнынан
су кетіп зорға бітіргені. Өзің көрдің ғой, сенің қолыңнан
шай құйдырып та іше алмады. Бірақ бір-екі рет: «Баяғы
тентек қарындасым әдемі боп бой жетіпті ғой»,— деп
қойды.

Кемпір көзінің қиығын қызға тастайды. Қыздың қара
торы жүзі қан күреңденіп алабұртып отыр.

Біраздан кейін ол үйреншікті қалпына түседі. Есіктен
бұрынғыдай именшектемей кіреді.

Көшетін жылы бұл баласынан:

— Не ойлап жүргенің бар?— деп сұрап еді.

Өз-өзінен түртініп, бірдеңе ойлап басы қатып жүретін
неме ішін ашпады.

— Әй, апа-ай, осы әңгімені әзір кідірте тұрсақ қай-
теді,— дейді.

Сондағы кідірткені осы екен ғой. Оның бәрі әншейін
тілге тиек болды.

Бірде әлгі көрші қыз:

— Апа, аузыңызды ауыртып қайтесіз. Қаладағы оқы-
ған апаларымыз ағамыздың басын әліге дейін бос қойды
дейсіз бе?— деп салғаны.

Күлімсіреген сияқтанғанмен күйзеліп айтқан.

Сөйтсе, пәтшағар көрмей біліп отырады екен ғой.
Айналайын-ай, анада екі айлық оқуға келдім деп, осы
үйге соғып кеткен басқарма жігіт айтады: сұраушы көп,
ешқайсысына сөз бермей, әлі үйінде отырған көрінеді.
Біреудің баласының бостан-босқа обалына қалды-ау.
Қарап жүрмей қайдағыны қайдан айта қойды екен.

Соны ойлағанда төр алдында қақырадай боп отырған
қара кемпір шүйкедей боп шөжіп қоя береді. Соны
ойлағанда, екі бөлменің арасында әрлі-берлі кіріп-шығып

тыным таппай жүрген келінінің әр адымын көз жазбай аңдумен болады. Оны келіні де сезетін сияқты. Көзінің астымен анда-санда бір қарап қойып, сыр бермей бағады. Бірақ кей түндері көзінің алды қызарып шығады. Шама-сы, күйеуіне айтып шағынатын шығар. «Шешең маған жаман көзімен қарайды»,— дейтін шығар.

Бұл оған жаман көзімен қарап қайтсін. Бірақ баяғыдан бері келін жайы әңгіме болғанда бұның көз алдына көрші қыз бала ма, басқа бала ма,— әйтеуір басқа бір өң, басқа бір кескін, басқа бір тұлға елестейтін. Баласы, міне, соның бәрін жым-жылас сыпырып тастап, бұрын-соңды көз алдына, ең болмаса, бір рет елестеп көрмеген бөтен біреуді қолынан жетелеп алып келді. Енді соған әрі тосырқап, әрі таңырқап қарайды.

Осы заманның жастары да қызық-ау. Соған бола күйеуінің түн ұйқысын төрт бөліп шала бүлінбесе де болады ғой. Жақсы болса, ертең ел-жұрт өзі айтар. Ал, жаман болса, мұның жақсы көзімен қарағанынан не өзгеріп кете қояды дейсің... Шіркіндерде басқаларда да көкірек, көңіл бар-ау деген ой болсашы, сірә.

Баласы да қызық. Бұның бөлмесіне бұрынғыдай арса-лаңдап кірмей, әлденеге қымсынып енеді. Бұрын жұмысынан оралғанда: «Апа, қалайсың?»— дейтін. «Жақсымын, жарығым»,— дейтін бұл. Сосын айналып-толғанып жүріп шайын қоятын. Айналып-толғанып жүріп дастарқанын жаятын. Айналып-толғанып жүріп тамағын беретін. Айналып-толғанып жүріп төсегін салатын. Көрші бөлмеде ұйықтап жатқан баласын түннің бір уағына дейін айналып-толғанумен болатын. Өз-өзінен күбірлей-күбірлей, балбырап бір тәтті ұйқыға кетуші еді.

Қазір баласының таңертең жылт етіп есіктен шығып бара жатқанын бір көреді. Кешке жылт етіп есіктен кіріп келе жатқанын бір көреді. Қалған уақытта ол бұның қасында да, көз алдында да жоқ.

Осы күні жұмыстан қайтқанда: «Апам, үйде ме?»— дейтін болыпты. Үйде болмай шешесі түйе қарап кетті дей ме екен, жоқ отын алып кетті дей ме екен. Әлде ағайын арасында күнде болып жататын жиын-тойда отыр дей ме екен? Отыр ғой, міне, таңертең өзі көрген жерде омалып. Баяғы бала кезінде жаттаған жұмбағындай асты тақтай, үсті тақтай, ортасы шылдырмақтай мынау тас үңгірден аттап шыққанда қайда барады? Құшағын жайып бауыры тұр ма, аузы жалпылдап абысыны тұр ма?

Анада бір бала ерткен кемпірлер мен ит ерткен қыздар серуендеп жүретін қала ортасындағы кішкене сая баққа барып еді. Оюлы кимешек киген сары кемпір жанына отыра кеткені. Келген жағын сұрады, баласын сұрады, келінін сұрады, бұл да білген жауабын айтып жатыр. О да бір іші пысып жүрген жарықтық екен, аузы жалпылдап естіген-білген хабарын самбырлата жөнелгені. Терістікте бір аптадан бері әлемет жауын бар екенін, түстікте күннің қатты ысып кеткенін, тауда қар еріп жатқанын, доп ойнайтын жерде төбелес шығып кете жаздағанын түнде телевизордан өзі де естіген. Ал әлгі бір үлкен бастықтың параны көп алып, орнынан түсіп қалғанын хабар қып, үйіне айтып келсе, ту-ту көк теңіздің ар жағындағы шет мемлекеттердің бірінің бастығы дейді. Бәсе, бұл жердегі бастықтарды не қара басып жүр деп еді-ау. Сөйтсе, кимешекті кемпір радиодан естіген хабарын өсек қып айтады екен. Иә, қаладағы кемпірде телевизордан басқа құдағи, радиодан басқа абысын бар ма? Келін-баладан олар да жақсы. Құр құлақ отырған кісіге бір уақыт ермек қой әйтеуір.

Келін-бала болса, қол ұстасып келеді, қол ұстасып кетеді. Үй-іші болып күніне екі-ақ рет таңғы шай мен кешкі астың үстінде ғана бастары қосылады. Таңертеңгі шай, сірә, қапылыс. Кешкі астың үстінде де қасықтың салдырынан басқа көп дыбыс шыға бермейді. Аяғының ұшынан басып жүрген бір адам. Аяғының ұшынан басып келіні кухняға тартады. Аяғының ұшынан басып баласы төргі бөлмеге кетеді. Не айтқандарын білмейді, келін-бала өздері күңкіл-шүңкіл. Бұл болса жым-жырт бөлмеде жападан-жалғыз. Кейде көрер таңды көзімен атқызады. Жас кезінде адам өзін ғана, құшағындағы күйеуі мен бауырындағы баласын ғана біледі екен. Үлкейген сайын өткен-кеткен көп елес көлбеңдеп көз алдында тұрып алатын көрінеді. Әсіресе, осылай көңілің құлазығанда сырласқан, дәм татысқан таныс жүздер жан-жағыңнан қаумалай кетеді екен.

Баяғыда жан ашитын ағайын: «Шырағым, өлгеннің артынан өлмек жоқ. Бір қайныңның, я қайнағанның етегінен ұста. Балаң ертең жансыз-жақсыз аталмасын»,— дегенде аза бойы қаза тұрған. Пәлен күн ұйықтай алмай жүрген. Көз алдынан баяғы дөңбекшіген көк теңіз, қалтылдаған ақ параход, сыбырлай тіл қатқан күйеуі, әлдекімнің қасы мен қабағына қарап мөлиген жасқаншақ

баласы кетпей қойған. «Құрысын,— деген сонда ол.— Елмен бірге көрген алапаттан аман қалғанда, елмен бірге көріп алатын жетімдік пен жесірліктен тайқақтап, жалғыз басыма мүйіз шықпай-ақ қойсын».

Сол жылдары талай қатын көлденеңнен бала сүйді. Кейбіреуі бүгежектеп, ел көзіне көріне алмаса, кейбіреуі ойда жоқта пайда болған ор шұнақтарын алдарына алып, ертелі-кеш бәдік айтып әндетіп отыратын. Ондай қағынған қатындар бұған да тиісіп: «Әй, қу тізеңді құшақтап сымпиып жүре бермей, балаңның артынан ертең қара боп ерер бірдеңе тауып ал. Он сегізге толғанша өкімет тиын-тебенін өзі төлейді. Қант-шайыңды айырсаң да нең кетіп барады?»— деп жырқылдайтын.

Ондай сөзден сай сүйегі сырқырап қоя береді. Әсіресе енесі байғұс қызғыштай қоритын-ды. Жұмыстан сәл кешігіп келсе, қабағы түйіліп, тамаққа қарамай қалады. Айлап-апталап шетке кеткенде үйге сыймай делқұлы боп кете жаздайды. Бейсаубет біреу белдеуіне ат байласа, бұны айттыра келгендей, жиырылып сала беретін. Басқаны былай қойып, бас сұққан ағайындардың өзіне «Осы шешек шыққырлар-ақ сұқақтайды да жүреді екен. Қатын біздерден ақыл сұрайын деп келе ме, ақша сұрайын деп келе ме!»— деп бұрқылдап отырғаны.

Марқұм ұзақ ауырды. Со жылы бір алағайдан соң, бір бұлағай келді де тұрды. Бұны үйге отырғызбады. «Енең қатты жатыр» дегесін ала қырда қора сап жатқан жерлерінен жаяу-жалпылап жетіп еді, қазан-аяқ жақта, кебеженің алдында үйреншікті орнында енесі жатыр екен. Аңқа-саңқа. Тесірейген екі жанарда ғана тіршілік нышаны бар. Қашан келер екен деп, есікті бағып екі көзі төрт болса керек. Бұл кіріп келгенде иегі кемсеңдеді, бірақ ештеңеге тілі келмеді. Қасына барып отыра кеткен бұның жарық-жарық қолын әлсіз сипалады. Теріс қарап бір күрсінді де жүре берді. Неге өйтті? Әлі түсінбейді: «Жалғызымның босағасын күзеткен сары үйек жыландай бөтен көз бен бөтен сөзді жуытпай келген мен де кетіп барам. Мен кеткесін не боларыңды кім білген?»— деп көңіліне күмән қашты ма, жоқ: «Көзімнің тірісінде жаман атыңды естіртпеп ең, өлген соң да аруағымды тітіренте көрме»,— деп аманат айтты ма, әлі күнге біле алмайды. Бірақ бұлыңғыр қыстың бұлыңғыр кешіндегі сол бір көрініс көз алдында әлі тұр. Есінен бір сәт шығып көрген емес. Сөйтіп жүріп тоқтасты. Сөйтіп жүріп қартайды.

Ешкімнің қасы мен қабағына жаутаңдатпаймын деген баласы адам болды. Баяғыда атың ағайын еді ғой деп, бір қара шалдың етегінен ұстап кетсе, бұл күнге жетер ме еді, жетпес пе еді — кім біліпті. Баяғы шопан қайнағасы құсап: «Оқып райком болмай-ақ қой», — деп мал соңында сылпытып қояр ма еді, қайтер еді.

Сөйтіп өсірген бала ғой. Оның жолында әйтеуір өлген жоқ, содан басқаның бәрін көрді ғой. Қара бала шыбын жанды талай отқа салды ғой. Ол дегенде шаршағанын, қарны ашқанын ұмытып кететін. Күн райы бұзылса болды борбайлап мектепке тартады. Бірде күздің күні үш тәулік бойы жаңбыр сауласын-ай-ай кеп. Жан-жақтан ат сабылтып хабаршылар келе бастады: «Ойбай, пәленшенің отары желге ығып кетті!», «Ойбай, түгеншенің отарын тасқын алып кетті!» Бұл соны ести сала мектепке жүгірді. Барса мектепте бала қалмаған. Әкесі барлары аттарына мінгестіріп алып кетіпті. Үй сыпырушы кемпірдің қасында ербеңдеп бұның баласы жүр.

— Ағын алып кетер деп, мен едім жібермеген, — дейді кемпір.

Екі ара көлдеу ой еді. Сол телегей теңізге айналыпты. Жұлге жұлгеден сарқырап аққан сары ала толқын, кеуденнен кері итеріп жүргізбейді. Борпаяқ неме жетегіне ере алмай, тасқынға ағып кетер түрі бар. Сүйрелей-сүйрелей қолы талып қалды. Сонда бұл зіңгіттей баланы арқалап ап, үйіне сүріне жығылып зорға жеткен. Келе сала үстегі лыпаны шала-пұла бір сығып, қырылып жатқан отарды құтқаруға тартқан.

Күні бүгінге дейін бір нәрсеге налығанда түсіне сол бір лайсаң кіреді. Ауылдың алдындағы аңғар қара сайға қарай үйіріле жөңкіген тай-тай толқында қаңбақтай қалқып бара жатқан баласына жете алмай жанталаса малтығып жүреді. Жүрегі атша тулап оянып кетеді. Оянған сайын ол топанның баяғыда өтіп кеткеніне, баласының қасында аман-есен жүргеніне тәубе қылады. Сөйткен неме енді, міне, делен көйлек ұрғашының етегінен ұстап ап, қасына жуымайды. Таңертең бір, кешке бір жылт етеді де, жоқ болады. Сәл нәрсеге: «Апа, мынаны қайтем!» — деп сүмірейіп келіп тұрушы еді. Енді еш қажеті болмай қапты. Көйлегі бұнсыз-ақ жуулы. Түймесі бұнсыз-ақ қадаулы. Тамағы бұнсыз-ақ пісірулі. Тістелеп өсірген шешесін баяғы талан жылдардың тажал елестерінің талауына тастап, өзі айдаладағы жат біреудің

құшағында қаннен-қаперсіз ұйқы соғады. Мынау асты тақтай, үсті тақтай, ортасы шылдырмақтай тас табыттың қазір төбесі түсіп кетіп, бұны басып қалсыншы, не асты ойылып кетіп, бұл құлап күлі шықсыншы — білетін олар жоқ. Олардың білетіні таңертең ербиіп бір кемпір көрші бөлмеде төсектен тұрып жатады, кешке ербиіп төсекке құлап жатады. Ол неге тұнжырап жүр, оның қабағы неге қаяу, ең болмаса, сұрамайды да. Жалтақ-жалтақ бір қарап қойып сып беріп бөлмелеріне кіріп кетеді. Жалтақ-жалтақ бір қарап қойып сып беріп қызметтеріне шығып кетеді.

Жарайды, бөтен біреудің қызы бөтендігін істесін. Ал баласынікі не...

Көзіне жас толқыды. Аунап түсіп, бетін жастығына басып солқ-солқ жылайды. Жалғыздық пен жабырқау ойлардың аяр құшағы ұйма батпақтай бауырына тартып барады. Ағыл-тегіл көз жасынан шекесі солқылдады. Көзінің алды қоюланып, бір қоймалжың түнек желімше жабыса түседі. Ұйқы меңдейді. Әлгінде бір сәтке ғана шегініп кеткен көп елес қалтарыстан қайта лап қояды. Қол-аяғы мұздап жатыр екен дейді. Төсегінің қасына біреу келген екен дейді. Баласы ма деп: «Неге жоламай кеттің!»— деп мұңын шаққалы жатса, қалтылдап енесі тұр. Бұның ашылып қалған көрпесін қымтап жауып жатыр. «Әй, жарықтық-ай, бұны әлі күнге аяйды екен-ау. Ештеңеден көңілін қалдырмаған келінінің бүйтіп налығаны қабырғасына батады екен-ау»— деп бұл көзін ашады. Сөйтсе, таң әлдеқашан атып кеткен. Кухня жақта әлденелерді столға тық-тық қойып келіні жүреді. Жұрт ояуда төсекте шалжиып жатып көрмеген сорлы басы, сыпырылып қалған жаулығын басына қайта кептеп орнынан көтеріледі.

Сол баяғы тақтай столға асығыс жасалған тақ-тұқ дастарқан. Сол баяғы: «Ал, кеттік!» Сол баяғы: «Апа, есігіңді жауып қал!».

Бұл күн қыза сыртқа шығады. Есіктің алдындағы тақтай орындыққа жападан-жалғыз отырады. Аулада ешкім көрінбейді. Тіпті, құм шашып ойнап жүретін балалар да жоқ. Олар болса әлдеқашан жүгіріп келер еді. Ұршығын қызықтар еді, шүйкесін қызықтар еді. Сақинасын, жүзігін қызықтар еді. Шүлдірлесіп сөйлесе кетер еді. Әсіресе қарсы есік тұратын көрші үйдің селеу шаш сары баласы қызық. Басқа балалардан қызғанып, «біздің бабушка» деп бұған жуытпайды. Ігір жоқ, мігір жоқ,

қалтасына қолын салып, ақтара бастайды. Сол алсын деп сыртқа шыққан сайын екі-үш түйір кәмпит ұстай шығады. Бүгін о да көрінбейді. Таң атар-атпаста бала бақшаға апарып тастады ғой.

Орнынан тұрып, екі қолын артына қойып, үйді бір айналып шықты. Бұрын көшеде тық-тық басып кетіп бара жатқан қыздарға қарайтын еді. Қазір оларға көзін де салмайды. Тек ойнап жүрген бала көрінсе ғана иіледі. Келіннің түскеніне жылдан асып барады. Әзір ештеңе байқалмайды. Баяғы көріп кел қатындардың бір дөп баса қоймаған жері осы. Кірген-шыққанында қанша тінтіп қараса да, қаншардай қатады да тұрады. Өзі үндемегесін бұ да үндемейді. Кейінгі кезде баласы екеуінің күңкілі-сүңкілі көп сияқты. Тарс жабық есіктің ар жағында екеуінің не деп сыбырласатындарын ит біліп пе? Әлде оқыған келін енеге жау келеді деуші еді? Бұны сөз қыла ма екен? Жоқ, жетім бала, жесір кемпірдің жұтаң тұрмысын қомсынады ма екен? Әйтеуір шіркіннің қабағы ашылмайды. Тек кейде телевизордан күлкілі кино көрсеткенде ғана езу тартатыны бар. Ата-анасы да оқыған көрінеді. Бұған құдай келген-кеткендерінде ішегінің бар қырындысына дейін ақтарып шер тарқатып қалатын бастас құда-құдағиды да қимапты. Оқыған кісі бұның ішегінің қырындысын қайтеді, «что такой» деп шоршып кетіп жүрсе, бұл қараң қалғыр қара жерге тірілей кірмей ме? Өздеріне әлі есік те көрсете алмай жүр. «Ұры түскендей құлазыған үйге қалай шақырамыз. Әуелі бірдеңенің басын құрайық», — дейді баласы. Бұған бір тақтай төсек алып берді. Өздері де бөлек-салақтары көп жылтырақ ағаш кіргізеді. Бірақ келіннің қабағында бүк түсіп жатып қалған бір күзгі тоңдай тоң-торыс бірдеңе бар. Бұл соның сырын біле алмай дал. Әйтеуір, бір жақсысы үндемейді. Ертелі-кеш беттен алып шапылдап жатса қайтер еді. Сызылып кіріп, сызылып шығады.

Бұл енді баласын уайымдайды. Ұрғашы шіркін бұған сөйлемегенімен оған сөйлейді, ғой. Екі әйелдің қасы мен қабағына алма-кезек телміріп жүрген еркектің күні де не оңған дейсің. Байғұс жетімегім-ай! Сөйлеспейді, сыр ашпайды деп күстаналайды. О да қай бір жетісіп жүреді дейсің? Баласынан: «Келінмен араларың қалай?» — деп сұраудың да реті жоқ. Қаршадай келіннің соңына қақырадай басымен өзі түсіп жүргендей көрінер. Қаншама бір

ет, бір сүйек, бір қаннан жаралсаң да, көкірек бөлек болғасын, көңіл ит те ірге ажыратып шыға келеді екен де. Өз баласының сырын өзі біле алмай пұшайман боп жүрісі мынау. Кісі баласы қайтып өгейлеп шеттемесін. Келіннің де бір ойлап жүргені бар шығар. Бірақ, жас адам деген түсінбегенін айтып, білмегенін сұрап тұрмас болар ма! Ішімдегіні өзің біл деп тымпиып тұрған немеге кісі не айта алады? Ай, ішінде бір дерт бар ғой! Әйтпесе, бір күн болмаса, бір күні тіс жарар еді ғой. Соны ойлағанда көкірегінің басын тызаңдап кеп бір сары шаян шағып алғандай болады. Содан тамаққа қарай алмайды. Дастарқан басына баруын барады. Бір кесе шайды аузына апаруын апарады. Бірақ көкірегіне шор боп тұрып алған тас түйнек ас батырмайды.

Сүйретіліп төсегіне жеткен соң да бақырайып жатады да қояды. Жұлдыз санар еді, асты тақтай, үсті тақтай, ортасы шылдырмақтай мынау тас табыт аспанды да көрсетпей, жерді де көрсетпей, әуеде ілулі тұрған сияқты. Бір уақыттарда барып бұрлығып ұйықтап кетеді. Түсіне тағы да осы үйдің адамы кіреді. Сақал-мұрты удадуда. Есіктің қыр көзіне жүрелеп отырып алады. Сазарып үндемейді. «Жазған-ау жетім баладай неғып отырсың. Бері шықсаңшы!»— дейді бұл. Ол орнынан тұрып жүре береді. Алақан жайып бұл қалады. Оянып кетеді де ойға батады? Мұнысы несі? Анада түсіне кіргенде жүзі жадыранқы еді. Бүгін тұнжырап үндемейді. Әлде байғұс артымда қалғанда сендерден не көрем деп иіс дәметеді ме екен. Қуыс үйміз ғой, өлілердің мұрынына барсын деп иіс қылуды да білмейді бұлар. Осыдан таң атсын...

Таңертеңгі шай үстінде көптен бері келініне көзі түсіп еді. Сүйек-сүйегінің бәрі ырсиып кетіпті. Жағы қуарып апты. Анадағы жылтырап тұратыны опа-далап жағынады екен ғой. Кесесінің үстінен баласына көз тастады. О да көзі шүңірейіп арықтап кетіпті. Тек тентек бураның желке шудасындай боп бұйра шашы ғана дудырайды.

Қолтығына қағаз қыстырып баласы шығып кетті. Айнаның алдына барып бет-аузын бірер сипалап келіні шығып кетті.

Кеселер мен шай құманды жуып-шайып ас үйден бұ да шықты.

Қапелімде қолы алдына сыймай сенделіп жүрді. Сыпыртқы ұстап есік біткенді бір-бір ашып көрді. Жылан жалағандай. Қай уақытта тазалап үлгерген. Үй болып бір

күбірсіп-күңсіп тұру дегенді білмейді-ау. Абайсыз кіріп кеткен шыбын-шіркейдің өзі аштан өлетіндей. Кәпір, үсті-басына дақ жуымас тирақ немелердің артына қара ермейді дейтін еді. Жылдан асқанша сылаңдап жүргені тегін болмас.

Әйтеуір, жиналмаған нәрсе атаулыдан баласының столында шиыршықталып бүктелген қатты қағаз қалыпты. Үйге келгенде де қарап отыра алмайды-ау. Қолына қарындаш ап, әлденелерді шимайлап жатқаны. Қағаздың бүктеуін жазып көріп еді — бұрымы аш беліне түскен сұлу қыз инағашпен су алып келеді. Алдынан кесе көлденең біреу өтсе керек, астыңғы ернін жымқыра тістей тоқтап қапты.

— Ұяты бар бала екен, — дейді бұл біреумен сөйлесіп тұрғандай.

Ұяты бар бет қандай әдемі. Е, бәсе... Мынау әлгі ауылдағы қыз ғой. Жәудіреп қарайтынына дейін айнытпапты. Бұл суретті неге салды? Әлде ойына ой түсті ме екен! Қап, бәлем, солай ма... Құдай тірлікке қойса, әлі талай есіңе аларсың. «Кідіре тұрсаң қайтеді». Ал, кідір, кідір... Сен кідіре тұрады екен деп, өмір сені тосып тұрады ғой. Орнын сипатып кеткен өткен күн өкініштен басқа із қалдырмайды. Сонда өмір бақи осылай ақ қағазға саныңды соғып қалған өкініштеріңді шимайлаумен өтер ме екенсің, бейшара...

Көзінің алды жыбырлап бара жатқан соң, қағазды орнына қойып өз бөлмесіне келді. Енді баласын шындап аяды. «Қой, бұдан былай жалғызымның жабырқау жанын одан бетер қинамайын. Мен түйіліп отырғанда ол сорлының өңешінен дұрыстап тамақ та өтеді дейсің бе? Үстіме үлкен тау құласа да, қабағымды шытпайын...»

Сол арада түнде көрген түсі есіне түсті. Е, тызақтаған бейшара баласының қиналғанын біліп, қабырғасы қайысып жүр екен ғой. Аруағынан айналайын-ай, ол бар болса, үшеуі бүйтіп үш жерде бұртиып отырар ма еді. Ол бұндай емес шыдамсыз. Келінінің қабағы түсіп кеткенін көрсе: «Сен бірдеңе дедің ғой», — деп бұның екі аяғын бір етікке тығар еді. Бұл не десін? Ештеңе дескен емес. Бірақ екі шаңырақтың астынан шыққан екі әйелдің өздері біліп шүйіркелесе кетуі сирек қой. Олардың бір-біріне сіз-біз деп сызылып бағатындары қастарында қамшысын суға малып діні қатты еркек отырғанда ғой. Жесір баққан жетім баладан құқай қайдан шықсын. Екеуі екі жақтан

сазарған екі бетпаққа кезек жаутаңдағаннан басқа ол бейшара не бітіре алады...

Қара кемпір көзін сүртіп ас үйге барды. Қапшықтан ұн алып, қамыр иледі. Өлілерге иіс қылмақ. Кенет малдың майы жоқ екені есіне түсті. Қолына тор дорба ұстап дүкенге беттеді. Шыны жаймаларға үстінен сығалап көп жүрді. Ақыры шарбы май тапты.

Келгесін әуелі өлілерге иіс болсын деп жеті шелпек пісірді. Көптен бері қазан-аяқтың маңына жуымай кетіп еді. Содан ба, илеген қамыры артылып қалды. Аңтарылып тұрды-тұрды... Сөйтсе, жарықтық, жаңа дүкеннен әкелген бір бөтекесі бітеу малдың шарбысы екен. Туырылып тұр. Ауылда жүргенде қой сойғанда баласы: «Апа, кісе нан пісірші!»— деп жабысатын еді. Мына қалған қамырдан неге кісе нан пісірмейді... Көлдей қып шелпек жазды. Үстіне жұқалап шарбы төседі. Сарымсақ, дәм жапырақ, зәнзәбіл салды. Аздап бұрыш септі. Сосын қаусыратып газ пештің булығына тастады.

Жұмыстан әуелі келіні қайтты. Есікті аша бере, жұқа танауы дір ете қалды. «Қап бәлем, солай ма екен... Ауылдан келген көл етек кемпір бір-екі жілікті суға салып, тасырлатып қайнатқаннан басқа не біледі дейсіңдер ғой сендер!»

Келіні бөлмесіне барып шешініп қайта шықты. Кухняға кіріп, таңсық иістің қайдан шығып жатқанын біле алмай біраз тұрды.

Сол екі ортада, қоңырау ызындап, баласы кірді.

— Мынау бір тәтті иіс қой!— деді аяғын шешпей жатып. Бұл орнынан сонда барып көтерілді. Жайқалып барып дастарқан әкеп төседі. Жайқалып барып мана пісіріп қойған жеті шелпегін әкеп ортаға қойды.

— Біссімиллә,— деп өзі үстіңгі шелпектің шекесінен үзіп алды. Келіні мен баласы да табақтағы шелпектерге қолдарын апарды. Ауыл болса ел ақтап үй-үйге таратар еді. Қалада есігін қағып, бір шелпек апарып тұрсаң мынаның есі дұрыс па деп бетіңе қарайтын шығар.

Жеті шелпектен ауыз тиген соң бұл алақанын жайып құран оқыды. Сосын орынан тұрып, жайқала басып, кухняға беттеді. Соңынан келіні де ерді. Ақ шәйнек пеш үстінде шырт-шырт түкіріп тұр. Тас құманнан бір хош иісті бу бұрқырайды. Әлгі бір таңсық иісі тағы бар. Әншейіндегі құбақай кухняға бүгін бір бөлекше берекет дарығандай.

Салпы етек қара кемпір булықты ашып жіберіп, ішінен қызыл күрең кісе нанды суырып алды.

Сол күні үшеуінің де қабағы ашылды. Сол күні үшеуінің де маңдайы жіпсіді.

Үндемес келін қайта-қайта:

— Қандай тәтті!- дей береді.

Бұның көзін ала беріп, күйеуіне жылмиып қарап қояды. Бетінің екі ұшына қызарып қан жүгіріпті.

Сол күні бұл қатып ұйықтады. Тек бір уақытта барып, омырау тұсы қыбырлағандай болғасын көзін ашып еді, сыпырылып кеткен көрпесін қымтап жауып жатқан келіні екен. Оның елден бұрын тұрып үй тазалап қоятынын сонда барып байқады.

Үйреншікті күндер үйреншікті жөн-жобасымен өтіп жатыр. Кейінгі кезде баласы қиқылдап көп жөтелетінді шығарды. Жұмыс істейтін жеріміз суық дейді. Жөтеле-жөтеле жүріп бір күні жатып қалды. Келіні жұмысқа кетерінде шылдырлаған көк дәрі әкеп беріп кетті. Бұл баласының қасынан бір елі шыққан жоқ. Ауық-ауық қолын, маңдайын ұстап көреді. Өртеніп тұр. Бұрыш салып, май қосып, сүт пісіріп әкелді. Кешке дейін ас үй мен баласының бөлмесінің арасында сенделді де жүрді.

Екі әйел екеуден-екеу шай ішеді. Кемпір келініне көзінің қиығымен қарап қояды. Әнеугүнгісінен гөрі шұңкиіп арықтапты. Көзінің алдына тарыдай шашырап секпіл түсіпті.

Баласы бір апта бойы төсек тартып жатып алды. Келіні түс кезінде бір соғады. Баласының сылдырап сүйегі ғана қалды. Келінінің көзінде үрей бар. Бұған жаутаң-жаутаң қарай береді. Құрғырдың осы бір жаудыраған көзі ғой баласының басын шырмап ап жүргені...

Келіні қайтадан жұмысына кеткен соң, науқас пысылдап ұйықтайын деді. Бірақ екі иінінен дем алып әрең жатыр. Маңдайы, екі беті өрт боп лапылдап барады. Баласына көрсетпей көзін шылап та алды. Мынандай ит арқасы қиянда, құдай тек бастарын аман қылғай. Әйтпесе басың ауырып, балтырың сыздаса қарайып қасына келетін де кісі аз. Әншейінде келінінің келген-кеткенімен еш шаруасы жоқ еді. Енді сыртта аяқ дыбысы естілсе болды, есікке жүгіреді.

Кешке келіні келген бойда күйеуінің төсегіне ұмтылды. Тамырын ұстап, қызуын өлшеді. Дәрі береді. Ертеңіне жұмысына шыққан жоқ. Дәрігер шақырып ине шаныш-

тырды. Тызақтап дәрі алатын жерге де сан рет барып қайтты.

Сол күні екеуі түннің бір уағына дейін аурудың қасында отырды.

Түн ортасы ауа келіні:

— Апа, барып сәл мызғып алсаңшы. Мен отырам ғой,— деді. Бұлыңғыр бөлмеде өңі шүберектей боп-боз жатқан баласын әзер тастап төсегіне келді. Дөңбекши-дөңбекши кірпігі таң алдында зорға айқасты.

Сол күні омырауы қатты мұздап оянды. Сөйтсе, көрпесі сусып кетіпті. Тұрса — үйдің іші ыбырсып жатыр. Күндегідей үй сыпырып жүрген келіні көрінбейді. Беті-қолын жуғасын, қолына сыпырғыш алды. Бір-екі күннен бері қол тимеген коридор қапелімде тазара қояр түрі жоқ. Ауық-ауық келіні шығып келе жатқан жоқ па екен деп есікке қарап қояды.

Сыпырғышын ұстап төргі бөлмеге бас сұқты. Шалқақ жастыққа баласының беті ағараңдайды. Күндегідей емес маңдайы жазық. Тынысы түзелген сияқты. Келіні күйеуінің аяқ жағына басын сүйеп отырған қалпы ұйықтап қапты. Көйлекшең денесі тоңазып, екі иығын ішіне тартып апты. Кереуетке асыла құлаған жас әйелдің ұнжырға сүйегі сойдиып-сойдиып тұр. Бүйір тұсы әнтек бұлтияды. Бетіндегі секпілі де көбейе түскен. Оның кейінгі кезде неге арып-ашып жүргеніне бұл енді түсінді...

Қара кемпір арқасындағы ішіне түйе жүн салып сырыған пүліш жадағайын баласының аяқ жағында бір уыс боп бүрісіп жатқан келінінің иығына жапты. Сосын төсектің екі қапталындағы төсенішті сыпырғымен бір-бір жүргізіп өтті. Орындықта қалай болса солай шашылып жатқан киімдерді орын-орнына дұрыстап ілді. Кітап шкафының тұсынан өте беріп, шынының ар жағындағы қаз-қатар екі суретке көзі түсті. Мына бір дүрдік ерін — өз баласы. Баяғы мектеп бітірген жылғы суреті. Ал, қасындағы екі бұрымын омырауына тастап мөлдірей қалған қызды бұрын көрмеген сияқты. Аанадағы баласы қағазға салған суреттегі қыз осы емес пе еді. Екі көзі танадай боп, үлбірей қапты. Ауылдағы көрші қызға ұқсайды. Жоқ одан гөрі ашаңдау ма, қалай... Ойбай-ау, мынау келіні ғой. Өзі қыз күнінде тіптен ажарлы болған екен-ау.

Кемпір шынының бетін жеңімен бір сипап қойды. Әлдене деп күбірлеп коридорға қайта шықты. Жаңа өзі сыпырып кеткен төсеніштің қайырылып қалған

пұшпағына сүрініп мұрттай ұша жаздады. Ентелей басып ас үйге өтті. Ентелей басып терезеге келді. Кеше кештен бері бауырымен жер сызып салбырап тұрған аласа аспан қылаулай бастапты. Сонау тұңғиық көктен жарыса құлап келе жатқан аппақ біте көбелектер қалбалақтап теректердің сида бұтақтарына, үй шатырына, тас көшеге, әрлі-берлі жөңкілген жүргіншілердің үсті-бастарына, машиналарға қона сала жоғалып жатыр. Жұмысқа асыққан жұртпен бірге қолдарына таяқ ұстаған кемпір-шалдар да автобустың есігіне тырмысады. Сары ала таңнан оларға не жоқ екен десейші. Е, бүгін, айтпақшы күн жұма, жазғандар мешітке намазға асығып барады екен ғой.

Өлілерге иіс қылу да керек еді. Кемпір бір ермек табылғанына қуанып кетті. Камзолының қалтасына қол салып еді, сытырлап екі-үш көк қағаз ілікті. Кеше почташы қыз пенсиясын әкеп беріп еді. Қазір дүкенге барып, ішмай қарасыншы...

Үстіне ұзатқан қызы тігіп берген бет жүздік шапанын киді. Жаулығын дағарадай қып бұрап тартты. Тор дорбаны ұстап «біссіміллә» деп сыртқа шықты.

Жазғытұрымның май тоңғысыз күні. Қалбалақтаған көп қылау мұның да омырауын қармай алды. Көшедегі жұрт қар көрмегендей аспанға алақандарын тосып мәз боп жатыр. Бір кішкентай қара шұнақ бала қолына таяқ ұстаған ақ кимешекті бәйбішенің біресе о жағынан, біресе бұ жағынан шығып, мазалап келеді.

— Әже деймін, көктем қашан шығады?

— Ертең шығады.

— Ертең шықса, бүгін неге қар жауады?

— Бұл «құс қанаты» ғой, қарағым. Қыс ызғары осымен бірге кетеді.

Есіне енді түсті. Бұл — қыстың соңы «құс қанаты». Бұдан соң қар түспейді. Құйпалақтап қалың жауып тұр. Жаз биыл жайлы болатын түрі бар.

Ауылда ғой жұрт қазір ерсілі-қарсылы шапқылап жүр. Бүгін бір-бірімен сарала таңнан барып амандасады. Кемпір біткен асадалдың түбіндегі өлі астың бәрін қазанға салады. Бүгіннен қалса — мәкіру... Қара су құйсаң да, қара қазан ошақта толып тұрады бүгін. Көрісуге келген жұрт үй сайын аяқ-аяқ наурыз көже ішеді. Бүгін қазаны толмаған үйдің биылғы ырзығы кем болады. Қазір үйіне жеткен соң бұл да төрт пілтелі газ пештің бәрін жағып, үйдегі қуыстың бәрін толтырып отқа қояды.

Жарықтық жаңа жаз, жаңа көтем бұлардың шаңырағына да тек шапағат боп кіргей.

Қара шұнақ бала әжесімен шүлдірлесіп алыстай берді.

Келіні қол-аяғын аман-есен бауырына алса, бұл да немерелі болады. Ол да әлі-ақ әлгі тақылдақ баладай көшеде құлағын сарсытып келе жатар. Тірлікке жазса, ол күн алыс емес.

Көшеде бүгін халық қандай көп. Әсіресе, балалар қаптап кетіпті. Тас көшені енді-енді жасыра бастаған көбік қарды уыстап ап бір-біріне сыбап жатыр. Сақылдап күлген балаларды қызықтырғысы келгендей қалбалақтай құлап жатқан көп қылау әуеде қырық құйқылжып ойнақ салады. Мұның жаман немересі жайлы жылы жарыққа келеді екен. Қара кемпір мынау жып-жылы күнге, ақша қарға, мәз-мейрам жұртқа көңілі біткендей ішінен: «Тәубе, тәубе!»— деп қояды. Көктен саулап түсіп жатқан көбелек қылау онан сайын ойнақтай жөнеледі.

Аспан асты түгел билеп тұр.

Ду-ду, абыр-сабыр, қызыл-жасыл, мәз-мейрам көшеде қалтаңдай басып қақыра жаулық қара кемпір келеді.

КҮЙ

Абыл күйші аруағына
ескертікш

1

Онсыз да қапырық шатырдың іші түсте тіпті ысып кетті. Күн жеп тастаған кенептің күңірек иісі қолқаны атып барады. Қалайы кружканың қара шайын қанша ішкеніңмен шөлің бәрібір қанбайды, сол бойда тер боп саулап қайта шығып жатыр. Таң атқалы далада күннің өтінде жүрген жігіттер ыстық таратқылары келіп, ысылдап-пысылдап біраз отырып еді, айналадан аптап ұрып, береке қашырған соң, дастарқанды жинай бастады. Тек Құрбан ақсақал ғана міз бақпады. Кең шатырдың қақ ортасындағы қарағай столдың бір басында, сыртына алабажақ гүлдің суреті салынған құманын үстіндегі алашыбық шапанның етегімен тас қып қымтап алып, көк шайдан бас көтерер емес. Қалған жұртты ағыл-тегіл тер алып бара жатса, қарияның тек қабағы ғана жіпсіген. Шүңірек көзінің алдын шүпір-шүпір сірке тамшылар тұмшалапты. Күндегі әдетіне басса, осыдан шатырда ешкім қалмағанша шай ішеді. Сосын анау су құйған күбіге арқасын тіреп, алыс көкжиектен көз айырмай жатады да қояды. Ондайда ләм-мим демейді. Білем-білем тамыры шыққан ұзын мойыны бір жығылмайды. Құдды көз ұшынан бірдеңе көріп, сәл қалт етсе көз жазып қалатындай, қашан көлеңке ұзарып, ыстық іш тартқанша сол қалпынан тапжылмайды. Қанша талып-талықсып келсін, күндіз көз іліндіріп көрген кісі емес. Соңыра көлеңке ұзарып, ыстық қайтқан кезде қолына қылдырық мойын жылтыр жез құманын ұстап, машинаның ізі түспеген, шөбіне шаң қонбаған, май тимеген таза жер іздеуге шығады. Құрбан ақсақал ондай таза жер тауып,

сосын беліне орап жүрген ақ шүберек жайнамазын жарқыратып жайып салып, құбылаға бетін беріп, бір тұрып, бір отырып намаз оқып болғанша, қостағы жігіттер де ұйқыларынан оянып, машиналарының күйін күйттеп болып, жолға шығуға әзір тұрады. Бірақ Сырым мана қосқа қайтып келе жатып, шайдан соң кешегі тартқан күйін қайта тартып беруін сұрап еді. Бүгін қария шайын күндегідей көпке созып кеткен жоқ. Әне, құманының түбіндегі жасыл шаманы сыртқа апарып төгіп келді. Сосын шатырдың тіреу ағашына іліп қойған дутарын алды. Мынандай аптапта қаңсып қалмасын деп қара шүберек қабының сыртынан да әлденеше қабаттап орап тастапты.

Құрбан ақсақал дутарына айналған соң, Сырым босағадағы күнде шал жантаятын су құйған күбіге арқасын тіреп, аяғын созып, түрулі іргеден көрінетін алыс көкжиекке көз тастады. Жаңа ғана далиып жатқан ұлан-асыр қара жон талма түсте бырысқан терідей бір уыс боп қалыпты. Сағым шалған қара дөңнен қарауытқан көрінді. Өздері әлденешеу. Көкжиекте аспан мен жердің арасын тіреп-тіреп тұрып алды. Бірінен соң бірі шығып жатыр, шығып жатыр. Сағым көмген көкжиек бірде дөң үстіне тұнып қалған түтін сияқты, енді бірде қатқыл дөңнің астынан қалқып шыға келген көл тәрізді. Маңайда сағымнан өзге ештеңе жоқ. Бұлардың қосы жайғасқан мынау тоқымдай қара жер жан-жақтан жапа-тармағай қаптап келе жатқан жойқын судың ортасындағы құрдым аралдай. Шыр айнала қырық құбылып, қырық толқып сағым билейді. Анау қарайғандар сол көк теңізді тізесінен кешіп серейіп-серейіп тұрып алыпты. Қозғалғаны білінбейді.

Бүгін бұлар түскі асқа күндегіден кеш қайтып еді. Содан күн өтті ме, әлде таң сарғайғанша Құрбан ақсақалдың әңгімесін тыңдаймын деп ұйқысы қанбаған ба — әйтеуір, тұла бойы дел-сал, басы мең-зең. Төңірегінің бәрі бұлдырап, буалдырланып кеткен. Бесенеден белгілі нәрселерді біріне-бірін ұқсатып, қауыштырып отырғаны да сондықтан. Баяғы бала кезінде атасына мінгесіп келе жатып, төңірегіне көзі талғанша қараушы еді. Сонда күнде көріп жүрген үйреншікті төбешіктер мен қыраттар біраз жүрген соң, таңғажайып сиқыр заттарға айналатын; күндегі кескін-кейіптерінен айырылып, небір кереметке, небір құбыжыққа ауысады. Бала қиялы маңайындағының бәрін осылай қырық құбылтып

келе жатып, қашан атасы: «Ал түс енді!» дегенде барып есін бір жиятын. Әлгіндей мінезіне бола әуейі атанды. Сол аты әлі келеді. Тіпті осы отрядтағылардың өзі геодезистің артынып-тартынып жүретін өзге ылдырмақ-шылдырмағы аздай қайдағы бір магнитофон, киноаппараттарды да жүк қылып арқалап алатын, бұны сыртынан «әуейі» деп күліседі. Оның үстіне Құрбан ақсақал келгелі ылғи шала ұйқы боп көзі қызарғанын көрген соң, тіпті құдайлары беріп қалды. Жапан даладағы кез келген оба мен жыраның атын жаттап жүрген әуресіне місе тұтпағандай, әлдеқашан сүйегі құрап қалғандардың не істеп, не қойғанында не жыны бар екен...

Осындай әуейілігінен де болар, мектеп бітірген соң, жыл он екі ай үй көрмей, көші-қондымен жүретін геодезистікті қалады. Міне, Қақпақты десе дегендей тақтайдай тегіс жалпақ дөңде әр бұтаның түбіне бір тауап етіп, әрлі-берлі кезгеніне айдан асып барады. Мынау ұлан-асыр қу медиен далаға елу жылдай болыпты, ел қонбапты. Ай бойы қанша жерді араласа да, әдетте теңге жараның орынындай оқшау бозарып жататын көне жұрт, не күзеуте, не көктемде ши қорамен отыратын қойшы ауылдардан қалған ескі көң — ештеңе көзіне түскен емес. Малдың сүрлеуі, тезегі — түгі жоқ, жымжылас. Тек теп-тегіс жазық, көптен бері тұяқ баспай, тіс тимей қақалып өскен майқара жусан.

Осынау бедерсіз кеңістіктен бағыт айыру, бағдар тану тіпті қиын. Аңада алғаш келіп түскенде бір апта бойы салпақтап босқа жүрді. Далиып жатқан қара жонда назарыңа ілігер бір белгі кезіксейші. Бұған серік қу тілді жігіттер: «Бір парақ қағаз алып, күнбатыс шетіне Каспийді белгілеп, қалған жеріне қол тигізбей аппақ күйінде апарып тапсырсаң, Қақпақтының картасы дегенге кім сенбейді. Босқа қаңғығанмен қашып жүрген қара құйрықты белгілемесең, картаның бетіне не түсіресің?»— деп күледі. Шынында да апта бойы аралағанда карта бетіне бір-екі-ақ ауыз сөз жазылды. Атам заманнан бері із түспеген дөңнің ойын-қырын білетін кісі қалып жарымапты. Сырым да базаға адам қатысқан сайын жол көрсетуші тауып беріңдер деп қақсады да жатты. Жанжаққа хабар шашып, иегінде сақалы бар кісі көрінсе жік-жапар боп жалынып жүргенде, түрікмендердің Қособа деген аулынан осы Құрбан ақсақал табылыпты.

Құрбан ақсақал жасы жетпістен асса да, сыр алдыра қоймаған сіңір қара шал. Жұмыртқадай шап-шағын

басын қақшаңдатып шапшаң сөйлеп, шапшаң қимылдайды. Кеше бұлар тек жылмиған жазық қой деп жүрген қара жондағы қоңыр жусанның арасынан еміс-еміс көзге түсетін әр бұдырға ат тауып береді. Қапелімде соның бәрі сыртынан көзге түсер-түспес елеусіз көрінгенмен, аттары дардай. Әне бір қалың бұйығының қақ ортасында қалып, айналасына құмырсқа илеу салған көк тастың аты — «Қанжар жаныған», ал ана бір жалғыз қылауытқан тоқымдай кебірдің аты — анау-мынау емес «Қол қырылған». Құдды баяғы бабаларымыз көз сүрінтпес тегіс дөңнің бетінен өздігінен көзге шалына қоймас елеусіз белгі-жұрнақтардың бәрін де, ең болмаса, есіміне назар аударып тұрсын деп әдейі дабырайтып атаған тәрізді. Не де болса, Құрбан ақсақал келгелі картаның беті шүпірлеген жазуға толып кетті.

Бір кезде мынау иесіз далада да тіршілік болғанын білетін тек сол Құрбан ақсақал мен дөңнің екі-үш жерінен ұшырасып, қоңыр далада, капелімде, көзіңе іліге қоймайтын көне қауым молалар ғана. Ен даладағы көне көз екі кәрінің — мынау ызғыған жонда ыққан жылқыны талай қайтарған кәрі жылқышы Құрбан мен осы өңірде тірлік еткен пенденің бәрін өз көкірегіне тығып, бұл маңайда не болып, не қойғанын өзі ұмыттырып, өзі есіңе түсіретін көне моланың — бір-біріне ұқтырары көп болса керек. Құрбан қария анадайдан мола көрінсе болды, машинаны тоқтатып, жерге түседі. Басындағы қара дудар сеңсеңін қолыменен бір басып қойып, шофер мен бұған ыммен бұйырады. Шофер кабинасын ашып, орындығының астынан бензин иісі аңқыған май-май кепкасын суырады. Сырым басына етегі делдиген сабан қалпағын киеді. Сосын үшеуі шығып зиратқа беттейді. Құрбан қауымның құбыла жақ алдына шығып дұға оқиды. Шофер мен Сырым зираттағы құж-құж қара тастан әр қилы қып орнатқан көне ескерткіштерге үңіледі. Күн жеп, су шайып, қына мен мүк басып, бедері қашқан мелшиген-мелшиген меңіреу тастар. Кейбіреуі жер қойнынан зорға қылтияды, кейбіреуі бүк түсіп жатып алыпты. Құрбан қария дұға оқып болған соң орнынан тұрып, тізесіне жұғып қалған ақ ұлпа топырақты қағып, қауымның құбыла бетіндегі қара тастан қалай болса солай қалай салған тығырық қара молаға келеді. Қасынан бір уыс топырақ алып, қара молаға ішіндегі топырағы ойылып, қымыздық шыққан ескі көрдің үстіне тастайды. Сосын машинаға жеткенше

артына қарамайды, тырс үндемейді. Мола бір дөңнің астында қалған соң барып, әңгіме қозғайды. Сонда әлгінде ғана бүк түсіп, бүлк етпей жатқан қына басқан, құс саңғыған, күн жеген меңіреу тастардың қай-қайсысының да көл-көсір хикаясы бар боп шығады.

Кеше түс қайта теңізге тұмсық тірей таусылатын қара жалдың шетінде бір көнетоз қауымды көрсетті. Жалдың етегінен басталатын пышақтың жүзіндей жіп-жіңішке түбек көк айран дарияның төріне дейін сүңгіп кіріп жатыр. Сырым мынау елден ерек таңғажайып түбектің сырын сұрап еді, Құрбан ақсақал басын сонау, ту әріден алатын ұзын-сонар хикая қозғады. Қосқа келген соң қолына дутар алып, осы оқиғаға байланысты шыққан бір күйді тартты. Жетпістен асса да, қолына діріл жүгірмеген. Саусағынан төгілген саз әлі тәтті. Сырым да жастайынан күй тыңдап өскен қазақ-ты. Баяғы бала кезінде қу тақтайдың бетінен өзінен-өзі өрбіп жатқан сиқыр үнге еліткенмен дәл қазіргісіндей сұғына тыңдамаушы еді. Қазір күй естісе, өне бойының бәрі шымырлап, көкірегіне әлдеқандай бір өзгеше сезім қордаланып, жанарына мұң ұйып, ынт-шынты кетеді. Әсіресе Құрбан ақсақалдың кешегі тартқан күйінен әлі айыға алмай жүр. Мана түске дейін дөңді қыдырғанда да құлағында сол саз оянып, баяғы бала күніндегідей әр саққа құбылып, әлденеге елегізумен болды. Теодалитке қанша телміріп қараса да, көз ұзындағы қара ноқаттың бәрі біресе әлдеқайда асығыс аттанып бар жатқан қалың қолға, енді бірде әлдебір жақтан соңына қиқу түсіп, жапа-тармағай жапырыла қашып келе жатқан қалың жылқыға ұқсап қалады. Құрбан ақсақалды қайта-қайта қасына шақырып, көкжиекте кілкіп тұрған қалың мұнардың ішіндегі буалдыр елестердің не екенін неше мәрте сұрағанмен, құлағына кірмей қойды. Бағана түскі тамаққа қайтып келе жатып Құрбан ақсақалға:

— Қария, кешегі күйіңізді қайта тартып беріңізші,— деген.

— Мақұл,— деген қария.

Енді, міне, Құрбан ақсақал дутарының күйін келтіріп болып, маңдайына шып-шып шыққан терді сүртті. Шай ішіп болған жігіттер шатырларына тарап, бір қатары ұйқыға кетті, бір қатары қартаға кірісті. Сырым ұйып қалған аяғын созып, түрулі іргеден көрінетін алыс көкжиекке көз тастады.

Сабы жіп-жіңішке түймешік бас дутардан үн шықты. Сырым сағым шалған сары далаға қараған күйі елітіп тыңдай қалды. Онсыз да бір бедер, бір өң жазық дала енді бұрынғысынан гөрі де бұлдырай түсті. Қостың қасындағы машина мен бензин құйдырған темір күбілер де, сол сағым боп сапырылысқан буалдырға кіріп жоқ болды. Күй тартып отырған Құрбан ақсақалдың өзі көз алдынан жоғалып, құлағында тек сай-сүйегін сырқыратқан ызың ғана қалды.

Бәрін де көріп, бәрінен де торығып, бәрінен де сырт айналып, іргеге қарап бүк түсіп жатып алған кәрі дананың үй ішінде өзінен басқа адам қалмаған бір сәтте көкірегін кеулеп, жүрегін сыздатқан мұң-наланы бір лықсытып оңаша күрсінгеніндей, өткен мен кеткенді, дәл қазір қасында кәрі жүрегін тілімдеп жатқан пәтуасыз көп күйбеңді, не күлдіретіні белгісіз, не бұлдіретіні белгісіз беймәлім ертеңді ойлап күрсінгеніндей, ыңылы баяу, лебі ыстық күй сазы шымыр-шымыр өніп, бірте-бірте ширығып барады. Күй көкірегі өрепкіген сайын түрі жоқ, тілі жоқ мынау мақау дала бетінде әдемі әшекейі болмаған соң ешкім көзіне ілмей, оқып та көрмей, бір шетке ысыра салған көнетоз сұңғыла кітап сияқтана түсті. Сиқыр күй мелшиіп жатқан меңіреу даладан таң атқалы бұның қиялын әр саққа сабылтып жүрген көмескі елестерді қайта тірілтті.

Күңіренген дутарды тыңдаған сайын құдды жер түбіндегі бірдеңені көріп отырғандай, Сырымның тұнжыр қара көздері кішірейе берді. Көз ұшында, көкжиекте сорайып-сорайып бейтаныс қарайғандар тұр. Өздері көк сүңгісін көтеріп, жер түбінен айбат шегіп келе жатқан қалың қол сияқты...

II

Ала жаздай нәр тамбаған ала дөңде ауыл отыр. Алды-артында иек артпа қырқа-қыраң жоқ, тұп-тұлдыр жазық. Тек теріскей көкжиектен инедей шаншылып сағым зорайытқан қарауыл төбе бұлаңытады. Ортадағы үйдің түрулі іргесінен үңіле қараған шүңірек көз кермедегі арғымақтың серек аяқтарының арасынан сонадайда шаншылып тұрған қара сырық бұлдыр сағымға манадан бері тесілулі. Тақтайдай тақыр дөңге қолмен үйгендей оқшау біткен найза төбе биыл тіпті қызыл топырағы шығып жалаңаштанып қалыпты, жер

түбінен буалдырланып көрінеді. Керме маңының сілті иісі қыр шөбінің күйік иісімен араласып, қолқанды атып барады. Төңірек жым-жырт. Қол-аяғы серейген қара мойнақ қатпа боталар таң атқалы зарлай-зарлай жалығып, енді үй-үйдің көлеңкесіне тығылыпты. Үй ішінде де сес жоқ. Төрден есікке дейін тізіле жайғасқан дудыраған сеңсең бөріктер бір-біріне ауық-ауық үнсіз көз тастап, түгел мүлгіп кеткен. Торы ала құманмен келген шай да ішілместен суыды.

Теріскей көкжиектегі сидиған сырық бұлыңғыр тап-жылар емес. Қауқиған-қауқиған қара сеңсең бөріктер де қашанғы едірейіп тұрсын, көкірекке сұлапты. Тек қақ төрдегі айыр сақал дойыр қара ғана апай төсін әнтек шалқайтып, шаншылған қалпы, кірпі қабағынан ашу шашырап, түрулі есіктен көрінген бір үзік көкжиекке түйіліп алған. Оның сол қолындағы ақ сеңсең киген, сақал-мұрты құдай қария алдындағы ақ лақтың терісіне шашылған жиденің тастарына қарап, басын шайқап қояды. Айыр сақал оны көзінің қиығына бір ілді де, қайтадан маңдайшаның астына қадалды.

Қарауыл төбе жақты іргеден бағып отырған қызыл шыбығы, қара шыбығы аралас торы ала шапанды қайыс қараның иық тұсы бүлк ете түсті. Мүлгіген бастар селк етіп айыр сақалға қарады. Кенет жұрттың өзіне тесіле қалғанын көріп, айыр сақал артына бұрылды. Еңкейіп іргеге көз салды. Қарауыл төбенің шығыс жағынан төбелерімен көк тіреген екі-үш қарайған шығыпты. Жүрістері өнбей көкжиекте бұлдырап тұрды да қойды. Қарауыл төбенің басындағы қара буалдыр орнынан тырп еткен жоқ. Айыр сақал тіктеліп отырды. Елегізіп еңсе көтеріп алған сеңсең бөріктер қайтадан сұлық түсті.

Жаңағы қарайғандар тезек теріп келе жатқан мәңгүрт қазақтар болып шықты. Олар өткен жазда қолға түскен тұтқындар еді. Бұл Дүйімқараның туған нағашысының аулын шауып, он бестен он алтыға енді шығып отырған алты қыз бен он алты-он жеті жасар алты бала жігітті таңдап жүріп атқа өңгеріп әкеткен-ді. Алты қыз адайдың деген арулары екен. Бетінен қаны тамған, тостаған көз қырдың қызын көргенде Мәмбетпана әулеті түгел естерінен танды. Бай ауылдың шетінен әуірім көп жігіті тұтқыннан келген алты сұлуды өзара бөлісе алмай, әлі дау-шармен жүрген көрінеді. Алты бала жігітті бұл бай ауылға түсірмей өз аулына алып келді. Аз ғана ағайынын жиып ап әмір қылды. Бұл атаның өзінен

үлкен ақсақалы — балгер. Аннадүрдіні Мәмбетпанаға жұмсады. Кешегі жорығы мен алты күннің ақысына ана жылы Хорезм шапқынынан қолға түскен ақ інгеннен туған ақ тайлақтардың біреуін берсін, Көкбөрінің басына сойып құдайы берем деді. Қас дұшпаннан қан құстырардай қып өш алып қайтқан соң, інісінің басына ақ түйе сойып айдын асырғысы келді. Аннадүрді Мәмбетпанының аулына көп айналған жоқ, сол күні кештетіп екі өркеші баладай ақ тайлақты жетелеп қайтты. Ақ тайлақ ауылдың қасындағы шөбі әлі тұяқкешті бола қоймаған астау ойға жайылып шықты. Тұсаулы тайлақты таң атқанша атқа мініп үш жігіт күзетті.

Ертеңіне осы күнді бір айдан бері асыға күтіп отырған ауыл ақ тайлақты жетелеп, Көкбөрінің басына барып, құдайы беріп қайтуға аттанды. Алты тұтқынды арқасы қырдай екі көрт түйеге қомсыз мінгізіп алып жүрді. Ілгерірек аттанған қос аттының соңында екі өркеші дір-дір етіп, ақ жібек желке шудасы желкілдеп, ақ тайлақ кетіп барады. Қос жорғаның жүрісіне сыр білдіргісі келмегендей май бүлкілден бір таяр емес.

Аттылы-түйелі қара құрым тізбектің қыр соңында алты тұтқын келеді. Мынау жер қайысқан қалың дүрмектің өздерін қандай күнге тап қылатынын біле алмай, айналаға алақ-жұлақ қарай береді. Ағаш ашамайға кілем жапқан сала мойын қара нарлар ырғала басады. Сұр мойнақ арғымақтар да сес шығармай суси жүйткіді. Сеңсең бөріктері қалқиған сұсты жүргіншілер олар түгілі бір-бірімен де тіл қатыспайды. Қырдың шөбі енді-енді пісіп, адыр-адыр марқа жонданып бұйраланып қалыпты. Аспан да ап-ашық. Аңтарыла қараған алты балаға о да: «Шырақтарым, мен ештеңе білмеймін»,— деп, жалтарғандай сыр ашпайды, жазғы күннің әлі қайратына міне қоймаған жылы шұғыласына малынып жарқырап тұр.

Алты тұтқын қатқыл жонның дүк-дүк дыбысына құлақ түріп, тұяқ сайын қылт-қылт ұшқан аласа ақ шаңға көз тігеді. Көз ұшында садақаға шалынатын ақ тайлақтың әсем екі өркеші ақырғы рет көзді арбап бұлт-бұлт етеді. Ұлы дүрмек бір шай ішім жер жүріп, қара жусанды қатқылға келіп тоқырасты. Қол-аяғы шандулы тұтқын жігіттер жайпақ даланың қалың қара жусанының арасынан қапелімде көзге түсе қоймайтындай, осы бір жермен-жексен оқшау сұр төмпекке жеткенше көресілерін әбден көрді. Жауыр көрттердің

пышақтың жүзіндегі қыр арқасы қондарын ойып тастапты; қомсыз түйенің тері сініп удай ашытып барады. Елдерінен шыққалы еттерінен екі елі жырақ кетпеген қыл арқан кесіп қанталап қалған білектері түйенің изен жүрісінен қайтадан қажалып, бебеулетте түсті. Оларды Көкбөрінің моласына жеткен соң да көрттен түсірген жоқ.

Оқшау молаға келісімен аттын бәрі қаңтарылды. Жұрт кішкене төмпекті көш жерден шыр айнала қоршап құран оқысты. Қыннан босаған қатулы қолдар алақан жайып, беттерін сипады: от шашқан көздер бір сәт момақансып мүлгіп қалды. Жана ғана айдаланы тітіренткен айбарлы топ тып-тыныш, моп-момын. Үзенгінің де сынғыр-сынғыр үні тыйылған күңіреніп шыққан зарлы мақам құлаққа талықсып жетеді. Құран оқылып болды. Қалың дүрмек дүркіреп орындарынан тұрды, ақ топырақ жұғып қалған тізелерін қақты, жанағы тылсып тыныштық кішкене селдір тозан боп ауаға көтерілді. Енді әр жер, әр жерден қауқылдасқан дауыстар шыға бастады. Екі-үш жігіт моланың құбыла бетіне ақ тайлақты алып келді. Ақ сәлделі молла тағы да алға шығып құраннан қысқалау бір сүре оқып берді. Жұрт тағы да жапатармағай жер тізерлеп, қолдарын жайып, құдайы мал қабыл болсын десті. Білектерін түрінген төрт-бес жігіт ақ тайлақты әп-сәтте жайратып тастады. Екі-үш жерден жер ошақ қазылып, қазан асылды. Қара нарлардың қапталында келген кішкене емен кеспектердің суы қотарылды. Бойынан ылғал кете қоймаған қыр шөбінің қышқылтым иісті ашық көк түтіні ұшты.

Алты тұтқын бір сәт уайымды ұмытып, түрікмендердің асы қандай болады екен деп, айналасына қызыға қарасты. Қазақтардай ашылып-шашылып жатқан бұлар жоқ. Қазақтың асындағыдай қарқ-қарқ күлкі де, өжеңдескен дау-жанжал да, шырқырап көкке сермеген ән де, тартылған күй де жоқ. Беліне шарқат буып, қыз-келіншек жиылған жерлерді төңіректеп, жер бетіне сыймай желпініп жүрген жігіт-желен де көрінбейді. Қатар-қатар үй де тігілмеді, шолпылары сылдыраған қыз-келіншек те әкелінбеді. Шапса шашасына шаң жұқтырмас арабы қан ағызба арғымақтар да ертеден қара кешке дейін қаңтарулы тұр. Түрікмендердің бәрі түнерген қалпы; үйге тастаса біреу ұрлап әкететіндей, бәрі де қылышы мен қанжарын салақтатып асынып келіпті.

Ақ тайлақтың еті табаққа түсіп желініп, тағы да құран оқылған соң, әр тұтқынды екі қолынан екі жігіт жетелеп ортаға алып шықты. Қастарына қолдарында жалаңаш қанжарлары жарқ-жұрқ етіп, бір-бір мосқал түрікмен келді. Білектерін түрініп алыпты. Тұтқын балалар жаутандап жүздеріне қарап еді, қанын ішіне тартып қара сұрланып алған қатулы кісілер еш шырай бермеді. Төбелеріне төніп келе жатқан қанжарды көргенде алты бала жігіт сілтіден шыққан сүйектей қуарып, көмейлеріне өксік кептеліп, көздері мөлтендеп, буын-буын, жұлын-жүйкелерінің бәрі жидіп, суға түсіп кеткен шөже балапандай дір-дір етті. Қатулы түрікмендер қанжардың қынымен желкеден бір салып еді, дірілдері пышақ кескендей тыйылып, мойындары ұйып, қалшиып қатты да қалды. Аршынды түрікмендер құлақтан тұқырта тартып, жерге шөкелетіп отырғызды да, екі иықтарын тақымдарына қысып, желкелерінен төніп тұрып алды. Мойындары сорайған жез құманмен су әкелінді, әуелі бастарына су құйылды; қанжары жалақтаған мосқал түрікмендер шаш жібітіп жатқандай, алты тұтқынның бас құйқасын, самайын ысқылап ұқалай бастады. Аң-таң тұтқындар алақтап айналаға қарайды. Төбелерінде күлімдеген жазғы күннің көзін көлегейлеп қанжар дірілдейді; айналаға қараса әлгінде ғана далиып жатқан көкжиекті қусыра тарылтып, қалың дүрмек шыр айнала қоршап алыпты. Таң атқалы жақ ашпай үнсіз тұрған көп түрікмен қауқылдасып, тыныш даланы бастарына көтеріп барады; бәрінің де көзі түкке түсіне алмай абдырап отырған алты тұтқын балада.

Зілдей жұдырық желкеден нұқып қалды, алақтап отырған алты тұтқын жым болды. Айнала қоршап тұрған жұрт та бір сәт саябырсыды. Мосқал түрікмендер онсыз да зәреқұты қалмай отырған алты баланың жүрегін зу-зу еткізіп, қанжарларын қоныштарына жаныды. Сосын бір қолдарымен тұтқынның маңдайынан ұстап, қылпылдаған ақ алмасты шашқа тигізді. Сыр-сыр етіп шаш сыпырыла бастағанда шиыршық атып жиырылып алған құйқа тері жазылып жүре берді. Бірақ жұрт тұтқындардан әлі көз айырған жоқ. Көзді ашып-жұмғанша алты тұтқынның шашы алынды. Шаш алғыштар қанжарларын сүртіп, қындарына салды. Алты бала әлі сол шөкелеген қалпы: жұрттың көзі енді бұлардың жалтыр басында. Жаңа ғана шашы алынған көк құйқа бастар айнадай жарқырайды; жазғы күннің жылы шуағы шөкелерін

қыздырып, маужыратып барады. Айнала қоршап алған қалың түрікмен енді бұрынғыдан да гөрі ентелей түсіпті. Төрт-бесеуі ақ тайлақтың терісінің маңында күйбеңдеп жүр. Жаңағы шаш алып берген мосқал түрікмендер аулақ кетісті. Әрқайсысының қасына тағы да екі-екіден басқа бір мосқал кісілер келіп тұрды. Бұлар да білектерін сыбанып алыпты. Тұтқындардың көкіректерінде тағы да күдік оянғанмен, бұл жолы қорқыныштан гөрі енді не болар екен деген әуестік жеңіңкіреп, манағыдай емес, тыныш отыр. Қалың көптің ортасында қайтадан гуіл ұлғайды. Жұрттың қоршауындағы алты тұтқынның қақ алдында жатқан Көкбөрінің кішкене төмпегі де бір сұмдықтың боларын білгендей, шашақтанып бой түзеп өскен түздің сойдақ сояу қара жусанының тасасына бұға түсіпті.

Алты тұтқынның көздері ақ тайлақтың терісіне үймелескен көп түрікменде; күнге шағылысқан ақ қанжарлар сыр-сыр етеді, жаңа ғана көлдей боп жайрап жатқан ақ теріні үзім-үзім қып турап жатыр. Қанжары жалақтаған жас жігіттер кесіп алған терілерін анадайда жер тізерлеп, тұқшыңдасып әлденені малшылап отырған екі шалдың алдына тастайды.

Көлдей ақ теріден де ештеңе қалмай барады. Әлгінде ғана сол арада айналасына тостаған көздерін төңкере қарап, қаннен-қаперсіз күйсеп жатқан екі өркеші баладай жібек шуда ақ тайлақ теңкиіп төңкеріліп түскен қарыны мен қан-жынынан басқа еш белгі қалдырмай біржола ғайып болды.

Қалың дүрмектен бір адым ілгері оқшау тұрған айыр сақал, дойыр кісі алты тұтқынды көзімен атып жеп барады. Мынау қара жусанның қалтарысында жатқан аласа төмпек — оның інісі Көкбөрі. Жау іздеп жалақтап өткен ер еді. Небір тұтқиылда көк арғымақпен жалғыз тиісіп, жылқыны айырып кете беретін төтен ерлігіне әбден сыр мінез болып алған қазақтар оған Көкбөрі деп ат таққан. Дүйім түрікмен де оның азан шақырып қойған Дүрді атын ұмытып, Көкбөрі атап кетісті. Десе дегендей жүрек жұтқан көк жұлын болды. Кейде бұның өзі дәт қылмаған жортуылдарға аттанып жүре беретін. Біраз жылдардан бері мұнымен қабақтары жараспай жүрген Мәмбетпана тұқымы оңашада Көкбөріге: «Сенің қасыңда ана ағаң Жөнейіт те батырмын деп найза ұстап жүр ғой», — деп қоятын. Ондай кеу-кеу қошаметке жалаң төстеу жас батыр іштей ылығып, дәліріңкіреп кететін

болса керек. Опатына көрінген соңғы соқтығысқа да әлгіндей айдап салма әңгімеге елігіп барған сияқты. Қазақтар түрікменді Үстірттің қыры мен Маңғыстаудың ойы түгілі, Қарынжарық, Ақсорқа, Үдек сияқты жайдақ қоныстарынан да ығыстырып, ішер суы, жайылар оты тапшы Қауынды, Қақпақтының ызғыма дөңіне тықсырып тастады. Әсіресе ызғындай малы бар Мәмбетпана тұқымының өрісі тарылды, қалған түрікменге де күй болған жоқ. Дутар біткен «адыра қалған Айладырды» сарнап, бахшы біткен Маңғыстаудың қара ойын айтып жыр шертеді. Кешқұрым ыстық тарап, сағым қашқанда терістікте сонау жер түбінен Қаратаудың шоқылары бұлдырайды. Сонда түрікмен біткен көлеңкеге кілем төсеп сыртқа отырады. Көкшайды сораптап, көз ұшында мұнартқан ата мекенге көздері талғанша қарайды. Ләм-мим тіл қатыспайды. Адам түгіл мал екеш малға дейін үйреншікті өрісін өгейлейді де тұрады. Жатқа бұйырмасын деп жаның қалмай торып жүрген жылқы жаңбыр мен желде жаудың қолына өзі ығып барады. Ұзын сирақ түйе жануар тіпті қайырғаныңды білмейді, өрісте соңында малшы болмаса, ерте алмайтындай әлжуаз бота-тайлақты шайнап тастап, ежелгі от-суына тартып отырады. Бөрік киген еркек кіндіктің қай-қайсысы да осыны көргенде басына қан шауып, көз алды қарауытып кетеді. Дәл сол сәтте: «Ал, кәнеки, атқа мініңдер!»— десе, бәрі де тілге келместен жүгенге жүгірер еді. Бірақ сондай берекесіз шапқыншылықтан ел де әбден титықтап бітті. Талай үйдің төрінде сеңсең бөрікті біте жеп тоздырды. Талай боздақ қазақтардың аулының қасында белгісі-берекеті жоқ үйме-жүйме қырғын төбе болып қалды. Жеңілген елдің талай батырының басына жеңген елдің иті сарыды. Соның бәрін көре тұра, біле тұра жау қайдасың деп атқа қона беруге батырлардың да жүрегі дауаламайды.

Мәмбетпана малына жау тиген сайын: «Бара көр! Қайтара көр!»— деп осыған келеді. Соңғы бір келісінде: «Құмырсқадай құжынаған көп әулетің бар, қасыма қол ерт. Әйтпесе маған да жан керек, жаңғыз аттанар жайым жоқ»,— деп қайтарған. Батырдан да айдынды бай тұқым айбат асырғысы келгендей үйінен сегіз өрме қамшысын сығымдай қысып, сызданып шыққан. Сол бойда Көкбөріге барыпты. Аңғал батыр көне кетіпті. Талай рет жау соңынан жалғыз қуып, Мәмбетпананың жылқысын қайырып әкеп те жүрді.

Мәмбетпананың сағымға шомылған көп жылқысында көз ақысы бар қазақтардың бірі — Дүйімқара. Бүгінде адай ғана емес, исі алшында одан асқан батыр жоқ. Оның қайнына ұрын барған сапарына дейін қазақ түгіл түрікменге де аңыз боп тараған. Қалыңдығының қасына алғаш түнеген түнінде қайын жұртының жылқысына жау тиіпті. Айдауға кеткен жылқысын қайтарып келер батыр таба алмай сасқан ел күйеудің отауына кіріп барады. «Жау тиді» қиқу құлағына тиісімен батыр күйеу жар төсегіндегі жалаңаш қалпы атып шығып, атқа қонады. Таң енді сес берген елең-алаңда жауға да жетеді. Бұлыңғыр таңда жайдақ шауып келе жатқан жалаңаш неменің адам екенін, жын екенін біле алмаған барымташылар жылқыны тастап қаша жөнеліпті. Ертеңіне түсте Дүйімқара жалаңаш етіне алдынан шыққан жылқышының қақпа шекпенін киіп, жылқыны айдап, қайнына оралыпты. Сөйткен, Дүйімқара бүгінде бір елдіығында жүргізген дігірлеген батыр. Қос балтыры бурадай, уда-дуда, жүн-жүн төсін дудыратып, иініне киім ілмей, белуардан жоғары тыр жалаңаш шабатын оны түрікменнің жылқысына дейін сонадайдан танып, жөңкіле қашады. Бірақ оған да тісін қайраушылар көп-ақ. Оның аулының да іргесі тыныш тұрмайды. Әсіресе Мәмбетпана әулеті сойыл жиып, Дүйімқараға қарсы аттандырады да жатады. Екі жақтың да бір-біріне соғымға сойдыртқан жылқысынан соққыға жыққызған жігіті көп.

Бұның сонау бала кезінде екі елдің игі жақсылары бітімге жиылып еді. Жиынға атасы Оғыланға ілесіп бұ да барған. Кеше ғана бірінің жағасы бірінің қолында кетіп, жұлқыласпен жүрген екі жақтың да қабағы қатыңқы, иіні салыныңқы. Пәлен жылдан бергі қан төгістен қай-қайсысы да қалжыраған. Бірақ екі жағы да жүні жығылғанын байқатпай, дөң айбатпен сырт орай ұшырасып, самарқау тілдеседі. Қараман атаның басына жиылған қара-құрым жұрттың ішінде түрікмен жағының ең белдісі әрі би, әрі бай Жұма болды. Көшелі көк мойнақ арғымаққа шалқалап жатып алған кербез байдың артында сүліктей қара арғымақ мінген қаншырдай қара бала жігіт еріп жүрді. Сол — осы кебеже қарын Мәмбетпана. Ол кездегі өңінен тек төңірегін ішіп-жеп отыратын жылан көзі ғана қалпында қалыпты. Аңдысқан екі жақ әуелі бірін-бірі ықтырып тастағысы кеп көпе-көрінеу даудан бастады. Көк арғымақтың үстінде

шалқалап жатқан Жұма қауымның күнбатыс бетіндегі әлдеқашан сыры оңып, тек бұдыр-бұдыр бедері қалған дәу қара құлпытасты иегімен нұсқады. Онысы: «Білесің бе, мынау ең көне құлпытасты кім орнатқан?»— деп сұрағаны еді. Адай биі бұған абыржыған жоқ. Екі би беттескен жерде көрі ойылып кеткен көне қабыр бар-ды. Қабырдың үстінде жел мүжіп, күн жеп, әбден шөгіп, тек төбесі ғана қылтиған, өне бойында қынадан сау-тамтығы жоқ, жермен-жексен қой тастың жұрнағы тұр екен, соны меңзеді. Жұма шүңірек көзін қыса қарап тұрып қалды. Адай биінің сөзіне шәгі барын сездіріп, қасынан бір шал, бір жігітті тасқа жұмсады. Жұрттың бәрі енді сол кішкене тасқа ентеледі. Екі түрікмен кішкене тастың ана жағына да шығып қарады, мына жағына да шығып қарады, ештеңе көздеріне түспеді. Жұмаға қарап иықтарын қиқаңдатты. Адай биі қасындағы бір серігіне иегімен тас жақты сілтеді. Ол орнынан тұрып тастың қасына келді. Кішкене қой тастың құбыла бетіндегі ұйысып өскен қалың қынаның арасында енді болмаса ізі жоғалуға айналған алшын таңбаны көрсетті. Екі түрікмен «Көрдік, көрдік» дегендей бас изесті. Екі бидің әр қимылын көз жазбай бақылап тұрған халық бір гу етті. Адай жақ бел алып масаттанып дуылдаса, түрікмендер опынып бас шайқасты. Жұма қазақтарға бұл жер менің ата мекенім деп иық көрсетейін деп еді, адай жағы бұл жерді алшындар сендерден де бұрын иеленген деп қарсы дау айтты. Екі жақ бұндай теке-тірестен ештеңе өнбесін біліп, енді бопсаға көшті. Түрікмендер қазақтың жерді алғанымен қоймай, қайда көшсе де өкшелеп, малын малша, жанын жанша қиып, елді тоздырып бара жатқанын бетке басты. Қазақтар діні басқа, тілі басқа қалмақтан бас сауғалап ағайын деп келгенде түрікменнің алдарынан қару ап шыққанын, соғыстың содан тұтанғанын салық қылды. Бұл енді шіренісу емес, бір-бірінен сөз тартқаны еді. Екі жақтың тілмарлары да әңгімені ушықтырмай, майдалай-майпаздай жөнелді. Жеті жұртты ел қылған, жеті жұртты жер қаптырған Маңғыстауды шұқылай берсең, қай халықтың да моласы табылатынын айтып, өткен өреуіл қалған салауат десті. Атырау мен Аралдың, Сағыз бен Қарабұғаздың арасындағы көл-көсір ала қырдың адайдың да, айладырдың да еркін жайлауына жететінін айтып тыныш тірлікке, ағайыншылыққа пәтуаласты. Екі жақтың да аузы дуалылары қауымның терістік бетіндегі шыңдағы кеуекте жатқан

Қараман атаның басына барып құран ұстасып, ант берісті.

Одан бері де көп заман өтті. Содан ат ұстауға барған бұлар да азамат болып, атқа мінді. Заман өзгерді, заң тозды деп, баяғы бітімді қомсынатындар да шықты. Ондай әңгіме ең әуелі сол бітімді өз көзімен көріп, өз құлағымен естіген Мәмбетпана аулынан өрбіді. Сол әулеттің молласы Дегенеахун адай мен айладырдың бітімі кезінде бір арам айладан болды деген қауесет таратты. Адай мен айладыр кім жазықты болса, соны жазала деп әулиенің басына жығылып, анттаспақшы болған деседі. Алдымен ант-су ішетін адай жағы құлық істеп, астарына қара ат мініп, ерінің басына етік тігетін біз шаншып барыпты да: «Е, әулие, қараны атсаң қара атты ат, біз айыпты десең, бізді ат!»— депті. Сонда ердің басындағы біз анадай жерге ұшып кетіпті, қара ат табанда қатыпты. Бұны көріп тұрған екі жақтың ақсақалдары: «Әулиенің өзі де кінәні адайға да, айладырға да артпай, тар заман, қысталаң халға аударып, кәрін қара ат пен етік тігетін бізге түсірді, енді екі елдің жауласатын жөні жоқ!»— деп бітіммен тарасыпты. Адай әулиенің кәрінен айламен құтылды, бірақ жерінен айырылған елдің кегін тек қанмен ғана құтыла алады, сүйекке түскен таңбаны тек қан ғана жуып кетіреді,— дейді Дегенеахун. Молланың бұл сөзіне елден бұрын Мәмбетпана ұйыды.

Ол содан бастап соңғы кезде іргесі тыншып, ең жайлай бастаған адайдың шашау шыққан жылқысын тақымға басып, шетірек қонған аулын шауып кетуді кәсіп қып алды. Қарап жатар адай ма! Қан төгілді, намыс қозды. Екі ел тағы да сойылға жармасты. Баяғыдай қалың қол жиып, қаһар салыстырысатын майдандасу азайып, оның орнына оқшауға тиіп, оңашаны тонайтын бөрібасарлық көбейді. Әуелі жылқыға қамшы, жылқышыға сойыл тиді, сосын батырдың басы шабылды, шалдуар жағалас аруаққа шапты. Алғашқы кездегі итырқылжыңға ыңғай бермегендер де амалсыз айбалта ұстады. Жөнейіт те екі ел арасы осылай ушығып тұрған тұста атқа мінді.

Екі елді керістіретін де сөз, келістіретін де сөз. Дауға найза араласты-ақ келісім жоқ, кетісу бар. Келістірер сөз тек кемеңгердің көкейінен шығады, алжастырар айбалта кез келген тентектің тақымында жүр. Тентек күнде туады, кемеңгер мың жылда бір туа ма, жоқ па, туа

қалса, өңшең қылышқа жақын қыршаңқысы көп қырсық ел оған тізгінін бере ме, жоқ па?.. Беймәлім дүние. Ендеше ол шапса, сен де шап! Ол қорласа, сен де қорла! Алдырып жатып ақылгөйсiген кемеңгерлік құрысын! Жөнейiт атқа мiнгенде осындай қатты тұтыммен мiнген.

Дүйiмқараның да қорлығы асып барады. Малды алғанымен қоймай, ылғи арға тиiседi. Жау қуып шықтым деп ауыл шабады. Жылқыны iргеге матап тастап, қызылды-жасылды кiлемдi күлге төсеп, олардың бiрiне де тимей, етегiн жел ашпаған қыз баланың намысын шашады. Бұл бос кергiлес, итырқылжыңнан бойын тысқары ұстап, араласпай жүр едi. Ана бiр жыл аталы бiр ауылға көрiскелi бара қалды. Бүкiл жалдың басын бiр өзi толтырған iргелi ауылдың кеудесiнде жаны бар пендесiнiң бәрi сыртта сенделiп кеткен. Еркек бiткен өз бармағын өзi шайнап, тiстенiп алған. Әйел жағы шаштарын жұлып азан-қазан. Ауылдың алдында көген басында жиырма-отыз бойжеткен қыз жерден басын көтермей, беттерiн тырнап, шаштарын жұлып, қызыл алақанға батып өкiрiп жылап жатыр. Той-томалаққа үйiрлiгi шамалы түрiкмен жыл он екi айда бiр келетiн құрбан айтта ғана бiр жасап қалатын. Бұл ауылдың да еркек жағы бүгiн таңертең Мәмбетпана аулындағы сайысқа ат қосуға, палуан күрестiруге кетiптi, ауылда қалған қыз-қырқын бастаңғы жасап, әткеншек тәуiп, мәре-сәре боп жатқанда Дүйiмқара бастаған қалың қол сау ете түскен. Адам түгiл құдайды да ұмытқан айлаңкес батыр әткеншектердiң арқанын қиып, қыздардың бәрiн ауылдың қақа ортасына алып шығыпты, қолдарына жабысқан қатын-қалаш жағын қамшының астына ап, байлап тастаған. Ауылдағы қыз бiткендi көгеннiң басына апарып, соңындағы қолына қорлатып, құмарларынан шыққан соң бәрiнiң де қол-аяғын матап, етектерiн басына түрiп, қоламта құйып кетiптi. Жау тидi хабарды естiген еркектер жалма-жан аттарына мiнiп, шапқылап жетсе — жау әлдеқашан ұзап кеткен, орнында мынау масқара қалған. Еркектер үйлерiне де кiре алмай, ойран тиген қатын-баласына тiл де қата алмай, аттарының тiзгiнiн ұстап, бармақтарын қыршып, өз қандарын өздерi жұтып қатқан да қалған.

Көшерiн жел, қонарын сай бiлетiн мұның халқының жылқы бары болса, қыз ары емес пе едi. Ол байғұстың одан басқа қан төгетiн, жан қиятын не асыл, не ардақтысы бар! Жөнейiт азан-қазан ауылдың зарын тыңдап тұра

алмады. Аттың басын терістікке бұрып, ағыза жөнелді. Бір уақытта барып артында қалың дүсір келе жатқанын байқады. Бағанағы ауылдың бар еркегі атқа мініп соңынан ергенін сонда білді. Бұл содан бері ат үстінде. Содан бері иісі түрікменнің Дүйімқараға қаны қатулы. Бірақ түрікменді өшіктіріп алдым-ау деп айылын жиып жүрген Дүйімқара жоқ.

Өткен жазда жылқысына тиген жауды қуа-қуа Қақпақтының дөңіне шығып кетіпті. Түрікмендердің қалың ортасына тым сұғына кіріңкіреп кеткеннен кейін байқап, астау ойдың маңында отыратын жаңғыз үйлі түрікменге кеп қонады. Есер батыр түрікменнің үйіне құдайы қонақ боп келген кісіге қиянат жасауға болмайтын мұсылмандығына сеніп қонды ма, жоқ әңгүдік неме маған кім тиетін еді деп ойлады ма — оны бір алланың өзі білсін! Жатарда қонағы түзге отыра кеткенде үй иесі керегенің басында ілулі қалған қылышын ап, қынабына желім құйып қояды.

— Ит те болса, қонағың ғой?— деп, әйелі қолына жабысқан екен, қағып жіберіпті.

Мейманның көзі ұйқыға кете Мәмбетпанаға хабаршы шаптырады. Хабар тиісімен Мәмбетпана Көкбөріні алдырады.

Жөнейіт ақ тайлақтың терісі жатқан жақта, ішінде Дегене молла бар айғыр топтың ортасында тұрған Мәмбетпанаға көз тастады. Мәмбетпана күннің ыстығына шыдамай, алаулай қызарған етшең бетін бір қырын салып, молланың аузына телміріп қалыпты. Дегене-ахун ақ шәйі сәлдесінің бір ұшын жымырып ұстап ап, ұзын-сонар шарифатқа түсіп кетсе керек. Қастарындағы төрт-бес дудар бөрік тым еңсесі түсіп, төмен иіліп кетіпті; молла сөзіне ден қойған боп, шұлғи береді. Тек Мәмбетпананың көк ала сеңсеңі ғана құдайыда емес, жиын-тойда тұрғандай әуелеп қарайды, білектей-білектей күрең бұғағы иегін тіреп шалқалап қалыпты. Әрине, былтыр алдына Көкбөрі барғанда бүйтіп аспандап қараған жоқ. Ол әдетте өзімен теке-тірес кісілермен ғана қабағына сыз жиып сөйлеседі. Басқаларға түсі жылы, дастарқаны кең. Көкбөрілердей алдауына оңай көнетін ақ көйлек кісілерді көргенде анау білекпендей бұғақ жіптіктей боп кетеді, дағара бөркі де бүйтіп көк тіремейді. Ебдейсіз етженді денесін де ширақ ұстап, шапшаң қозғалып, лыпып сөйлейді. Сөз реті де, мап-майда. Адуын батырға: «Ал қапы қалма, Көкбөрі. Алдында адай-

дың ең мықтысы кетіп барады. Жырынды неменің енді тап осылай оңай қолға түсе қоюы екіталай. Қимылдап қалар кезің осы!»— деген соң, ол сірә атына мінгенше асығады ғой. Арамдығына найза бойламайтын Мәмбетпана батырдың мәрт мінезінен қорқып, Дүйімқараның қынабына желім құйылғанын, әрине, айтпай бүгіп қалады.

Таңертең шайланып-жайланып барып жолға шыққан Дүйімқара тап осы араға, мынау кішкене қоңыр төмпек жатқан көне қауымның өпке тұсына келе бергенде, артынан ақ бұрқылдақ шаң көреді. Дәу де болса қуғыншы шығар деп ойлаған Дүйімқара ала тірсек қаратының тізгінін кілт тежеп, талтайып тұра қалды. Қуғыншыны тұлға-тұрпаты анық көрінетіндей жерге жақын келтіріп, кім екенін білген соң атынан түсті; шылбырын қарына іліп, түзге отырды. Ойнақшыған көк арғымақ таптап кетердей, дәл көк желкесіне кеп кідірді.

— Дүйімқара, тұр орныңнан!

Дүйімқара елең еткен жоқ, отыра берді. Қамшысының сабымен алатағанақ жерді бір нұқып қалды да, уысын толтырып, кесегі аралас топырақ алып ауына апарды. Сосын орнынан тұрып, қуғыншымен тіз киімінің бауын байлап тұрып сөйлесті. Екі ат бір-біріне едіреңдеп, құлақтарын қайшылайды. Мына басынғанға шыдай алмай, ызаға булығып қалшылдап тұрған қуғыншының қолындағы қылыш күнге шағылысып дір-дір етеді. Көмейіне кермек толып, үні де шықпай қалды. Дүйімқара майтопырақ жұғып қалған қолын тізесіне сүртіп, атына беттеді.

— Шық жекпе-жекке!

— Болсын, бала.

— Қылыш?!

— О да болсын.

Бұндайдың талайын көріп, әбден сыралғы болып қалған екі арғымақ ытқып кері шегіністі. «Әй, шәуім бас қазақ, кәлланды құзғынға мұжытармын»,— деп Көкбөрі қалшылдайды. «Шүлдіреген шақша бас неменің құтырғанын-ай»,— деп Дүйімқара тістенеді. Екі арғымақ аңдысып тұр. Екі батыр айбат салыстырады. Дүйімқара жай әншейін насыбай атысқалы тоқтағандай жайбарақат, нығыз. Көкбөрі де тайсалар емес, тап берер сәтті күтіп жалаңдап тұр. Айдала. Құла дүз. Араға түсер, араша сұрар ешкім жоқ. Батырлар беттескен маңайда шөп арасында ұясы болуы керек, қырдың бармақтай қоңыр торғайы екеуінің

біресе о жағына, біресе бұ жағына шығып шыр-шыр етеді... Суға өріп бара жатқан бір үйір қара құйрық екі аттыны көргенде естері қалмай айдаладан безе жөнелді. Екі адамның оларға алаң болар мұршасы жоқ. Олардың көзі бір-бірінде. Қабақтар түйюлі. Шықшыт еттері жиырылып, сақылдаған тістерін күшпен әзер басып тұр. Қан қарая түсті.

Көк арғымақ қарғып кетті. Ақ алмас зу етіп ағып өтті. Қара ат жалт беріп бұғып қалды. Артынша ытқып сырт айналды. Көкбөрі сеңсең бөркін көзіне түсіріп, тағы емініп келеді. Дүйімқара қынға қолды енді салды. Әншейінде лып етіп әуеге ойнап шыға келетін қайқы қылыш тапжылар емес. Дүйімқара аңдысқан жауынан көзін айырмай, тағы да тартып көрді. Қылп етпейді. Жон арқасына шып-шып тер шықты. Ту сонау қара бақайына дейін сұп-суық бірдеңе жүгіргендей болды. Алқымын әлдеқандай бір ащы кермек тырнап барады. Көкбөрінің қылышы жарқ-жарқ етіп төне түсті. Дүйімқара енді қылыш суырам деп әуре болмай, қынабымен түгел ағытып алды да, көк арғымақтың құлағының үстінен құлаштап сермеп қалды. Шекесіне қан шапшып, көзінің алды ию-қию араласып, асыр салып жүрген теңбіл-теңбіл дөңгелектерге толып көк ала тұманданып тұрған Дүйімқара анадай жерге саулап ағып түскен екі жай отын көрді. Қынабын қайта тартып алды. Көкбөрінің қылышы бел ортадан қақ бөлініп жерде жатыр.

Екі батыр оларға бір қарап қойысты; енді үн-түнсіз тіс қайрасып, жақындаса берді. Екі ат кегежектеп бастарын қаштыртады. Міне, үзеңгі қағысты, екі темір бірін-бірі сірә аяр ма, шақыр-шұқыр тістелесіп жатыр. Қылыш та, қамшы да жайына қалды. Бұғанадан мытып ұстаған тегеурінді шеңгелдер жазылар емес. Шірене тебінген үзеңгілер аттардың тірсегін майыстырып, жерге сіңіріп жіберердей. Екі жануар бір-біріне шошына қарады. Екі адам болса бір-біріне кенеше қадалып алған. Киімнің дар-дар жыртылғаны, өкпелердің өліп-өшіп алқынған демі, шақыр-шұқыр қайралған тістер, мұңкіген тер иісі ию-қию араласып, екі жылқының басын айналдырды. Адамдардың қапелімде айқасты доғарар түрі көрінбейді. Аттар тәлтіректеп зорға тұр. Кенет көк арғымақтың шоқтық тұсы жан шыдатпай тызылдап ала жөнелді. Жануар құлындағы даусы құраққа жетіп, шыңғырып жіберді. Күтір етіп бір уыс жал үзілді, көз алдын қара мұнар басып, есеңгіреп кеткен жылқы бір уақыттарда

барып көзін ашып еді, арқасы босапты. Көз алдынан от саулатып әлдене ағып өтіп, анадай жерге барып түсті — қылыштың сынығы. Сол екі ортада біреу тізгінін оқыс жұлқыды. Жалт қарады. Екі адам енді жерде алысып жүр. Анадай жерде қылыштың қалған сынығы күнге шағылысады. Бірін-бірі алма-кезек аударып, ит жығыс түсіп жүрген екі дұшпан ыңғайға келгенде қылыштың сынығына екеуі бірдей таласа қол созады. Бірақ бірін-бірі жібермейді. Арсы-күрсі алысып жүрген екі адам тағы бір жаққа аунап кетеді де, ақ алмастың жарқылдақ сынығы көзге оттай басылып, сол орнында қала береді.

Шірене тартқан қайыс тізгін көк арғымақтың мойнын ауыртып тастады. Кенет тізгіннің бір ұшы шолтаң етіп, көзінің алдына кеп ұрды. Ат анадай жерге бір-ақ ытты. Бұрылып артына қарап еді, төсі жүн-жүн дәй қара кісі бұның иесінің кеудесіне мініп алыпты. Қылыштың сынығы ақыр соның қолына түсіпті. Мұның қайыс тізгінін шорт кесіп ап, иесінің қолын байлап тастапты. Енді өзінің қыл шылбырымен аяғын буып жатыр. Көкбөрі бақырып-шақырып бірдеңе дейді. Оны құлағына қыстыратын Дүйімқара ма — көзіне құйылып бара жатқан ащы терді шынашағымен қағып жіберіп, ырс-ырс дем алады.

Көк арғымақ шыр айнала шапқылап жүрді де қойды. Иесіне барайын десе, төбедей боп төсіне мініп Дүйімқара отыр, алақандай ала көзін айналасына төңкере қарап қояды. Көз жетер жерде қара жоқ. Күншығыс жағындағы қоңырлықтан өне бойын қына басып кеткен төрт-бес қара тас қылтияды. Ескілікті моланың орны. Дүйімқара орнынан тұрды. Қасында жатқан қылыштың сынығын өзімен бірге ала кетті. Тастардың қасына барды. Біреуінің көрі ойылыпты. Ит-құс алып жеген бе, құраған қаңқа сүйектің жұрнақтары сыртқа шығып қалыпты. Көрдің үсті ойпаттанып шөгіп кеткен. Дүйімқара көк шұлан көкірегін қамшының сабымен қышыр-қышыр тырнап қойды. Сосын қол-аяғы байлаулы жатқан Көкбөрінің қасына қайтып келді. Ақырып әлдене деді. Көкбөрі де ақырды. Дүйімқара сүйрей жөнелді. Қыл шылбырдың ізінен бұрқыраған шаң көтерілді. Ойылған көрдің қасына апарды. Сосын сәл кідіріп әл жиды да, Көкбөріні қос қолымен балаша көтеріп алды. Әрлі-берлі шайқап-шайқап ойылған көрге бір-ақ атты. Өзі кейін ытқып кетті. Көрдің үстінен тозаң бұрқ етті. Жер астынан тұншыға айқайлаған дауыс шықты. Көк арғымақтың жон арқасы дір ете түсті. Көрдің айналасын шыр

айнала тепкілеп, топырақ құлатып жүрген Дүйімқараны көрді. Ала шаң... Жан ұшырған айқай. Көк арғымақ шұрқырап бір кісінеп алды да, қатқыл қара дөңді дүңк-дүңк төмпештеп, кейін қарай шауып жөнелді.

Көк арғымақ ер-тұрманын бауырына алып, бос келген соң онсыз да май ішкендей болып отырған ауыл бір сұмдықтың болғанын біле қойды. Еркек кіндік атқа мініп, Көкбөрінің сүйегін жиып қайтуға шықты. Ішінде Жөнейіт бар бір топ адам ертеңіне осы араға жетті. Көрі ойылған қара тастың маңы гу-гу, көк шыбындар құжынап жүр. Аттарынан түсіп, ентелей басып келіп еді, көр түбінде — Көкбөрі. Көкірегіне тас құлапты, топырақ басыпты. Топырақтан шығып жатқан бет-аузына шыбын үймелепті. Анадай жерде жазғы күннің нұрымен көз ұялта жарқырап Көкбөрі қылышының сынығы жатыр. Дүйімқара Көкбөріні бауыздап та өлтірмей, тірідей көрге көміп кеткен. Жөнейіт мына сұмдықты көргенде тұқым-тебері түгел құрып кеткенше Дүйімқарадан бұдан да өткізіп кек алмай тынбасқа ант қылған-ды.

Көкбөрінің моласын шыр айнала қоршап тұрған қалың дүрмек оқыс дүр ете қалды. Жөнейіт ойынан серпіліп басын көтерді. Қолдарына ағараңдаған бір жапырақ тері ұстаған алты жігіт қалың топты жарып өтіп, тұтқындарға беттеді. Манадан бері білектерін сыбанып әзір тұрған мосқал еркектер алты баланы құлақтан тартып шөкелетіп, жерге бұқтырды; алты жігіттің қолдарындағы теріні алып, тұтқындардың басына жапты. Әлі ылғалы бойындағы жып-жылы тері жаңа ғана шашы алынған жалтыр басқа жабыса кетті. Тұтқын балалар бұның не екеніне түсіне алмай, айналасына әлі алақтап отыр. Қолдары жып-жып еткен мосқал еркектер терінің жиегін шыр айнала бүрмелеп қойған көн тартпаны шірене тартып, сықитып таңып тастады. Жаңа ғана дені жайылып отырған бастар қайтадан зіл тартты. Жылы тері шекелерін солқылдатып сорып ала жөнелді.

Алты тұтқынды қайтадан екі көртке бөліп мінгестірді. Жұрт та жапа-тармағай аттарына жүгірді. Ұлы дүрмек енді қайтадан ауылға бет алды. Бедірейген қара дөңде тұяқ сайын қылт-қылт шаң өрді. Екі көрттің сол баяғы изең жүрісі. Тұтқын балалардың көздеріне тер құйылды. Сүртейін десе қол кісендеулі. Бастары да солқылдатып алып барады. Шақырайған жаздың күні қақ төбеге барып шалжиып жатып алыпты. Ұлы дүрмек көп озып кетпей, бұларға айналсоқтап келеді. Ауылдың өзі жер түбінде

қалса керек. Қақпақтай қара дөңнің әр жер-әр жерінен самсап әлденелер қарауытады; қастарына келгенде сағым зорайтқан бұталар боп шығады.

Екі көрттің қара қайыс мойындарынан тер жылтырады. Тақымдары да удай ашиды. Кенет тұтқын балалардың бірі артындағы тұтқынның кеудесіне екі шекесін алма кезек ұрғылап шыңғырып жіберді. Ақ тайлақтың терісі күнге күйіп тырысып барады. Қаудырлап кеуіп жатқан түйенің көні бас сүйекті сытырлатып шаға түсті. Қазір-ақ ұн қылып уатып жіберетіндей. Басқа тұтқындар да бебеулей бастады. Манадан бері алда кетіп бара жатқан аттылы дүрмек арттарына қарап, тұра-тұра қалысты. Көздерінен жас парлап, кісендері шақырлап, қалшылдап-дірілдеп, арпалысып жатқан алты тұтқынды көргенде көп атты: «Я, аруақ!»— деп, ауылға қарай топырлатып шауып ала жөнелді. Көрттерді жетелеген екі мосқал түрікменнен басқа ешкім қалмады. Алты тұтқын айдалада ауыз жаппай сарнап келеді.

Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай, қайтадан бастың құйқасын тесіп кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мәңгүртке айналды. Жүре-жүре тілден де айрылды. Түйемен бірге өреді, түйемен бірге келеді. Жөнейіт былтыр бауырларының қандай күйге ұшырағанын Дүйімқара өз көзімен көрсін деп екі тұтқынды адай арасына апарып тастады да, былайғы төртеуін осы ауылдың түйесін бағуға, тезегін теріп, суын тасуға алып қалғанды.

Тезек теріп қайтқан мәңгүрт қазақтар ауылға келіп, ошақтың басына қаптарын төгіп жатыр. Қарауыл төбенің басындағы шолғыншы тапжылар емес, қаққан қазықтай серейіп әлі тұр.

III

Бұл Дүйімқараның нағашысын шауып келген сол сапарынан бері жортуылға шықпады. Ойлап отырса, күні кеше аты күркіреген Ер Оғыланның тұқымтеберінде бұдан басқа батыр қалмапты. Жас деген жер ортасынан ауып барады. Баяғы дабырық болмаса, көптен бері жекпежек түскен жері жоқ. Қазір қауқарының қандай екенін де шамалай алмайды. Соңынан шыққан ізбасары тағы жоқ. Үлкен ұлы Қылыш сексеуілдей мығым қайыс қара болатын; әрі қылышкер, әрі найзагер,

көздемей көзден тигізетін мерген еді. Жастайынан жауға ертіп барам деп ертерек мерт қылып алды. Қазір ауылдың алдындағы қара жалдағы қауымда. Одан кіші ортаншысы Алпан аяғына мінген соң-ақ жұдырығына жалынды, ауылда одан зәбір көрмеген бала мен ит жоқ, сонысы үшін аттың бауырына алып талай сабаған. Ерегіспе болғанымен о да еліккіш, әсіресе дау десе, жан-жал десе жаны қалмайтын, ылғи оқтың өтінде жүретін Көкбөріге құмар-тын. Соған ерем деп ақыры сүйегі жиюсыз жат жерде қалды. Кенже ұлы Дәулет анадан келбетті, тұлғалы болғанмен, үгілме көңіл үлпілдектеу туды. Екі иығына екі жігіт мінгендей жоталы. Той-томалақта жауырыны жерге тимейді. Тостаған көз, торсық шеке, түрікменге бітпейтін бидай өң; екі бетінен қан төгіліп, албырап жүреді. Жүндес қабағын ылғи нұр шашырап тұратын қоңырқай көзі жұмсартып жібереді. Өзін осы төңіректің итіне дейін жақсы көреді. Әншейінде атты жолаушы көрсе, бір көш жерге дейін үріп қуып тастайтын қырдың сақ төбеттері Дәулеттің аяғына жығылып, бұлаңдап сала береді. Баласының қыз-келіншек жағына да өтімді сыбысы құлағына шалынып жүр. Қаза болған бір жігіттің жесірімен қабақ жарастығы барын естігенде, шақырып ап, оңашада сыбағасын берген-ді. Қанша салқам сері боп жатса да, одан басқа бетіне қатты барған жері жоқ.

Бұл тұқымда оның соңына көп түсетін Көкбөрі еді. Адай, түрікменді аударып қондырғандай айбат, атағы болғанмен ағайын арасында аузының дуасы шамалы әңгүдік батырды көбінесе көп бай ауыл жақ алдарқатады. Інісімен басы қосылған жерде ылғи кермар сөйлесіп қалатын көрінеді. Көкбөріге Дәулеттің тұла бойынан ештеңе ұнамайды. Еркектен гөрі әйелге лайық нұрлы көзін де, жау тиіп жатса да жайбарақат мінезін де, сөйтіп отырып сүйегінді шағатындай шақпа тілін де сөлекет көреді. Әсіресе оның әр немеге бір құмартатын әуейілгіне ызасы келеді. Еркекке найза мен қылыштан басқа не өнер керек. Қолыңнан келеді екен — қол баста, жау шап, келмейді екен — ақ таяқ ұстап қой бақ. Ал Дәулет кішкентайынан бахшы, дутаршы десе есі кететін, жасы он бестен асысымен-ақ көшелі күйші боп алды. Бұл өңірде одан асқан дутаршы жоқ. Ана жылы сонау Ташауыздан ел аралап келіп кеткен Яхия бахшы да жас жігіттің өнеріне таңдай қағыпты деседі.

Жөнейіт әуелден ат үсті жүрісте кетіп, жиын-тойдан жын-жыбырдан жырақ жүретін кісі-ді. Әке болып баласының алқаға түскенін әлі көрген емес. Үйінде өзі барда баласы қолына дутар ұстамайды. Бұл әулетте оның қасына еріп, жыртысын жыртатын жаңғыз Аннадүрді ғана. Жөнейіт баласының сауықшыл мінезін ішінен құп көрмейтін. Әне бір жылы Аннадүрді адайға ертіп апарып, тартысқа түсіргенде небір айтулы күйшілерді жерге қаратты, тек өзі шамалас бір жас күйшімен ғана тең түсті деп бөркі дағарадай болып келген соң бұ да масаттанған. Со тұста Көкбөрі әбден долырды. Атақты батыр тұқымының төлі бола тұра жын ойнақтың кеу-кеуіне ылығып кеткен інісіне өкпесін айтып бұған келген-ді. Жоғары да шықпай, табалдырықтың қыр көзінде жүрелеп отырып ап, өндіршегі өрттей қызарып, таусыла сөйлеген-ді.

Бұның баласы дутаршы, бахшыдан не қадір, не қасиет іздеп жүр? Атқа мінген есі дұрыс бөріктіні көрсе, бөрлігіп қалатын дұшпан елдің өзі дутаршы мен бахшы барса, әншейін сайқымазақ диуана келгендей айылын жимайды. Оғылан тұқымынан біреу аттаса, исі адай ереуілдеп ертұрманын ала жүгірмес пе еді. Жөнейіт батырдың баласы Дәулетті көргенде қылп еткен қазақ болмапты. Ал Дәулет, жын иектеген жел көкірек неме, талай рет намысыңды қасып, насырыңды төгіп отырған елге нағашысының аулына барғандай айлап жатып, тайраңдап қайтты. Есі дұрыс елдің еркегі түгіл төмен етек ұрғашысының да осынша намыссыздыққа дәті шыдар ма? Дәулет болса адай барып, ақ орда құлатып келгендей бұтқа толады. Ал Аннадүрді: «Біздің Дәулетжан дутар шалғанда ата жауымыздың өзі «әй, бәрекелде» деп арқасынан қақты»,— деп санын шапалақтайды. Жау мақтады деп осынша елірген бұл ақымақтарды ез дейсің бе, ер дейсің бе? Ол немелердің орнына түрікменнің бір батыры барып күшін көрсетсе, қазақтар өліп жатса да «әй, бәрекелде» дер ме еді. Күйші, өлеңші дегендерің де күлімсіреген еркекке емешегі құрып, есі кетіп қалатын жел қуық ұрғашы сияқты ғой. Солардан не пәтуа табылады. Әй, намыстың найзадан басқа қорғаушысы бар ма, тәйірі! Күні кеше бір жиынның үстінде бұл не қып жүргенің деп бопса айтып еді, інісі миығынан күлді. Жайына қарап отырмай: «Аға-ау, күпсініп, көкірегіңізбен жер айырып барғанда көп болса бес-алты қазақты өлтірерсіз, бір үйір жылқыны үркітерсіз. Сол бес-алты

бейкүнә пенденің жайбарақат өз тіршілігімен жүргенінен, сол бір үйір жылқының өз өрісінде жайылғанынан сіздің намысыңызға шоқ түсетіндей не бар?»— деп кейуаналық айтады. Бұл атаның аруағын айтса, ол: «Қапысы кетіп құрыған ата-баба жоқ, тұстарында алысқанмен олар да алысып, жұлысқанмен олар да жұлысқан шығар; қазір қолыңыз қышыса, кешегі ата-бабаны көрден қозғаған да сауап па екен?»— деп кекетеді.

Інісінен әбден түңіліп келсе керек, сөйлеп отырғандағы қан күрең өңі сөзін бітіргесін бірден түтігіп кетті. Көкбөрі сөзін түгел айтып болған соң тойдағы Дәулетке шақырту жіберді. Інісін: «Бала ғой, бүйтіп қашанғы жүрер дейсің? Кезінде ақылға келер»,— деп шығарып салды.

Жөнейіттің тап осы жолы баласының бетінен қақпағанына өкпесі қара қазандай боп кетті білем, Көкбөрі содан қайтып бұл босағадан аттаған емес. Бұл да Көкбөрі өлгенше Дәулетті сауық-сайраннан тыйған жоқ.

Інісінің басына барып, ақ тайлақ сойып, құдайы беріп келген күні ел тараған соң үлкен үйге баласын алып оңаша жатты. Үсті-үстіне жұлдыз саулаған жаздың түні еді. Туырлықта, үзікте шілделік шырлайды. Ауылдың анадай шетіндегі қарақұрым күркеде алты тұтқын бебеулейді, сарнап-сарнап ап шыңғырады, тістерін қайрап ышқынады, сөйтіп біраз азапқа түсіп, ең соңында ештеңе өнбеген соң өкіріп кеп жылайды. Жерге аунап домалайды — кісенде де тыным жоқ, шылдыр-шылдыр. Жылқылар құлағын қайшылап едірең-едірең етеді, түйелер күндегісіндей күлге шөгіп күрт-күрт күйсеп жатпай, ербиіп-ербиіп тұрып алған. Бүкіл ауылда көзі ұйқыға кеткен бір адам жоқ — есінегеніңе шейін естілетін киіз үйлерден қорылдаған дыбыс шықпайды. Жым-жырт. Баласы қайтер екен деп бұ да көп уақытқа дейін тіл қатпады. Дәулет теріс қарап, бұқшиып жатып алды. Дөн үстінің түн салқыны бар. Түрулі іргеден лап қойған қоңыр салқын денесін шымырлатты. Жөнейіт сыртқа құлақ түрді. Ауыл тым-тырыс. Құрыс күркедегі тұтқындардың ғана жақтары тыйылар емес. Алтауы бірдей қосыла сарнайды, қосылып шыңғырады, кісендерін сылдыратып, төбелерін төмпештейді. Күркені күзетіп тұрған қарулы жігіттер жекіген рет жасап әлденені міңгірлейді. Оларын демдерін ішіне тартып, төңірекке құлақ түріп жатқан жым-жырт ауыл естігенмен, арпалысып жүрген тұтқындар естір емес.

Жөнейіт басын көтеріп баласының төсегіне көз тастады. Дәулеттің иығы бүлк-бүлк етеді. Мына неме жылап жатқаннан сау ма? Көкбөрі көмілген қабірді көргенде беті аппақ шүберектей боп, жыламай да, сықтамай да бозарып тұрып қалған. Мынау айдаладағы алты тұтқын шеккен азап ағасының өлімінен гөрі қабырғасына қаттырақ батқаны ма?

Көкбөрінің айтып жүргенінің жаны бар болмасын, осы неме дутар мен думанның соңында жүріп, елдің намысы атаның аруағы дегендерді атымен ойына да алмай жүрмесін. Дұшпанның қысастығына қысастықпен жауап бере алмаған еркекке сеңсең шығындап бөрік кигізгенше, біржолата әтек қып ақталап жіберген дұрыс. Ендеше, Дәулет мынау ауылдың желкесіндегі жау бөлтіріктердің қалай ұлығанын мәңгі-бақи құлағында қалатындай боп әбден естіп алсын.

Жөнейіт үстінде жатқан торы ала торғын көрпені көкірегіне тартыңқырап, қымтанып жамылды.

Ертеңіне шай үстінде бұрынырақ тұрып сыртқа шығып кеткен баласын қайта шақырып алды. Дәулет өзінен-өзі қысылып, көзінің алды күлбіреп, өңі қуаң тартыпты. Әкесінің кесесіне торы ала құманнан толтыра шай құйып бергені болмаса, тіктеп қарамай сүлесоқ отыр. Өз кесесіндегі көк шай әлдеқашан суып қалды. Жөнейіт соның бәрін көзінің астынан аңдып отырды. Баласына бұл жолы да ештеңе демеске бекіді.

Екі-үш күннен соң Жөнейіт аңға шығатын болды, Дәулетті тұңғыш рет бірге алып жүрді. Соңдарына екі қызыл қайың тазыдан басқа ит те ертпеді. Осынша оңашаланатын да жөні бар. Көкбөрінің қайта-қайта арыз айтып келе беретініне қарағанда, Дәулеттің беттен қайырып тастайтын қасарыспа мінезі болса керек. Қағытпа әңгімеде есесін жібермейтін ауыздылығын өзі де байқаған. Қазіргідей тұқым тозып, ағайын азып тұрған кезде Ер Оғланның жұртындағы екі еркек бірін-бірі беттен алып жатса, көлденең көзге өлім ғой. Онысын бүкіл ел Дәулет десе бетінен басар, Жөнейіттің де бұрынғы айбыны қайтар. Мәслихаттас боп көрмеген баласымен оңаша сөйлесейін деді.

Екі ат қоңыр дөңде салдыртып желіп келеді. Екі тазы ауық-ауық жолдың екі бетінен анадай жерге барып, төңірекке көз салып, құлақ тігіп тұрады-тұрады да, қайтадан қастарына шауып келеді. Сәске шамасында бір үйір қарақұйрық қашып еді, екі тазы соңдарына салып

берді. Көз ұшында бұлдыраған көкжиекке дейін қуып барды. Екі атты селт етпеген соң, сондарынан қиқу, ат дүрсілі шықпаған соң, сол арада адыраспанның түбіне бас сауғалап жатып алды. Екі атты деңгейге келгенде қайтып кеп, аттылардың талтүстегі ербиген кішкене көлеңкесінен ешқайда аттап шықпады.

Жүргіншілердің аңға елігетін түрі көрінбейді. Екеуінде де үн жоқ. Жөнейіт сонау сағым шалып жатқан көкжиектен көзін айырап емес. Бүкіл тұлғасы ермен бірге жаратылғандай, сіресіп қалыпты. Тек басындағы көк сеңсені ғана аттың жүрісінен дір-дір етеді. Өн бойында мойыл сапты қамшымен ат сауырын салғырт сипаған оң қолынан басқа да қыбыр жоқ. Дәулет әкесі жаққа көп қарамады. Еңсесін төмен салып, ой үстіндегі қалып танытады. Екі ат аяқтарын тең алып, үзеңгі оздырмай қатар желіп келеді.

Түс ауа тырбық қара жусаны бар саздық дөң астынан қызыл қиыршық ұсақ тас көрінген жапағы қалың қатқылға айналды. Қарсы беттен күлімсі иіс салқын леп бетке ұрды. Жөнейіт аттың басын құбылаға бағыттады. Алдарынан келте жал қалтиды. Күнбатыс шетінен оба қарауытады. Дәл оң қолдың түбінен шылп-шылп дыбыс шықты да, кішкентай кемиек қыраңның ар жағынан көк айран дария қалқып шыға келеді. Манадан бері сағым салған көкжиек секілденіп жатқан көк жалқын теңіз екен. Сонау көз талдырар көл-көсір төрі әлі де мұнартқан қалпы. Одан бергі айдын білем-білем боп, ақ селеуленіп сапырып жатыр. Кішкене боркемік қырбықтың етегі ақ қайраң құм. Ол теңізден жал-жал боп келген көк соқта толқынға көміліп кеткенде көрінбей қалады да, артынша-ақ теңіз түбінен ырғып шыққандай қайта ағараңдайды. Арғы жағада жел болса керек. Айдын бетіндегі ақ селеулер барған сайын ақ жалданып ұйыса түсті.

Жөнейіт көк теңізге іреп кіріп жатқан пышақтың жүзіндей жіп-жіңішке қара түбекке беттеді. Әлгі тұмсығында обасы бар қара жал тап сол түбекке тіреліпті. Қара оба басына ағаш шаншыған әулие. Бұлар анадайдан жерге түсіп, аттарын жетекке алды. Қара үйіктің түбінде ортасында май құйып от тамызатын шұңқыры бар шырақ тас тұр; жел жеп, күнге күйіп ақ қылшықтанып кеткен қара ағашта екі-үш ақ шүберек желбіреді. Үйіктің құж-құж тастарының үстінде арқардың мүйізі, әулиеге түнегендер сойған малдың бастары жатыр. Жөнейіт тізерлеп отырып дұға оқыды. Дәулет те тізерлеп қол

жайды. Жөнейіт аспанға жайған алақанымен бетін сипап сақалын уыстады, ернін жыбырлатып күбірлеген күйі орнынан тұрды. Әулиенің ағашына байлаған шүберектерді алып, шешініп шетіне не түйілгенін де көрместен қойнына тықты. Сосын аттарын жетектеп әулиеден анадай жерге аулақ кетісті. Төбенің басы азынап тұр. Екі аттың жалы уда-дуда, бұлардың да шапандарының етегі тізелерін сабайды.

Жөнейіт баласына әлі үн қатқан жоқ. Мынау оба — Темірбаба әулиенің моласы. Баяғыда Шопан ата Хорезмнен келгенде Темірбабамен дәл осы төбенің басында жолығыпты деседі. Онда көк теңіз қазіргісіндей шалқайып кетпеген: Темірбаба анау жатқан қотыр тастың басында аяғын суға малып отыр екен. Ту сыртында жаяу келе жатқан адамның дыбысын жер түбінен есітіп отырыпты. Қашан қасына келгенше бұрылып қарамапты. Жаяу жолаушы дәл көк желкесіне келіп кідіріп, сәлемдесіп үн қатыпты. Темірбаба теңізге қарап отыра беріпті. Шопан ата өз жөнін айтып, Темірбабадан да жөн сұрапты; Темірбабамен құдірет таластырғысы келетінін де білдіріпті. «Құдіретіңді әуелі өзің көрсет»,— депті Темірбаба. «Ендеше жүзіңді бұр,— депті Шопан ата.— Анау жайылып жүрген бір үйір қара құйрықты көрдің ғой!». «Көріп отырмын»,— депті Темірбаба. Шопан ата сол арада шөрелеп шақырған екен, үйірдің алдында құлағын қайшылап осқырынып тұрған ор теке маңырап жетіп келіп, етегін жалап жата кетеді. Шопан ата текені пышақсыз бауыздап, терісін сыпырып, сойып, жіліктеп-мүшелеп жайратыпты да тастапты. Сосын етін терісіне үйіп орап, үстінен алақанымен бір сипап өткен екен, теке орнынан атып тұрып, сілкініп-сілкініп алып, бір маңырапты да, анадай жерде жатқан үйіріне қарай шауып ала жөнеліпті. Енді кезек Темірбабаға тиіпті. Темірбаба балағын тізесіне дейін түріп, қарын жарып ыңыранып, ақ көбік атып жатқан көк теңізге қойып кетіпті. Кетіп барады, кетіп барады. Көк теңіз қарс айрылып, аяғының тиген жері қара жер боп қала беріпті. Сол бетімен барып-барып Шопан ата неғып тұр екен деп артына бұрылса, ол сәлдесін шешіп ап, бұлғалықты салып жатыр екен. Шопан ата сонда: «Әулиелігіңе сендім, бұдан әрі жүре берсең, көк теңізді жарып, дұшпандар келетін жол саларсың деп қайтардым»,— депті. Анау жатқан кішкене қара түбек содан қалыпты.

Ата-баба қызғыштай қорыған сол салхар сахара енді, міне, кім көрінгеннің қолында кетіп барады. Түрікменнің найзасынан кие қашып, боса берген соң, Темірбаба: «Мен өлсем осы төбенің басына жерлендер; дұшпанның иті енді менің молама сарымасын десеңдер, бұдан әрі бір елі шегінбеңдер»,— деп кетіпті. Содан бері беліне қанжар ілуге қауқары жететін еркек кіндік атқа мінер күн болса, Темірбабаның басына келіп кетпегі шарт.

Күн жеп, жел мүжіп қабыршақтанып қалған қара жартас бүгінде белуарынан жерге сіңіп аласара түсіпті. Жартастың төбесі қалай болса солай кедір-бұдыр қалана салған дөңгелек қорған. Әулие адамның моласы әшекейленбек емес. Дөңгелек қорғанның ішінде жай адамның бойына келіңкіремейтін үш құлаштай ұзынша төмпек жатыр. Оны да жауын мүжіп шөгіп қалған. Қара тастарды қоңыр ала қына басқан. Осынау жермен-жексен боп жерге сіңіп бара жатқан әулие зиратта әзірге еңсе көтеріп, айбын шақырып тұрған қабырдың басына шаншылған сойдақ қара тас қана. Етім тірі дейтін еркек кіндік оны бір сүймей кетпеген. Марқұм бабасы Оғылан да көңілі қалып налыса да, көңілі тасып масаттанса да, осында келуші еді. Жөнейітті де талай ертіп келген. Кәрі батыр көк теңізге төбеден төніп қарауыл қарап тұрған жалғыз обаны көргенде көзі шоқтанып кететін-ді. Астында арғымақ, айдағаны аруана түрікмендей халық осындай-осындай анадайдан көзінен қағып, қайда барасың, қайдан келесің деп сұрау салып тұратын ата жұрнақтар болмаса, сайда саны, құмда ізі қалмай қайда тозып жүретінін кім білсін деп отыратын. Оғылан батыр кейде ата мекенінің ұшы-қиырсыз молдығына, қанша күн жортсаң да бір ұрттам су татырмай қаншардай қатыратын шөлдігіне масаттанатын. «Бір жағы құм, бір жағы шың, көк теңізден басқа суы жоқ, көкпектен басқа шөбі жоқ айна таз ала тұз деп қомсынбаңдар. Осы құм мен шөл ырыстарың, әйтпесе, гүлжазира иранбақ болса кез келген тентек найзасын шошандатып күн бермес еді»,— дейтін. Дұшпан шөліңе де, құмыңа да қарар емес. Малы мен жанының ындынын ойлайтын жау атаңның аруағын, өзіңнің обалыңды қайтсын, қарны ашқанда әуелі бір пұшпағыңа жабысады да, сол арадан тойынған соң, жеріңнің төскейі мен қызыңның төсегіне қол салады. Күйінің бұзылатынын иттің пысқырғанынан, күннің бұзылатынын жылқының іш тартқанынан білетін аңқау халық сол бір аяр қолдың қыл бұғалықты жеңіне тығып

жасырып кеп, бір күні үн-түнсіз ту сыртынан шап беріп, алқымынан сығып, аяғына жығатынын біліп құри ма, білмей құри ма — о да беймәлім.

Жөнейіт жөңкіліп жағаға ұрып жатқан көп толқыннан көзін айыраp емес. Лепіріп жатқан теңіздің желі оның қап-қатты, тып-тығыз айыр сақалын қақпақыл қып ойнап, өндіршегін тырнайды. Батыр ақ айран теңізден жүзін бұрып баласына қарады.

Дәулет әкесінің мұнда неге ертіп келгенін іші сезіп тұрса керек, айтқаныңның бәріне де бас ұрам деген бағынышты қалып танытты. Жөнейіт жалма-жан Дәулеттің қолына жармасып, қайтадан Темірбабаның басына беттеді. Екеуі де тізерлеп дұға оқыды. Дәулет жерден бір уыс жаңа топырақ алып, Темірбаба төмпегінің үстіне тастады. Әулиенің басындағы сорайған сойдақ тасқа ертіп апарды. Ерніне теңізден ұшқан ашқылтым тосап сордың, күлімсі кебір топырақтың, күнге күйген қап-қара тастың күңірсік дәмі келді. Екеуі аттарын жетелеп төбеден түсті. Жөнейіт атына мініп жатып, баласының жүзіне алғаш рет тіктеп қарады. Дәулет тайсақтаған жоқ, әкесінің үнсіз сауалына байсалды, үнсіз көзқарасымен жауап берді. Жүргіншілер аттың басын ауылға бұрды.

Жөнейіт сол жолы баласына көңілі бітіп қайтты. Дәулет әкесінің көкейін айтқызбай-ақ таныды. Ауылға келген соң жиын-тойда мінетін сал күреңін босатып жылқыға қосты. Ер-тұрманын екі-үш күн желге қақтырды. Бұл тұқым жауға көк ат мініп шабатын-ды. Жылқышылар құйрығында бір-ақ уыс қара қылы бар көк ала бесті айғырды ұстап әкеп кермеге байлады. Бұл ауылдың атқа мінуден қалған ақсақалдары түгел келіп көріп, көк ала айғырдың құйрығындағы бір уыс қара қылды алла тағалам айрықша жаратқан нысанаға жорып, бата берді. Баласының атын Жөнейіт өзі ерттеді. Көк ала айғырдың арқасына қара жөкеден шапқан, найза тіреуге ыңғайлы қасы биік, су жаңа ер салынды. Дәулет беліне қанжар байлап, иығына бесатар орама мылтық іліп, атқа мінгенде еркек жағы қанжығасына жабысып құтты болсын айтып қауқылдасты, әйел жағы еркектердің керме басында жүргенін пайдаланып, бет-аузын көлегейлеген шарқаттарының шетін түріп, киіз үйдің тесігінен жарақ асынып жайнап шыға келген иықты, тұлғалы нарт қызыл жігітке сұқтана қарасты. Естеріне қаза болған ұлдары түсіп кемпірлердің көңілі бұзылды.

Ойларына қайдағы-жайдағы оралған кейбір келіншектер мен бойжеткендердің де көзі суланды.

Жөнейіт екі айырым сақалының ұшын біріктіріп сипап, көк ала айғырдың аяқ алысынан көз жазбай сынап қарап тұрды.

Дәулет нағыз мерген екен, бір топ жігіт ертіп, аңға шығып қайтып еді, қасындағы серіктерінің бәрі қайран қалып келді. Қылыш шабуға да ұста, семсер сілтесіне көз ілеспейді. Әзірге найза шаншуға орашолақтау; қолының қайратына сеніп, ердің қасына тіремей, аттың қос құлағының арасынан сүңгіте шаншуға әуес: оған шалымдылығы жетеді, бірақ қарсы келіп, қасқайып тұрып найзаласуға дәті бара бермейтін тайғақтау. Жөнейіт қанша үйретсе де, шіреніп тұрып қайта тартуға, я дұшпанды аспанға серпіп аударып кетуге шорқақ. Жауынгерліктің жөн-жосығына Қылыш пен Алпаннан ұғымтал. Бірақ олардан ықылассыз. Кейде насыбайы таусылған кісідей әлденеге аңырып, өзімен-өзі боп кетеді. Дегенмен Көкбөрі өлген соң елдің желге ұстары өзі боп қалғанын тез түсініп, тез мойындады.

Бірде Жөнейіт көрші ауылға барып қайтып келе жатып, ауыл шетіне іліге бере дутардың үнін естіді. Жұрт бұның үйіне дәт қылып кіре бермейтін; ауылда қалған адамның бәрі үй-үйдің көлеңкесіне шығыпты: қазан басында құрт қайнатып жүрген қатын-қалаш та жер ошаққа үңіліп мүлгіп отыр. Бұл да құлақ салып еді, тамыр-тамырыңды мұздатып әкетіп бара жатқан салқын саз екен. Таразының суығындай төбе құйқана дейін шіміркендіріп барады. Есіктен әкесі кіріп келгенде Дәулеттің перне бойлаған қолы кілт мүдірді, орнынан тұрып, әкесін төрге оздырды, қолындағы дутарын керегенің басына іліп қойды. Содан үш күн өткен соң Дүйімқараға жорыққа аттанды. Жөнейіт алғаш рет қол бастап бара жатқан баласын қасына ақсақалдарды ертіп төрт-бес қыр асқанша шығарып салды. Барып-барып қоштасып кері қайтты. Біраз жер жүрген соң артына бұрылып еді, көк сүңгілері көкке сүңгіп, құлт-құлт жорытып бара жатқан қолды көрді. Енді біраз жүріп барып артына бұрылып еді, жаңа ғана қол кетіп бара жатқан жерде сағым көтеріп аңдап-аңдап тұрған көп адыраспанды көзі шалды. Тағы да біраз жүріп барып бұрылып қарап еді, сағыммен шайқалған бұлдыр көк-жиек бұлаңытты. Сол арада барып, кенже ұлымды алғашқы жорығына өзім бастап апарып қайтпаған екенмін

деп опынды. Қасындағы ақсақалдар тобына ауыл-ауылдарына тарамай, Дәулет оралғанша қасында қала тұруға қолқа қылды.

Содан бері ұйқысы қашып жүр. Енді келетін уақыты болды деп кешелі-бері қарауыл төбенің басына күзет қойды. Бірақ әлі ештеңе көрінген жоқ.

IV

Түс қайтты, ыстық басылды. Таң атқалы күл өңденіп тұрған аспан да аршылып, көгілдір тартты. Қарауыл төбенің басындағы сақшы сол баяғы қалпы.

Жөнейіт іргеден көзін аударып, үй ішіндегілерге қарап еді. Олар да серпілген. Қолдың осынша кешіккеніне ақсақалдар да абыржиын депті. Кенет іргеден қарауыл қарап отырған қайыс қараның иығы селк ете қалды. Жұрттың бәрі шұғыл соған мойын бұрды. Ауылдың күнбатыс бетінен дауыс шыққан сияқты. Жөнейіттің тұла бойы мұздап кетті; төрде нығыз отыр еді, екі-үш ұмтылып зорға тұрды. Бәрі де сыртқа шықты. Күн астынан мұнартқан шаң көрінді. Жорыққа кеткендер жолы боп оралса, әуелі қарауыл қараған адамға белгі беріп, ол сүйінші сұрап ауылға шабар еді. Ал мыналар әлденеге қарауылдан қаймығып бір бүйірден сау ете түсті.

Әне бір далбаңдап шауып келе жатқандар кім? Қақ алдындағы қара аттының найзасының ұшында бозараңдаған не нәрсе? Көк ала айғыр неге көрінбейді?

Екі-үш атты ауыл шетіне ілікті. Күн астындағы мұнар да қалыңдай түсті.

— Өй, бауы-рым!

Бүкіл күнбатыс жақ сарнап келеді. Ауылдың шетіне келіп қалған екі-үш шапқыншы аттарының екі бүйіріне алма кезек ауып түседі; бастарындағы сеңсең бөріктер көтертпей келе жатқандай бұлғаң-бұлғаң етеді.

«Өй, бауырымдаған» әжептарқы үн қасынан да шыққандай болды. Жана ғана жанында тып-тыныш тұрған ақсақалдар қамшыларының сабымен кеуделерін түйгіштеп, теңселіп жүр. Жөнейіт өңі қашып, мынау әлденеге аласұрып, бүгіліп, көкіректерін төмпештеп, екі шекелерін тарсылдата жұдырықтап, ерсілі-қарсылы сенделіп кеткен көп тобырды ерсі көргендей айналасына алая қарап, сазарып тұрып қалды. Анадай жерде Аннадүрді сақалын жұлып өкіріп отыр. Қатын біткендер қара шарқаттың астында ауға түскен сазандай бұлқынып,

беттерін тырнап, бұның әйелі отырған қара киіз үйге қарай жөңкіліп барады. Кермедегі аттар шылбырын жұлқылап, жер тепкілеп, мама ағашты тістелеп шұрқырасып жатыр. Ит біткен ұрмай қыңсылап, құйрықтарын қысып ап, айдалаға бет-бетіне боса жөнелген. Арқандаулы боталар қазығын шыр айналып жүр. Тек мәңгүрт тұтқындар ғана иықтарындағы қаптарын да жерге түсірмей үйме тезектің қасында аңтарылып тұр.

Күн астындағы қалың мұнардың арасынан тырағайлап шауып келе жатқан аттылар шықты; олар шауып келген бойларында аттарынан домалап түсіп, мұның қасында тұрған ақсақалдарды құшақтай-құшақтай кетті. Құлағы тұнып, көзі бұлдырады. Аттылар шапқылап келіп жатыр, келген бойында домалап түсіп жатыр. Жұрт бірін-бірі құшақтап өкіріп зарлап жүр. Мына қым-қуыт жұрт мұның шарт түйіліп алған жүндес қабағынан ығар емес, қайта енді бәрі бұның өзіне қарай жабыла ұмтылып келеді. Әуелі ақсақалдардың біреуі кеп мойнына асылды; сол-ақ екен бұған қарай құшағын ала жүгіргендер көбейе берді. Бірінен соң бірі кеп құшақтап, мойнын да ауыртып тастады. Жұрттың сол айқыш-ұйқыш құшақтарының арасынан үйдің ту сыртындағы кере ағашқа жаңғыз байланған құйрық-жалы қыл түбінен қырқылып тоқырайып тұрған көк ала атты көрді. Төрт-бес жігіт үсті-басы шаң-шаң бірдеңені ағараңдатып үйге қарай алып өтті. Енді жұрт топылып үйге бас салды. Екі шал келіп бұны қолтығынан сүйеді. Жұрт қақ жарылып жол берді. Бұл үйіне кірді. Ағаш үйдің қақ ортасында серейген шаң-шаң бірдеңе ұзыннан сұлапты. Жұрттың бәрі жүзіне үңіліп өкіріп жылайды. Жүзін көргендер өкірген күйі жөңкіліп сыртқа шығады. Жүзін көрмегендер сырттан: «Өй, бауырымдап» жөңкіліп кіріп жатыр. Бір кезде қайдан сап ете қалғаны белгісіз, қасында Дегене-ахун бар Мәмбетпана кірді. Мәмбетпана кірген бетте мұның мойнына асылып, өкіріп қоя берді. Дегене-ахун серейіп жатқан шаң-шаң нәрсеге үңіліп әлденелерді күбірледі. Сосын топылып жүрген халыққа қарап бірдеңе деп еді, олар үн-түнсіз сыртқа шыға бастады. Үйде тек ақсақалдар қалды. Дегене-ахун енді бұған беттеді, дәл қасына, оң иығының тұсына келіп аузын жыбырлатты. Жөнейіт молланың сойдақ күрек тістеріне қарап қатты да қалды, тіс жарған жоқ.

Дегене-ахун бұның жүзіне торыға қарады да, әрі бұрылып Аннадүрдіні қасына шақырды. Сақалын жас

жуып кеткен Аннадүрді солқ-солқ жылап отырған күйі молланың айтқанына бас изей берді. Жеті-сегіз ақсақал серейіп жатқан шаң-шаң нәрсені қоршап тұр. Екі адам мұны екі қолтығынан демеп, Аннадүрдінің үйіне қарап алып жүрді.

Аннадүрдінің үйінде қанша отырғанын да білмейді; әйтеуір бір уақытта сырттан бір шал кіріп, қасындағы серігіне бірдеңе айтты, шидің арасынан селдір түсіп тұрған күннің қызғылт нұрын көрсетті. Екі шал бұны екі қарынан демеп сыртқа алып шықты. Дегене-ахун сыртта тұр екен. Топылып жүрген халыққа күннің көзін сілтеп әлдене дейді. Төрт-бес жігіт асыға басып бұның үйіне кіріп кетіп, көп айналмай қара киізге серейтіп буып тастаған бір нәрсені алып шықты. Сол бойда оны екі жігіт иығына салып ап, ауылдың алдындағы қара жалға қарай жүгіре жөнелді. Ығы-жығы жұрт соңдарынан қуып берді. Жөнейіттің қасындағы екі шал да оны екі қарынан тартып сүйрелей-мүйрелей шұбырған жұрттың соңынан салды.

Қара жалға қарай қаптай жүгіріп бара жатқан жұрттың аяқ басқан жерінен бұрқ-бұрқ шаң көтерілді. Жұрт босып барады. Соңдарынан қара тер боп бұлар да келеді. Аршынды жігіттер киіз көтергендерді бірінен соң бірі қуып жетіп, екі-екіден иықтарына салып ап безе жөнеледі. Соңдарынан басқа жігіттер де тұра шабады.

Қара ауданның басындағы қауымға бұлар да жетті, күн де батты. Дегене-ахун қасына он шақты жігітті шақырып алды. Жігіттер молланың айтқанына бастарын изеп, моланың күнбатыс жағындағы көп бұтаға беттеді. Барған бойларында қылыштарын суырып ап, кешкі ауаны зу-зу тілгілеп бұта шаба бастады. Ә дегенше құшақ-құшақ бұтаны қазылған қызыл топырақтың қасына үйді де салды. Серейген қара киізді шешіп, ішіндегі ағараңдаған бірдеңені анадай жерге кеңіске апарып қойды. Жұрттың бәрі намазға тұрды. Бір жігіт қалтасынан шақпақ тас алып, бұталарға от берді. Дегене-ахунның күңіренген махамынан басқа дыбыс жоқ. Жұрт үн-түнсіз намазға жығылды.

Екі-үш жігіт әлгі ағараңдағанды қабірдің қасына әкелді. Қабірдің ішінде тұрған екі-үш адам оны көтеріп ап, жер астына әкетті. Жөнейіт жайсыз жатып бастығырылып, қорқынышты түс көргендей. Қазір оянып кететін сияқты. Сонда мынау жабыр-жұбыр көрініс те жым-жылас жоғалатындай. Қабірдің ішіндегі жігіттер

сыртқа шықты. Жұрт екі-үш жерден күрек ұстап, әлгінде ғана томпиып жатқан қызыл төмпек топырақты шұқырға құлатты. Біреу бұның алдына да күрек әкеп тастады. Қасында тұрған Мәмбетпана қолтығынан демеп, жерде жатқан күректі қолына алғызды да, қолының сыртынан қысып ұстап, бірер күрек топырақты қабірге тастатты.

Жөнейіт осы бір бастығырылған есірік түстен арыла алмай-ақ қойды. Көзінің алды бұлдырап, тұмандана берді. Бір уақытта барып көзін дұрыстап ашып, ес жиған болып еді, бұны екі қолтығынан екі адам демеп, дедектетіп келеді. Жұрттың бәрі жөңкіліп әлдеқайда безіп барады. Бұл елге жау тиген бе, немене... Бәрі неге жаяу, аттары қайда кеткен? Бұл не қып қапыда қалды? Ер Оғыланның бел баласы Жөнейіт батыр жауына осынша неғып басынтып жүр? Ауыл қайда? Қатын-бала не күйде? Мына жөңкілген жұрттың ішінде адасып жүр ме, Дәулет неге көрінбейді? Неге әкесінің қасына келмейді...

V

Сары ала етек күз келді. Жерге өнген қылтанақтың бәрі күйіп, қурап кеткен. Ала дөңдегі ауылдың үзік-туырлығын әбден күн жеп, құрым сасып тұр. Ауыл ебіл-себіл бір тіршілікте. Күні бойы қыбыр етпей үйді-үйінде жатып алады. Түс ауа, ыссы ішін тарта, еркек атаулы сыртқа шығады. Көлеңке бетке кілем жайғызып, төсек салдырады. Балаларына үйден сеңсең бөріктерін алғызады. Таң атқалы тас төбелеріне киіп жүрген алақандай дөңгелек тақияларын қолдарымен бір басып қойып, оның үстіне сеңсеңін киіп көреді. Намаздыгердегі ұзын-тұра көлеңкелеріне қарап әрі тұрады, бері тұрады. Сосын қайтадан шешіп алып күнге ұстап, біте-міте түспеп пе деп түгінің арасын қарайды. Әр үйдің қасында бір-бір жөке таяқ қағылған. Сеңсеңді соның басына іледі. Қолдарына солқылдаған көк шыбық ап, сатырлатып сабай жөнеледі. Көздерінде от маздап, ынтшынтын сап қағады. Сосын қолымен тарайды. Әйтеуір, еркек біткен күн батқанша бөркімен әуре. Кешке балаларын жұмсап, жайылып жүрген аттарын алдырады. Ақал-теке серек мойнақ арғымақтар қашан ерттеп болғанша тықыршып зорға тұрады. Аты ерттеліп болған соң, түрікмен жөке таяққа ілулі бөркіне барады. Қолына алып тағы бір тінте қарап шығады. Үйден кесемен су алдырып, ернінің

ұшымен ептеп сеңсеңге су бүркеді. Сұқ қолына қондырып, төрт-бес рет шыр айналдырып барып басына киеді.

Үзеңгіге аяқ тиюі мұң екен, арғымақ басын кекшендетіп, анадай жерге ырғып кетеді, сол екі ортада шабандоз да ытқып ер үстіне қона қалады. Бөркі едірейіп маңайына масаттана қарап қояды. Сосын әрқайсысы жылмиған тегістіктің әр бағытын бетке ұстап шауып ала жөнеледі. Қатқыл қара дөңнің өне бойынан өрген жіп-жіңішке таспа шаң жыландай жылжып, зулап ағып бара жатады.

Қазір жер қуаң. Түйе біткен өріс іздеп жердің түбіне асып кетеді. Мәңгүрт қазақтар жаяу барып айдап келе қоятындай жерде емес. Ауылда қалған боталардың зары миыңды жеп, сай-сүйегінді сырқыратады.

Күн батады. Ай туады. Сүттей жарық түн. Жаңағы көл-көсір көкжиектен әлденелер қылт-қылт көрінеді. Түйенің боздағаны, аттың пысқырғаны шығады. Манағы жан-жаққа шапқылап кеткен көп салт атты түйелерін айдап айдың астында құлтылдап келе жатады. Ойнақты мүсін теке арғымағының жылтыр сауырында жалт-жұлт етіп айдың нұры ойнайды.

Ауылдың күндегі тірлігі осы. Бір шеттегі құрым күркеде кісенде отырған тұтқын жігіт мынау аз ғана қимыл-қыбырдың әрқайсысын қалт жібермей, сарыла қарап қызықтайды. Содан басқа ермегі де жоқ. Қолына кісен түскеніне, міне, қырық күннің жүзі бопты. Содан бері мұның маңына бұл ауылдан ешкім келіп көрген емес. Бастапқы кезде екі-екі жігіттен күзетіп еді. Кейін бір-ақ күзетші қалып жүрді. Бүгін қайтадан екеуін жіберіпті.

Қазақтың кісісі өлген қаралы ауылы біреу келіп, біреу кетіп күніне сан мәртебе жоқтау айтылып, абыр-сабыр боп жатады. Бұл ауыл тас түнеріп алған. Келіп жатқан да, кетіп жатқан да ешкім жоқ. Бұл маңайдағы түрікменнің бәрі Дәулет әкелінген күні келді. Бұлар оны бір күн қонақ қып, оң жаққа қойып күзеткен де жоқ. Келген бойда жерлеуге әкетті. Олардың ғұрпынша өлген кісіні түн асырмай күн батқанша жерлеп үлгеру керек. Әйтеуір өліктің ертеңге қалдырмай бетін топырақ асырғаны сауап. Жөңкіліп әкетіп еді, моладан да жөңкіліп оралды. Қабірден қайтқандарға табақ-табақ ет тартылды. Оны аузына алған ешкім болған жоқ. Қызығын осы ауылдың иті көрді. Бүкіл ауыл сол жолғы бір күнгі жөңкілістен соң мүлгіді де қалды.

Анау ортадағы қара қоңыр үйдің көк желкесінде байлаулы көк ала арғымақ тұр. Оны анада Дәулет жерленген күннің ертеңіне құйрық-жалын шолтитып өріске қоя берген-ді. Бүгін қайта әкеліп байлапты. Түрікмендер көк ала арғымақ байланған керме ағаштың маңына барғыштай береді. Әне көк арғымақты шешіп те алды. Ауылдың алдыңғы жағына қарай алып кетті.

Тұтқын жігіт күзетшіге тіл қатты.

— Анау тұл арғымақты қайда апара жатыр?

— Сояды. Бүгін Дәулеттің қырқы ғой.

Жаң-жақтан кешелі-бері бірлі-жарым аттылар келіп жатыр. Жөнейіт сыртқа шыққан жоқ. Бұл баласы өлгелі Жөнейіттің сыртқа шығып, атқа тақым салғанын көрген емес. Ту сырты мен қақ маңдайына қара үзік жапқан қаралы үйге анда-санда маңайдағы көрші ауылдардан ақсақалдар келеді. Бірақ қаралы үйге отырып жарымайды. Көп ұзамай кермедегі арғымақтарын қайта шешіп жатады. Ара-тұра бұның күркесінің тұсынан өтеді. Сонда әлденеге бастарын шайқап, қауқылдасып бара жатады.

Ел жатып қалған соң күзетшілердің табанынан тозып қақшиып тұра беруден жалығып бұнымен тілдесетіні бар. Олардың айтуынша Жөнейіт баласы өлгелі ешкімге тіс жарып, әлі ештеңе айтпапты. Дәулет өлді дегенге сенбей, жерлеуден келген соң да, бір аптаға дейін қарақшы төбенің басына қарауыл тұрғыздырыпты. Атасы Айладырдың бар жақсысы жиылып кеп басу айтпақшы болған екен, айыр сақалын салалап меңірейіп тұра беріпті. Кеше ғана Аннадүрді бастаған бір топ шал барып, Дәулеттің қырқы болғанын айтыпты.

Мұның да мынау қара күркенің құрым иісін иіскегеніне бүгін аттайқырық күн. Дәл осыдан қырық екі күн бұрын арқар қуып көк бауырдан шығып еді. Ел үсті жиын-той, сауық-сайран жүрістен де жалықты. Жас кезінің өзінде-ақ ырду-дырдуға құлықсыз еді, ылғи оңашаны аңдып, шеттеп жүретін. Күйшілік өнер оны дәйім алқалы топқа итермеледі.

Ел іші қашан да жиын-жыбыр. Әсіресе түрікмен екі орта ылғи дүрбелең. Ауылдар бір күні бөріктерін аспанға атып, ақ түйенің қарнын жарып, ұлан-асыр той қылып жатса, ертесіне қара жамылып қан құсып отырады. Әдетте екі бала асыққа төбелессе, ит терісін бастарына қаптайтын, ересектер жұдырық сермесіп, бет жыртыспай-ақ бірін-бірі жарып салады. Бір-біріне неден жазып

қалғанын өздері де білмейді. Қан соқта боп арпалысып, айқай-таласқа түсісіп жүрген қара жерге екеуі де құлайды, екеуі де шіриді; ұрыс даласында шашылып қалған сүйектері сол күні қираған қылыштың, найзаның сынығымен бірге, сол күні түскен аттың тезегімен бірге біраз уақыт жатады да, бір күндері бәрі де топыраққа айналады. Кеше ғана көкіректеріне сыймай, дүниенің төрт бұрышын қайта қондырып шықпаса тыншымайтындай лепірген өр жүректері есіз жонның құрт-құмырсқасының аузында кетеді. Екеуінің артында қалған екі жетім бала ер жеткен соң әкелері өлген соғыстан тірі қалған екі еркекке еріп келіп, енді олар алысады; олар да бір-біріне тісін қайрайды. Олар жермен қоса баяғыда қызды-қыздымен бастарын жұтқан екі өліктің де кегін кектейді. Ол екеуінен туған балалардың істейтіні тағы сол. Қара жерге бәрібір. Адамдар пайдам дегенін қылсын. Тірі жүрсе тірі жүргендерін ауырсынбайды, өлсе өлгендеріне қиналмайды. Әйтеуір, олар бір-біріне қанша кеуде қағып, асып-тасқанымен бұдан басқа барары жоғын жақсы біледі. Адамдар бірін-бірі жеңсе жеңер, бірақ бұны жеңе алмайды. Жер бетінде қанша қырғын соғыс болса да жеңіс жердікі. Ол үстіне сиыспаған адамдарды астына ап, оп-оңай-ақ сиыстырады.

Бұл адамдардың соны неғып ұқпайтындарына таң қалады. Шетінен жер түбіндегіні қозғап, өжектеп шыға келеді. Өздерінің жұмыр басы мен ошағының үш бұтының пайдасына бастары жетпей жатып, әлдеқашан сүйегі құраған аруақты айтады. Аруақ түгендейміз деп жүріп, өздері де аруаққа айналғандарын білмей қалады. Тәңірінің көл-көсір жаратқан жеріне қаралай сиыспай қырылысады да жатады; табиғаттың небір жайсаң жадырап, мейір шашқан күндерінде қойнындағы жарын, қолындағы ұлын, қорадағы малын қызықтамай, біреудің іргесін бүлдіріп кеп, енді өзі іргеге құлағын түріп, дүсір мен дүбірді аңдып, сыбыр шықса құдайдың қасық қара суын да шашалып жұтып отырғаны.

Сонымен тұрмай жанжал-жағаластан сәл қолдары босаса, қойдағы қошқар мен қорадағы итті таластырып қызықтайды. Көңіліңнің желі, қолыңның ебі болса өзіндей екінші біреумен ұстастырып қояды. Олар бір-біріне ұқсас екі жан иесінің қатар жүріп, қатар тірлік құрғанына өш. Қалайда бірін-біріне құртқызбақ. Олар тәңірінің берген екі көзі, екі қолы, екі аяғын да көпсініп, біреуін оққа ұрындырып жүреді. Осы бір күн ұрыс, бір

күн егес көрмесе жарылып кете жаздайтын адам пақыр ақыры жаңғыз басын жалматып барып зорға тыншиды. Күні кеше оны әр нәрсеге ұрынтып арам терге түсіріп жүрген қасындағы көп тобыр енді көз жастарын көл қылып жылайды, зар еңіреп жер төбелейді, көктегі тәңіріні қарғайды, өздерін қарғайтын ешкім жоқ. Олар мейлі жылай берсін. Жыламақ түгіл көздерінен қара қаны ақсын — жұбатпау керек, жылату керек. Жұбатсаң жұбанып алып, жаңа ғана жылағаны есінен шығып, сойқанға тағы кіріседі. Бұл адам деген хайуанның көзінен жас шыққанда барып, көкірегіне ақыл келеді. Олардың көзі жастан айықса, көкірегі ақылдан айрылады.

Тұтқын жігіт жал мен құйрықтан ада боп, ақылсыз адамдар өшін алу үшін пышаққа жыққалы апара жатқан тұл жылқының соңынан қарап соны ойлады. Жаңа ғана жүрегін запыран боп қысқан ащы ойларынан адасып, көкірегі кеуіп, қос шекесі шымырлап, жүйкесінің бәрі босап, саусақтарының ұшы дірілдеп, өңі қашып, сұрқайып кетті. Қырық күн кісенде отырғаны қажытты ма, әлде жаңағы бір ойлар қажытты ма — одан да бейхабар. Тұла бойын тер буғандай тәні бір ысып, бір суып, талмаусырап, әлденесі ұмыт қалғандай жан-жағына алақтай қарады. Қасынан көрінбей қолына түспей тұрған нәрсенің не екені де жадына оралмай қойды. Қолын ербеңдетіп бірдеңе сұрап еді, екі көзі Жөнейіттің үйінде тұрған күзетшілер оны көрмеді. Бұл дал болып тұрып қалды. Біреу жеңінен тартты. Қараса — Анна-дүрді. Екі күзетшіге әлдене деп ымдайды. Бұл ештеңеге түсінген жоқ. Кісені сылдырап екі күзетшінің алдына түсе берді.

Бүйірлі қоңыр үйдің іші тылсым тыныштық. Бұны әкеп есіктен кіргізгенде ешкім тырп еткен де жоқ, тіл де қатқан жоқ. Тұтқын жігіт қақ төрде мелшиіп отырған құдай аппақ сақалды кісіні Жөнейіт шығар деп жобалады.

VI

Жөнейіттің үйі қырық күн бойы кісіден құр тұрмады. Содан бері төңірегіне назарын тіктеп, құлағын түргені бүгін. Қаба сақалды үш түрікмен жігіт тұтқынды әкеп кіргізгенде бажырайып қарап қалды. Есіктен боп-боз боп қуарған, шілмиген арық, қара кісі кірді. Еңсесі еңкек,

аласа бойына симайтындай ебедейсіз ұзын қолдары тізесіне сәл-ақ жетпей тұр. Кірген бетінде босағада тоқтап қалды. Маңайына көз де салған жоқ. Ісініп кіртііп кеткен қысыңқы қой көздерін төрге қадап қатыпты да қалыпты. Бас игісі келмеген асқақ тұтқын деуге назары сынық. Құдды мынау өзіне үнсіз телмірген көп жандардан көзін алып қашқандай, кереге басына тесіліп тұр. Оны үйге әкеп кіргізген жігіттердің бірі қолынан ұстап, ортаға, ошақ орнына оздырды. Ол аяғын сүйрете басып, ортаға келді. Жігіттер қолындағы кісенді ағытып, орындарына кетті. Тұтқын сілейіп тұра берді. Дәулеттің құны қылып әкеліп жүрген тұтқындары осы ма?

Жөнейіт оң жақта отырған көп сеңсең бөріктерге шаншыла қарады. Кәрі батырдың қаһарынан ықтаған көп бөрікті шалдардың ішінде отырған Аннадүрді жаққа көз тастады. Аннадүрді үнсіз орнынан тұрып сыртқа шығып кетті. Жөнейіт көзін енді тағы да тұтқынға аударды. Тұтқын сол керегеге қарап телмірген қалпы. Өзі есі ауған, ақылынан адасқан біреу емес пе — өңінде тәкаппарлық та, үрей де, қорқыныш та жоқ, бұрын ұшырасып көрмеген бір жұмбақ жүз. Өндіршегі сорайып жұтынып қойды. Сырттан Аннадүрді кірді. Қолында қара шүберекке ораған дутар сияқты бірденесі бар, әкеліп тұтқынға ұстатты. Тұтқын Аннадүрдінің қолындағы қара шүберек қапты нәрсеге аңтарылып біраз тұрды. Боп-боз жүзіне, теңбіл-теңбіл қан жүгіріп, таңданды ма, қорқып кетті ме — әйтеуір жаңағы бейжай күйден айықты. Әлдене айтқысы келгендей ернін жыбырлатып еді, аузы қиыспады. Аннадүрді ұсынған қара шүберекке батылсыздау ұмсынып, қолына алды. Сосын малдасын құрып отыра кетті. Бір шөкім боп шөкті де қалды. Кішкене шақша басын қырын бұрып, маңайына енді көз салды. Жұрт жаутаңдап Жөнейітке қарайды. Тұтқын қара шүберек домбыраны қолына ұстап көріп аз ғана үнсіз отырды. Біраздан кейін барып құлағын бұрады. Ешкімде үн жоқ. Аннадүрді де аяғының ұшынан басып орнына озды. Тұтқынды үйге кіргізген жігіттер де босағаға барып тізелерін бүкті. Жылқы сойып жүргендердің күбір-күбірі мен қан-жынға таласқан иттердің ырылынан басқа сырттан да дыбыс естілмейді. Шаңырақтан көлбеу құлаған май тоңғысыз күзгі шуақ тек туырлыққа ғана түсіпті. Жөнейіттің құп-қу жүзі үй ішіндегі ақ шаңқан жарыққа сіңіп, еміс-еміс қылаңытады. Қауқиған қара сеңсеңі ғана міз бақпай дүрдиіп тұр.

Тұтқынның төңірегіндегі қаумалап отырған кісілерде де, қақ алдында сазарып отырған Жөнейітте де шаруасы болмады. Домбырадан қолы шығып кете жаздапты. Көптен қыл арқан буып, кісен қиып, ісініп, көн тақаланып кеткен саусақтары перне сайын бір сүрініп, малтығып жүр. Домбыра да қақсып күйінен жаңылыпты. Қапелімде үні түзеле қоймады. Құлағын қанша бұраса да тарғыл дыбыс тазарып кетпеді.

Домбыра шіркіннің де не күйі тасып барады дейсің! Аанада Көкбауырдан шыға келген жерінде дауыс сап даланы басына көтеріп келе жатқан көп түрікмен бұны қоршай алды. Баяғыда күй тартыса келген Дәулеттің ат қосшылары болса керек, бір-екі түрікмен көрген бойда бұны танып қауқылдаса жөнелді. Әсіресе бір имек қара қол басына мұның домбырасын көрсетіп, көп өзеуреді. Жүздері суық қалың жасақтың арасында қаннен-қаперсіз тұра берді. Айдалада өзімен-өзі боп, аң қуып жүрген бейсаубат аңшыға тиісе қоймас деп еді. Қолдың қауқылы көбейіп кетті. Бұның көкірегіне үрей кірді. Сонда да сыр бермей шыдап бақты. Бір-екеуі қасына келді, әуелі мылтығын тартып алды, сосын домбырасына қол салды. Сол сәтте бұл домбыраның осы кеткені шығар, қайтып қолына түспес деп ойлаған; содан бері көкірегіне құса боп қатқан бір сыры ішінде өзімен бірге кете ме деп қорқып жүрген-ді, соны сыртқа шығарудың орайы енді келген сияқты.

Жөнейіт тұтқынның тұла бойындағы әр қыбыр-қимылды қалт жібермей қадағалап отыр. Еңкіш тұтқын бала емізген әйелдей басын бауырына алып домбырасының асты-үстіне түсіп емініп апты. Сала-сала жіңішке саусақтары сексеуілдің шырпысы тәрізді, бір шайнам ет жоқ, сылдырап сүйегі ғана қалыпты. Мына тұтқын күй тартатын кісінің сыңайы емес, қолындағы қу ағашты тұла бойынан түк қалдырмай сипалап, есі кетіп елітіп отыр, ештеңемен ісі жоқ. Әй, бәсе, есі дұрыс жан жаудан азалы қайтқан қолдың жолында тұрар ма? Кенже баласына ертіп жібергені қол емес, әншейін бір көп шуылдақ болды ғой. Дәулетжандай арыстың өтеуіне әкеліп жүрген адамын қарашы! Мынау тұла бойында бір шайнам еті жоқ, кісі көрер көркі жоқ, бір жапырақ құр сүлдерден өш қайта ма? Өзі таз неме болмасын. Өне бір тер сасыған қоңыр телпек бас терісімен бірге жаратылғандай кептетіле қалған екен. Самайдағы ақ аяңы

әлі арылмапты, қаспақтанып тұр. Жөнейіт тұтқыннан көзін аударып оң жақта отырған көп түрікменге қарады.

Олар бұдан қаймығып не істерін білмей жанарымен жер шұқып кетті. Домбыра әлі тып-тың. Тұтқын әр пернені бір басып, құлағына тосып, ыңын тыңдап көріп, ығысып кеткендерін орнына апарып, әлі жайбарақат отыр. Сеңсең бөріктің ауырлығы енді сезілді. Көбінің төбесіне шып-шып тер шықты. Тұтқын қылдырық сап қара домбырасын қырық шұқиды. Жөнейіт те міз бақпайды. Қаралы үйге жиылған қарайған жанның бірінде сес жоқ.

Қара домбыраның тарғылы енді тарай бастады. Қос ішектен есіліп шыққан қоңыр саз әлі бір арнаға түспей қашқалақтап жүр. Тұтқынның пәлен күннен көкірегіне қонақтаған көп құса, көп нала, көп ойы көмейіне кептетіліп, сеңдей соғылып, опыр-топыр жөңкіліп, әлі сараланып болмаған. Арбасқан сезімнің қайсысына көнерін білмей қырық құйқылжыған көңіл қапелімде күй түйе алмай жатыр. Мынау моладай жым-жырт қаралы үйде қабырғасын кеміріп, жүрегін мүжіген зіл батпан қасіретті сездіргісі келмей, қабағынан қан жауып, қарайған халықты қаңтарып отырған қаһарлы шал тұтқынды көзімен атып жеп барады. Баяғы қол бастаған кескінінен айрылмай, айбатын жоғалтпай сызданып бағады. Кенже баласы мерт болғанда екі-үш күнге дейін есіне келе алмағанын да, Дәулет өлді дегенге сенбей, бір апта бойы қарақшы төбеге қарауыл қойдырғанын да, үйіне бата оқып келіп-кетіп жатқан адамдардың ешқайсысын жыға танымағанын да, баяғы дөң айбаттан айрылып, келеден босаған кәрі үлектей күлге шөгіп қалғанын да — бәрін де ұмытқансиды. Қайтадан айбын шақырмақ, қайтадан қаһарына мінбек; енді мынау не істерін білмей абдырап отырған көп тұнжыр қабақ, сынық жүздері қайтадан серпілмек. Тағы да қол жиып, тағы да атқа қонбақ. Кек қумақ. Тұтқын күйші көкірегінің сонау ең түкпірінен бас көтерген ыза мен ашуды лап еткізіп төге салғысы келді. Бірақ одан мынау меңіреу батыр не ұғады? Мына жаман неме ашулана ма, қайтеді-ей, деп миығынан күлер де, апарып көп тентегінің қолына беріп, қылышқа жем қылар. Мұның зығырданы қайнаған ызалы күйін тыңдап, желігі тіпті қозар.

Домбыраның шегін ортан қолымен шертіп қалып еді, қарағай шанақ бір күрсініп қойды да, күңіреніп ата

жөнелді, тепсінбейді — жер түбіндегіні қозғап тебіренеді. Әлгінде ғана сексеуілдің сояуындай аңдап-аңдап тұрған сойдақ саусақтар да ауаға еріп кеткендей көзге түспейді, тек қара шанақтың қақпағын желпіп әлдене ағараңдайды. Күйші сәл бір қырына бұрылса да, ешкімге, ештеңеге көзін тіктемеген, өзімен-өзі. Тұла бойында екі қолдан басқада ешқандай қимыл жоқ. Қараңғы күркеге қамалып, күн көрмей қуаң тартқан сұрғылт жүзі сол баяғы ызадан да, реніштен де атымен ада сынық қалпы. Қысыңқы қиықша көзі де бұлдырап көрінеді. Күңіренген күй мына отырған күйшінің қолындағы домбырадан емес, айдаладан желмен ығып келіп жатқан сияқты. Жөнейіт күйкентайдың балапанындай күйкі күйші тұтқынның көкірегінен ақтарыла төгіліп жатқан сиқыр сазға аңтарылып отыр; бірақ сыртына сыр шашпады, шаншылып алған қаһарлы қалпын бұзбады. Қара шанақтың қақпағының үсті еміс-еміс бұлдырайды. Күмбіреген қоңыр үйдің ішінде мелшиіп-мелшиіп тізілісе қалған көп дудар бөріктер де, қақ ортада шоқиған тұтқын күйші де бір қара мұнар буалдырға айналды.

Әуелі жасқаншақтап шыққан жаңа күй бірте-бірте ширығып, серпіліп, көшеленіп келеді. Көмейіне кептелген ыза-реніш те, мұң-нала да былай ығысып, бір кейуана саз төгілді. Құсаға тұншыққан қапалы жүрекке басу айтқан көсем атаның көкірегінен шыққан сөздей ақылды да аялы саз. Ол біраздан бері ел ішіндегі ырду-дырду, ұрыс-жанжалдарды көре жүре, тап осылай бір ақтарыла сөйлеуге талай рет оқталса да, қапелімде көмейіне я реніш, я ыза — әйтеуір бір пенделік сезім кернейді де тығылып қалады. Қолын бір сілтеп, өзімен-өзі боп кете барады. Оңашаға шыққан соң да ойы ойран боп тыншу таба алмайды. Түрікмендер ауылында тұтқында жатқанда да көп толғанып, көп тебіренді. Азаматын жоғалтып аза тұтып жатқан елге, баласынан айрылып қасірет қапқан атаға әлдене айтқысы келіп, көңілі елегізіп, құлағында сан қилы сарындар оянса да, күйді тыңдап, ойын ұғар құлақ жоғын біліп, білегіндегі шықырлаған темір кісенге телміре қарап шөгіп-шөжіп отырып қалады. Әлгінде ғана аласұрған асау көңілі де жуасиды. Сондайда қолымда әттең домбыра болар ма еді деп армандайды. Бірақ талайлардың құлағын арбаған мына екі қолына ендігі қалған санаулы ғұмырында бедірейген темір кісеннен басқа не жуыр дейсің деп торығады. Сонда құлағына күрсінген деміне ілесе

күніренген үн келеді. Бір сәт ызындап тұрады-тұрады да, біраздан соң о да сейіледі. Тағы бір тебіренгенінде тағы бір саз оянады. Қолында домбырасы жоқ болған соң, о да жым-жылас жоғалады. Күйшінің қолыма домбыра енді бір түссе, кеудесінде жаны бар тірі пенденің қай-қайсысының да өле-өлгенінше көкейінен кетпейтіндей қылып бір күй тартып берер едім деген құштары күшейе түседі. Жаңа осында әкеп кіргізгенде кереге басындағы дутарды көріп, аңсары ауып кетті. Көптен көкейін тескен арманы екі аттам жерде, көз алдында тұрғанын көргенде ақылынан адасып, абдырап қалды. Мынау бедірейген безер жандар оны бәрібір алып бермейді ғой деп әбден бақ кешіп тұрған-ды, қолына өзінің домбырасы түсті. Пәлен күн өрісте түнеп қап, ботасына енді оралғанда қанша еміренсе де есін жия алмай, тамыры түйіліп, сүті байланған аруанадай қапелімде бұның да қолы икемге келмей, көкірегі саздан айрылып, домбырасын шұқылап ұзақ отырып қалып еді. Қолындағы өз домбырасы екеніне әбден көзі жеткен соң барып, басын жерден көтерді. Қақ алдында отырған Жөнейіттің жүзін де сосын көрді. Мына көп құлаққа айтсам деп толғанып жүрген сыры да сол перзентінен айрылып, күйік тартып отырған кәрінің қаумалаған халқынан қасіретін жасырып, қаһарлы, тас-түйін, қайратты көрінгісі келген түрін көзі шалған соң барып ойына оралды. Саусағын бөгеп тұрған тұсау да сосын шешілді.

Жөнейіт бір сәт күйшіден жүзін тайдырып, күй тыңдап отырған жұртқа көз тастады. Жаңа ғана бұның қасы мен қабағын бағып, тырп етерге дәрмені болмай отырған момын көп енді күйшіге ентелеп қалыпты. Дудар бөріктің астында ылғи ызғар шаша қарайтын шүңірек көздерден де ашу ыдырап, елітіп отыр. Дүрдиген-дүрдиген сеңсең бөріктерден басқаның бәрі жұмсарыпты, бәрінен де айбат қашыпты. Мына отырған қалың тобыр дүниеде Жөнейіттің барын атымен ұмытып кеткендей. Әрқайсысының да жүзіне бір-бір тесіліп, тінте шолып шықты, бұған қараған, бұдан сескенген ешкім көрінбеді. Көкбөрі байғұстың күйші-бахшы да бір, жын-пері де бір деп күйіп-пісіп жүргені рас екен ғой; жын арбамаса мына жұрттың осынша естері кетер ме еді! Жөнейіт көкірегін кеулеп бара жатқан әзәзіл ашуды жасыра алмады. Күйшінің жүзіне кіжіне қарады.

Күйші көңілі сабасына түсіп келеді. Ешкімге назар салмаса да, жұрттың көзі өзінде екенін сезіп отыр.

Халыққа айтарыңды осындай ықыласы ауған кезде айтып қал. Ел көріп, жер көріп жүргенінде көкірегіңде түйгеніңнің бәрін де айт. Құлта қалдырма. Тәңірінің тегін жері мен тегін ауасына таласып қырылып бара жатқан мынау жұмыр басты пенделердің босқа арамтер болып жүргенін де айт. Адам қашан өзінің алақандай төріне көңілі толғанда ғана пейілі кеңітінін, кісінің өз пейілі кеңімей тұрып, жер де, ел де кеңімейтінін, шаншылған бас пен шашылған сүйектің ешбір елге ешқашан да шекара бола алмайтынын, адам өз бауырындағы бала мен өз қойнындағы жарын жарылғай алмай тұрып, көрші-көлеміне көңілі жібімей тұрып, байтақ елі мен күллі жұртына еш жақсылық жасай алмайтынын айт. Адамшылықтың басы — аяушылық. Аяушылық жоқ жерде адамшылық та жоқ. Өзің ешкімді аямасаң, өзіңді де ешкім аямайды. Өзің бөтен елге жасанып барсаң, жараланып қайтқаныңа ызаланба! Ол үшін көктегі құдайды да, жердегі жауыңды да қарғама, өзіңді-өзің қарға! Жат жерде көргеніңе бола өршеленбе, қайта тәубеңе кел! Адам, адам қалпыңа келсең сонда келесің; әйтпесе, етіне ащы тырнақ, өткір тіс батқан сайын өрелене, өршелене түсетін сен де бір хайуансың. Айуан екенің бар, өзгеден адамшылық күтпе! Өткеніңе өкінбе, көргеніңе кіжінбе! Осы айтқандарымды ұғып отырсыңдар ма, жоқ әншейін, мынау қаралы үйде мүлгіп-қалғып отыруға жалыққан соң бір сәт көңіл алдарқатқандарың ба! Түзікке түсінетін құлақтарыңыз бар екен, соны енді көкейге түйер құлықтарыңыз бар ма? Қазір ұғып, ертең ұмытып, қазір жылап, ертең есіріп жүрмейсіңдер ме? Әй, қайдам... Сен бейбақтар осы дүниеге келгелі тауқыметті де аз тартқан жоқсыңдар, бармақты да аз тістеген жоқсыңдар. Бірақ содан не пәтуа шығардыңдар? Жабырқасаңдар — адамсыңдар, масайрасаңдар — хайуансыңдар. Кісі қай мінезіне тұншығып, қай қасиетінді медет тұтар...

Күйшінің көмейіне жас тығылғандай болды. Домбырасының да даусы бір сәт егіліп шыққандай. Манадан бері міз бақпай отырған Жөнейіт тап осы арада бір мырс етті. Ол күйші өзіне рахым тілеп отыр деп түсінді. Қаһарлы қалпын бұзбай тұтқын күйшіге бұрынғысынан да кәрлене қарады. Күйші де жүзін тіктеді. Қысыңқы тұнжыр көзінде жалбарыныш та, реніш те, ыза да жоқ. Бірақ бұған тесіліп алған. Қайтер екенсің көрейін деп сынап-мінеп отырған кісідей ішіп-жеп барады. Қағысынан жаңылар емес. Күй сарыны баяғы. Тек жаңағы бір

мөлт тамып, тыйыла қалған көз жасындай сәл егіліп кеткен тұсы болмаса, сол бұрынғы салқын сарын. Аңада Дәулетжаны адайға аттанарында оңаша күй тартып отырған жерінде үстінен шығып қалып еді. О да бір осындай сай-сүйегінді сырқыратқан салқын саз болатын. Бұлар мұнша неге күңіренеді? Мүддесі не? Тұтқын күйші бұның жүзіне әлі қадалып отыр. Көзін айырар емес. Бұның өңіндегі сәл өзгерісті өзінше өлшеп-пішіп отырған шығар.

Жөнейіт сыр білдіргісі келмеді. Айыр сақалы салбырап, күйшіден көзін жалтартып, маңдайша жаққа қадала қарап отырып қалды. Соңғы айда сақал-шашы мықтап ағарыпты; маңдайдағы, екі ұртындағы әжімдері де қазыла түскен. Көзінде шөлмектей шытынаған ашу тұр. Бұл жаратылысынан қатты қатыгездігінен емес, әлденеден әбден ашынып, бірдеңеге белді бекем бұған ызаның нышаны. Жаратылысынан қатты кісінің ашуы ылғи бір қалыпта, міз бақпай тұратын ақ көз ашу. Жөнейіт қанша зілдене бергенмен, оның бет-әлпетінде бір түрлі бұйығы мұң да бар. Қансыраған, жарақатқа ашынған ызалы аңның ашуындай бұ да омырып тастамай тынбайтын томырық, қатерлі ашу. Жаралы аңды жарасынан түртсең құтырынып кетеді. Ызалы адамды да ызасына тие берсең, бұрынғыдан да өшіктіре, өршелендіре түсесің. Жаралы аңды жарасынан сипап райдан қайтарсаң, жаралы адамды да алыстан орағытып, ақылға шақырып, сабасына түсіресің.

Домбыраның үні былпып майда шықты. Құлақты қытықтар жұмсақ әуез көңіліңе қонақтаған сайын көкірегінді тілгілей түседі. Әлдебір әзәзіл сезім азғырғандай. Жөнейіттің жүйе-жүйесінің бәрі босап барады; ширыққан жүйкесі жібектей есіліп, құрыстаған арқасы кеңіп сала берді. Бұл не? Жөнейіт түсінбейді. Әне бір қойшының торсығындай қара шанақ, мынау бір шөкім күйкі күйші не деп азғырады? Аңада қолында қалған ақырғы медет — кенже ұлынан айрылғанына анық көзі жеткен күні де тап мынадай сүйегі еріп, сүлдері құрымап еді ғой. Әлденеше күн бойы өң мен түсін ажырата алмай есеңгіреп жүріп бір күні керегенің басындағы Дәулеттің дутарын көрді. Қасына қылыш пен найза да ілініпті. Қылыштан да, Алпаннан да қалған тұл қылыш, тұл найза. Дәулетті ауылдың ақсақалдарын жиып, батасын алып, көк ала арғымаққа мінгізген күні осы екеуін өз қолымен апарып иығына өзі аспап па еді. Ендеше, үйде

Дәулет жоқта бұл екеуі керегенің басында не бітіріп тұр? Бір де бір иесінің қолына құт болып қонбаған мынау жалмауыз қылыш пен жалмауыз найза соңына ерген тігерге тұяғы Дәулетжанының да басын жұтқаны ма? Әлденеше күннен бері жүру-тұрудың не екенін де ұмытып қалған Жөнейіт орнынан атып тұрып, қылышты да, найзаны да ошаққа ұрып сындырған-ды. Керегенің басында жалғыз қалған тұл дутарға тимеген. Көптен бері ашуланып көрмеген жүзі түтігіп, иегі сақылдап, жұдырығын түйіп үнсіз кіжінді, тісін қайрады. Пәлен күн бойы қалғып кеткен сана, ыза, кек, тапталған намыс — бәрі бір күнде, бір сәтте оянып, өне бойын жарыса кеулеп, зіркілдетіп алып барады. Санасы алғаш оянғанда жадына оралған ойды көкірегіне шор етіп мәңгі түйіп қалған-ды. Кәрі Жөнейітте енді не қауқар қалды, құйрық-жалдан түгел айырылды дейтін болды-ау кешегі дұшпандары... Сол күні пәлен күннен бері төңірегін қымтап келген дел-сал мұң ыдырап, орнын қаһарлы қасірет, қалшылдаған ыза жайлаған-ды.

Домбырашы одан көзін айырмады. Енді күй өз тізгінін өзі алып кетті. Қара шанақтың көмейінен лықылдап төгілген майда әуезге өзі де құлақ түріп, еліге тыңдап отыр. Пәлен уақыттан бері ішқұса боп келгендегі айтайын дегені де осы емес пе? Ешкімге жалынып-жалбарынбай да, зекіп-жекірмей тап осылай баппен байыптап сыр шертіскісі келіп еді ғой. Жұрт ұғып отыр ма, жоқ па — әйтеуір, ұйып қалыпты. Сырттағы қыбыр-қимыл да тынған. Бағанадан бері еңсесін түсірмей сексиіп-сексиіп тұрған сеңсең бөріктердің де бір қатары жығылыпты. Ақсақалдар жағы бастарын көкірегіне алып мүлгіп кеткен. Есіктің алдындағы еңгезердей күзетшілер де қаһарынан айрылып, қажыған қалып танытады. Қамшыларының сабына сүйеніп, пәлен күннен бері өздері күзетіп келген тұтқынның саусағынан өріп жатқан майда қоңыр әуезге елтіпті. Оң жақта соңғы шапқынға барып қайтқан сарбаздар да салбырап отыр. Төрдегі Жөнейітке де, ортадағы күйшіге де алақтамай әркім өзімен-өзі.

Қай-қайсысының да құлағына мына бір саз жағып барады. Баяғыда бесікте жатқандарында аналары күңіретін көйгөйге ұқсайтын тәрізді. Ертең жорыққа аттанамыз деген күндері төсін көз жасына малшып шығатын әркімнің ақ некелі жары да тап осылай сай-сүйегінді сырқыратып, қанша қатты болам десең де, жұлын-жүйкеңді иітіп әкететін өксік аралас қолқа қылушы еді

ғой! Бес қаруыңды асынып белдеудегі атыңа барғанда, сыртқа шыға алмай үйде жермешел боп қалған кәрі атаң мен әжеңді, құлынымдап үзеңгіңе жабысқан анаңды, маңыңа келе алмай, үйдің арғы қапталында, белдеу арқаннан қос қолдап ұстап алып, екі иығы селк-селк етіп солқылдап жылап тұрған уыздай жарыңды, не болып жатқанын, жұрттың неге жылайтынын біле алмай жау-таңдаған жас балаңды көргенде, тап осылай егілмеуші ме едің?! Көз жасыңды сыртқа шығармай, жүрегіңнің басына домалатып, қамшыңды қаһармен жиып, онсыз да ойнақшып тұрған атыңды аямай тартып-тартып жіберіп, шікірейіп шаба жөнелсең де, дымың ішінде боп булығып, осы жолы аман-есен оралар-оралмасыңның неғайбыл екенін сезіп, көкірегің ит жыртқандай тызылдап бара жатпаушы ма еді. Сонда ошағыңнан айырып, от-ойранға салған қас дұшпанға ішіңнен қарғыс жаудырып, қаныңа қарая түсетінсің. Алдыңнан дұшпан ат ойнатып шығады. О да тісін қайрап, еміне төніп, құлаштай шабады. Сенің де аруағың қозады. Алдында тұрған адам екен деп тіпті де ойламайсың; оның жары, ошағы-отаны атымен жоқ сияқты, жүйкесі талып, жүрегі сыздамайтын секілді. Оны аяй алмайсың. Мына жердің бетінде тірі жүргізбейді, тезірек көзін құртқың келеді. Омақасқан атты, домалап түскен дұшпанды, шапшып аққан қара қанды көргенде өшің қайтып, өзегіңе толып келген өксік ыза бірден серпіледі. Көзіңде ұшқын ойнап, көкірегіңді жел сүйеді. Бұрынғыдан да еміне шабасың, бұрынғыдан да еліге шаншасың. Сөйтсе, дұшпан да өзіңдей екен ғой. О да сендей пенде екен. О да артына қалған үй ішіне, ойрандалған отанына тап сен құсап егіледі екен. О да мынау орынды-орынсыз ұрыс-жанжалға түсіне алмай дал болатын көрінеді. Шынында да бұл не тірлік өзі? Жаңа ғана дәл жаныңда жайраңдап шауып келе жатқан қыршын боздақтың енді бір қарағаныңда жау атының астында жайрап қалғанын көргенде сен де осылай тітіренетінсің. Кеу-кеулеген қалың көптің ортасында жүргенде делебең қозып желіккенмен, өзіңмен-өзің оңаша қалғанда сен де тап осылай таусыла тебіренетінсің. Өз ісіңе өзің ренжіп, ызаланатынсың. Адам сөйлегенінде көкірегі қан қақсап тұрса да қаһар төгіп, ішінен егіліп, ет-жүрегі езіліп бара жатса да дөң айбатпен өкірең-өкірең етіп, сырын сыртына шаша бермейді. Ал мына күй жалған сөйлей алмайды, ішіне құлта сақтауды білмейді, жанындағысын жалтармай жайып салады.

Күйші емініп отыр. Жыланмен арбасқан бақсыдай көзін Жөнейіттен айырмай, домбырасының үстіне төне түсіпті. Қара шанақтың пұшпақ-пұшпағында қалған сиқыр саздардың бәрін сауып жатыр. Қара шанақ күңіренеді, тебіренеді. Қай-қайдағыны айтып, жаныңның қалтарыс-қалтарысын қазбалайды. Қылқылдап қыр соңыңнан қалмайды. Мынау рақым сұрап аяғына бас ұрған жалыныш-жалбарыныш емес. Намысыңды қасыған таба да емес. Сай-сүйегі неге сырқырайды? Мынау жалба-жұлба тұтқын баяғыда Дәулетжаны тартқан салқын сазды қайдан біледі? О да тап осындай әлдекімді ақылға иліктіре алмай таусыла күңіренбеуші ме еді, талмаусырап егілмеуші ме еді? Апырау, Жөнейіт мықты еді ғой. Ай бойы аза тұтып отырғанда алқымына жас тығылған кезі бар ма еді. Тап осы қазір бұл осынша неге жасып, неге жуасып отыр? Бұл босаса, мынау соңына ерген көп найза бет-бетімен босып кетпей ме? Әне, бәрінің де басы салбырап қалыпты. Көкбөрі күйді тегін жек көрмепті. Дүлей батыр әйелдің дауыс қылғанына, бахшының дутар шалғанына шыдай алмаушы еді. Зекіріп тыйып тастайтын. Тыя алмаса атына мініп өзі аулақ кететін. Жөнейіт, бекем бол. Қолыңда қалған жалғыз перзентің жер құшқанда да қаққан қазықтай қалшиып, сұсыңнан айрылмап едің ғой. Мынау әзәзілге де ішінді алдыртпа.

Күйші қадалып алған. Домбыраның қос ішегін еміне сауып, есілтіп отыр. Қара шанақтың көйгөйі көкірегінді қысып, ырқыңды алып барады. Қанша қатты болсаң да иліктірмей қоймайтын өз көкірегіннен шыққан ерке сәбидей еліктіріп, ерітіп барады. Жүрегі шымырлады. Көмейі бітіп, көзінің алды жыбырлап кетті. Дәулетжаны тап осылай қылқылдаса қабағынан қар жауып отыра алар ма еді? Мына күй қыршын кеткен боздақтарын, қаңырап қалған қаралы шаңырағын, жападан-жалғыз қуарып қалған қу басын — бәрін-бәрін есіне салды. Жөнейіт күйшімен арбаса беруден қаймығып, көзін жоғары қашыртты. Үйдің қазандық жақ үзегінде екі уықтың арасына ала жіп керілген-ді. Дәулеттің жамбасы жерге түскен күні қырық күлше пісірілген еді. Осы үйде құран ашып жатқан Дегене-ахун күнде кешқұрым соның біреуін алдырып, есіктен аттағандарға дәм татыратын. Әне, содан жаңғыз-ақ күлше қалыпты. Ол да бүгін жоқ болады. Сөйтіп, бұның Дәулетжанын есіне

түсіретін нәрсенің бәрі азая бермек. Бір күндері оған енші нәрседен тек көне қауымның ішіндегі бір кұла қоңыр төмпек қана тиеді.

Күй тынды. Күйші домбырасын сылқ еткізіп тізесіне тастай берді. Тәкаппар батыр көзінен ыршып кеткен түйдек жасты сүртуге арланды. Екі айғыз жас мұртының шалғайына ілігіп, одан тамшылап сақалына құйылды.

Қаршығадай шүйліккен күйші де еңсесін түсірген жоқ. Маңдайына шып-шып шыққан терін сүртпеді. Кәрі батырдан әмір күтіп отыра берді.

Ең алдымен есін жиған Жөнейіт болды. Қарсы алдында көп жаумен бір өзі айқасып, бәрін де жайпап, қырғын далада жалғыз қалған батырдай өңі қашып жадап-жүдеп, қалжырап күйші отыр. Үй ішіндегі көп түрікмен әлі мең-зең.

Жөнейіт үндеген жоқ. Күйшінің жұпыны киімін де, жадау жүзін де әбден қадағалап алды. Сосын ақсақалдар тобына көз тастады. Жұрт емексіп қалды. Жөнейіт қайтадан бойын тіктеді. Мана тұтқынды әкеп кіргізген жігіттерге ымдады. Олар орындарынан тұрып, тұтқынның қолына қайтадан кісен кигізді, екі қолтығынан демеп тұрғызып, сыртқа алып кетті. Үй іші сілтідей тынған. Жұрттың көзі Жөнейітте. Жөнейіт әлі түсін берер емес...

VII

Жермен-жексен бұжыр қорған бұл налып келеді екен деп бұлк еткен жоқ. Ішіндегі көш құлаш төмпек кебірі езіліп, сұлбасынан айрылып барады. Себелеп құйған қара нөсерден айылын жимаған тек сойдақ сояу қара тас қана.

Жөнейіт әулие үйіктен тайғанақтап әрең түсті. Ертұрманы малмандай су болып қалыпты. Тақымына жабысып, удай ашытып барады. Қара нөсердің селдір пердесінің ар жағынан теңіз түксиеді. Бүгінде оның да жалы жығылған; баяғы айбатынан айрылғысы келмей, төбесінен шылп-шылп төмпештеген мазасыз тамшыға жон көрсетіп селсоқ аунақшиды; мынадай лайсаң күні белінің құяңы ұстап төсекте төңбекшіген беймаза кәрідей ара-тұра ыңыранып та қояды.

Ат миы түсіп езіліп жатқан кебір саздан аяғын әзер алып, қара жолдың етегіндегі қақ тұрып қалған тастақ қатқылға шатқаяқтап зорға жетті. Толарсақтан су кешіп ауылға беттеді. Былайырақ шыққан соң көк теңізге жетіп жығылып жатқан келте жалға қарап еді, әулие үйік қара нөсерден бас сауғалап қалғандай көзіне түспеді. Жөнейіт жүзін бұрып түзеліп отырды. Төңірегі бетінде құла дүздің тосабы, қоңызы мен құмырсқасы, құраған шөптің қиқым-сиқымы қалқып жүрген қара су. Аттаған сайын шалп етіп шашырап ат қапталын жуып кетеді. Әдетте көл-көсір көсіліп жататын құба дөң себелеп құйған күзгі нөсердің күлгін пердесі қымтап бір уыс боп қалыпты.

Жөнейіт бұл сапарынан мұңайып қайтты. Шер таратқалы барып еді, бұрын да жыртық күркедей ызынаған күңгірт көңілін онан сайын құлазытып жіберді. Мойынынан су сорғалаған кебір төмпек айбыны жоғалып, тым жүдеу, тым жұпыны көрінді. Елден береке кеткен соң, әулиеден де аруақ қашайын дегені ғой. Сонда бұл мынау әбден жүні жығылып, берекесі безіп, бейжай тартқан самарқау дүниеде елден ала бөтен жаңғыз өзі жау-жағаласпен жүрген есер біреу болғаны ма... Сонда күні кеше жау десе еліріп шыға келетін ереуіл елі қанжарымен сүйек мүжіп, найзасымен от көсеп, ошақ күзетіп қалғаны ма?

Ызғыған қара дөңде ши қорамен күзеуде отырған қоңырқай ауылға түс ауа жетті. Атының тізгінін алдынан шыққан Аннадүрдіге ұстатып үйіне кірді. Сосын қайтып ешқайда ұзап шыққан жоқ.

Иінінен су кетіп қара күз өтіп барады. Күн сайын жаңбыр жауады. Даланың ащы жусаны әбден малшынып, түбі қазылып қара сояуланып алған. Түн суығы ширақ. Таңертең шөптің басынан бу ұшып, маңайды сұрғылт буалдыр бүркейді. Күн түстете айнала аршылып, ашық көк аспан жалтырайды. Тек сонау терістік көкжиектегі бүк түсіп жатып алған қара мұнар ғана ыдырамайды. Киіз үйлерге сырттан ұстаған жалаңаш шилер су өтіп қоңырайып-қоңырайып көрінеді. Күндіз ауылда қалатын азғантай бота-тайлақ күн көрінгенде анадай жерге өрістеп шығады да, күннің сыңайы бұзылса ауылға қайтып келеді, киіз үйлердің алақандай тарықтасынына сыймай тістесіп қырылып барады. Күн жылтыраса жұрттың бәрі бүрсектеп сыртқа шығады. Кемпір жағы маңдайын шуаққа беріп, ұршық созады.

Ондайда Жөнейіт те бір сәт ауылдан ұзаңқырап шығып, ауа жұтып қайтады. Сонау көкжиекте қыбыр-қыбыр қарайып мал жүреді. Ащы іздеген аруаналар алыс жалдарды төскейлеп әлдеқайда маңғыстап барады. Құралайын өргізген үйір-үйір киіктер түстікті бетке ұстап, бұл өлкеден әлдеқашан безіп кеткен жаймашуақ жазды артынан қумақ. Аяғы ұзынның бәрі жақсы өріс, жайлы өлке іздеп әлек. Тек мынау бүріскен ауыл ғана іргедегі көңнің иісін алып омалып отыр.

Түс ауа терістіктен бір ызғырық сыз келеді. Аспанды бұлт торлайды. Жұрт қайтадан үйге тығылады. Үй ішінің де сәні шамалы. Су отын пыс-пыс етіп жана қоймайды, көз көрсетпес көк ала тұман.

Жөнейіт қақ төрде төсекті қалыңырақ салғызып ап, жатады да қояды, не күні бойы міз бақпай шаншылып отырады. Оң жақтағы ер-тұрманы әбден ыс сіңіп, сарғыш тартыпты. Дәулеттің қырқы берілгелі бұл үйдің келім-кетімі азайды. Кемпірі келі түйеді, жіп иіреді, әйтеуір намаздыгердің көлеңкесіндей боп ертеден қара кешке дейін көлбеңдейді де жүреді. Бетіне ел қарамаған батырдың хал-ақуалын сұрауға о да қаймығады. Алғашында өз-өзімен томсарып алған Жөнейіттен сыр тартпақ болып, ағайын арасының ақсақалдары келетін еді. Кәрі батыр салғырт тілдескесін олар да есіктен қарауды қойып барады. Күнде түскі шайдан соң Аннадүрді соғады. Әлдене айтқысы кеп кіреді де, інісінің қырыстаған қабағын көріп, іштей таусылып, үн-түнсіз біраз отырады. Сосын басын бір шайқап, орнынан тұрып, шығып кетеді. Кешке қарай Аннадүрдінің баласы Құрбан аттайды. Кемпір екеуі екеуден-екеу тамақтарынан ас өтпей отырған кезде келген балаға кәрі батыр тіс жарып, дін ашпаса да ызғар шашпайды. Бала батырдың дастарқанына келіп, бірге шай ішеді. Бықсыған отты үрлейді, тезек қалайды. Кемпір мен шалға ауыл-үйден естіген хабарын айтады. Жөнейіт маңдайын қазан астындағы оттың табына төсеп үнсіз отырады. Бала айтып отырған сөздерінің құлағына бірі кіреді, бірі кірмейді. Құрбан әр неменені бір сылтауратып, қипақтап кетпей қояды. Сосын Жөнейіттің көзін ала беріп, кемпірге ымдайды. Кемпір де қипақтап шалының бет-әлпетін байқатпай барлап алады. Шыдамы таусылған бала көп болса қамшының астына алар деп дутар ілулі керегеге құйрығымен жылжып жақындай түседі. Жөнейіттің

бұрылып оған қарайтын түрі жоқ. Бала не істерін білмей аңтарылып біраз отырады. Сосын сесін шығармай орнынан тұрады. Жасқаншақтап қолын керегенің басына созады. Дутарды қолына алады. Қара қапты дутарды ұстап тұрып қалады. Көзін Жөнейіт жақтан айырмайды. Жөнейіттің онымен жұмысы жоқ. Бала дутарды құшақтап қайта отырады. Қабын сыпырады. Дутардың өзін көргенде көзі жайнап кетеді.

От басындағы Жөнейіт қазанның астында лыпып жанған қу тезектен көзін алмай ойға шомып отыр. Жаздай күн жеп ақ қылшықтанып қалған қу тезек қау шөптей маздап жанады, сәлден кейін-ақ жаңа ғана қол басындай боп дөңкиіп жатқан жападан бір шөкім күл қалады. Отты қағыстырып түртініп жүрген күйе-күйе көсеу қауқиып тұрған жапаның күлін қағып жібереді де, орнына басқа тезек қалайды. Енді әлгінде ғана тезектің үстінде теңкиіп жатқан алақандай құрғақ жапаның күлін таба алмайсың. Ол мынау қай тезектен, қай жападан түскені беймәлім қобырсыған көп күлдің ішіне сіңіп жоғалады. Бірін-бірі жалмап жатқан бір дүние. Үлкені кішісін жоқ қылады; күштісі әлсізін жоқ қылады. Ертең ол үлкенге одан да үлкен, ол күштіге одан да күшті жолығады. Сөйтіп, шеті жоқ, шегі жоқ бірінің басын бірі алып жатқан аласапыран тірлік. Сонда мынау мігірсіз қимыл-қыбырдың, итжығыс алыс-жұлыстың мәні не?

Қазан астындағы қызыл таптың денең жайылып сала беретін жайлы қызуы бар, қанына дейін дарып, өне бойыңның бәріне тарап, маужырата түседі. Бірақ Жөнейітке бүгінде о да әсер ете алмайды.

Ту сыртынан әлдене дың етті. Жөнейіт жалт бұрылды. Құрбан шоқбасқандай дутардан қолын тартып ала қойды.

— Бар, әкет! Үйіңе апарып дыңылдат!

Бала дутарын құшақтап, есіктен зыта жөнеледі. Жөнейіт жаңа желі салып келе жатқан ойының жүйесінен адасып қалып, қасындағы жастыққа шынтақтап жата кетеді.

Кемпір қазанын түсіреді. Бүгінде бұл үйде баяғыдай о шеті мен бұ шеті ат шаптырым боп шалқып жататын дастарқан жоқ. Екеу ара алдарына алақандай майлық орамал төсейді. Оның үстіне кертік ернеу тегеш жайғасады. Жөнейіттің асқа да тәбеті шамалы. Қоңыр тегештегі еттің қара жонқалау бір-екеуін аузына салады

да, қолын сүртіп, кейін шегіне береді. Сорпаны да тек ерніне тигізіп кері қайырды. Кемпірі дастарқанын жинайды. Ошақта өлеусіреп солғын бозарып жатқан қоламтаға шылапшын төңкеріледі. Көп ұзамай қазан-аяқ жақтағы сығырайма шырақ та сөнеді.

Жұрт бұлардан кейін жатқанымен бұрын ұйықтайды. Айдаладағы оңаша ауыл ұйқыға кетеді. Күздің жібіскілеп жерге жетіп болмайтын сірке жауыны түндік тысырлатады. Содан басқаның бәрінің де жағы қарысқан, ауылдың иттері мен бота-тайлағы да ықтасын тауып ап, бұйығып үннен қалған. Тысыр-тысыр... Тырс-тырс... Қоңыр үйдің сыртындағы көл-көсір ұшан далада бұдан өзге дыбыс жоқ. Мынау жібіскі жауын кеудесінде жаны бар жәндіктің бәрін ініне қуып тыққан.

Бұның күні-түні құлағы түрік. Біреу ауыл-аймақтың хабарын айтса, маңай тыныштық екенін естиді де, қалғанын тыңдамайды. Көптен бері Мәмбетпана әулеті де ат-ізін салмай кетті. Шамасы, бай ауылдың жылқысына жаңбыр мен желден басқа тиісуші болмаса керек. Өне бір шамада Аннадүрдінің аңда жүріп бір аңшы қазаққа жолықтым, Дүйімқараның ауылы ала қырдан ойға құлап, қыстауына оралыпты деп келіп еді. Одан бері де ай боп барады. Сонда бір серпіліп, біразға дейін төңіректен тың тыңдап тықыршып жүрді. Оның кәнігі кәрі құлағына саздауыт ала дөңде жер түбінен дүңкілдеп естілетін көп тұяқтың дүсірі келмеген соң қайтадан қамығып қалды. Аңда бір күні таң алдында көзі ілініп кеткен екен. Қай жігіт екені анық есінде жоқ, әйтеуір, осы ауылдың бір жігіті жер түбінен дүсірлетіп шауып келеді, алыстан қолын бұлғалақтап, бірдеңе деп айқайлайды. Терістік көкжиекті сілтейтін сияқты. Бұл қуанып кетті. Дүйімқара қол жиып келе жатыр екен деп, атын іздеп, айналасына қараса қаңғырма хайуан тұсауымен шапшып, ту сонау жер түбіне кетіп қалыпты. «Атты әкел!»— деп еді, дауысы шықпады. Екі қолы ербеңдеп, бастығырылып жатқанын көріп, кемпірі оятып жіберді. Көзін ашып алды. Көрші үйдің қатыны келі түйіп тұрып, ауылдың сыртында бота жетелеп жүрген баласына айқайлайды. Бала да жер түбінен шырылдап бірдеңе дейді. Содан бері Дүйімқара өш алуға келер деген дәмесі өшіп келеді. Сыртынан оны әрі батыр, әрі бай деп еститін. Бір көзі жауда, бір көзі малда жүретін неме мынадай сылпық күзде намысты қайтсін; қорасының маңынан

шыға алмай жүрген шығар. Дүйімқара тым-тырыс. Күйішінің құнын іздеуші болмады.

Жөнейіт төсегінде бір аударылып түседі. Бұл енді шамалыда ұйықтай алмайды, жамбасына тас батқандай аунақшиды да жатады. Күйшіні жазалап қайтқаннан бері осы үйдің төсегіне ошаған өскен сияқты. Бұрынғы жорықтан оралғандағы егін орып келген диқандай құлағын кесіп алса да оянбайтын қатты ұйқысының қайда қалғанына өзі де таң. Қазір басы жастыққа тисе болды, есіне, ең алдымен, шамалыда ұйықтай алмайтыны түседі де, көз алдына құж-құж қалың бұталы қара түлей сайрап келе қалады. Сол қазан шұңқыр қара түлейді ернектеп Маңғыстаудан шығып бір жағы Хиуаға, бір жағы Балханға баратын үш тармақ айдау қара жол өтеді. Қара жол қашан да өткіншісіз тұрмайды. Бұл Дәулеттің қырқын берген күннің ертеңіне қасына қырық жігіт ертіп сол қара түлейге беттеді. Тұтқын күйшіні де атқа мінгізіп алып жүрді. Олар түлейге түс ауа жетті. Қас қарайғанша түлейге сіңіп тасада жатты. Ол күні қара жолдан әрлі-бәрлі өткен өткінші көрінбеді. Ымырт үйіріле түлейден шығып, қара жолдың бойына жетіп, аттан түсе-түсе қалысты. Көз жетер жерде қарайған ештеңе жоқ. Екі-үш жігіт қанжығаларынан күрек суырды; білектерін сыбанып жер қаза бастады. Көп жігіт қойсын ба, кісі бойы тік шұқырды көзді ашып-жұмғанша опыр-топыр қазып тастады. Тұтқын күйші аттан түсірілді. Екі жігіт оны кісендеулі күйінде шұқырдың ішіне салды. Күйші айналасына алақ-жұлақ қарағанмен, ешкім оның жүзіне назарын тіктемеді, қызыл төмпекті шұқырдың ішіне қайта ата бастады. Жігіттер басын жерден көтермей шұқырды тез көмді. Қызыл төмпек жым-жылас жоғалды. Шұқырдың орнында күйшінің мойны ғана қылтияды. Тұтқын бұларға ләм-мим үн қатпады. Жігіттер атына мінді. Айдалада айдау қара жолдың бойында жаутаңдаған қос жанар тасыр-тұсыр шауып бара жатқан аттының соңынан көз алмай қарап қала берді...

Ертеңіне ауылда қараң еткен жан болмады. Қара сорпа бүйірін соғып қалған аттар да ауылдан алысқа ұзап жайыла алмады.

Жөнейіттің есігінен де кісі қарамады. Төр алдында аунақшып жатты да қойды. Құдайдың күні әзер батты. Үй арасындағы аяқ дыбысы да ерте басылды. Күннің

қызылы сембей жатып түндіктер жабылды. Ауылдың желкесінде аттар пысқырады. Желіде ауық-ауық бота ыңырсиды. Жапан түзді әзірейілдей төнген зіл батпан тыныштық басқан. Ішінде қырық аунақшып, қырық күрсініп адамдар жатқан қараңғы үйге түндік пен үзіктен саңылау тауып, найзадай шаншылып сәуле төгіледі. Жөнейіт көзін жұма береді де қайта ашып алады. Төңірегіне құлақ түреді. Жым-жырт. Тағы да көзін жұмады. Тағы да қайта ашып алады. Түн ортасы ауғанша дөңбекшіді де жатты. Түн орталады-ау деген кезде көзін күшпен жұмып, құс жастыққа көміле түсті. Төбесіне тылсым түн төнген. Сырт сүттей аппақ жарық бір түрлі елегізеді. Үрей ме, басқа ма — оны өзі де білмейді. Жата қалып тағы да тың тыңдайды. Үйдің алдындағы мәңгүрт қазақтар терген үйме тезекке байғыз қонды. Әрі-бері шықылықтап отырды да, ұшып кетті. Сосын ауылдың ана шетіне барып шақырды. О да тынды. Қайтадан жым-жырт тыныштық орнады. Мұның ұйықтай алмай жатқанын біліп, кемпірі күрсінді, жақын маңайда індігеш болу керек, кебежені тышқан тықырлатады. Кенет айналадағы мынау оқшау ауыл сонша қорқынышты көрінді. Төрт сағанақ пен тал шаңырақты паналаған мынау бейқам жандарға жасанып келген жау түгілі осындай жым-жырт түнде бейсаубат жүрген жолаушы да, оқыс пысқырған ат дыбысы да үрейлі екен. Жөнейіт бір түрлі қылтылдаған қайық мініп аласұрған көк теңізге алғаш шыққан кісідей, үміттен гөрі үрейге беріліп, құлазып қалды. Мұндай ой өмірінде көкірегіне бірінші рет оралып отыр. Ол көзін ашып керегенің басына қарады. Айдың жарығынан қақ төрде ілулі тұрған қылышын көрді. Жүрегі енді басылғандай. Бірақ бәрібір ұйқысы келмеді. Тағы да елегізіп, сыртқа құлақ тікті. Ауылдың алдыңғы жағынан түлкі үрді. Қара ауданның басындағы қауымға өлексе жеуге келген ит-құс болса керек. Ырылдасады. Шақ-шақ үреді. Түні құрғыр ұзақ екен. Ұйқы да келмей қойды. Ойына тұтқын күйші оралды. Манадан бері есіне алғысы келмей әр нәрсеге алаңдап бағып еді. Бәрібір болмады. Сүттей аппақ айлы түнде айдалада ұзыннан-ұзақ ақсиып айдау жол жатыр. Жол бойында жер астынан мойны ғана қылтиып күйші тұр. Көзі жаудырап, бұлар кеткен жаққа әлі қадала қарайды. Қарсы алдында қара түлей қарауытады. Мынау сүттей аппақ ай нұрынан жердің беті бозғыл тартқан.

Сол жап-жарық кеңісте қара түлей бұрынғысынан да үлкейе түскендей. Зәресін ұшырады. Әне, қара түлей жазғытұрғы жайылма судай зорайып бірте-бірте жақындап келеді. Күйшінің сонау жер астындағы қара бақайына дейін мұздай тер шыққандай болды. Пәлен күннен бері тірсегінен түспеген шынжыр кісен жер астында да жіліншігін шағып барады. Жан-жағынан топырақ қысқан арса-арса кеудесіндегі жүрек дүрсілі мынау жеті қат жердің өзін дүбірлетіп бара жатқандай. Күйші көзін түлейден аударып, жер түбінде бұлдыраған бұлыңғыр көкжиекке қарайды. Ештеңе көрінбейді. Кенет тағы да елегізеді. Тағы да түлей жаққа көзі түсіп кетеді. Қара түлей жаңағысынан гөрі де жақындай түскен сияқты, тіпті қасына келіп қалғандай. Күйшінің көзі адырайып барады. Ересен қап-қара бірдеңе жан-жағынан қаумалап келеді. Аяқ басқан алапат дыбысы да құлаққа естіліп тұр. Күйші шыңғырмақ болады да, онсыз да жер танабын қуырып жақындап қалған қара түлей даусын естісе, бұған тұра жүгіретіндей, көмейіне кептелген жан даусын кері лықсытып, үнсіз қалады. Сол екі арада көңіліне үміт қашады. Мынау жылжып жақындап келе жатқан қара түлей емес, мана мұны тірілей жерге көміп кеткен көп салт атты шығар. Тұтқынның көзін қорқытайық деп көмуін көмсе де, артынан аяп, қазып алайық деп жол ортасынан қайтып келе жатқан болар. Күйші қара түлейге тесіле түседі. Ат дүсірі емес ияқты. Бір алапат аяқ сонау жер астынан қозғалғандай, тіпті жақындап қалған. Әне, ұйысып жатқан қалың қарайғанның шетінен бөлініп, ұсақ бірдеңелер жыбырлап келеді. Тіпті таяқ тастам жерге жетті: күйші таныды. Айдаладан адамның иісі шыққан соң сүмендеп тартып келе жатқан түлейдің ішіндегі қасқыр, қарсақтар екен. Күйшінің жер астындағы денесі түгел түршікті. Қазір жетіп келіп шақыр-шұқыр қадала кететін ашқарақ тістерді анадайдан танып, тұла бойы тітіркеніп кетті.

Жөнейіт орнынан атып тұрып, төрдегі қылышына қол созды. Жұлып ап қасына, көрпесінің астына тықты. Әр бұдырына дейін көзін жұмып тұрып танитын өз қынын тас қып қысып-қысып қойды, әлгі әлем-тапырық елестер енді тарағандай болды. Бірақ көкірегін дүбірлетіп, әлдеқайда қашып шыққалы бұлқынып жатқан кәрі жүрегі шамалыда басылар емес. Қылышын бауырына басты. Төңірегіне құлағын тігіп еді, жым-жырт. Кебе-

жедегі тышқандар да ініне кеткен. Мола жақтағы түлкі, қарсақ та тыныш тапқан. Дәулет қайтыс болғалы иесіз қалған, бұрын кемпірі отыратын қара үйде ұйықтап жатқан мәңгүрт қазақтар ғана тістерін қайрап, ышқына қорқырайды.

Жөнейіттің көкейіндегі әлгі бір оқыс қорқыныш ыдырағанмен, бірте-бірте иірімге тартып бара жатқан үрейлі ой ыдырамады. Тұтқын күйшіні тірілей көмбегенде не болар еді?

Жөнейіт тағы да аударылып түсті. Иә, сонда не болар еді? Бұл жұрттың бәрінің күйші тұтқынға көңілі кетіп қалғанын көрді. Ендеше, соны көре тұра мынадай қатыгездікке неге барды? Байғұс күйшінің жазығы қанша? Аннадүрдінің айтуынша Дәулет ана жылы адайға барғанда осы күйшімен күй тартысыпты. Ылғи тең түсе берген екі күйшіні: «Екеуіңнің өнерлеріңе де сөз жоқ екен. Шын жүйрікке дара шапқаннан, қатар шауып, намыс қоздырар бәсекесі болған жақсы»,— деп бір ақылгөй ақсақал әрі қарай сайыстырмай қойыпты. Дәулеттен айрылып, бұған не беттерімен көрінерін біле алмай келе жатқан қол, айдалада өзімен-өзі ат үстінде жүрген аңшыны көреді. Ана жылы Дәулетке еріп адай барған бір жігіт күйшіні тани кетеді. Ол жасақ басына күйші қазақты Дәулеттің құны қып әкетейік деп ақыл салыпты. Әттең сол жолсыз жасаққа күйші емес, адайдың аспанға түкірген көп адуын батырларының біреуі іліксейші. Онда ол неменің етін турап итке тастаса да, тап осындай тынышы кетер ме еді, қайта төбесі көкке жетіп рақаттанар еді ғой. Кегі түпкілікті қайтпаса да, әйтеуір бір ашуы өтелер еді. Өңшең маубас құн қылып күйшіні өңгеріп келді. Жөнейіт қолына түскен тұтқынды аман-есен еліне қайтарып жіберсе, жұрт аяушылығы деп емес, тұқым-теберінен түгел айрылған кәрі батырдың жаугершіліктен жүрегі әбден шайлыққан екен деп ұғады. Қас-дұшпаны мұның найзасы біржола құлады деп қуанады. Жоқ, бұл қара қанын қасыққа құйып ұрттамай кегі қайтпайтын ата жауына Жөнейіттің әлі тірі екенін, насырын қасыған дұшпанға әлі де есесін жібермейтінін білдіру керек. Сонау жер түбінде күллі осы аймаққа үрей шашып дүбірлеп жатқан Дүйімқараның өзін сайысқа шақырады. Бұл жаңғыз Жөнейіттің намысы емес, ата түрікменнің түгел намысы. Қоңырат пен Бесқаладан ақ жүгері іздеп қалашы шығып, айдау жолдың бойында

әрлі-берлі шұбырып жататын қаңғыбас қазақтың бірі болмаса біреуі атақты күйшісін тірі болса тірілей, өлі болса өлігін әйтеуір бір көрер. Елдік намыстарына тиетін масқара хабар Дүйімқараға қалай да жетеді. Дүйімқара аспандаған ақылсыз тасыр болмай, шын батыр болса, талағында биті, көкірегінде қыжылы бар азамат болса, бұл қорлыққа шыдай алмас.

Қол жиып Дүйімқара келсе, қорқатын Жөнейіт пе! Тап осы жолы аруақ қолдап ата жауының кеңірдегін шайнап, қанын қылғытса, бұл тірліктегі қалған тілегі түгел орындалар еді. Қыршын кеткен боздақтарының, адуын болса да кіндіктес туысы Көкбөрінің, шілдің тезегіндей быт-шыт тозып бара жатқан елінің кегін бір қайтарар еді. Құдай ол тілегіне жеткізбесе, балауса күйінде ораққа түскен үш боздағынан жаны артық па, өледі де қалады. Артындағы дүйім ел түгел құрығанша көкірек қыжылдатып намыс қоздырар кек тастап кетеді. Кешегі күйшіден кейінгі жұртты мүлгіген момындыққа, бітімге азғырмай, аруаққа, намысқа шақырып өледі. Асқар таудай айдыны бұл жығылса, түрікменнен туған еркек кіндік ата дұшпанның шаңырағын ақыры бір ортасынан түсірмей, сірә, тыным таба қоймас? Бұл осындай қаттылық істеп, қайрат шақырмаса мынау әншейін бөрік арқалаған өңшең маубастың найзаны тастап қауға ұстап, қой соңында қаңғырып кететін түрі бар. Жоқ, Жөнейіт, сенікі дұрыс. Байғұс күйшіні құдайы оң қараған жан болса, не Хиуаға, не Қоңыратқа базар шегіп бара жатқан біреу тап болып, құтқарып алған шығар. Ал енді маңдайынан сор арылмаған бір бейбақ болып өліп кетсе, обалына бұл қалатын не жөні бар? Ол Көкбөріден, Қылыштан, Алпаны мен Дәулетінен артық па? Обалы өз елінің көп есеріне. Жоқ, Жөнейіт, бір пендені аяймын деп, бүкіл бір елдің өлісінің аруағын, тірісінің намысын таптатпа! Аюдай ақырған айбынды атыңа кір келтірме. Бұның дұрыс болған. Қас-дұшпанға иінің түсіп, еңсеңді жібере берсең, сездірмей сорып, білдірмей қылғытатын асқазанына әбден жайлы жылы-жұмсақ қылып алады. Анда-санда өңешіне көлденен тұрып алатын өзіндей сойқан сояуы болмаса, ата жауың еліңді бір араны ашылғанда түгел жұтып жіберуі де мүмкін ғой.

Жөнейіт жаңа ғана жүрегі атша тулап, шекесі дыңылдап, жүйкесінің бәрі шарт үзілердей шиыршық

атып жатыр еді. Енді бәрі де тынши қалыпты. Бәрі де әлгі пәтуасына бас изегендей. Манадан бері кірпігін тіреп-тіреп тұра қалған көп тіреу де құлапты.

Ояуында көңілін паршалап жан жүйесіне уша сіңіп қалған ойран ой ұйықтаған соң да мазалады. Көзі ілініп кетсе, аяғының астында жыланша ирелеңдеп қу томар жатқан, қарсы алдыңнан шабынған буыршындай кеудеңнен қағып, алапат бұталар аңдаған қара түлей келеді. Жанынан қоян екені, қарсақ екені белгісіз әлдебір аң зулап өтеді. Бұл бұта-бұтаның ара-арасымен ептеп басып ілгері жылжиды. Аңадайдан аранын ашып аңдап тұратын бұталар қасынан өткенде жабыса кетпейді, жай әншейін жеңінен сипап қалады. Міне, ну түлейдің де шегіне жетті. Сусыған құм топыраққа аяғы батып-шығып, батып-шығып әзер аттайды. Түлейдің жиегіндегі кебіртiк қара қырбық жеткізбей қойды. Сол кебір қырбыққа иек артса, арғы жағы айдау жол. Кенет көк желкесінен дүсір шыққандай болды. Түлейдің шетіндегі оқшау бұтаға бұға қалды. Жүрегі дүрсiлдеп алып-ұшып барады. Таң атқалы бұның соңында аңдушы келе жатқан-ау. Мана ауылдан бұл қайда бара жатыр деп ере шыққан болды ғой. Ол бұның мұнда неге келгенін біліп қойса, ертең соңына еретін көп жасағына не айтпақ? Өзі жазалаған тұтқынды өз қолымен босатқанын олар не дейді? Дұшпандары бұл қорықты деп табалап жүрмей ме? Құлағын тігеді-ақ, ештеңе естілмейді. Оқшау қараңдап тұрған да ештеңе жоқ сияқты. Бұтаның тасасынан шықты. Кебір қырбық ернекке де ілікті. Айлы түнде ақсия жарқырап айдақ жол жатыр. Әне бір болар-болмас қарауытатын күйші тұтқынның басы ғой. Әлі ешкім көріп, ешкім тиіспеген болды. Жүрегі тағы да елегізе соқты. Әне бойының бәрі жидіп, буын-буыны босап бара жатқандай. Бұл не қуаныш па? Неге қуанады? Бәрібір босата алмайды. Сонау жер түбінен іздеп келіп, бостанға шығарып кете алмайтын болған соң, қасына не деп барады. Әйтеуір, әлі тірі екен. Сүйек-сүйегінің бәрі еріп, тізерлеп отыра кетті. Ай астында қылтиып жалғыз бас қарауытады. Сыңайы, күн ұзаққа маңайдан жол бойынан әрлі-берлі өтіп жататын кездейсоқ жолаушы көріне ме деп көзі талғанша қарай-қарай күдері үзілген соң, қалғып кеткен тәрізді. Әйтпесе, қара түлейдің ішінен қараңдап шығып келе жатқан мұны неғып көрмейді. Маңына жақындап барса қайтер еді... Оянып кетіп, танып

қойса не демекші? Түні бойы қасында болып, таң ата қалың түлейге еніп кетсе, күнде ымырт жабыла жанына келіп, түнді бірге өткізсе, қашан өткінші қазақтар көріп құтқарып алғанша айдалада, жапан түздің ит-құсынан қорғап маңында жүре тұрса не етер еді? Көп болса үш күн кетер. Сол үш күннің бойында мына жолдан ақыр біреу өтпес дейсің бе? Ауыл: «Қайда жоғалып кеттің?»—десе: «Аң ауладым»,— дер. Бұл тұтқынның жер бетіне әзер қылтиып шығып тұрған басына аяғының ұшынан басып жақындап келеді. Бұның тықырын естіп шошып кетіп, бейуақытта айдалада жаяу-жалпылап жүрген бұл неғылған адам деп жүрегі жарылып кетсе қайтпек? Кілт тоқтай қалды. Қылтиып тұрған бас қимылдаған сияқты. Таң атқалы бұны көріп, қасыма қашан келеді деп күтіп тұрған болды-ау. Бұл асыға басып жақындай түсті. Мынау кім? Күйші ме? Ұқсамайтын тәрізді... Жоқ, мынау күйші емес... Жаным-ау... Мынау Дәулет пе? Бұл қайдан жүр? Аңтарылып тұрып қалды. Баласы жүзін қырын сап, бұған қарамайды. Жөнейіт баласын жер астынан қазып алғысы кеп, қос қолдап тырналай бастады. Топырағы тіпті жұмсақ. Мамықтай үлбіреп тұр. Бірақ қолына ілікпейді. Қанша тырналаса да өнер емес. Дәулет бұған көзін де салмай, қырын бұрылып, ай астындағы алыс көкжиекке қадалып апты. Жөнейіт жер тырналағанын қоя қойды. Көкірегі толып, аузын аша алар емес. Көзінің алды жыбырлап, шарасы жасқа толды. Көмейіне кептетіле тұрып алған қатты түйін ағытылып кетті. «Қарғам-ау, неге үндемейсің?» Өзінің әлем-тапырық даусынан өзі оянып, көзін ашып алды. Үйдің ішіне таң сәрінің сұйқылт көгіс жарығы жайылыпты. Үйдің киізі, кереге, жиһаз — бәрі де күлден қазып алғандай боп-боз, бұлдырап тұр. Қос шеңгелмен төсіндегі мамық көрпені мытып ұстап апты. Жөнейіт қапелімде, бұның өңі екенін, түсі екенін біле алмады; әрі-бері солай жатты да ішінен қалимасын қайырды. Үй сыртында бота ыңырсыды. Сауын түйе буындары сытырлап орнынан түрегелді. Кемпірі сыртқа шығып кеткен екен.

Ештеңені ойына алғысы келмей түндік астынан еміс-еміс көрінетін шаңырақтың қарына қарап біраз жатты. Сосын жадына жаңағы түсі түсті. Бұл кеше қара жерге өз қолынан көміп кеткен тұтқынды түсінде өзі құтқармақ болып аласұрып жүр. Түс тұлкінің боғы деген

осы екен ғой. Егер Жөнейіт түсінде емес, өңінде осылай аласұрар болса, жұрт оны жынданған дер еді.

Содан бері ол өң мен түстің ортасындай есірік бір халде. Сарылған күндер өтіп болмайды. Осыдан бірер ай ғана бұрын Жөнейіт қай айдың қашан өтіп кеткенін де білмеуші еді. Енді, міне, ін түбіндегі қарсақтай үйіне тығылып жатып алған соң, таңның атқаны мен күннің батқанын баққаннан басқа кәсібі жоқ. Бұрын ол зулап өтіп жатқан опыр-топыр күндерді барып-қайтқан жорығымен, не осы елдің бір дыр-думанымен, не үйіне келіп-кеткен сыйлы меймандармен межелеуші еді. Енді олардың бірі де жоқ. Үйден екі елі аттап шықпай салулы төсекте сарғайып жатқан кісіге күннің бәрі бір өңкей. Бәрі де бір селт еткізері жоқ сартап сарылған күндер. Енді ол мынау бедерсіз біркелкі күндердің қайсысын меже тұтарын да білмейді. Қазір ол уақытты өңіндегімен емес, түсіндегімен өлшейді. Бұрын: «Анада Мәмбетпана келіп-кеткеннен екі күн кейін» не «Адайға жорыққа аттанарымнан екі күн шамасы бұрын» деп есеп қайырса, енді: «Анада түсімде күйшімен айтысып жүретін күні» не «бірдеңеге көңілім босап, күйшіге арыз айтып жүретін күнімнің ертеңіне», — деп есеп қайырады.

Жөнейіттің бүгінде, шынында да, өңінен түсі артық. Бұны бүкіл осы өңір түгел ұмытып кеткендей. Баяғы қауқылдаған көп қошаметші де, қасы мен қабағына қараған қара құрым қол да жоқ. Бұл жүрген жерде қаздай тізіліп жүретін қалың нөкерінің қазір қайда шашырап кеткенін өзі де білмейді. Артына ақырғы рет күйшіні жазалауға барғанда ғана жасақ еріпті. Атқа мінген қырық жігіт бұның айтқанын қалт еткізбей орындады. Байғұс күйшіні көзін жаутандатып тірілей көміп жатқанда да ешкім қыңқ демеді. Бұл жігіттердің топырақты қалай тастағанына дейін көз айырмай қарап тұрды. Бәрі да баппен қимылдайды. Бәрінің жүзі де бап-байсалды. Атқа да үнсіз қонысты. Жол бойында да ешкім тырс үндемеді. Ауылға үнсіз келіп, үнсіз тарасты. Содан қайтып сол жігіттердің ешқайсысын көрген емес.

Көршілер де тыныш. Баяғыдай бірі түсіп, бірі аттанып жатқан көп дүсір жоқ. Келінің дүңкілі балғаның тықылы сияқты күлді-көмеш күн көріс күйбеңнің үні. Көрші үйлерден кеу-кеу әңгіме естілсе де, бұған жұрт қотыр ешкі мен жоғалып кеткен түйенің жайын сөз қылып жатқандай боп көрінеді.

Соны ойлайды да мына тіршіліктен түпкілікті суынып, төңірегiнiң үн-дыбысынан да құлағын қашырып, өз ойымен өзі боп тұйықталып алады. Мынау жарық жалғанда қалған жалғыз мұңдасы — анада өзі көміп кеткен өлі-тірісі белгісіз күйші тұтқын ғана. Ояу отырғанда ол жайында да дұрыстап ойлай алмайды. Көрші-қолаңның көп көз, көп құлағы осының ойын аңдып отырғандай, өзінен өзі қуыстанып, басқа бір атымен бейтарап жайларды қиялдағысы келеді. Бірақ мына дүниеде содан басқа ойлайтыны да қалмапты. Түсінде тұтқынды құтқарғысы кеп жаны ашып, аяп жүрсе, оянған соң ол дәмесінен өзі ұялады. Мынау андаған аңдушы көздерге алжасқан боп көрінгісі келмейді. Түсінде шешілген қол өңінде байланған бір далбаса хал. Өңінде ойлай алмағанды түсінде ойлайды. Өңінде айта алмағанды түсінде айтып жүреді. Кейде мынау тым күбірсіп-күңірсіп кеткен тыныш тірлікке ыза боп, жұрттың тым бос белбеуленіп кеткеніне күйініп күйшіге шағынып жүретіні бар. Күйші мұның әңгімесін бар ыждаһатымен тыңдап алады да, күлімсіреп: «Мен не дейін, анадағы күйімді тыңдамап па едің?»— дейді. Кейде бұл күйшімен дауласып та қалады. Ел намысын қолдан беретін, тізгінін кез келген тентекке ұстатып, тағдырын тәлкекке айналдыратын ынжық тобыр боп кете ме деген күдігін айтады. Күйші күлімсірейді де, үндемейді. Ол мұның қазір ойлап жүргенін баяғыда ойлап қойғандай, мұның қазір ашынып жүргенінен баяғыда торығып болғандай. Мұнарлы көкжиекке мұңдана қарап тұрады-тұрады да: «Сабырсыз ерді орынсыз дәме болдыртады, сабырлы ерді орындалмайтын арман болдыртады»,— дейді.

Жөнейіт ұйқыдан сүлдері құрып, қалжырап оянады. Көзін ашып алған соң жаңа ғана көкірегін қыжылдатқан ашу мен ыза да, күдік пен ой да жым-жылас жоғалып, елсіз түзде бір өзі тентіреп қалғандай құлазып сала береді. Ондай сәттерде қайдағы бір бықпырт тобырдың бейпіл сыпсыңынан сескеніп, бейшара күйшіні баяғыда босатып жібермегеніне өкінеді. Күйшінің артынан кек қуып келмей, тым-тырыс жатып алған Дүйімқараға ызаланады. Әр неменің басын бір шалып, қайдағы-жайдағыны ойлап әбден қалжырап ұйықтайтын ол түсінде де күйшіні көргенше асығып, қара түлейдің шетіне шыға алмай ыза боп, күйші әлі тірі ме екен, жоқ

әлде тұз тағыларының біріне жем боп кетті ме деп қатты қорқып жүреді.

Анау бір күні түсінен шошып оянып, кешке дейін ес жия алмай қойды. Қара түлейден шыға келсе — күйшіге бір көк шулан бөрі тісін ақситып, желкесін күдірейтіп тап-тап беріп тұр. Көре сала мылтығын оқтап еді. Күйші: «Атпа! Оны атқанша мені ат!»— деп шыңғырды. Бөрі мұны көріп безе жөнелді. Күйші томсырайып қабағын ашпай қойды. Бұл өзінің амалсыз осылай еткенін, Дүйімқараның намысына тигісі келгенін, қарғыс атқыр Дүйімқараның табан серіппей жатып алғанын айтып, жік-жапар болса да, ол шырай бермеді. Қара жерге қаққан қазықтай шаншылып қақшиып тұру әбден жүйкесіне тиіп қажытыпты. Жөнейіттің де көкірегі сыздап кетті. Енді ол мынау жарық жалғандағы жаңғыз мұңдасынан да айрылды. Күні кеше намыс қуған, кек қуған еңіреген ермін деп ойлаушы еді, «кек», «намыс» деп босқа лепіріп жазықсызға тырнағы, нақаққа найзасы батқан желбуаз жендетке айналғанын сол күні ғана сезіп, жүдеп қалды.

Жөнейіт бір күннің ішінде жақ сүйегі салдырап, сылынып шықты. Буын-буынын діріл алып, қолы қалтырайтынды шығарды. Кейде қараптан қарап отырып өзімен-өзі күбірлеп сөйлеседі. Ұйқыдан шошып оянғанда да сөйлеп оянатын болып жүр. Қазір ұйықтасам түсімде күйшінің өлгенін көремін деп, түнімен көз ілмей бақырайып жатады да қояды.

Әулие бұған не нышан байқатар екен деп Темірбабаның басына барып еді. Мынау лайсаңда атағы жер жарған әулиенің өзі жүні жығылып, ықтап кеткендей көрінді.

Бүгін де сырттағы сытыр-сытыр жаңбыр үніне құлағын тосып жатты да қойды. Бұлыңғыр таңның көмескі жарығы үй ішін әбден жайлап, айнала бозарып анық көріне бастағанда барып, түні бойы шиыршық атып шыққан кәрі жүйке бір сәт қалжырап, көзі ілініп кетті. Түсіне тағы да қара түлей, оның аттаған адымыңды кері кетіретін сусыма құмы кірді. Күндегісінен де көбірек алқынып, ақ тер, көк тер боп ілгері тырмысады. Құм таусылып кебірге ілікті. Кешелі бергі жібіскі жауыннан о да әбден миы шығып езіліпті. Аяғын алдыртар емес. Сонда да тайып жығылып, тайып жығылып өрге тырмысады. Бауыры, екі алақаны, екі тізесі — бәрі

батпақ. Сонда да айдау жолға жеткенше асық. Уһ! Ақыры шықты-ау! Алқынған жүрегі атша тулайды. Айдау жолға беттеді. Жол бойынан қарауытқан ештеңе көрінбеді. Күйшінің көмілген жері мына бір тұс сияқты еді. Алдынан күн жеп қуарып қалған қу бас тап болды. Қу бас, екі көзі шүңірейіп, тісі ақсиып асығып-аптығып келе жатқан бұны табалап тұрғандай. Бұл кілт кідірді. Көзін айыра алар емес. Тісі ақсиып қу бас жатыр. Айналасын әлдеқандай бір аю тырнақтар аямай тырналапты. Жан-жаққа баттиған-баттиған іздер тарапты. Бұл қапелімде ақылына келе алар емес. Тісі ақсиып, табалай қарап қалған қу басқа жүзі шыдамай көзін төмен түсіріп еді, қу бас жатқан жер үңірейіп қалыпты. Сол үңірейген қара үңгірден қабырға ма, омыртқа ма — әлдебір сүйектер қылтияды. Мынау күйшінің сүйегі болды ғой. Күйшіге тұздің аңы жабылып, айналасын ашып кетіпті. Есі енді кірді. Ілгері аттарын да, кейін шегінерін де білмей тұрып қалды. Терістіктің салқын желі омырауын жалап, шапанының етегімен ойнайды. Мынау тағы тұздің жел екеш желіне дейін ашқарақтанып қойны-қонышыңды ақтарып, жалаң-жалаң етеді. Жөнейіт тағы да қу басқа қарады. Сол баяғы тісі ақсиып табалай күлген қалпы. Күндегідей батыл етіп қасына бара алмады. Мынау ырсиған бастың күйшімен еш байланысы, түк қатысы жоқтай. Жоқ, мұның жер түбінен іздеп келгені бұл емес. Бұған күйші керек. «Ә, солай ма еді?» дегендей қу бас бұған шүңірейе қарайды. «Ендеше, сол күйшінің басын жұтқан өзің емес пе?» — деп тісін ақситып, сақ-сақ күледі. Жөнейіт мынау сұмдық елес айықсын деп көзін жұмып алды. Құлағына күңіренген үн келді; сол бір үн сай-сүйегін сырқыратып, жан-жағынан қаумалап қоршап келеді. Азынаған айдала. Қу бастың астындағы ашылып қалған тесікке жел кіріп, әлдеқандай ызың шығады. Күйші мынау ызғыған желге шыдап тұра алмай, жер астына кіріп кетіп, күңіреніп жатқандай.

Жөнейіт қу бастан сырт айналып қаша жөнелді. Әлгі бір күңіренген үн өкшелеп қуып келеді.

Жөнейіт көрпесін серпіп тастап, орнынан атып тұрды да, құлағын қос қолымен басып алып есікке қарай тұра қашты. Дауысы да шығып кетті. Әлгі бір ыңыранып шыққан әуез қалар емес. Әлденеге сүрініп құлап түсті. Маңдайы бір қатты нәрсеге тиді. Көкірегінен әлдене жерге домалап кеткендей болды.

Жөнейіттің таң ата көзі ілініп кеткен соң, кемпірі ұршық созып, әңгімелесіп отырайын деп Аннадүрдінің үйіне кіріп еді. Аннадүрді баласына дутар тартқызып отыр екен. Құрбан соңғы кезде Дәулеттің дутарын өзі иемденіп, біраз күйдің басын шалып қалыпты. Әсіресе осы бір күйге құмар. Қолына дутар ұстаса болды, ең алдымен анада Жөнейіттің үйінің күн жағында, үй сыртында тұрып естіген адай күйшінің әуезін дыңылдатады. Бүгін де таң атар-атпастан дутарға жармасып, әкесіне күй тартып бермек еді. Жөнейіттің оқыс даусы шықты. Жұрт орнынан тұра-тұра есікке ұмтылды. Кіріп келсе — табалдырыққа басын сүйеп Жөнейіт жатыр. Аннадүрді иығынан қусырып ұстап көтеріп алып еді, былқ-сылқ, әлдеқашан жүріп кетіпті.

VIII

Сырым сұлқ отырып қалды. Құрбан ақсақал дутарын шатырдың тіреу ағашына іліп, әлдеқашан сыртқа шығып кетіпті. Ол жаңағы күй мен көз алдынан өткен көп елестің әсерінен әлі айыға алмай отыр. Күн жеп тастаған кенеп пен таң атқалы өзі тартқан темекінің күңірсік иісін енді сезді. Басын көтеріп, айналаға құлақ түрді. Мана көрші шатырда дуылдасып карта соғып жатқандардың даусы шықпайды. Шамасы, олар жұмысқа шығар алдында ұйқы соғып жатса керек. Құрбан қарияның күйін тыңдаған жалғыз бұл ғана болды. Ыстық өтіп қапырықтанып кеткен кенеп шатырдан бой сергіткелі сыртқа шықты. Күннің әлі ыстығы қайта қоймапты. Аяғының астындағы ақ ұнтақ май топырақ күл өңденіп көгіс көрінеді. Керіліп-созылып, делсал тартқан бойын жазды. Құрбан ақсақал әлдеқашан намазын оқып болып, шатырдың көлеңкесінде машинаға май құйып жатқан шофер жігітке қарап отыр. Әлі ұйқысы тарамаған шофер жігіт аяғын теңселе басады. Шала ұйқыдан беті күп боп ісіп кетіпті, жағына ойлы-қырлы жердің бұдыры батып, ала шабырланып қалыпты. Машинаға май құйып болып Құрбан ақсақалдың қасына көлеңкеге кеп, темекі тартып тұр.

Сырым да көлеңкеге беттеді; дел-сал бойын сергіткелі темекі сұрады. Шофер жігіт май-май шалбарының қалта-

сынан есі кеткенше мыжылған «Севердің» қорабын шығарды. Ішінде белі шойырылған бір тал қалған екен.

— Темекі де таусылыпты,— деді ұсынып жатып.

Кенет терістік жаққа көзі түсіп қуанып кетті.

— О, жақсы болды, барып темекі алайын!

Терістік көкжиекте манадан бері төбелерімен көк тіреп тұрған көп қарайған машиналар екен. Арылдап-гүрілдеп келіп қалыпты. Көшпелі бұрғылау станоктары тиелген ауыр «Маздардың» ыңыранған үндерін ыстық тұншықтырып, еміс-еміс естіледі. Ту даланың ақ шаңын аспанға көтеріп келеді.

— Разведка ғой,— дейді ұйқысынан оянып, қастарына енді келген екінші жігіт, қолын топыраққа ысқылап жатып.— Машина деп осы жарықтықтарды айт. Бұл сабаздар сәл бірдеңе болса көкірегі сырылдап тұрып алатын мына біздің «газиктер» емес. Күн жаумақ түгілі қан жауса да, сартытып тарта береді. Көрерсің, бұлар осы Қақпақтыдан да мұнай табады!

Ажылдап-гүжілдеп өтіп жатқан ауыр машиналардың айдаладағы геодезистер қосымен де, жолдың жиегінде қолын бұлғалап тұрған темекіші жігітпен де ісі болған жоқ. Ақ тозаң шаңға тұншықтырып өтіп жатыр. Жарқырап тұрған күннің көзі де қою шаңға малтығып көрінбей қалды. Ажылдаған үн. Аспанға айналған аппақ шаң. Күнге тотығып, әбден қарайып кеткен біреулер қабинадан тісі ақсиып күле қарап, жүн-жүн білектерін созып бірдеңе дейді. Ажылдаған үн құлағыңды жарып барады. Қою шаң тынысыңды бітеп, тұншықтыра түсті. Машиналар топырақ боратып өтіп жатыр, өтіп жатыр. Қара жердің қабырғасын майыстыратындай ауыр доңғалақтар арбандап әлдеқайда асыға жылжиды. Бұлардың қосы да, май-май машина да, май құйылған темір күбілер де, ұйқыларынан шошып оянған жігіттер де желімдей жабысқан қою шуда шаңның астында қалды. Төңірек көзге түртсең көрінбейтін лайсаң.

Сырым құлағы тұнып тұра берді. Қасындағы жігіттер абыр-жабыр бірдеңе дейді. Қапталдан құйындатып өтіп жатқан құдіретті әуен шала ұйқы кісілердің қарлығып шыққан жарқыншақ дауыстарын аямай таптап жатқандай. Ақсиған тістер мен жыбырлаған еріндер көрінгенмен ештеңе естілмейді.

Бір сәт қою шаңның арасы ашылды, түйдек-түйдек ажыл-гүжіл бірте-бірте алыстай түсті. Қалың тізбектің

артында оқшау келе жатқан су таситын машина жол бойында қолын көтеріп жүгіріп жүрген темекіші жігітті тұмсығымен сүзе тоқтады. Кабинадан ақ сары шашты ашаң кісі жерге қарғып түсті. Көзіндегі қара көзілдірігін алып, жол тосқан жігіттің қолын қысты. Сосын оған әлдене деп тіл қатты. Мойнындағы былғары планшетінен карта суырып, жігіттен жер сұрап еді. Жігіт картаға өңмеңдей төнгенмен ыю-қию сызықтар мен бытысқан көп нүктеден ештеңе ажырата алмай, басын қайта көтеріп алып, көкжиекке қарай қолын ербеңдетіп, сампылдап соғып тұр.

Ашаң сары қара көзілдірігін қайта киді. Жол сілтеуші жігіттің қолын қысып машинасына отырғалы жатыр еді, анау қанжығасына жабыса кетті. Ашаң сары кабинадағы шоферға қолын созып, бірдеңе алып темекіші жігітке ұстатты.

Машина жүріп кетті. Темекіші жігіт соңынан қолын бұлғап қала берді. Машина анадай жерге ұзап кеткен соң барып қосқа беттеді. Екі езуі екі құлағында. Қолында төрт-бес махоркасы бар.

Аспанға айналған қою шаң ашылды. Айналада селдір тозаң ғана қалды. Күннің көзі қайта көрінді. Ауыр машиналардың ащы ажылы да бәсеңдей түсті. Жігіттер жұмысқа алып шығатын құралдарын жайғастырып болып, жұмыс алдында тағы бір шайланып алу үшін қостың қақ ортасындағы үлкен шатырға кірді.

Сырым көлеңкеде тұрып қалды. Далаға қайтадан тылсым тыныштық орнады. Үйдегі жігіттердің кеу-кеу дыбысы енді анық естіледі. Олар әлденені айтып мәз-мейрам боп жатыр. Сырым манағы бір саздың әсерінен әлі түгел айығып болған жоқ-ты. Көзі боталап көкжиекке қарап еді, қайтадан сағымға араласып қарауытып тұрған машиналарды көрді. Өздері, шынында да, алыстан найзасымен көк тірегген қалың қолға ұқсайды екен.

БӘСЕКЕ

I

Қыз өссе қырсық көбейеді деген рас екен. Әйтпесе, тап бүгінде Балпан байдың мұрты қисаятын жөні бар ма?! Құла сағым көп жылқының алды суды Шіліктіден ішкенде, арты сонау алты көштік Тасқайнарға жаңа құлап, аспан астын ақ шаң қылып жатысы анау. Қойдың саны қазір қаншаға жеткенінен өзі де бейхабар. Әйтеуір, жабағы жүн қырыққанда саудагер Шүрен күніне он арбадан қалаға жөнелтіп тұрып, жарты ай дегенде зорға тауысты. Көшен ақын Балпан байдың көшкен жұртында әр бұтаның түбінде бір-бір түйе ұмыт қалады деп жырлап жүр.

Құдайға шүкір, әкімдермен де қабағы оң: ауыздарын майлап-майлап қысы-жазы бірдей қапырық ұзын қапыдан құтылып, мынау жарыса аққан екі өзеннің алқабын түгел бір өзіне қаратты. Басына қыстайды, аяғына жайлайды, екі ортадағы елу көштік ен дала мұның өрісі. Осы анада жаз басында ғана соғып кеткен ақ патшаның ұлығы астындағы көк арбаның тертесін жерге кіргізіп жіберетіндей маңғазданып келіп еді, қоңыр марқалардың зауза айындағы туырылған уыз еті мен жарықтық қымыздың жібітпейтін пейілі бар ма! Әлгі сабазың кетерінде бұны қалыңдығынан бетер аймалап, қайта-қайта құшып зорға қоштасты. Балпекеннің де білмейтінін ит жесін – ұлықты шығарып салындар деп артына алты жігіт ертіп, елдің шетінен екі жүз ісекті айдап апарып, қалтасына ақша қып салып беріндер деді. Баласын үй ішіне қант-шай әкел деп қалаға жұмсап, екі арбаны аузы-мұрнына шыққанша өңештен өтетіндердің ең бір жылы-жұмсағынан сықады. Ол ұлық үйіне Шіліктің бойынан қызырға жолыққандай қызара бөртіп, асып-тасып барғанда бәйбішесінің алдынан марқаның ақ

уыз құйрығын асып отырғанын көреді. Сосын ол көкесінің атын ұмытса ұмытар, тап Балпанды ұмыта алмас. Бұдан былай о бәлемнің қарыны шұрқыраса да, Балпан деп шұрқырайтын шығар.

Патшағардан бір сескеніп, секем алған жері – алдында ғана берген қымызыңды ішінде тышқан жүргендей үрке қарап, үпіріп ішіп отырып, есіктен Ажар кіріп келгенде жирен мұрты жыбырлап, көзі күлімдеп, құдайы берді де қалды. Аузына келгенді оттап, былдырықтап мәз-мейрам болды. Балпан бай оның тіліне түсінбесе де, бұл нәлет ас қайырып бата қылып отыр дейсің бе, қызыма қызығып отырған шығар деп ойлады. Алдында ғана оқтау жұтқандай илікпей отырған ұлық табан астынан жадырап сала берді. Қолына иттің басын ұстатсаң да көрер емес, екі көзі Ажарда. Балпан қызы құрғырыңның көзін құрт деп бәйбішесіне ымдады. Қашаннан Балпан байдың қасы мен қабағына қарап қалған бәйбішесі Ажарды апарып, Өтегеннің отауына кіргізіп, ұлық кеткенше көрінбе деп қамап қойды. Ұлық сосын шақшасын ұмытқан насыбайшыдай әлденеге есеңгіреп, назары сынып қалды. Балпан бай бұ патшағар жаңағы қызды тауып әкел деп бақырып-шақыра ма деп жаман қорқып еді, айналайын, олар біздің мына өз атқа мінерлеріміздей қыз көрсе, құлқыны құрып, босағанды мойнына іліп жүрмейді екен, етке тойып ап, қымызға қанып алып, торсиып жатты да қойды.

Балпан бай сонау бала күнінен әй-шәйсіз отасып келе жатқан бәйбішесіне со күні қатты ренжіді, қыздың қырсық екеніне де сонда көзі жетті. Бақса, сұлу қызы бар кісі де астына ұрлықтан түскен ат мінген адамдай боп шықты. Өз-өзіңнен қуыстанып, жұрттың жүзіне телміріп, екі көзің тостағандай болған бұ не дәурен! Ана Можан байдай жылына бір ұлдан табатын кең құрсақ, кебеже қарын қатын алғанда, малың бақташысыз, дәулетің мұрагерсіз, шаңырағың иесіз қалады деп қорықпай, жағаң жайлау, омырауың төскей, төрт жағың төрт құбыла боп отырмас па едің. Можанның қайын енесі пақыр да ұлды көп тапқан кісі еді, үйіне қашан барсаң да жан-жағыңнан бұзаушық бас қара бала толып жүретін; қашан барсаң да түбегі қаңсып, жөргек сасып отыратын. Асылы, әйел алсаң анасына қара, жолдас ертсең әкесіне қара дегенде баяғы шалдар қымыз ішіп, қызара бөртіп, шалықтап отырып емес, бастарына бірдеңе мықтап тиген соң айтқан болды ғой. Әй, аруағыңнан айналайын

ата-баба, мал бағып, мақал шығарудан басқаны білмеген сендердің айтқандарыңды түгел орындап жүрсек те, басымыз бүйтіп айналмас еді-ау. Ести тұра ұқпай, ойымызда сайрап тұрса да ұмытып кетіп, құдай атады ғой бізді.

Әкесі марқұм бұл он беске ілігер-ілікпесте үйінен су шыққандай ел айнала далақтап шапқылады да жүрді. Бір күні үйдің іргесіне дейін шауып келіп, атынан түсті де, қамшысын іліп жатып, қақ төрде жататын қызыл тазыны көрмей, қарнын басып кетіп қаңсылатып, бүкіл ауылды азан-қазан қылды. Сасқанынан бұндайда шаңқылдап боқтайтын әдетін де ұмытып, әпірейіп тұрды да қалды. Қайың тазы қашан қаңсылағанын қойғанша әкесі байғұс аңырып, аузына сөз түспеді. Тазы әрі-бері тызалақтап безіп жүрді де, ақыры үйдің артындағы үюлі жүктің көлеңкесіне тығылып тыншыды. Әкесі төрде сілейіп әлі тұр. Кемпірі: «Оу, сен сабазға не болған?» – деп еді, сонда барып тіл бітті. «Е, қатын, Қыдырбайға құда түстім, ырзық дарыған үй еді, қызын беретін болды», – деді. Әкесі байғұс өзі әйел алғанда да тап бүйтіп қуанбаған шығар. Есіктің алдында жападан-жалғыз асық иіріп ойнап отырған бұны шақырды. «Әй, жаман, жасық, доңыз неме, қатын аласың ба?» – деп сұрады. Бұл да әкесінің сөзінің ыңғайына қарап, «жасық, доңыз» атанғанша, қатын алып, құлағымды тыншытайын деген болу керек:

«Алам!» – деді. Бұл Маржан сүйтіп түсірген бәйбішесі ғой. Обалы не керек, пақырдың ырзығы десе дегендей екен. Ол осы үйдің есігінен аттағалы бұл ауыл бір жұтап көрген емес. Ана жылы соңғы баласының үстінде қиналғанда арғы түбі түрікменнен келген сауса бұлақ қызыл мая ғана табан астынан іші тасырайып жарылып өлді. Содан басқа Маржан ұстаған ыдыс-аяқтың сынса сынғаны бар шығар, оған біткен мал мен баста шығын жоқ. Бұрындары ырғалып-жырғалып жұрттың ең соңында қалатын бұл ауылдың көші ол келгелі елдің ең алдымен аттанатын болды. Ұстаса үйі сәнді, пісірсе асы тәтті. Маржандай әйел кемде-кем. Құдайға шүкір, артындағы дәулетке, төбесіндегі қара шаңыраққа ие бар. Маржан біраз жыл бала көтермей торықтырып барып, Өтегенді туды, араға бір-ақ жыл салып, Ажарға жүкті болды. Екі баласының да қол-аяғы балғадай, батпанақтай-батпанақтай. Жұрт шіркіннің көзі жайына қарап жүре ме, әсіресе, кемпір жағы:

«Алла-ай, осы келіннің тапқан баласы-ай!» – деп ауыздарының суы құритын еді. Енді, міне, Ажардың өзі он сегізге кетіп барады, содан соң Маржан бір рет құрсақ көтерді де, қазан асып жүргенде ошақтың бұтына оратылған жыланнан шошып түсік тастады. Сосын қайтып етегі қанамады. Балпан бай ішінен осыған жұрты құрғырдың көзі тиген жоқ па деп те ойлайды. Оған бала көтермедің деп өкпелейтін де жайы жоқ. Құдай тек осы бергенін ұзағынан сүйіндірсе болды.

Иекке сақал шығып, бетке иман жүгірген кезде Балпан байды енді ештеңе иектей қоймас. Осы жұрттың қайтып қақпаны шапқыр, тазысы алғыр болатынына бұл түсінбейді. Анау жылтыр көз, тәмпіш мұрын Сайыптар өзінің қара орманы бұйырмағандай, өзге үйлердің көрпесін тоздырып жүр. Сырт қарасаң сып-сыпайы, пайғамбардың аузына жап-жаңа түскен періштедей Зейнелдің өзінің төсек жорғасы мықты деседі. Бұнын бұрын, о да етегіне намаз оқып жүрмесе де, тап үйіне уақтылы қонып тұратындай тәртібі бар шығар деп ойлайтын бір адамы – Сеңгір. Сөйтсе, ішіне саудыратып арықтан өлген малдың сүйегін салған қара қапшық арқалатып қойғандай жілігі сылдырап жүріп, о неменің де біраз бұлтарысы бар екен. Оны әне бір жылы Алтау аулындағы тойға барғанда байқады. Келген еліміз бір ғой деп бір үйге түсті. Бұл қымызы тәтті, асы мол тойлы ауылдың күмбіретіп тіккен ақ үйінің айқара түрілген салқын самиян іргесінде керегенің бір-бір көзін жас-танып, іштерін сипап, қайдағы-жайдағыны соғып жатқан шал-шабырдың қасында аузы аңқиып әңгіме тыңдап отырса, Сеңгір бір кіріп, бір шығып тіпті тыным таппай қойды. Ошақ басылармен сөйлескен боп, қазан сапырып, самаурын қойып жүрген келіншектердің ыңғайын аңдиды, ән тыңдап, қызық көргісі келген боп, сауық құрып жатқан жерге барып, есіктің алдында өнерпаз жігіттерге қошамет айтып, тойды қыздырып отыратын азулы жеңгелерге тиісіп, сөзден сөз тудырып, қыл-жақтаса кетеді. Сөйтіп жүріп-ақ, талай кер миықтың оң қабағына тап болыпты. Бір күні ақсақалдар бастың аудармасын сарқытқа бұларға беріп еді, орта жолдан Сеңгір иемдене қойды. Жалма-жан көздің біреуін алақанына ағызып, табақтас отырған етті-жеңді көзі күлімдеген әдеміше сары келіншекке ұсынды. Ойда жоқта бұл да байқап қалған екен. Сеңгір көзді беріп жатып, шынашағымен келіншектің сақина салған

саусағын сипады. Келіншек те бірдеңені іші сезсе керек, жымыып күліп қойды. Бұның қасында жататын Сеңгір сол күннен бастап қашан кеткенше түннің бір уағында оянып кетсе, орнында жоқ боп шығады.

Жұрты құрғыр сайтанмен табақтас болып қалғандай, осындай ылдым-жылдым ұры қулықты қайдан үйреніп ала қояды. Анада бір мұртын қағып отырып, айнаға көзі түсіп кетіп еді, тұсында бұ да тап жұрт үркетіндей жігіт болмапты. Анау екі самайдан ай қасқаланып, торсиып бөліне шыққан жалпақ кең маңдайы, періштенің аузынан түскендей мүп-мүсінді болмаса да еркек кісіге лайық етті қыр мұрыны, сәл бұйығылау болғанмен, ылғи күлімсіреп тұратын қой көзі, етті-етті қайқайған еріндері, соның бәрін молынан сыйғызған үлкен дөңгелек беті, қанды қоңыр жүзі, қатарларынан ертерек шыққанмен, ерсі қайқайып кете қоймаған еркек адамға бір түрлі орнықтылық бітіріп, егделік сән беріп тұратын қозы қарыны, ортадан жоғары бойы, етті-женді денесі – осының бәрін құдайекең кез келген еркекке құшақтатып жатыр ма? Әйелдер еркектің бұдан артық келбеті мен сымбатын шайына езіп іше ме... Сөйтсе де мұның Маржаннан басқа әйелдің көйлегіне қолы тиіп көрген жоқ. Асылы, бұған әйел қарамайды емес, мәңгі кісідей маңқиып жүріп, мұның өзінің көп нәрсеге көзі түспейтін тәрізді. Баяғы жас жігіт кезінде құрдастары Балпан қызы бар үйге қонғанда қу кемпірлер қонақ түнде қозғалар ма екен деп, ұйықтап қалған соң көрпесінің үстіне бір уыс құмалақ қойса, таңертең сол құмалақ бір сынық құмалақ шығыны жоқ, әлгі орнында тұрады екен деп күлісіп жүретін. Сол қалпымен әлі келеді.

Әйтпесе, бұл секілді дәулеттілердің талайы жас иіс сүйіп, үш-төрттен тоқал құшақтап отыр. Әлгі жабуы тұрмайтын жарбай түйедей ылғи бір иығына қисайып жүретін қыңыр Қоразхан құрдасының өзі екі әйел алды. Ал бұл болса... Тфу, мынау құда түсіп, қыз сұрап қылқылдаған көп жұрт әбден алжытайын деген екен. Баяғыдан бері жүріп-жүріп, енді не әңгі есектің миын жегендей, әр немені бір ойлап отыр. Балпан бай ызаланып түкіріп жіберді. Қайта дер кезінде Қыдырбайға тұзақ салып үлгерген марқұм қара шалға рақмет айтуы керек қой, әйтпесе өзіне салса, мына жүрісімен қатын қайда...

Балпан енді Маржанды қойып, өзіне ренжіді. Ренжімей қайтсін, қызы қылтиып бой жеткелі бір күн іргесі тыныш тұрған емес. Бір «салаумағалайкүмнің» соңынан бір «салаумағалайкүм», біреуін белдеуден аттандырып жатсаң, сылаңдап тағы біреулері түсіп жатады. Ақ патшаның анадағы ұлығын қойшы, қалтасына сар құлақ түсетін болғасын, ол неме қызды қайтсін. Бірақ ұлық кісіні ренжітіп алам екен деп қатты састы. Асты-үстіне түсіп бақты. Ғұмыры бетіне тік қарап көрмеген Маржанға да сол күні тілі тиді.

– «Қызды қырық үйден тый» деген қайда? Үйде қонақ отырғанда үстіне неге кіреді? Аға-жеңгесінің отауына бара тұрса болмас па? Енді оны тұлымын желпілдетіп алдымызға алып отыратындай ес білмейтін бала емес қой. Аулымыздың үстінің ат көпір боп жатқаны мынау. Көрмей ме, білмей ме? Білмесе сен қайда жүрсің, ана жеңгесі Жазыл қайда жүр? Апырау, адам өзінен туған бала түгілі, есігінің алдындағы итке де жөн, әдеп үйретеді ғой.

Өмір бақи мұның аузынан осынша қатты сөз естіп көрмеген Маржан бір түрлі жермен-жексен болып, үн-түнсіз үйден шықты. Мұның айтқан сөздері батты ма, әлде ауылдың үстін осынша айқай-сүренге салып, қыз тапқанына қамықты ма, көзі жасаурап көңілі босап кетті. Барып ап Ажарға ұрысса керек. Ол содан қайтып ауылға қонақ келе жатса, ағасының отауына қарай безе жөнеледі.

Бірақ Балпан байдың құлағы тыншымады. Күніне екі-үш ауылдан құдалық түседі. Солармен әрісі шарифаттан, берісі ата-бабаның үрдісінен айтып, мәслихат соғып отырғанда тіпті шаруаға айналуға да қолы тимейді. Қарайған малын бір алланың өзіне тапсырып, бірінен соң бірі қаздай тізіліп, келіп жатқан қолқашылармен әңгіме дүкен құрып отыруға бұл пейіл болғанмен, келгендер разы емес. Үйіңнен қыңырайып шығады да, сыртыңнан қаңқу таратады, сүйегіңнен өткізіп тіл тигізеді, атаңның аруағына, қызыңның арына тиеді, менсінбеді деп жауығады. Қызын келін ғып түсіре алмаған қиқарлар енді бұның жылқысын қолды қылмаққа жанталасып жүрген көрінеді. Аз ғана ағайын біресе мұның өзіне алаң боп, біресе малына алаң боп әбден бастары қатты. Енді мұның өз аулынан, ағайын арасынан қолқашылар көбейе бастады. Олар бұдан қыз сұрамайды. «Бірге туғанмен, бірге өлмек жоқ деген. Қызды кім тумады. Қайсысының

қызы өле-өлгенінше қасында отыр. Қайта бетінің қызылы, атының абыройы орнында тұрғанда құтыл. Ел дегенді білесің ғой, қараптан-қарап алакөзденіп жүретін жұрт енді ілік табылғасын төбеңнен қиқу кетірмейді. Шалқар дәулетің болғанмен, оған ие болатын адамың шамалы. Өтегенжан екеуің қасығып келген қай дұшпанға қайрат қыла аласыңдар. Онан да ойлан. Саған атасыз, дәулетсіз кісі құда түсіп жатқан жоқ. Қай-қайсысының да өзі өзіңе тең, баласы балаңа тең. Бетіңе күле қарайтын біреуіне бер де жібер», – дейді.

Ағайынның бұл сөзіне Балпан байдың өзі де ден қойып жүр. Ең азы үйіңе қонған қонақтың да кірген-шыққанын аңдып, тың тыңдап жату кімге мұрат дейсің. Құтылғысы-ақ келеді. Әсіресе ақ патшаның ұлығы келгенде қатты сасқанынан кейін-ақ қызын тезірек құтты жеріне қондыруды ойлады. Бірақ кімге... Енді құда түсе келген біреуіне беріп жіберсе, бұған дейін құда түскендер одан сайын өшікпей ме...

Балпан байдың өзіне-өзі иттей ыза болатын жері де осы. Бәрібір баянды бала болмайтынын білген соң, ең бірінші құда түсіп келген кісіге ұзатып жіберіп, қарап жүріп қалың қазаққа жек көрінішті болмай, түн баласы жүрегін зіркілдемей, аш құлақтан-тыныш құлақ неге отырмады екен. Әй, өзін де өлтіретін кісі жоқ. Бірақ артының бүйтіп қырсығарын қайдан біледі? Қыз өсіріп отырғаны осы. Бұрын-соңды өзі құдаға жүріп көрген жоқ. Өзі үйленгенде асық ойнап отырған жерінен әкесі шақырып алды да: «Пәленшенің қызына құда түстім, аласың ба?» – деді, – алды. Өтеген ер жеткенде қайын жұртына жиендеріңді өздерің аяқтандырыңдар деп еді, нағашылары Жазылды әкеп түсірді. Ол екі ортада өз қызы да бой жетіпті.

Кеше ғана еркелеп, мойнына асылып жүретін Ажарының қай уақытта ер жеткенін өзі де білмей қалды. Бір күні үйіне қасында тағы бір көк сақалы бар Можан жетіп келді. Баяғыда асықты бірге ойнап, молланың алдын бір көрген қалқан құлақ, сығырық неменің қай келгенін тергеп жататын еді, қол қусырып қонақ етті. Әншейінде әрі итеріп, бері жығып жүрсе де, күнде-күнде келіп, босаға тоздырып жатқан жоқ қой деп, бір қоңыр марқаны сойғызды.

Жас марқаның еті былқып асылып жатқанда қайдағы-жайдағыны айтып, қалжыңдасып отырып шай ішейін десе, Можаны бір түрлі сынық, сүйреп салған

жағына да жүрмей сылқ түсе береді. Үсті-басы да бұрынғысындай емес, бұл жолы тым тыраш. Жаздың ыстығына қарамастан басында құндыз, жағасында құндыз. Омырауын қасқа ілгекке ілген ақ шайы көйлегі де ине-жіптен жаңа шыққандай сусып тұр. Уақытымен ораза ұстап, намаз оқып, тақуалық етіп жатпаса да аяғына көксауыр кебіс пен жұмсақ мәсісін қабаттап киіпті. Енді-енді бозғыл енген сұйқылт сақалын қайта-қайта сипап, мұртын шалғылайды. Әдетте, бұл оның опыр-топыр көп баласына, қалай болса солай киінген ебіл-себіл үсті-басына көп күле беретін болған соң, құрдас қып қалжыңдап отырғаны ма екен деп те қалды.

Олай болса қалжыңының алдын орағысы кеп:

– Сіздің үйдегі құрдас тап мұншалық ісмер емес еді. Үсті-басың түзеліп қалыпты. Сен осы тоқал алып жүргеннен саумысың? – деді.

Әншейінде аузына ақ ит кіріп, көк ит шығып, көмейіне сөз іркіп отырмайтын Можан сәл салғырт ыржың етті де үндеген жоқ. Балпан бай құрдасын онан сайын сөйлеткісі келіп, әлгісінен де қаттырақ қалжың айтты.

– Әй, сенің осы үсті-басыңды сылап-сипап сыздануың жаман екен, үйдегі құрдас аман ба өзі? Ол өліп қалып, жас иіс іздеп жүрген жоқпысың? – деп еді. Можан аузына апара берген шыны аяғынан басын көтеріп алды. Кеңсірігіне керги біткен келте танауы таңырайып, басы қосылмай бет-бетіне қашып тұрған күл өңдес мұртына күлкі үйірілді.

– Құрдасың өлсе, хабар береміз ғой, әзірге сау, – деді.

– Е, аман болсын пақыр, ана он шақты баласының көз жасы тұрғанда құдай алмас, алса сен антұрған айналаға хабар шаптыруға да ақылың жетпес, – деді Балпан бай, іштей құрдасының бұл келісі мен мына отырысына таңырқағанын енді жасырғансып.

Можанның бетіне болмашы қызыл жүгірді, бірақ үндеген жоқ. Тізесінде жатқан сүлгіні маңдайына бір апарып қойды да, шайын іше берді. Сосын қайтып Балпан да үндемеді. Дегенмен бұл келіске түсінсе Маржан түсінген шығар деп, әйеліне қарап еді. О да әлденеге екі ұдай отыр. Күйеуіне де, Можанға да қарап қояды. Шамасы, бұл екеуінің арасынан да мысық жүгіріп өткен бе, сөздері неге қиыспайды деп, таңырқап отырса керек.

Можан дастарқан жиылған соң да жақ ашпады, былғары шашақ тағып, күлтелеп тастаған арқар мүйіз

жылтыр шақшасынан насыбайды быртық алақанына ерекше бір нәшпен екшеп құйып, тілінің астына басты да, түрулі іргеден сыртқа сырт-сырт түкіріп қойып жата берді. Үндемесен үндеме деп Балпан бай тырс етпеді. Бірақ ішінен жаман Можан бұнша неге тымсыраяды деп аласұрып отыр; не де болса үйіне барсаң шұлғауын мойнына іліп жүретін Можанның тойған қозыдай томпиып отыруында бір гәп бар. Әлде әнебір жолы арсы-күрсі келіп былтыр алдырған асыл үлегіңді інгеніме шөгеріп алайын дегенде, Балпан бай бір жағын қалжыңға сүйеп, бір жағынан жұрттың бәрі өздері үлек алдырса, малдары жетпей отырғандай, бұның үлегінен тұқым қалдыруға жан-жақтан анталасқандарына қитықтанып отырған-ды. Можанға жөн сөйлеспей қойды. Жалпы лепіріп сөйлеп, леки күліп жүргенмен Можан сараң кемпірдің түйген шүберегіндей шамалыға ішін алдырта қоймайтын тымырсық кісі. Балпан байдың аяқ астынан мардамсып қалғанынан о да дық жиып сазарып алды. Әйтпесе, енді бір қолқаласа: «Бар, інгеніңді әкеліп, шөгеріп ала қой», – дейін деп тұр еді. Можан сыздап, атының сауырын аямай бір жосытып алды да, екі иығы елбе-селбе боп, аулына қарай шаба жөнелді. «Барсаң бара ғой», – деп бұ да қала берді. Арада бір-екі күн өтпей жатып, сопылық құрып жүргендей өне бойына шаң жуытпайтын сипаншақ Сайып келіп, інгенін қайтып әкетті. Әнеу күндері бір барып келген адамдар Можан: «Бақ-дәулет адамды тасытпай қоя ма? Балпан енді үлегінің астынан таматын ылғалға дейін барған кісінің ажары мен базарына қарап үлестіретін көрінеді, – деп шалуаттап отыр деген. Мына келісі де сондай бір қыр жасағаны шығар.

Көк шөпке тойынған жас марқаның еті қашанғы қайнасын, шайдың дастарқаны жиналған соң көп ұзамай-ақ сүйегі сылынып шыға келді. Екі әйел қазанды екі жақтан көтеріп үйге әкелді. Үйдің ішіне былбырап піскен жас еттің уыз иісі жайылды. Өне бойынан бір кесек қара ет көрінбейтін ақ май жіліктер шара табаққа шолп-шолп секіреді. Бір алдырса жемсауынан алдыратын Можан бұлк етсе осы жолы бұлк еткен шығар деп, құрдасына қарап еді, қайын атасының үйіне келген күйеудей әлі сызылып отыр.

Тал түсте піскен уыз ет өз-өзінен тәбет оятты. Үлкен табаққа екі қонақ, Өтеген мен бұл – төртеуі қарады да, Маржан бастаған ауыл-үйдің әйелдері қазан қасында

қаужандасып жатыр. Ет желінді. Табақ қайтарылды. Жазыл келін орнынан тұрып, иіліп тағзым етті. Енді үлкен-үлкен аламыш қаусар кеселер мөлтектей толып сорпа келді. Қонақтар оны да ұзақ сораптап баптап ішті. Әншейінде мырс етпей отырған тылсым үйдің ішінде қазір ыссы сорпаны баппен сораптаған ысылдан басқа дыбыс жоқ. Қолға су құйылды. Көк сақал қонақ ас қайырды, сосын ұзақ мақамдап бата қылды. Ол кісінің бұл үйдің есігінен аттағаннан бері төрге отырып жатып екі-үш ауыз сөз есен-сау сұрасқаннан басқа жақ ашқаны осы. Дастарқан жиылған соң, төс қалтасынан қыстырып қойған кәрі жіліктің инедей жіп-жіңішке садағын алып, тісін шұқыды.

Сол тіс шұқып отырған күйі:

– Ал, Балпанжан, қонағасыңа алла разы болсын. Біздің келген шаруамыз мына Маржан келінім екеуіңізде еді. Сізден рұқсат болса, қалған балалар сыртқа шыға тұрса қайтер екен, біздің бір оңаша сөзіміз бар, – деді.

Қазан-аяқ жақта қаз қатар тізіліп отырған ауыл-үйдің әйелдері орындарынан үнсіз көтеріліп, сыртқа шығумен болды. Өтеген, Жазыл, Ажар да отауға кетті. Бұл төртеуі оңаша қалды. Балпан байдың буын-буынын діріл алып, жаңағы табаққа жайғасып отырған орнынан төрге ығысуға да мұршасы болмады. Бұған қараған аз ғана туысқанның хабары күнде келіп тұр, ауру-жіту адам жоқ сияқты еді. Маржанның қартаң шешесі қаза болды екеннен басқа ойы жоқ. Бірақ ондай болған күнде бұларға хабар шаптырып, садақаға алдыруы керек еді ғой.

Көк сақал бір керіліп-созылған, сөйлеген сөзі ішінді пыстыратын адам екен. Бұлар жаутаңдап әлі отыр. Ол тісін тазалап болып, шөкесінен жорғалаған күйі қазандық орнына барып, түкірініп қайтты. Сосын барып шегір көзін бұған қарай салғырт бұрып, ыңылдап сөйлей бастады. Бұл қапелімде оның сөзіне зер салмай, еріне шыққан ыңылына ғана құлақ тосты. Маржан да аңтарылып қалыпты. Бірақ мұқият тыңдап отырған сияқты. Ендеше, кісі шошырдай ештеңе болмағаны. Балпан да көк сақалдың сөз ыңғайын түсінгісі келіп еді, ыңыранып тым әріден бастапты. Бұл пенденің өнбегі-өспегі, бала сүймегі, баласының да өзіндей боп түтін түтеткенін көрмегі – бәрі қызық екенін, бұның өзі тек біздің, ата-бабамыздың ғана үрдісі емес, дүние жаралып су аққалы, он сегіз мың ғалам орныққалы,

сонау ықылым заманнан бергі адамзаттың өніп-өрбуінің тек осыған ғана байланысты екенін бір қайырып өтті. Сосын Адам атамыз Хауа анамызды, одан бергі Мұхамбет пайғамбарды, Әзірет-Әлі бабамыз бен Фатима анамызды жатқан жерлерінен бір-бір аударып түсірді. Мұхамбет пайғамбардың өзі күйеуін сыйлап, қолбасы қылғанын еске салды. Балпан бай бұл шарифатты әр жер, әр жерде естуі бар болғанмен, тап осы арада неге айтылып отырғанына таңырқады. Қонақ енді әулие, әмбие, сахаббалар қауымының құлағын тыншытып беріге, мына екі аяғымен жер басып жүрген жұмыр басты пақырларға ауысты. Әңгіме әрі аунап, бері аунап ақыры бұны мен Можанға кеп тірелді, екеуінің де тәңірі жарылқаған бақытты, ырзықты кісілер екенін айтты. Сосын қайдағы бір жалғыздық туралы сөз кетті. «Құдай көптен жарылқай ма, аздан жарылқай ма о да белгісіз; дегенмен көп бала көлдеуде ойнаса, жалғыз бала жар басында жүреді дегенді де ұмытпау لازم», – деп бір өтті. Сосын Өтегенжанның қанат-құйрығы келте екендігі әңгіме болды. Осы арада манадан бері үн-түнсіз тыңдап отырған Маржанның көзі жасаурады. Бұл да бірдеңеден секем алып, сыртта шыжыған шілде болған соң, түндігі түсірулі қара көлеңке үйдің ішінде қанаты сынған шыбындай еміс-еміс ызындаған қоңыр әуенге құлағын тосты. Қонақ құдды құран оқып отырғандай әр сөзін бір ай созады. «Ұл – ұрпақ, қыз – өріс» деген. Жат жұртқа жаралса да, қыз балаңыз жаңғыз бауырын жалқы қылмас». Бұ не дегені? Маржан көзінен тырстырс тамған көз жасын қайта-қайта жаулығының ұшына жасырады. Құлағында енді Ажардың аты ызындап тұрып алды. Бұған да, Маржанға да біраз қолпаш айтылды. Өздеріндей көргенді ата-ананың баласы болған соң қызығамыз дейді. «Можан да, ол үйдегі келін де бір құдай деген жандар. Жаңғыз Несіпбай ғана емес, одан кейінгі қара сирақтар да Өтегенге жал-құйрық болады...» Маржан сөздің сыңайын түсінген болу керек, көзінің жасын сүртіп, бұған қарады. Бұл алақтап Можанға қарады. Можан шақшасын шұқылап тымпиып отыр. «Іштен шыққан баланы кісіге қимақ та оңай емес, ойланыңдар», деп көк сақал қонақ сөзін бітірді.

Үй іші тым-тырыс. Балпан бай дел-сал. Қанша сұғына тыңдаса да, ештеңені жөнді түсінбеген тәрізді. Маржан бірдеңе айтпайсың ба дегендей көз тастады. Бұл мынау үй ішіндегі қапырық ауа мен үнсіздіктен тұншыққандай

тамағын кернеп, дем шығарды. Әркім өзімен-өзі боп мең-зең отырып қалған үшеуі бұған жалт бұрылды. Бұның не айтарын білмей тосылып отырғанын байқады ма, әлде ана жүрегі қапелімде, бұл әңгімені тез тындырып қояды деп қорықты ма, кенет Маржан сөзге килігіп:

– Сөзіңіздің бөтендігі жоқ. Бірақ баламыз әлі жас. Он алтыға енді шығып отыр. Әлі бірер жыл ұстап қызықтамақ ойымыз бар. Баланың билігі әкеде ғой, айтсын, – деп әңгіменің аяғын бұған тосты.

Бұл біраз үнсіз отырып қалды. Екі қонақтың қолқасына енді түсінді.

– Шешесінің айтқаны менің де көкейіме қонып отыр. Көп бала қызықтап та көрген кісі емес едік. Екі баламыз үйелмелі-сүйелмелі боп енді бой түзеп келе жатыр еді. Әзір үйімізде жүре тұрғаны жөн болар, – деді.

Көк сақал бар айтарын жаңа ұзақ ырғап, сарқып алса керек, иығын қомдап, бір ыңыранып қойды да, үндемеді. Можанның сол тымсырайған қалпы. Манадан бергі бей-жай өңіне сәл қан тепкен. Енді сөздің ыңғайы келмеді. Маржан орнынан тұрып, самаурынға беттеп еді, тырс етпей отырған Можанның беті желіндеп, бір түрлі қабарып:

– Құрдасжан, шай қойып әуре болма, енді жүреміз, – деп жүктің арасына қыстырған қамшысына қол созды.

Маржан сабасын сапырып, қымыз ұсынды. Қонақтар тек еріндеріне тигізіп кері қайтарды. Сосын орындарынан тұрды. Оларға ілесіп Маржан мен Балпан да сыртқа шықты. Можан атына күміс бас ер, көк жона салыпты. Қонақтар бұлармен ауыз жыбырлатып, қоштасқанның ретін жасады.

Балпан бай мен Маржан үй сыртында намаздыгердің көлеңкесіндей ербиіп-ербиіп тұрып қалды. Солай біраз аңырып тұрды да, аяқтарын ілби басып үйге кірді. Балпан байда әлі үн жоқ. Жаңа ғана екі қонақ отырған төрдегі төсек көрпеге қарай береді. Маржан қазан-аяқ жақтағы орнына озып, көзін жаулығының шетімен бүркеп, тығылып жылап жіберді.

Балпан бай шыдай алмады. Оң жақ керегенің басында ілулі тұрған сырма ақ киіз қалпағын киіп, тысқа шықты. Ауылдан әлі ұзап жарымаған екі аттының соңынан көз салды. Ол екеуі де маңдайларын көлеңкеге беріп, құйрықтарын ерсілі-қарсылы ербеңдетіп, мимырт аяң-

дап, аттарын көп қыстамай, сүмпиіп-сүмпиіп кетіп барады.

Ол ауылдың артында анадай жерде екі иығын сарт-сұрт сабап, бөгелекпен алысып тұрған атына беттеді. Ойы – Көгендісайда қой тоғытып жатқандарға барып, біраз даң-дұңның ішінде болып, бой сергітіп қайтпақ. Бұл келсе жұрт қойды тоғытып бітіп, күннің ыстығы қайтқанша су басына иіріп қойып, қойыртпақ ішіп отыр екен. Анау-мынау шаруа жайын сұраған, өріс көрген боп, әрі-бері жүрді де атын ілбітіп ауылға қайтты.

Ол оралғанша ыстық басылып, көлеңке ұзарыпты. Ауыл үйдегі қатын-қалаш тегіс сыртқа шығыпты. Балпан бай атынан түсіп, көлеңкеде шешесінің қасында отырған қызына беттей алмай үйге кіріп кетті, сәлден кейін Маржанды шақырып, сусын ішті. Сосын қашан күн батып, ауыл үйдің аяғы басылғанын күтіп жатты да қойды.

Кешке тамақ үстінде Ажарға көзі түсіп кетіп еді; бұрын екі беті бөтекедей боп, томпиып жүретін қызы бүгін тым сұңғақ көрінді. Анасы манағы қонақтардың неге келгендерін айтып қойған ба, өңінде бір жабығылық бар. Қызының бетіне шұқшия қарауға ұялып, бір түрлі іші-бауыры елжіреп, көзін тайдырып әкетті.

Маржан түні бойы үсті-үстіне уһілеп, қырық дөңбекшіп ұйықтамай қойды. Қыбыр етпей тым-тырыс жатады-жатады да, бір уақытта көкірегі тарс жарылардай күрсініп, аунап түседі. Бұл әйелінің не ойлап жатқанын іштей ұғынып аяп кетті. Әлдене деп тіл қатқысы келді. Бірақ өзінің де омырауы толып жатыр еді, ауыз аша алмай, теріс аунап түсті.

Көп ұзамай ауыл арасының азғантай жүргіншісі Можанның құдалықтан қалай қайтқан әңгімесін жеткізді. Тымырсық неме өшін кімнен аларын білмей түтігіп кіріп барса, босағадан төрге дейін сирақтарын созып-созып тастап, көсіліп көп баласы отыр екен, шетінен шыбыртқының астына ап, сыртқа қуып шығыпты. Орта жолда қасына еріп келген қарт нағашысы Себепбайды да сөзінің дауасы, сақалыңның киесі жоқ деп тілдепті. Өкпелеген нағашы жиенінің үйіне кіріп-шықпастан аулына тартыпты. Қатын-баладан өш қайтпаған соң, Можан ертеңіне атқа мініп, ауыл-ауылды аралайды; қай ауылға барса да айтатыны – Балпан байдың қызына қалай құда түскендігі. Можан бұның әбден ит терісін басына қаптапты. Бір баланың қамы

үшін атының шабын солқылдатып, әрлі-берлі өңкеңдеп шаба беретін марқұм қара шалға арқа сүйеп, дүниеден мақұрым қалған, ештеңенің парқын білмейтін көргенсіз, о да бір, қой соңындағы қойшысы да бір, үйіне келгенде қымыздың иісі, сыртқа шыққанда көңнің иісі танауына келсе болды, жарық дүние орнында тұр екен деп көңілін бірлеп, ұлықтардың аузын майлап, өріс тартып алғанына жарыла мақтанып тайраңдап жүретін со дарақыдан не пәтуа табылушы еді депті. Мына сөз насырын қасыса да, Балпан бай жаман неменің бұл айтқанының жаны да бар шығар деп бір мырс етіп күлген де қойған. Бірақ одан арғы сөздері шымбайына тіпті батыңқырады. Қадырбайдың сары қызын жер астынан тауып алған сары алтындай көреді, қашан көрші ауылдың есегі ақырғанша өз басымен ақыруды да білмейтін мәңгі есектей қатынының айтқанын қайталағанына мәз депті. Жаман Можан қой бағып жүрмей сөз бағып жүрген пәле боп шықты. Қауға бас Балпанның сыйлайтын ата-бабасы – дәулет, байлық та, сиынатын аруағы – бақ пен мәртебе, менің орныма анау баласы болыс Байсал мен қара бақырды саулықтай қоздатқан саудагер Шүрен, болмаса анау аңшыға ерген тазыдай ұлықтардың жанынан қалмайтын жандайшап Бекестің әкесі құда түссе, қызын бір ауыз сөзге келместен мінгестіріп жіберер еді деп, алды-артын бірдей тұсап-матап қойыпты. Можанның сөзін естіген ауылдар: «Е, ол Балпанға құда түсіп көретін екен», – деп төстерін ұрып отыр деседі.

Содан қайтып көз ұшында қарайған көрінсе Балпан байдың зәре-құты қалмайтын болды. Ол қашан ауылға жеткенше үйге отыра алмай бір шығып, бір кіріп, сыртынан тон пішіп әбден мазасы кетеді. Можаннан соң біразға дейін аяқ сиреді.

Бір күні жылқыны аралап ауылға қайтып келе жатып, үй сыртында кермеде тұрған құла жылқыны көрді. Атынан май ішкендей боп, жүрегі суылдап зорға түсті. Үйіне кірсе – төр алдында құс жастықта жантайып Байсал жатыр. Әр жер -әр жерде келте ұшырасып жүргендері болмаса анық-қанық таныс емес еді. Оның неге келгенін айтпай-ақ біліп қабағы түсіп кетті. Сонда да сыр алдырғысы келмей, сыпайы амандасты. Ауыл-үйдің амандығы мен шаруа күйін сұрады. Байсал да әр сөзін сылап-сипап сөйлейтін сырбаз кісі-ді. Сауалына шүкірлік айтып, бұдан да жай сұрады. Өріс пен суатты, осы жаз бен келер қыстың сыңайын сөз етті. Етті-женді шағын

денесін ширақ ұстап, көп нәрсені қиығымен ғана шалып, іштей аңғарып отыратын әдеміше қой көзін ешкімге, ештеңеге тіктемеді. Өнді дөңгелек жүзін сырт орай салмай, пейілінің түзулігін білдіріп, сөз арасын үзбей, баппен сөйлеп отыр.

Оң жақ дастарқанның жайымен жүрген Маржанның көзі ыдыс-аяқта болғанмен, құлағы – бұларда. Балпан да анадағысындай емес, өзі сараң тіл қатып, көбіне қонақты сөйлетіп отыр. Қонақтың әр сөзін таразылап, ар жағынан астар іздеп, іштей аңдысулы. Шай үсті де әр қиядан әңгіме қозғаған салихалы мәжіліске толы болды. Балпандай емес, жүріс-тұрысы көп болыстың әкесі біраз нәрседен хабардар екен. Бірақ онысы мақтанбай, масаттанбай, бұны да өзімен тең көргенді-білгенді санап, аса бір ерекше жарасымды сыпайылықпен мәслихат шертеді. Әр сөзінен тәрбие, білік, кісілік көрініп тұр.

Дастарқан жиылған соң да әңгіме желісі үзілмеді. Мұның өрісін мақтады, жайлаулары мен суаттарын сипаттады. Күнде келіп көріп жатпаса да айтқанының бәрі дәл. Қонақ өріс пен суатты көп әңгімелеген соң, көмейінде қолқа тұрған жоқ па екен деп қалып еді, ондай ештеңе байқалмады.

Сөйтіп отырғанда ас та келді. Тамақтан соң Балпан байдың көңіліндегі күдік тіпті күшейді. Таң атқалы арғы-бергіден әңгіме қозғап отырған қонақ табақ қайтқан соң, бір сәт тынып қалды. Сосын Маржан ұсынған кәусар кесе қысырақтың қымызын орталап ішіп, аққа бата қылды. Балпан бай Ажардың атын қашан айтар екен деп тықырши күтіп еді, қонақ ол жайында тіл қатқан жоқ. Бұл қонақтың сөзін ести алмай, қағыс қалдым ба деп өз құлағына өзі сенбей отыр. Қонақ құдды ойын танып қойғандай бұған бұрылды. Әншейін шаруа көздеп шыққанын, сосын ауылдың тұсына келген соң, аттап өте алмай, есендік білісуге соққанын айтты.

Байсал орнынан көтерілді. Балпан бәйбішесі екеуі сыртқа шығып аттандырып салды. Болыстың әкесі анадай жерге ұзап кеткен соң барып, ерлі-зайыпты екеуі бір-біріне қарады, бірақ тіл қатысқан жоқ. Иықтарынан бір зіл батпан жүк түскендей, екеуі де ауылдың сыртындағы бие байлаған желіге беттеді.

Бұрын-соңды есіктен аттап көрмеген Байсалдың бұл келісіне қанша таң қалғанмен, ойлаған күдікті жерден шықпаған соң, о да естен шығып, Балпан байдың тамағынан қайтадан дұрыстап ас жүре бастаған кезде

тағы да қос атты бейтаныс қонақ сап ете қалды. Олар көп сызылып отырмады. Шайдың дастарқаны жиылысымен-ақ қазан кіргенше келген шаруаларын айтты. Байсал өткен жолы тегін келмепті. Қалада орыс оқуын оқып жатқан кенже ұлын үйлендірмек екен. Баяғыда кемді күн жолдас болған Қыдырбайдың жиені ғой, жаман бала болмас деп қыз көре келіпті. Аулына бала да, ата-анасы да әбден ұнады деп барыпты. Енді араға көп күн салмай құдаларын жұмсапты. Қанша дегенмен болыс аулы ғой, тап бетімізден қаға қоймас десе керек, бұлар көк сақал қонақ құсап көктегіні бір айтып, жердегіні бір айтып, жан-жақтан қармап жатпады; ерсі тасыраң да жасамады, келген шаруаларын ұзақ ырғап, көп толғамай қысқа айтты. Балпан бай мен Маржан қапелімде, үрпиісіп қалғанмен, тап ана жолғыдай сасқан жоқ. Қонақтарды тыңдап отырғанда жаман Можанның ауыл арасына күңірсітіп жүрген лақабы Балпан байдың шымбайын тызылдатты. Балпан шынына келгенде, Байсал сияқты көргенді жерге қыз беріп, болыстай ұлықпен дәмдес, сүйек іліктес болуға онша кет әрі емес; бірақ Ажарын әлі жас көреді, жат-жұртқа қиюға обалсынады, оның үстіне, Байсалға қызын берсе, Можан ертең атына мініп, құдайы беріп; «Әне айтқаным келмеді ме!» – деп айқай салатыны көңілінен шықпай отыр. Ырысы асып, онсыз да күншіл көз көбейіп тұрғанда, тал түсте ел-жұртқа таба боп, қызыл сөздің пышағына ұрынғысы келмеді, Байсал да біразды білетін адам ғой, бұныма бір түсінсе сол түсінер деп ойлады, ал енді түсінбесе, тап бұның да дәл қазір көп қорқа қоятындай қоңы жұқа емес еді; мына құдаларды да алдыңғы құдаға айтқан жауаппен қайтарғысы келді.

Байсал аулының адамдары анадағы Можандай емес, тортаң-тосыраңсыз аттанды. Енді қандай сөз тарар екен деп елеңдеп еді, болыс аулы үн-түнсіз жатып алды.

Балпан бай болыстың әкесі Байсалдың да қанжығасы құр қайтқаны басқа жұртқа басу болатын шығар деп ойлаған. Ел іші қызық қой, біреулер: «Апырау, болыстың інісіне бермейтіндей қандай қыз өзі, Балпанның қатыны жан баласын жолатпайтын адам емес, алтын туғаннан сау ма?! – деп екіленсе, енді біреулері: «Қой-қой, Байсалды жерге қаратып жіберсе, бұл Балпанның әбден тасқан екен. Ол енді құдайын да танымас», – деп жағаларын ұстайтын көрінеді. Байсал құр алақан қайтқан соң, біраз жұрт бұған қарап жүріп жауығып, бет алдын бір көріп қайтуға құлшынысты.

Арада көп ұзамай ауыл шабуға келе жатқандай, соңына айғыр топ адам ертіп әйгілі даукес Даржан түсті. Үйге қонсақ мұрны күлбірей қызарып, көк жалтыр көзі шатынап ызғармен кірді. Қақ төрге барып, нығызданып отырып алды, қасындағы қалың нөкері түгел жайғасып болғанша ләм-мим деген жоқ. Қызы бой жеткен үй қонағының келіс жайын да сұрай алмай пұшайман болды. Даукес Даржанның қолыңды қусырып, қос етек болып жүргеніңде де дұрысымен аттануы екіталай екенін әуелден білетін Маржан қонақтар тегіс отырып болысымен қонақасы жайғауға сыртқа шығып кетті. Маржанның өзі бастап амандық-саулық сұрар түрі жоғын байқаған Балпан қонақтарға тегіс көз жүгіртіп: «Ел-жұрттарың аманшылық па?» – деп тіл қатты. Қонақтар жапа-тармағай жауап берді, бірақ дауыстары бәсең шықты. Көптің артын ала Даржан да ернін қыбырлатты. Сосын Балпан қонақасы жайғасуға бара жатқан боп есікке беттеді. Бұл үйден шыға бере-ақ күңкіл-сүңкіл әңгіме тірілді. Балпан ауылдың сыртындағы қозының ішінен құйрығы теңкиген бір қасқа марқаны әрең жетелеп келе жатқан. Өтегенді үйге жіберіп, шай қайнағанша шаруаға айналған боп сыртта жүре тұрды. Үй ішіндегі әңгіме бірте-бірте өрши түсіп, кеу-кеуге ұласты, ара-тұра қарқ-қарқ күлкі де естіліп қалады.

Самаурынға ілесіп бұ да үйге кірді. Төр алдына көсіліп кең дастарқан жайылыпты. Дастарқан жайылған соң жаңағы жел буаз әңгіме де басылыпты. Даржанның серіктері дастарқандағы жал-жал бауырсаққа, ірімшік, құртқа, өрнекті шыны аяқтарға, тортасы айрылған май мен қызыл күрең қуырдаққа ауыздарына алмай жатып тойып қалғандай томпия қарайды.

Шай ұзақ ішілді. Дастарқанды, үй ішін сынап-мінеп отырған қонақтар үй иелері келген соң, жаңағы өзара кеу-кеу әңгімелерін тыйып, енді біржола ішу мен жеудің қамына кірісіпті. Май тиіп жылт-жылт еткен қияқ мұрттар шай құйған шыны аяқтың біресе о жағынан, біресе бұ жағынан жылтың-жылтың ұрлана сығалап қояды.

Даржанның шамалыда сөз бастайтын құлқы жоқ. Балпан қонақтарды шайдан соң да өздерімен-өздерін тастап, сыртқа кетті. Даржанның неге келгенін айтпай-ақ біліп отыр. Өзінен аумаған көк шұнақ тентек, көбік ауыз даукес, әулекі баласы бар еді. Соған Ажарды

айттырмақшы ғой. Бұл жолы Балпан қобалжыған жоқ. Байсалға бермеген қызын Даржанға қайдан берсін. Даукес неме қайтып қиястанса да илікпеуге бекінді.

Тамақ желінген соң қаужаңдасқан көп тына қалды. Олар осында ор марқаның етін жеу үшін емес, Даржанның дауын қызықтауға келгенін, оларды Даржан сөзімді естісін деп әдейі ертіп келгенін Балпан бағана-ақ білген. Даржанның келгелі сызданып, шырай танытпауы да қасындағы көп шуылдақтың алдында түс бермеуге тырысқаны.

Даржан малдасын құрып тіктеліп отырды. Сыртқа шығып кеткен Маржанның келуін күтті. Маржан келген соң бақшиған бажырақ көзін оған бір, Балпанға бір қадап өтті. Сосын сөз бастады. Сәл айқай аралас тарғыл даусын көтеріп, баппен бастады.

– Ау, Балпан, Маржан, бұрын да көріп жүрген дастарқанымыз ғой, қонақасыларыңызға рақмет! – деді. – Қыз өсірген үй қонақтың бұйымын сұрамай-ақ білетін. Менің бұл жүрісімді айтпасам да, аңғарып отырған шығарсыңдар. Арғы атам азуы алты қарыс Алтай, өзім қатарымның қайсысымен де терезем тең бір ауылдың ақсақалымын, өріс тоздырып, суат сарқып жатпағанмен басымда үйім, алдымда аз ғана мәпахана дәулетім бар, баламның да жеті мүшесі түгел. Ұлдың ержеткені, қыздың тез кеткені – мұрат деген, осы үйдегі анау бой жетіп отырған баламның аты кім еді, соны бұйымшылай келдім, ал не айтасың? – деп көкшіл көзін қанталаған қызыл етімен көміп, бір бағжаң етті де, Балпанның аузына телміріп отырып қалды.

Балпанның бұл күткен сөзі. Манадан бері ол былай десе, мен былай дейін деп қарманған сөздері қапелімде көмейіне оралмай, өңіне күрең қошқыл қан жүгіріп үнсіз отырды да, не де болса тәуекелге бел буып:

– Дареке, келісіңіз де, жүрісіңіз де дұрыс. Қызды кім сұрамайды, қымызды кім ішпейді деген ғой. Оның бөтендігі жоқ. Баламыздың бой жеткенін өзіміз байқамасақ та, жұрт байқап қалыпты. Осында сізден де бұрын сөз салып келген кісілер бар еді. Соларға айтқан сөзіміз, сізге де айтқан сөзіміз. Біріңізді биік, біріңізді аласа көріп, алалап жатқан біз жоқ. Баламыздың әзірге қолымызда бола тұрғанын жақсы көреміз, – деді.

Даржан айтарыңды айтып болдың ба дегендей мелшиіп біраз отырды. Сосын керегенің көзіндегі қамшысын алып, тізесіне басты.

– Солай де, Балпан. Ызғындай ұл өсіргенде де өзгеге иық көрсетпейтін қазақ едік. Қызы бой жеткен соң жұрттың бәріне шекесінен қарайды дегенді сенен көрдік. Е, немене, сені мен менің қатыным, енеден тумай, жерден шығып па! Олар неге ата-анасының қасында отырмай біздің қасымызға жатып жүр? Айналайын, көңіліңе келсе де айтайын, енді сен жазмыштың жазуы, тәңірінің лазымы дегеннің бәрін де ұмытқан екенсің. «Артық біткен он саулық, о да жауға қол жаулық», – депті ғой. Соған мастанып бүкіл ағайынмен сүйек араласпаймын дегенің не сұмдық? Маржан келіннен басқа ұрғашы тапқан ұрғашы құрып қалмаса, баламыз қатынсыз қалмас. Ал енді қызым тірімде сияпат, өлгенде басыма оқылатын мәнажат болады десең, өле-өлгенше қолыңнан шығарма. Әуелден жұрттың діңкесін құртқызып туған қыз түгілі шаңырақтың жел бауындай тірегім деп отырған ұлдың өзі бет-бетімен лағып кетіп жүр. Ал енді ана балаң көкірегіңе күл төксе, ағайынға өкпелеме! – деп, жер тізерлеп орнынан көтерілді.

Іргенің топырағы жапа-тармағай дүркірей жөнелді. Даукес Даржанға қыздан да гөрі керегі осы шығар. Оған шамданып, мінез шығарса, шын масқара болмақшы. Балпан бай бармағын шайнағандай болып, отырған орнынан тұра алмай шөгіп қалды.

Содан қайтып, әуелден оңға баспаған шаруа оңалуды қойды. Атақты, дәулетті адамдар келгенде, бірін-бірінің алдында жерге қарата алмады. Саудагер Шүренді де, тілмаш Бекесті де, осы өңірді аузына қаратқан Алшағыр биді де әлгі жауаппен аттандырды. Ал енді осындай игі жақсыларға бермеген қызын мың жерден дау салса да Даржан сияқты даңғаза қазақтарға қайдан ұстата қойсын. Әйтеуір, бұған құда түскен ешкімнің жолы оңбады. Ақыры екі жыл бойы аулының үстін ақ тозаңға бөктірген көп құданың да аяғы тыйылды. Көгендегі көп марқаның да жандарын құдай сақтады. Бірақ құдалар тыншығанмен, Балпан байдың көңілі тыншымады. Мылқау жым-жырт тыныштықтан көңіліне үрей жүгірді. Сол-ақ екен, пәлен жылдан бері тұяғы сетінемеген жылқысы жайылыстан қалды, күн батса болды, ай астынан тиген жау әрлі-берлі қуалап, әбден ала өкпе қып бітірді. Барымташылар біресе бұ жақтан тиіп, біресе о жақтан тиіп ізін ұстатпай қойды. Бұ қорлыққа шыдай алмай анадағы ұлыққа сөз салып

көріп еді, ел арасында Балпан бай қызы өтпеген соң орысқа бұлдап сатпақ көрінеді деген өсек дүр етті.

Ежелден жүйрік көрсе аяғын сындырғанша, ару көрсе абыройы төгілгенше ішкендері ас болмайтын әдет бар емес пе, енді жұрт бұның жылқысынан гөрі қызына көбірек тиісетінді шығарды. Бұрын жылқысын қуалайтын науша жігіттер енді түн ауа аулына тиіп, үйіне сүйкеніп ұйықтатпайды. Қыз қорыған – жылқы қорығаннан да жаман екен. Түн болса есіктің сыбдырын, керегенің сықырын аңдып аңтарылып жатқаны. Аулына келген сұғанақ балалардың талайы таяқ жеп қайтып жатса да, елдеріне бәрі: «Бітірдім, қырдым, жойдым» деп баратын көрінеді. Енді Балпан өзінің құлағының тыныштығын құдайы садақаға беріп, қызының айрандай төгілгелі тұрған абыройын сақтап қалу үшін бассауғаға көшті. Бір кезде тас бұршақтай жауып кеткен көп құдалардың аяқтарына теп-тегіс жем түсе қалуы да тегіннен емес. Енді жұрттың елдіктен айрылып, қашан бұның я өзі, я қызы мүсәпір болып, аяққа жығылғанша қайрылмасқа бет бұрғаны белгілі болды. Балпан бай соны ойлағанда күндіз күлкісі, түнде ұйқысы келмейді. Ойлай-ойлай басы қатты. Ағайынға ақылдасып көріп еді, тұсында айтқан тілді алмадың деп олар да қоңторғайсыды.

Енді Балпан бәрінен де күдер үзіп, бір іске белді бекем бұды. Ат ізін салыспай, ара суытып кеткен ағайынның бетін қайтаратын, жан-жағынан найзасын шошаңдатып, тістерін қайрап, жалаңдап отырған көп дұшпанның жүздерін жылытатын жол табуға тырысты. Ел ішіндегі аузы дуалы дейтіндердің бәріне де сөз салып көрді. Құдайға шүкір, қызы бүкіл аймақтың аузының суын ағызып, жігіттерін сеңдей соғылыстырған айтулы сұлу. Өзі болса, осы өңірдегі ең дәулетті адам. Жұрт қанша кекірейгенмен, бұл иліксе шалқая алмайды. Сөйтіп жүргенде сау болғыр Сауытпай құда түсе келді. Балпан бай оған да қолын қусырып, қонақасысын беріп: «Сәке, бұйымшылауыңыз дұрыс. Бірақ сізден бұрын да талай адам қолқа салып еді, баламыз әзірге қолымызда бола тұрсын деп ешқайсысына анық-қанық жауап бермеп едім. Соған көп ағайын өкпелеп жүрген көрінеді. Тілеуі алдындағы жас қой, халықтың назарына қалдырғым келмейді. Енді мен ешкімді атағына, абырой, дәулетіне қарап алаламайын, қызымды өнері асқан, жүйрігі озған, күші басым жігіт алсын. Оған ағайын риза болса, мен

ризамын. Екі баламның қызығы үшін дүние-мал аямаймын. Бүкіл ел-жұртымның алдында бәсекеге түсіп, бәйгеге ие болған жігітке қызымды ұзатамын», – деді.

Сауытпай айтқан лақапты бүкіл аймақ түгел естіпті. Ат құйрығын үзісіп кеткендер қайта келе бастады. Ертең құдай бұйыртып құдамдал бола қалсақ, бетімізге шіркеу болмасын дегендер Балпанның үйінен тағы да бір-бір марқаның басын мүжіп отырып, бұның жөн болған, ағайынның алдынан қалсын, сұлу қыз өнері асқан өрен жігітке барсын деп баталасты. Сосын Балпанның да дені жайылды, кеше ғана кедейдің құрым күркесіндей құрдым көрінген дүние кеңіп сала берді.

Балпан бай айналаға қызға таласатындардың бәсеке қызығын күземнің алдында өткізем, өнер салыстырам дегендерге де, бәсеке қызықтаймын деушілерге де есігім ашық деп хабар шашты.

II

Балпан бай қайтадан алшаңға басты: Құдай қаласа, осы өңірдегі ең батыр, ең палуан, ең өнерпаз, астына сәйгүлік мінген ата дәулеті мықты жігіт оған күйеу болғалы тұр. Әлгіндей өрен жігіт өсірген іргелі елмен сүйек іліктеспек. Оның үстіне бұл өлкеде бұрын-соңды болып көрмеген ұлан-асыр той жасап, сонау көз ұшында дөңкиіп-дөңкиіп жатқан көгілдір белдерден де асып неше бір рулы елге даңқы кетпек, өлген соң да талайлардың аузынан түспейтіндей боп аты шықпақ.

Күзем алуға санаулы күн қалғанда қасына айғыр топ адам ертіп пәлен күн жүріп, болашақ тойды жасайтын ыңғайлы жер қарады. Әрі қарап, бері қарап тоқтаған жерлері осы болды. Қанша ат шаптырам десе де үзеңгі қағыспастай, тақтайдан жазық қара дөң; күнбатысында ирелеңдей ағып өзен жатыр. Өзеннің шығыс бетіндегі екі домалақ төбенің күңгейін ала Балпанға қараған ағайын-жекжат ақ уыздай қылып алпыс үй тігеді. Өзеннің жағасындағы көк майса шалғынға ұзыннан-ұзақ желі құрылып бие байланады. Екі домалақ төбенің ортасындағы қасқа жыраның екі бетінен жүзден астам жер ошақ қазылады, ошақ сайын бір-бір тай қазан асылады. Той болатын жерде онсыз да қара-құраң көп болғандықтан аруана маялар бір түстік жерде бөлек ауылда сауылып, сүті сабамен жеткізіліп тұрады. Анау екі Қыземшек төбе ертең бәйгеге мәре болады, аттар

одан қырық шақырым жердегі қарауыл төбеден айналады. Екі ортада төрт жерден көтермешілер тұрады.

Ауылдағы жігіттердің бәрі осы күннен міндет бөлісіп алған. Жіліктің ыңғайы мен табақтың оңтайын білетін жігіт ағасы отыз еркек ошақ басы болады, астына тұла бойында бармақтай меңі жоқ мөлт күрең торы ат мінген қырық жігіт табақ тасуға жүреді, үй сайын бір-бір жігіт саба пісуге тұрады. Көтерменің қырық жігітін қайын жұрты Қадырбай аулынан алдырмақшы. Тойдың дастарқанына керек тәтті мен таңсық асты тауып әкелу үшін екі рет қалашы шығарды. Мен ағайын деген ауылдың бәрінен ыдыс-аяқ жиналды. Алпыс үйдің әрқайсысына екі самауыр қойылмақ. Шай кұйып беруге келіндердің ішінде өңі ажарлы, шайы тәтті, ыбылжып отырмайтын пысық сақа келіншектер іріктелді. Ажардың қасындағы нөкер қыздардың өзіне екі үй толмақ. Патшағар тап мұндай дархандықты жұрт қыз ұзатқанда түгілі, әкесіне ас бергенде де көрмеген шығар. Тек сәті түссін деңіз. Сосын мына Балпан байдың атын аспан астындағы алты сан алаш түгел білетін болады әлі.

Балпан бай екі күннен бері қасына ауылдың бас көтерер азаматтарын түгел ертіп, тойға тігілген үйлерді көріп жүр. Төселген кілем, бау құры мен киізін, керегелердің сүйегін көріп, мынау пәленге, мынау түгенге лайық деп бәсекеге ат салысам деген ауылдардың әрқайсысына алдын ала еншілеп қойды. Бие байланатын желі мен ат байланатын мама ағаштардың да орнын өзі таңдап берді. Сосын бір топ бәйбішелермен дастарқанға төгілетін тағамдардың түр-түсін ақылдасты. Бүгін кешке қызының жасауын тағы бір көріп шықпақ. Оны үстіне үй тігіп бөлек көш қылып жөнелтпек. Қызға берілетін дүние, мал әлдеқашан іріктелген. Енді соны ақырғы рет қапысыз қарап алмақ. Болғалы тұрған тойдың ең үлкен қызығы, той тарқатар салтанаты – қызының көші. Әр түйенің омырау-құйысқанына асыл алқа, күміс жүзік, моншақ тағылады, бұйдасы жібектен есіледі. Шаңырақ артқан түйеден басқаның бәріне бір-бір қалы кілем жабылмақ. Сондай сылдыраған-сыңғыраған сәнді көшті қыздың жаңғыз жеңгесі Жазыл жетектейді. Келіні басына үкілі сәукеле киіп, астына ақ шаңқан жорға мініп, күлтелі көшті тарта жөнелгенде қыздың қасына еріп баратын қалың нөкер қапталдан жүре сыңсып жөнеле береді. Қыз нөкері де өңшең жорға мінеді. Көшен ақын бөтен ауыл, жат басағаға аттанып бара жатқан қалыңдық

пен артында жылап қалған ата-анасына термелеп басу айтады, сол арада Балпан ауылының адамдары ақын жігіттің қанжығасына екі өркеші баладай буаз ақ інгенді бұйдасынан байлайды. Ақын табан астында Балпанның осынша жомарттығына, көл-көсір тойына мақтап өлең шығарады. Ол тойға жиналғандардың бәрінің де құлағында қалады. Сосын Көшен қыз барған ауылдағы тойға бәйгеге түсетін жүйрік аттар мен ортаға шығатын әнші-күйші палуандарды бастап, бір шоғыр боп бөлек аттанады.

Балпан байдың не білетінін жаман Можандар осындай ылдырмақ-сылдырмақ сәнді көш шеру тартып шыға келгенде түсінеді. Құдаларының көңілі өседі, бұнымен сырттай шіренісіп жүретін кердең мойын пысықтардың ауыздарына біржола құм құйылады.

Балпан байдың көз алдында сәнді көш қазір аттанып бара жатқандай елестегенмен, той қарбаласындағы ауыл сәнді көшсіз де әдемі еді. Сонау көз талдырар алыста сүле-сүле жалдар көгереді. Жан-жақта тіс тимеген, тұяқ жаншымаған соны жер. Шаң ұшпайды. Тойға тігілетін алпыс үйдің көбі қатар түзеп, артының киізі жабылып жатыр. Ақ уыз үйлердің ара-арасынан жаңа тігіліп жатқан үйлердің қып-қызыл керегелері мен көкшіл шаңырақтары мынау қоңыр далаға тобымен кеп қона қалған аппақ қаздай ақ жұмыртқа ауылдың сәнін асыра түсіпті. Қарулы-қарулы жігіттер шаңырақ көтеріп тұрып, күрек тістерін ақсита күліп, уық шаншып жүрген келіншектерге қалжың айтады; уық шанып жүрген келіншектер үкілі сәукелелерін бұлғаңдатып, қос етек шәйі көйлектің жеңін иыққа сырғытып, аппақ білектерін аспандата созып, неше түрлі көзді арбар қылыққа салып, бұрала басады. Жөн-жосық көрсетуге келген мама бәйбішелер жаулықтары қарқарадай боп, үй тігіп жатқандардың уықты қалай шанышқанына, керегінің қалай жайылғанына, шаңырақтың тым аспандай кетіп, үйді сүмпітіп тастамауына, я тым төмен көтеріліп, уықтың бәрін ішке жығып, үйді жапырайтып жер табандатып жібермеуіне бас-көз болып, анадай-анадай жерлерге шығып қарап, ақыл айтып жүр. Жаңа ғана қызыл керегесі көрініп тұрған жалаңаш үйлер уығы тегіс шаншылып болған соң айқұш-үйқыш айқара тартылған қызыл ала бауларға, уықтан салбыраған күлтелерге көміледі. Сосын үй сыртына қардай аппақ ақ киіз жабылады.

Сонау қасқа жыра бойында жер ошақ қазып, тай қазан асып жүргендер абыр-сабыр. Үй тігіп болған келіндер иығына иін ағаш салып, шелегі мен құлағындағы күміс сырғасы, мойнындағы алқасы мен шаш бауындағы шолпылары қосыла сыңғырлап су алуға өзенге беттеді. Алыста көз ұшында ертең тойға сойылатын тайлар мен құнан қойлар қоңыр жалдан ақ желең шаң көтеріп қылт-қылт құлап келеді. Онсыз да ажарлы ауылдың сәнін асыра түсейін дегендей ортадағы екі ақ шаңқан үйден Ажардың нөкер қыздары шықты. Қызыл, ақ сары – өңкей ашық түсті шәйі көйлектері көлеңдеп, шолпы таққан бұрымдары тобықтарына түсе шұбалып, өзен жаққа сейілге тартты. Жаңа ғана қоңырайып жатқан күңгірт дала кенет сарғалдақ, қызғалдақ гүлге толып, құлпырып кеткендей болады.

Мынау өз қолынан орнатып жатқан сән-салтанат, қызу қарбалас Балпан байдың көзін қытықтап, көңілін өсірді. Өз-өзінен масаттанып, ертең күн көтеріле келе бастайтын қонақтардың алдында сергек көріну үшін тынығып алуға үйіне бұрылды.

Той алдындағы түн де қарбаласқа толы болды. Әйел жағы атымен көз іліндірген жоқ. Түні бойы шыны аяқтар сыңғырлап, ертеңгі дастарқанның тамағы мен ыдыс-аяғын үй-үйге бөлісті. Әрлі-берлі абыр-сабыр жүріс таң атқанша бір басылмады.

Еркектер жағы елең-алаңнан тұрып ошақ басына топтасты. Шақыр-шұқыр пышақ қайралды. Тайларды күн ысып кетпей тұрып жығып, жіліктеп алу керек болды. Қасқажыраның бойында әне жерде де, мына жерде де жайрап жатқан бір-бір тай. Мосқал еркектер білектері сыбанып ап етін жіліктесе, сары кедір әйелдер ішек-қарнын аршиды. Жас әйелдер мен жігіттер өзеннен су тасып, табанынан таусылып жүр.

Үйлердің маңындағы қарбалас та олардан бір кем емес. Үй-үйдің бәрі төсек жайып, қонақтарды қарсы алуға жанталасып жатыр. Ауылдың алдында күн нұрымен жалт-жұлт етіп, ұзыннан-ұзақ самауырлар сап түзепті. Күн шыққан соң Жазыл бастаған бір топ келіншек нөкер қыздардың ортасына түсіп, қалыңдықты киіндірісті. Қыз аттанып кеткенге дейін басына асыл тастармен әшекейленген құндыз бөрік, үстіне төрт етекпен күлтелендіріп тіккен сарғыш қамқа көйлек киіп, сыртынан аймақы жасыл масатыдан желең шапан

жамылмақ. Мойнына жақұт алқа тағып, екі қолына көзіне үр тасын қондырған алтын білезік салады.

Сәскеге таман екі домалақ төбенің арасындағы қасқа жыраның бойынан айналадағы ел-жұртты Балпан байдың қыз ұзататын тойына шақырғандай, сылаң қағып ашық аспанның бауырын жалап, көк найза түтіндер көтерілді. Сол түтін жан-жақтағы ауылдарға белгі бергендей, тұс-тұстан қарауытқан аттылар тобы мен көкжиектің көгілдір мұнарын лайлап ақшыл шаңдар көріне бастады. Әуелі әр жерден қылт-қылт көзге түскен жүргіншілер бірте-бірте молайып, арасы ұласа түсті. Шыр айнала көкжиекте жүргінші көрінбейтін жер жоқ. Төбеде шілдеден құтылып, дені жайылып қалған даланың көк ніл аспаны ұлан-асыр көсіліп, айнадай жарқырайды. Терістіктен анда-санда ет қытықтарлық қана қауқары бар қоңыр самал леп шығады. Айдын өзенге жамбас тірей қонған алпыс ақ үй мынау алқаптың қай мүйісінен қарасаң да атой сап өзіне шақырып тұрғандай.

Көкжиекте қарауытқандардың арасы жиілеп, жан-жақтағы мұнар қалыңдай түскен. Кей тұста жүргіншілердің сырт нобайы айқын көрініп, тым жақын қалыпты. Қасына ағайын арасының ақ сақалдары мен аузы дуалыларын ертіп Балпан бай домалақ төбенің біреуінің басында қонақтарын күтіп тұр. Ауылдың желке тұсынан келе жатқандар Балпан бай тұрған төбеге туралап тартса, басқа жақтан келе жатқандар да ауылды алыстан орағытып, солай қарай беттеп барады.

Елдің ең алдымен, сонау алыс қаладағы дүкенші Шүрен келді. Қасына ерткен қырық кісі бар, жетегіндегі көк арғымақты жабулап тастапты. Шүреннің өкшесін баса Сайып пен Бекестің тобы жетті. Анадай жерде өңшең құла ат мінген Байсал аулының адамдары алыстан танымал боп келеді. Бұрын араласы жоқ бейтаныс рулардан да жұрт көп. Ауыл жігіттері меймандарды әуелі аттарынан түсіріп, сосын аттарын кермеге жетелеп мәре-сәре. Ауыл сыртындағы қою шаң ұлғая түсті. Бәсекеге түсетіндер бүгін түс ауғанша келіп болуға тиісті. Елдің көбі шоғырланып бір келді. Оларды Балпан байдың өзі қарсы алып, алпыс үйге қарай өзі бастап жүрді. Меймандар бүгін қонақасы жейді. Тынығады. Жүйріктерін баптайды. Бәсеке ертең басталады.

Қыздан дәмесі барлар жан-жақтан ағылып-төгіліп келіп жатыр. Ауыл жақсылары алдарынан шығып қарсы алып, әрқайсысын өздеріне тігілген ақ боз үйлерге кіргізіп екі-етек боп жүр. Түске дейін жан-жақтан лек-лек аттылар құйылумен болды. Керме басы аттан көрінбей кетті.

Келген қонақтардың ішіндегі ақсақалдар Балпан байға арнайы сәлем беріп, тойына құтты болсын айтты. Өзге ауылдардың жігіттері аттарынан түскеннен екі көздері жан-жақта боп, тойлы ауылдың салтанатын қызықтайды. Меймандар осынша ұлан-асыр той жасаған Балпан байға қошаметті қазірден бастап-ақ жаудырып жіберді.

Алпыс үй адамға лық толды. Ду-ду әңгіме өрбіп, ауыл үстіне кеу-кеу үн көтерілді. Үйлердің алдындағы сап түзеген самауыр маңында бұрала басқан сылқым сұлу келіншектер көбейді. Келген қонақтардың жас жағы арасындағы үлкендерге жол берген боп, самауыр қойып жүрген келіншектерге қарайлап, босаға сыртында ұзақ бөгеліп қалады.

Ауыл шетінде қонақтарға ілесіп келген иттер таласып, азан-қазан боп жатыр.

Қонақтарға келген бойларында кесе-кесе қымыз ұсынылып, шөл басысты. Көп күттірмей шалқар дария дастарқан жайылып, самауыр келтірілді. Әлгінде ғана тойлы ауылдың сыртқы салтанатынан көз ала алмаған қонақтар енді үйдің ішкі жиһаздарына телмірісіп қапты. Дастарқанның салтанатында да қапы жоқ. Қырда күнде ұшыраса бермейтін таңсық тағамдардың түрі бар, жал-жал бауырсақ, ірімшік-құрт, шара-шара қуырдаққа көзің сүрінеді.

Алды екі-үш күншілік жол жүріп, ұзақ жолдан шаршап, сусап келген қонақтар баппен құйылған тәтті шайды қанғанша ішті. Шайдан соң қонақтардың бойларындағы шөл мен шаршау тарап, дендері жайылып желпінісіп қалды. Үлкендер жағы кеу-кеу әңгімеге беріліп, жастар жағы тер басуды сылтауратып, сыртқа шығып, тойлы ауылдың салтанатын қызықтады. Өзен бойына барып, омырауларын арғы жағадан ескен қоңыр салқынға төсеп, әңгіме-дүкен құрысты. Балпан байдың дәулетін осынша шаштырғандай сұлу қыздың кімге бұйыратынына сырттан тон пішті.

Тал түсте қонақасы берілді. Табақшы жігіттер ошақ басына топырласып, одан әрқайсысы екі-екі табақтан алып бір-бір үйді бетке ұстап астарындағы меңсіз торыны тайпалта жорғалай жөнеледі. Барған бойларында табақты есік алдында күтіп тұрған даяшы еркектерге ұстата салып қазан басына қайта тартады. Меңсіз торы жорғалардың жып-жылтыр сауырларында күн нұры ойнап күлің-күлің етеді.

Ошақ басында да құж-құж кісі. Қолдарына қайқы қара пышақ ұстаған қазан басылар құдды қасапшылар сияқты: шара табақтарды жайратып жайып қойып, ең алдымен, жіліктерді рет-ретімен таратып шығады, сосын май сіңген қара пышағын жылп-жылп еткізіп құйрық май тіліп, білем-білем қып табақтарға тастайды, артынан жаңа сойылған қойдың сүбесі мен омыртқа-қабыртқа сияқты қосалқы сүйектері, тайдың қоңыр жоңқасы мен жал-жаясы салынады. Қазан басы үш-төрт рет ет лақтырғанда жаңа ғана жалтырап жатқан айлапат шара табақ толып шыға келеді. Қартаңдау қазан басы бір-екі табақ етті туралмаған күйі ошақ басынан алысырақ әкетіп дастарқаннан орын тимейтін қара сирақ балаларға бөліп беріп жатыр. Сыбағасын алған балалар сандарын шапалақтап әбден көн тақаланып қалған табандары жалтырап, шартараптан бас қосқан шәлкес жылқылар қайта-қайта оқыранып, бір-бірінің сауырына тісін ала жүгіріп, ию-қию шұрқырасып жатқан керме басына қарай тасырлап шаба жөнеледі.

Талма түс. Қазан басындағы қарбалас та сейілген. Табақ жасаудан қолы босағандар енді өздері ет жеуге кірісіпті. Табақ тартып жүрген жігіттер де аттарынан түсіп, қазан басында иіріліп отыр. Жылқының шұрқыры, ақ үйлерден шығатын қарқ-қарқ күлкі, қайтадан самауыр салып жүрген келіншектердің шолпыларының сылдыры – бәрі де тал түсте тым көмескі, талмаусырап естіледі. Көл-көсір көкжиектің де бояуы оңып, алашабыр мұнарға айналған.

Ортадағы Балпан бай отырған үйге бұл өңірдегі ең игі жақсылар жиналған еді. Арасында Асанбай хазірет те бар. Тамақ желініп болған соң осы отырғандардың ішіндегі ең үлкені сексен жетідегі Досбай ақсақал қолын жайып бата қылды. Балпан байдың тойының тойға ұласуына, аттандырғалы отырған баласының айы оңынан тууына тілектестік білдірді. Жұрт жапатармағай қолдарын жайып, әумин десті. Досбай қос

алақанын бетіне апарып, қарасұр маңдайынан аппақ сақалына дейін сипап шықты. Сосын шоқша сақалының сүйір ұшынан шымшып ұстап Асанбай хазіретке бас изеді. Досбай ақсақалдың оң тізесінде отырған көзі сұсты, ақ сұр кісі Асанбай хазірет жер тізерлей жүрелеп, құранның бір ұзақ сүресін ұстап ап, Бұқар мақамына салып, күңіренге жөнелді. Үй ішіндегілер тегіс мүлгіп қалған. Балпан бай өзі түсінбейтін әуезі әдемі сиқыр сөздер құлағына бал боп құйылып, өне бойын рақат жайлап, балқып тыңдап отыр. Мынау жүрелеп отырған ақ сұр хазірет те, анау шетінен жер тізерлеп қалған игі жақсылар да – дәл қазір тек осының жолында жандарын беретіндей. Ойда жоқ жерде бас көтерген мақтаныш сезімін мынау күңіренген қоңыр әуез онан сайын күшейте түскен сияқты. Ыңыранған бейтаныс сөздер күмбірлеген сегіз қанат ақ үйдің мол ауасын тек бір өзі жайлап, қалықтап жүр. Хазірет даусын бұрынғыдан да гөрі созыңқырап әуендетіп-әуендетіп алып күрт бәсеңдетіп, сыбырлап, көзін жұмып, жаюлы алақанын бетіне апарды. Жер тізерлеп отырғандардың бәрі де еріндерін жыбырлатып, беттерін сипады. Енді алдарындағы дастарқанды жинап жатқан Маржанға жапатармағай: «Алла разы болсын!» – айтысты.

Еттен кейін тағы да самауыр келді. Жез самауырлар тегіс сарқылып, ақ боз үйдің ішіндегілер сыртқа шыққанда түс ауып кетіп еді. Жаңа ғана іріген айрандай алашабырланып тұрған аспан қайтадан мөлдіреп ашылды. Талма түс кезінде ішін тартып ала қойған терістіктің келте самалы қайтадан тірілді.

Жайланып болған қонақтар қайтадан сыртқа шығып, көлеңке-көлеңкеге жиылып, тер басып желпінісіп жүр. Ақсақалдар жағы қолдарына бір-бір мойны сорайған жез құмандарын ұстап, өзен беттегі қалтарысқа қарай беттеді. Жас жігіттер аттарының жайын білмекші боп, керме басына тартты.

Сол екі ортада екі ақ үйден сау етіп қыздар шыға келді. Орталарында жасыл масаты шапанды желең жамылған қалыңдық бар. Ауылдың сыртына бой жазуға шықты. Шәйі көйлектердің көлеңінен қызыл ала көбелек ұшқандай ауыл үстіне ерекше бір сән орнады. Үй-үйден шыға келген жігіттер қыздарды көргенде аңтарылысып қалысты, бірақ сырттарынан үлкендер қарап тұрғанын сезіп, бір көздері қыздар бара жатқан жақта болып, кермеге қарай құлықсыз аяңдасты. Керме басындағы

жігіттердің де аттарына көздері түсетін түрі жоқ, ауыл сыртына қарай ауыздарын ашып қалыпты.

Шалдар бесін намазын оқып болған соң, Балпанның үйіне қайта жиналып, ертең болатын бәсекенің жайын кеңесті. Сәлден кейін дүркіреп сыртқа шықты. Әр ауылдың үлкендері өз адамдары түскен үйге тарады. Әр жер-әр жерден жабыр-жұбыр әңгіме, оқшау-оқшау мәслихат көбейді. Керме басындағы жігіттерге хабаршы жұмсалып, күйеу жігіттер мен бәйгеге түсетін аттарды қазір той иесі көретіні айтылды. Күйеу жігіттер мен олардың атқосшылары бәйгеге қосатын жүйріктерін жетелеп, ауыл сыртындағы екі домалақ төбенің тасасына барып тоқайласты, аттардың жабуы сәнделіп, күйеу жігіттердің үсті-басы тағы бір тексерістен өтті. Өңшең өндірі жас жігіт ауыл жақтан қаптап келе жатқан қара құрым халықты беттеріне қан жүгіріп, албырап, бір түрлі қысылып, абыржи күтіп тұр. Орталарында Балпан бай бар үлкендер оқшау бір топ болып басқа жұрттың алдында келеді. Олардан кейінгі қызыққұмар көп игі-жақсыларды басып оза алмай, бәсекеге түсетін жігіттер мен бәйгеге қосылатын жылқыларды көргенше асығып, әбден діңкелері құрып, жан-жақтарына жалтақтай қарап, өңмең-өңмең етеді. Күйеу жігіттер былайғы жігіттерден танымал болу үшін аттарының тізгіндерін өздері ұстапты.

Қыз әкесі бастаған игі жақсылар егіз төбенің біреуінің басына кеп тоқтады; күйеу жігіттер аттарын жетектеп қарсы алдарына барып тұрды. Күйеу жігіттердің әкелері мен жанашыр тумалары балаларының қасына жетті.

Қызықтаушы халық ақсақалдар тобын жан-жағынан алқалай қоршап алды. Балпан бай қасына бір-екі атбегі шалдар мен өзіне қараған үлкендерді ертіп, бәсекеге келген жігіттерге беттеді. Жігіттер қыз әкесіне қысыла сәлем берді. Олардың жалпы саны елуден асады екен. Балпан бай әдеп сақтап, қай жігіттің қай рудағы, қай ақсақалдың баласы екенін сұрастырды. Өңшең бір менің балам болсын дейтіндей өндірі жігіттер. Өне бір тыпыршып тұрған ақ боз арғымақтың қасындағы ашаң сары Байсалдың анада қыз айттыра келген баласы болды. Орысша оқығанмен бетінен қаны төгілген, иман жүзді биязы бала екен. Балпан бай әкесімен сөйлесіп тұрғанда көзін жерден көтерген жоқ. Ақбоз арғымақты Байсал осы бәсекенің хабарын естісімен, сонау

Хорезмдегі бір тамырынан барып бұйымшылап алып қайтыпты. Өз өлкесінде алдына ат түсірмеген бәйге биенің баласы көрінеді. Біресе ар жағына шығып, біресе бер жағына шығып қарап жүрген атбегі шалдар ақ боз арғымақтың тал бойынан бір мін таппады. Байсал сол анталаған жұрттың жан-жақтан кеткен көп сауалына байыппен жауап беріп сызылған қалпы. Балпан бай бәсекеге келген өзге рулар көңілдеріне дік алып қала ма деп Байсалдардың қасында көп тұрмады. Кетіп бара жатып жас жігітке тағы бір көзі түсіп еді, ішінен тым сұңғақтау, майсалау екенсің, белдескенде сыр алдырып алмасаң жарар едің деп кетті.

Мына бір өне бойын күлтелендіріп қойған күрең қасқа ат, дәуде болса дүкенші Шүреннің аты. Бір сайдың тасын бір сайдың тасына айырбастап жүретін саудагер неме ғой, оның аты да тегін жылқы болмас; жұрттың көзі тиіп кетер дегендей жабуын тым көмілте жауыпты, онысы ат бегілер, көлденең жұрт жүйрігінің сыны мен сипатын алдын ала біліп қоймасын деп көлегейлегені шығар. Әне деңмент белбеумен буған дөңкиген қарны алдына сыймай, қызыл сары жүзі әнтек күреңітіп, Балпанды күтіп тұр. Баласы да өзіне тартыпты, екі иығына екі жігіт мінгендей өңкиген неме екен. Белдескенге бір шыдаса осы шыдайтын болар. Балпанның көңілінде тағы бір тәтті үміт ұялады. Қаланың қақ ортасындағы көк шатырлы ақ шаңқан үйге қасында қара құрым серігімен алшаңдап бұл түсіп жатады. Алдынан құрақ ұшып қаланың ең үлкен саудагерінің өзі шығады. Сосын Балпан бай мынау екі өзеннің ен алқабын бір өзі жайлағанындай, қаланың қан базарына да қоңыр шұнақ ісектерді қаптатып жібермей ме... Аяқ астынан әзәзілдей азғырып бара жатқан есірік дәмесінен өзі ұялып, саудагердің қасында да ұзақ тұра алмады.

Әне бір ақ бас құла қалаға жақын отыратын бір ауылдікі. Иесі – қапсағай ұзын, қара кісі. Екі ұшы ербиген шалғылы мұртын ширатып, ат көре келген жұртқа әңгіме соғып тұр. Ұзын бойлы, дөңгелек көз, әдеміше қара жігіт әкесінің сөзіне құлақ тосып, үнсіз жымияды. Е, Бекес те інісін әкеліпті. Осынша қазақтың ішінде елден ала бөтен оқшау көзге түсіп тұрған да сол. Өңшең шапан ортасындағы жаңғыз мандала бешпет те сонікі. Басында басымен бас боп қона қалған шашағы төгілген татары тақия. Екі қолын тарақтап, інісіне әлденелер айтып

қояды. Әдеміше, қой көзді аққұба жігіттің құлағы ағасында болғанмен, екі көзі бұда...

Балпан бай бәсекеге келген жігіттерді енді аралап біте бергенде шетте тұрған үстінен түйе жүн шекпені түспеген қаршыға көз қара жігітке көзі түсті. Сүйегі арса-арса шабдар атының жұпыны ер-тұрманынан қорына ма, әлде өзінің жүдеу үсті-басынан қорына ма, бүгежектеп көзін көтермейді. Таң атқалғы ретті бұзбай, оның да қасына тоқтап жөн сұрасты. Жанына ертіп келген серігі де көрінбейді. Бұның сауалына әлдене деп мінгірлеп еді, жауабы сол танауының астында қалып қойды. Қарап тұрып қара терге түсті. Ұялмай-ақ қояйыншы деп көзін көтере беріп еді, самайындағы ақ аяң қаспақты көзі шалды. «Басы жара бейшара босқа ел-жұртқа күлкі болады-ау, – деп ішінен аяп, бұрылып жүре берді. Қаумалаған қалың жұрт та, былайғы жігіттер де оған мүсіркеп, миықтарынан күліп тұр екен.

Бәсекеге келгендерді аралап болды, төбе басындағы ақсақалдар тобына беттеді. Сол екі ортада әлдекім шаужайына оратыла кетті. Сөйтсе, малмен бірге өріп, бірге түнеп жүретін Сапақ деген сасық байдың Есен деген есірік баласы екен. Бір құлағы шұнақ, бір көзі әпірейіп аспандап біткен. Малдан басқа қара көрмей әбден милау боп кеткен неме пәлендей бәсеке болып жатыр деген соң, алды-артына қарамай, далақтап шаба жөнелген ғой. Жасы қырыққа таяп қалса да, әлі үйленбеген. Сапақ байғұс ана ауыл, мына ауылға шапқылап-шапқылап ешкім қызын бермеген соң, күдер үзіп қойды деп еді. Әкесі күдер үзгенмен бұл неме күдерін әлі үзбепті. Мынадай жойқын топта жол тиіп, бәйге қолыма түседі деп жүрген дәмесін қара шіркіннің. Не қырар дейсің, түссе түссін. Қасындағы жігіттерге бұны да қоса салыңдар деп ымдады.

Балпан бай есірік Есеннен әзер құтылып, ақсақалдардың қасына келді. Ақсақалдар жігіттер мен шабатын аттарды анадайдан барлап тұр екен. Пәлен озады, жоқ, пәлен озады деген кеу-кеу талас. Атбегілерін де жан-жақтан қоршап алыпты, әсіресе, бәсекеге түскелі тұрған ауылдардың адамдары өндірішектерін созып өліп барады. Ертеңгі бәсекенің егесі қазір-ақ қызып кететін түрі бар. Тойлы ауылдың салтанатын құмарларынан шыққанша қызықтап болған жұрттың көзі енді бір-бірінде. Бәрінен бұрын бәсекеге

түсетін жігіттер бірін-бірі ішіп-жеп барады. Осынша өзегі өртеніп тұрған халықтың ортасындағы көңілі жайлы жаңғыз Балпан бай. Ол ішінен: «Әйтеуір, мықтың озады ғой, ендеше болды!» – деп ойлап, ақсақалдарға иегімен ауыл жақты мегзеді.

III

Сол сәттен бастап ауыл үсті жабыр-жұбыр әңгімеге толып кетті. Әлгінде ғана бәйгеге шабатын аттарды көріп келгендер аттардың біреуі мынасын мақтап, біреуі анасын мақтап әбден қызыл кеңірдек болды. Еркектер өжеңдескен дауға міселері тұтпай, алақандарын сарт-сарт ұрып бәстеседі.

Бәсекеге түсетін жігіттерді көріп қайтқан қыз-келіншектер де Ажарды ортаға алып, сыпсың-сыпсың әңгімеге кіріскен. Олар қай жігітті мақтарын білмей, бәріне де естері кетулі, оларға салсаң – бәрі де әсем, бәрі де жайсаң. Сөйтіп, ананы бір айтып, мынаны бір айтып отырып, кейбір келіншектер көңіліндегісін лақ еткізіп ақтара салып:

– Осындай алтын жігіттерді шетінен маңдайынан шертіп жүріп, ең таңдаулысына бұйыратын сен қызда да арман бар ма екен, – деп, Ажардың бетін ду-ду қызартты.

Бірінің аузына бірі құлағын төсеген бір жұрт. Бәсекеге жігіт қосатын ауылдың кісілері бөтен ауылдың адамдарының арасына сіңіп кетіп, не айтып отыр екен деп тыңдайды. Бәйгені осы алады-ау деген аттар мен қыз осыған бұйырады-ау деген жігіттерді сырттарынан ішіп-жеп жүрген сұғанақ көздер де толып жатыр. Даржан құсағандар осы күннен күдерін үзіп, кетем деп қопандаса, қызық көргісі кеп қасына еріп келгендер баласы мен атына өтірік мақтауды үйіп-төгіп, етегіне жармасып, жік-жапар болады. Тымырсық Можан: «Бұ жын ойнақтан бізге ештеңе тие қоймас», – деді де, осындай опыр-топырға мал шашып отырған Балпан бай әумесерді ішінен сілейте бір боқтап, тымырайып тайып отырды. Көжесінің қатығы жоқ, көңілі құртқа шабадының кері бұйырып, келуін келгенмен жұрттың сыңайынан қорқып кетуге рет таба алмай отырған бағанағы шабдар атты тазша бала сияқты жүрегі дауаламағандар Можанның тобына ере кетті.

Қараңғы түсе үй сайын қайтадан көл-көсір дастарқан жайылды, қайтадан табақ-табақ ет тартылды. Бірақ бұл жолы манағыдай абыр-сабыр жүріс, кеу-кеу әңгіме жоқ. Жұрт ертеңгі бәсекенің жайын ойлап отыр ма, әйтеуір, аяқ астынан қабақтары салбырап, бір түрлі тұнжыраса қалыпты.

Дастарқан жиналып, далаға шыққанда да ешкім манағыдай қызу әңгімеге беріліп, қызыл кеңірдек таласқа түскен жоқ. Тек әр жер-әр жерден оқшау-оқшау күбір сөз естіледі. Талай ас пен жиынды қолдарынан өткізіп жүрген кәнігі қулар жастарды жиып алып, сақалдары шошаңдап сыпсың-сыпсың мәслихат шертеді. Айналасына жалтақ-жалтақ қарап, бөтен ауылдың адамы келе жатса, я алдағы қыстың сыңайын айтып, я Балпан байдың дастарқанын мақтап сампылдай жөнеледі.

Балпан бай кешкі тағам үстінде де біраз ақсақалдарды үйіне шақырып ап, кеңесіп көріп еді, олар: «Бәсекеге аталы ауылдардың бәрі де ат қосыпты, мынауы былай, мынауы олай дейтін ештеңесі жоқ, шетінен текті ауыл. Кім озатынын білмейміз, әйтеуір, балаңның бағы ашылғалы тұрғаны анық», – десті.

Ажардың нөкер қыздары мен самауыр басындағы әйелдер де бәсекеге келген жігіттерді қайта-қайта мақтап, ауыздарының суы құриды.

Әйтеуір, бүгін бұл ауылдың тыныш ұйықтар түрі жоқ. Түні бойы күбір-күбір, сыпсың-сыпсың...

IV

Ертеңіне егіз төбенің тегіс жазыққа қараған терістік бауыры жер қайысқан халыққа толды. Көк шөптің үстіне бір-бірімен ұштастыра кілемдер жайылыпты. Қазір кілемнің үсті бос. Ақсақалдар бәсекеге билік айтатын қазыларды сайлады. Жұрт оған Досбай ақсақалды, Асанбай хазіретті, Көшен ақынды атады. Қазылар әр ауылдың ақсақалдарын шақырып, бәсекенің тәртібі жайлы пәтуаласты. Ақсақалдар «жігіттер әуелі өнер салыстырыссын, сосын күш сынассын, ең соңынан жүйрік жүгіртсін» деген тоқтамға келді.

Қазылар бәсекелес ауылдың үлкендерімен сөйлесіп болған соң ортаға Балпанды шақырды. Асанбай хазірет қойнынан құран суырды. Балпан бай сертімде тұрам, қызымды бәсекеден озған жігітке ұзатам деп құран

ұстап ант берді. Асанбай хазірет бәсекеге жігіт қосқан ауылдардың ақсақалдарын кезек-кезек ортаға шақырды. Олар да қазылардың төрелігіне қарсы болмаймыз деп құран ұстап ант берісті. Сапақтың аты аталғанда ортаға есірік Есеннің өзі шыға келді. Бір көзі көкке, бір көзі жерге жігітсіп, ыржалаңдап тұр. Жиылған жұрт шыдай алмай күліп жіберді. Асанбай хазірет бәсекенің шартын айтып еді, есірік Есен дауым бар деді. Жұрт тағы да қыран-топан күлкіге батты. Есен: «Мен ән сала алмаймын, әнге-күйге берсе, Балпан бай қызын жын-сайтанға берсін. Менің ата-тегім, алдымдағы ақ адал дәулетім ешкімнен кем емес. Қырыққа келсем де, әлі бір қызды қартайтатындай қауқарым бар. Бәсекеге мен де қосылам, бірақ ән салып, күй тартатын жын-ойнаққа қосыла алмаймын», – деді. Халықтың күлкіден ішектері түйілді. Тек ақ сұр Асанбай хазірет қана түсін бермей, көздерін сүртіп, ішектері қатып жатқан екі серігі Досбай ақсақал мен Көшен ақынға қарады, мынаған не айтамыз дегендей Есенді меңзеп иегін қақты. Екі қазы сол арада күлкілерін тыйып, аңтарылып тұрып қалды. Жұрт та жым-жырт, қазылардың кесімін тосты. Үш қазы әрі ақылдасып, бері ақылдасып, бәсекеге түсіп отырған басқа ақсақалдардың ақылына салатын болды.

Сол арада осы бәсекеден алдын ала күдер үзіп тұрған даукес Даржан шаңқ етті:

– О, халайық, өңшең жігіт ортасындағы бір қырма сақал қырқылжың ғой, дегені-ақ болсын. Осынша жігіт тұрып, қызды қырма сақалға беріп қоя берсе, обалдары өздеріне.

Жұрт тағы да күлкіге кенелді. Бәсекеге түскен ауылдардың ақсақалдары да қосыла күліп: «Осы не қырар дейсің, дегені-ақ болсыншы», – десті. Есірік Есен екі езуін жия алмай құран ұстап ант беріп, орнына кетті. Ол айтқанын істетіп, ән салудан құтылғанына мәз, ал мынау айналасындағы біреулері көздерін сүртіп, біреулері іштерін ұстап, енді біреулері бетін шымшып, қыран-топан боп қырыла күліп жатқан көп халықтың неменеге қағанағы қарқ, сағанағы сарқ бола қалғанында оның шаруасы жоқ.

Асанбай хазірет дуылдасқан жұртты әзер басты. Енді жігіттер өнер көрсетуге кіріспек. Бәсекеге түсетін жігіттер түгел кілем басына жайғасты. Ақсақалдарға да кілем төселді. Құж-құж халық алды отырып, арты түрегеліп тұрып бәсекеге түсетін жігіттерге ентелесе

қарайды. Ортаға кілем үстіне өңшен сәнді киінген қылқандай уыз жас жігіттер шыға келгенде жұрт тағы бір гу етті. Жас келіншектер жағы бір-бірінің құлағына сыбырлап, жымыңдасып қалды. Жұрт алдында сыр бермеген тек ақсақалдар тобы мен үркердей боп оқшау жайғасқан қалыңдықтың нөкері ғана. Көшен ақын ата жолына салып әнді ауыл арасының қазағы емес, алыстан келген қонақ дүкенші Шүреннің баласына бастататын болды. Ортаға екі иығына екі жігіт мінгендей, нарт қызыл жігіт шыққанда сауықшыл жұрт әлі әуезін естімей жатып-ақ, «әу, пәлі» десті. Жігіт жұрттың орынсыз қошаметінен бе, жоқ мынау қыз аулының үлкендері мен үркердей боп оқшау шоғырланған топ қыздың ортасындағы қалыңдықтан қысылды ма, бұрынғысынан гөрі де қызара түсіп, күрең қошқыл тартты. Басына үкі тағып, сағағын сүйектеген қара домбырасын безілдете қақты да, биік ащы даусын аспандата қалқытып, сонау көк аспанның қақ төріне қадала шырқаған қара торғайдың даусындай шырқауға шығып ап шырқырап тұрып алды; солай тұрды-тұрды да бір уақытта кілт төмендеп, қайтадан қалықтады. Ащы дауыс жұрт назарын әбден өзіне қаратып алған соң лақылдап төгіліп, термелей жөнелді. Мынау әсем дауыстың тасқынымен ақтарыла жөнелген қай-қайдағыны қозғайтын сиқыр сөздер ашық аспан астындағы көл-көсір кеңістікке із-түзсіз сіңіп жоғалмай, тыңдаушы құлақ пен ұғынатын көңілдің бәріне жетіп, көгершін боп қонақтап жатыр. Жас жігіт иегі енді түбіттенсе де адам пақырдың көкейін баяғыдан бері қызыл құрт боп тесіп келе жатқан өжет дәмелері мен соның бәрін су аяғы құрдым қып құлдыратқан баянсыз фани жайлы шерді шертті. Әлгінде ғана лықсып көтеріліп, шекеге шапқан тентек қан оқыс мұздап, жүректерді ызғар шымшыды. Аспандап шыққан ащы дауысқа ілесіп асқақтай жөнелген лепірме көңіл кенет от басқандай бүгежектеп, бауырын жаза алмай, ілбіп қалды Көмейлер құрғап, көздерге жас жүгіргендей. Желпінген омыраулар күрт құлап, тентіреуік көңілдер мен тіміскі көздер жан-жаққа жалтақтамай, анау ашық аспан астында бүрісіп-бүрісіп тоңған жетім балалардай бір-бірімен аяқтасып, қойындасып бүк түсіп жатқан алыс қоңыр жылдарға, ісінген көздің алдындай күлтілдеп тұрған бұлыңғыр көкжиекке қадалды. Әнші жігіт жұрт көңілін тақымбасты көнбіс аттың тізгініндей

оңай меңгеріп, қалаған жағына бастайды. Жап-жаңа ғана салқын су ұрттағандай саябыр тартып, сабыр таба қалған көңілдерге тағы да жел бітті. Әнші жігіттің аузынан шыққан саз бен сөз тағы да қан ойнатып, аруақ қоздырды. Ер жігіттің басына екі айналып келмейтін келте дәуреннің қызығы жасымас жігер, талмас талап; талпына білген көңіл де шарқ ұра білген қырандай, тұяғы ақыр құр тұрмас, – деп әнін бітірді.

Жұрт тағы да дуылдап қошамет жаудырды. Әншіден «өркенің өссіншілеп» тағы да ән сұрады. Көшен ақын әншіге айтсаң айта ғой деген рай байқатты. Әнші домбырасының құлағын бұрап, өзге бір күйге келтірді. Енді әлгісінен гөрі баяулата бастап, тақпақтата өрбітіп жас жігіттің сұлу қызға айтатын өзегін күйдірген өрттей дерті мен ыстық ықыласын ерке тілдің ұшымен қырық құбылтып, әдепті әжуа мен қылқылдаған қылықты қолқаны шебер қиыстырған ән айтып берді. Халықтың қошаметінде қисап жоқ.

Аузы асығыс жағы:

– Ойпырмау, мынауың нағыз шаппай бер деп тұр, – деп екіленсе, сабыры мықтылар:

– Тұра тұр, әлі талай мықтылар бар шығар, – деп басу айтады.

Әнші жігіт тыңдаушы жұрттың көңілінен шыққанын байқап, шара табақтай мол жүзі бал-бұл жанып, орнына кетті.

Мықты әнші жалғыз әлгі жігіт қана емесі рас екен. Жұрт құлағын кесіп алса да, білер емес. Ән біткен сайын дуылдасып, арқасының қозбасы бар желөкпе немелер өңеші жыртылғанша айқайлап, қошамет жаудырып, азан-қазан болады да, жаңа бір ән басталғанда жаңағы у-шудың бәрі жым-жылас тыйылып, жұрт тағы да сілтідей тынып қалады. Мөлдір аспанның көкжиегінен ұрлана көтеріліп келе жатқан қаймыжық бұлт пен оқтын-оқтын бір лүп етіп қайта басылып қалып тұрған терістік самалынан басқаның бәрі қыбырсыз. Мынау ұлан-асыр аспан астын біресе жаздың қысқа ғұмырлы қызғалдағындай бүгін құлпырып тұрса, ертең қырқылып қалатын кеп-келте, баянсыз жастық дәурен туралы мұң, біресе ер жігіттің алып-ұшқан көңілін, ең алдымен, арбайтын ерке қыздың жанары туралы наз, енді бірде теңді теңге қоспаған кер тағдыр туралы нала, немесе өмір-бақи өрге тарта беретін асыл арман кезек-кезек қалықтап, тек мынау егіз төбенің басындағы

ызғындай жұртты ғана емес, сонау көл-көсір көлбеген көгілдір жалдардың да, анау жылмиып жатқан тақтайдай тегіс даланың да, қақ төбеде қалқып жатқан түпсіз тұңғиық аспанның да, өзен бетіндегі жыбыр-жыбыр толқынның да көкірегіне дарып, бойын балбыратқандай, маңай түгел сұлық.

Жас жігіттер бірінің айтқанын бірі қайталамайды. Ортаға шыққандар көбейген сайын кезек күтіп отырғандардың арқасы қыза түскен сияқты. Әлгінде ғана өздеріне анталай қараған көп жанарлардан тайсақтап, бастарын жерге салып, бір түрлі ұнжырғасы түсіп, сұлық отырған жігіттер енді тегіс серпіліп, тегіс жадырапты. Қолдарына домбыра тигенде көздері шоқтанып сала береді. Қызылды-жасылды кілемнің үстінде қызара-бөртіп тымпиып отырғаннан гөрі ән салғанда жан-жақтан анталаған сынампаз жанарлардан да, іштегі итжығыс түсіп, мігірсіз арбасып жатырған күдік пен үміттен де, қанша дегенмен қыз алдында өзге жігіттің шоқтығы өскенін көргенде көкірегіңді тырналайтын ұры намыстан да біржола құтылып, бостанға шыққандай болып, еркін сезінеді. Көңілдің күдігі, жүректің лүпілі бәрі кейін серпіліп, адам жанының сонау адам санасы болжай алмастай көл-көсір болмыспен астасқан тұңғиық тереңінен тас қайнардың суындай шымырлап өнген мөлдір сырлары әлі ақау шалмаған аңқыған ашық дауыс, бал-бұл жанып алабұртқан әсем дидар, асыл отынның шоғындай, өз бойындағы барша жылу мен барша шұғыланы түгел маздатқан шабытты жанарлар арқылы құдды бір ең қымбат ыдысқа құйылып, ықыласпен ұсынылған ең дауалы шарбат сусындай тыңдаушы көкірегіне шым-шымдап батып, өтпелі күннің ырың-жырың шырғалаңдарын, күлді көмеш көп түйткілін біржолата шайып тастағандай. Бой жеңілейіп, ой сергіген. Дәл қазір ең тымырсық пенделердің өзі құдды мына дүниеге енді туып, енді көз ашып отырған жас нәрестедей жаңа ғана жандарын тызылдатқан қыжылдарының бәрін ұмытып, төбелеріндегі көк аспанда телегей-теңіз шалқып жатқан көк ніл ауаға, анау аспанмен аймаласқан ала шабыр көкжиекке, керме басындағы жылқылардың күн нұрымен ойнаған жылт-жылт сауырларына, қарсы алдарындағы қалың көптен қаймығып, назарын тіктемей, әншілердің асқақтай, аспандай шыққан әуендерін бұға тыңдап отырған жас желең қыздар мен

айтқан сайын арқасы қозып, аруағы асып отырған өндіріс жігіттерге, думаншы халықтың алуан бояуды аяластырған әлеміш киіміне, осынша көп халықтың басын қосып, ниетін ортақтастырған өмір тойының ақ теңбіл, қызыл теңбіл, жасыл теңбіл, көк теңбіл – көп теңбіл, көп шұғылалы дидарына көзі қанығып, көңілі толып отыр. Осы бір риясыз риза сезім маңайдағы жан-жануар, дүние-мүліктің бәрін шапағат толқыны шайып әкеткендей ештеңені анық көргізбей, анық сездірмей, төңіректі түгел ерте күздің ақ сүт тұманы қымтап алғандай тұмшалап, әркімді өз ойымен оңаша қалдырғандай. Әркім өзін-өзі күнделікті күйбеңнен қолы тимей, көптен кездесе алмай кеткен ескі танысын көргендей, енді танып, енді қанығып отыр. Қалған жұртты былай қойғанда әңгүдік Есеннің өзі бәсекелес жігіттердің әндеріне өндірісшегі үзілгенше ентелей тыңдап, екі езуі екі құлағына жетіп мәз-мейрам, таң-тамаша.

Шетсіз-шексіз далиған кең далаға сыймай, сонау көмескі көкжиектен асып, мынау зымыран аспанның өзін иығымен тіреп тұрған осынша асқақ әуен мен адамның ойына түгестірместей осынша салқар сырлар кеше ғана қозы қуып, асыққа таласып, асыр салып жүрген мынау қоңыр даланың қоңыр қошақандары – түбітиек қыр жігіттерінің көкірегіне қалай-қалай сия берген... Тап осындай өреннің де жүрегіне дақ, көңіліне қаяу, бетіне шаң тиер ме екен... Олар мынадай шалқар дария жанымен кімнен қорқып, кімнен қорына алады, кімнің босағасында телміріп, кімнің сарқытына қор болады. Олар мынау көл-дария даланың төскейінде анау шалқар аспандай еркін көсіліп, сонау көк сағымдай еркін шапқылап жүруі керек қой... Жоқ, мынау жастың бәрін қартайтып, жүйріктің бәрін мүдіртіп, өткірдің бәрін мұқалтып, өрдің бәрін жуасытып жатқан қатыгез тағдыр бір күні оларды да аш итке лақтырған арса-арса жіліктердей қаудыратып шығарар.

Бәсекеші жігіттердің өнер сайысы түс ауа бітті. Ұялып, ерсі именшектеген төрт-бес жігіт болмаса, жұрт көңілінен шықпаған жігіт жоқ. Қазылар қайсысына жүлде берерін білмеді. Белдесіп күш сынасуға ортаға шығып, өнер көрсеткендердің бәрі де жіберілетін болды. Әсем ән мен әр қилы ойға бөгіп маужырап қалған халық орындарынан дүрліге көтеріліп ауылға беттеді. Тағы да ауыз жаппай қолпаш пен қошамет айтып жатқан бір

жұрт. Жаңа ғана жігіттердің бәрін де ұйып тындап, бәріне де таң-тамаша болып отырған көп құлақ, көп көз, көп көңіл енді қыз емшек төбенің басынан төмен төгіп жіберген көп құмалақтай төртеу-бесеу, біреу-екеу боп бет-бетімен шашырай жөнелді. Әуелі қай-қайсысы да: «Әй, тамаша! Әй, тамаша!» – деп келе жатып, кенет жаңа бәсекеге түскен жігіттердің біреуін көреді де, дереу шаужайына жабысып: «Айналайын, бәрекелде, сен мықтадың, сен ұнадың», – деп өзектері үзіліп, ет бауыры елжірей қалады. Албырт жас не дерін білмей абдыраса; «Мына пақырың тіпті есін жия алмады ғой», – деп күліп, ал енді рақмет айтып басын изесе: «Дарақы неме білем, әлгі айтқанымды шын көріп қалды», – деп, таң атқалы дүйім жұртты аузына қаратқан өрен жігіттің бойынан өзінше бір мін тауып, күйкі көңіліне жел бітіп, желпініп, жер-көкке сыймайды. Жаңа ғана құлақтарын кесіп алсаң да білместей боп құмарта тыңдап отырған көп халық бет-бетімен ыдырап, әркім өзімен өзі болып, құрым күркесінің ішінде күйкі көңілімен оңаша қалған соң, қайтадан бақайдан қағып, тірсектен шалған әншейін көп шуылдаққа айналады.

Жігіттер шетінен өнерпаз боп шығып, бәрі де үзеңгілес келген соң, әркім өз жігітін оздыра алмай әуре боп жүрген бәсекелес ауылдардың ақылгөй ақсақалдарының бастары тіпті қатады. Келесі сайыс алдында әркім өз жігітін оңашаға жетектеп, ұрлап алған бірдеңе берейін деп тұрғандай көлденең көздің бәрінен тасалап, екі аттап бір қарап, бұндайдағы ұрымтал мен ұтымдыны түсіндіре бастайды. Әлгінде ғана көппен бірге өнер көрсетіп, көппен бірге жұрттың көңілінен шыққанына мәз болып келе жатқан жас жігіттің нәресте көңілі алғаш рет айла-шарғыға сонда елітеді. Жас көңілге алғашында бал татыған тәтті қиялдай көрінетін жұрттың бәрінен мен озсам, мен биік болсам деген есірік дәме де сонда бітеді. Жұрттың бәрі қан жұтып, қабағы салбырап тұрғанда өзінің айдыны асып, елден ала-бөтен мәз-мейрам болғанда барып, бақыт тілеген нәпсінің ындыны зорға қанатынына, онсыз көңілге қанағат, жанға тыныштық жоғына сонда түйсігеді. Бірақ ол тап сол бойда осы сәттен бастап өмір деген жұлде дара, жүйрік көп, мәңгі бақи қарақшыға жеткізбей жүйке құртып, жүрек деміктіріп ұзақ бәйгеге түсіп кеткенін, ол бәйгеде қарақшыдан оралып, қарқ болған ешкім жоғын,

жұрттың көбі қан құсып, орта жолда зорығып қалғанын біле қоймайды.

Өнер сайысы біткен соң Балпан бай қонақтарына тағы да табақ-табақ ет тартты. Тағы да ұлан-асыр дастарқан жайылып, ұзақ шай ішілді. Бірақ бәсекеге жігіт қосқан ауылдардың адамдары бір түрлі сүлесоқ, бойларына ас сіңбей отырғандай мол дастарқанды кешегідей еңсеріп кете алмады. Табақтың бәрі орта бөксе қайтты. Жұрт астың арасында бірін-бірі сыртқа шақырып, сыпсың-сыпсың көбейіп кетті.

Бесін ауа жұрт қайтадан Қыземшек төбеге шұбырды. Қазылар қайтадан ақсақалдарды жиып, мәслихат құрды. Сосын ортаға ақ мата жайылып, үстіне ақсақалдар қамшыларын тастады. Көшен ақын ақ матаның үстіндегі қамшыларды ию-қию араластырып жіберді де, қасына әлі естерін білмейтін үш-төрт жасар бір ұл баланы, бір қыз баланы шақырды. Сосын бәсекеге жігіт қосып отырған ауылдардың ақсақалдарына қарап: «Нәрестенің қолына іліккені несібелеріңе бұйырғаны болады, оған шүбәлерің бар ма?» – деп сұрады. Ақсақалдар: «Әлбетте, нәрестенің құлағына періште сыбырлайды, періштенің айтары тәңірінің жазмышы, тәңірінің жазғанына тайталасып бола ма?! Шүбәміз жоқ, балаларымыз бақыттарынан көрер періште әумин деген жігіт тәңірінің сүйген құлы, оның ырзығын төгіп, бақытынан жыру күнә. Қазының кесігі қақ», – десті. Көшен ақын Асанбай хазірет пен Досбай ақсақалға қарап: «Ендеше, кірісеміз!» – деді. Екі баланы жетектеп қамшылар жатқан ақ матаның қасына барып тұрды. Сосын қыз балаға: «Балам, мына қамшылардың біреуін алып, маған бер», – деді. Қыз бала бір қамшыны алып, ақынның қолына ұстатты. Көшен балаға бұрылып: «Енді сен біреуін алып бер», – деді. Бала да бір қамшыны алып, ақынның қолына ұстатты. Көшен екі бала әперген екі қамшыны екі қолына ұстап, әуелі көпшілік жұртқа көрсетті. Жұрт: «Көрдік, көрдік, – десті. Сосын бәсекеге түсетін ауылдардың ақсақалдарына көрсетті. Олар да көріп тұрғандарын білдіріп бас изесті. «Ендеше, қамшының иелері, бері шығыңдар!» – деді Көшен. Екі ақсақал ортаға шықты. Көшен оларға балаларын ортаға алып шығуға әмір берді. Белдеріне шарқат буынып, үстеріне белдесуге лайық ықшам киім киген екі жігіт ортаға келді. Көшен ақын тағы да халыққа бұрылып: «Әлеумет, көрдіңдер ме?» – деді. Жұрт: «Көрдік, көрдік!» – деп шуылдасты. Сосын Көшен

екі жігітке бұрылып, екеуінің белдесетінін айтты. Екеуін бөлек тұрғызып қойды. Екі бала тағы да екі қамшы алып қазыға берді. Екі қамшының иесі ортаға жігіттерін алып шықты. Қазылар белдесетін жігіттерді осылай жұптап шықты да, енді ортаға екі-үш жұптан шығарып, күрестіре бастады.

Жұрт біріне-бірі кимелей, ортаға шыққан палуандарға, олардың бұлтыл қаққан бұлшық еттеріне қызыға қарасты. Палуандар белдесе жөнелгенде Қыземшек төбенің басы опыр-топыр болды да кетті. У-ду дыбысқа құлақ тұнып, бірінің иығына бірі ентелеген қалың жұрттың қақ ортасындағы оймақтай ашық алаңда не болып, не қойып жатқанын адам білер емес. Бұрын талай тойда өздері белдесіп жүрген қызба немелер: «Қап, әттеген-ай!», «Е, сөйт, тірсектен шал, тірсектен!», «Жіберме!», «Түу, мынауың мал болмас!», «Пай-пай, бүлдіргенін-ай!», «Е, бәсе!» – деп сандарын соғып, бастарын шайқап, дауыстары қарлыққанша айқайлап, құдды өздері күресіп жүргендей шыж-быж болып, қараптан-қарап құдайлары беріп тұр. Ақсақалдар жағы өз балаларының жеңгенін тілеп: «Иә, аруақ! Қолда, баба!» – деп қояды.

Ортада екі жігіт алысып жүр. Өне бойларын жоса-жоса тер жуып, көздерінің алдында қаптаған тірсектер, көйлектің етектері, неше қилы шапандардың шалғайлары, қарсыласының қара қошқыл саны ию-қию араласып, дүние шыр көбелек айналып кеткен сияқты. Ту сыртынан анталаған қызық құмар жұрттың ашқарақ жанарлары шоқ боп қарып жатыр. Осыдан жықса, сол думаншыл жұрт: «Е, бәрекелде», – деп гу ете қалады. Жығылса, бұл ақсақал басымен алып келген әкесін, бүкіл ағайын-аумағын, рулы елін тірілей көмгені. Онсын мынау құмырысқаның илеуіндей құжынаған жұрттың жалақтаған көздерінен қашып құтылудың өзі мұң болады. Жауырынын тер қыдықтап, денесі шоқ басқандай өртеніп барады. Сүйегін ұнтап жіберетіндей мытып ұстаған тегеурінді қол қабырғасын қайыстыра салып, қарсыласының қапсағай иығы иінін басып, жерге қазық қып қағып тастамай тынбайтындай жанши түсті. Міне, кең дүние шыр көбелек айналып, оң аяқты тіреп сүзісе тоқтасты. Тағы ырғасты. Шиыршық атқан бұлшық еттеріне кенет діріл жүгіріп, сол-ақ екен мұздай су шашып жібергендей қайта басылып қалды. Тағы ырғасты. Бұл жолы қапелімде қозғала қоймап еді, оң

жақ өкшесінің жерден бір елі-ақ көтерілуі мұң екен, мұның басы қарсыласының қақпақ жауырынына барып сарт ете түсті. Көз алдын бір қоймалжың түнек бүркеп, басы мең-зең боп кетті. Кеңірдектен ышқына көтерілген ащы ыза алқымына жас боп тығылды. Кенет таң атқалы табанының астында бұлталақтап жүрген жұмсақ топырақ жамбасының астынан бір былқ еткенде, бөксесін қоламтаға тығып алғандай жалма-жан ыршып түсіп, ұшып тұра бермекші еді, көкірегіндегі бөгде дененің зіл батпан салмағы нығарлай жаныштап, жерге сіңіріп барады. Сол арада кеуде тұсынан бірдеңені әлдебір әзәзіл қол өткір ұстарамен орып жібергендей болды, көкірегін қан жауып, көзін тарс жұмып, жат кеудені қапсыра құшақтаған қолы сылқ құлады. Бөксесіне шоқпар тиген бұралқы иттей сүлдері құрып, сүйретіле-мүйретіле жан-дәрмен орнынан тұрмақшы болып еді, жан-жағына тырмысып, ерсі ербеңдеп жатқан қолын жыққан жігіт шап беріп ұстай алды да, қолтығынан демеп, аяғына мінгізді. Ол алды-артына қарамай, ентелеген жұртты кеуделей жапырып, сыртқа ұмтылды. Жыққан палуанға қошамет айтып еліріп жатқан жұрттың қоршауынан шыққан соң, жалма-жан керме басындағы атына қарай безе жөнелді. Артынан атын атап, «тоқташы, тоқта» деп ырс-ырс жүгіріп келе жатқан аталастарына да қарамады. Керменің шетіне оқшау байланған, ертең бәйгеге түсетін жүйріктердің ішінен өз арғымағын тауып алды да ырғып мініп, беті ауған жаққа тартып берді. Онсыз да кешеден бері ауыл үстіндегі абыр-жұбыр айқайдан арқасы қозып, тұяғы қызып тұрған жануар әп дегеннен ағыза жөнелді. Соңындағы қуғыншылар қапелімде аттарына мінем дегенше бұл біраз жерге қара үзіп кетті. Жаңа ғана шоқтай өртеп, лапылдап бара жатқан ыстық денесін мұз боп қармап жатқан қарсы желді де аңғармады. Ойы ойран, көкірегі бұлқан-талқан, бірақ не ойлап, не қойғаныңды біліп болмас соқыр ыза. Оттай ыстық маңдайын жүйрік аттың жалын құшып, кері ыршыған жалбыр жел жалап-жалап қалады. Бағана жұрт қоршап тұрғанда тамағына тас түйнек боп тығылған ащы жас көзінен енді ытқып шықты. Сол бойда бұның қарсы желге қасқая қарап келе жатқан шалқақ басы сылқ құлап, атының жалын құшып, солқылдап тұрып жыласын кеп. Кеудесіндегі бірін-бірі кимелеп жатқан ыза, намыс, ықылық атқан өксігімен араласып лық-лық ақтарылып сыртқа шыққандай

көкірегі жеңілейіп, басын көтерді. Сосын біраз уақыт қарсы алдынан қарғын судай жапырыла қаптап келе жатқан қоңыр далаға состиа қарап отырады. Сәлден кейін жылай-жылай күп боп ісіп кеткен басына манағы белдескені оралады да, ойына күні кеше ғана аспан тірегендей асқақтатып, алшаң бастырып жүрген жігіттік намысы кез келген бұтаның басында қап қоятын қотыр тоқтының жалба-жұлба балақ жүніндей Қыземшек төбенің басындағы кеуделерін төмпештеп, кеңірдектері қызарған әумесер топтың аяғының астында тапталып қалып қойғаны түсіп, бір сәт бей-жай тартқан жұлын-жүйкесінің бәрі қайта ширығып, өксігін баса алмай ұзақ жылайды.

Бір уақыттарда барып, басын көтеріп, көзін сүртсе, күн әлдеқашан батып кетіпті. Көкжиектің әр жер-әр жерінде қалған қызыл жалқын жұқанақты омырауымен сүйкей сүртіп, шуда-шуда қара бұлт көтеріліп келеді. Бүгін ымырт тез орнап, айналаның алқымы сығылып, ала көлеңке мұнарға бөгіпті. Сол қою мұнардың ортасына әлдебір қатыгез қолдар енесінің бауырынан күшпен ажыратып, таңдайын уылжытқан перзенттік бақыттан біржола ада боп, аяқ асты отыққан жетім құлындай көкірегіне батпан зіл жиналып, тас түнеріп алған қырдың тағы бір жігітінің құр сұлдер көлеңкесі ебіл-себіл еніп бара жатыр.

Сол бір түні осынау түнерген түннің астында көкірегін ит жыртқандай боп, беті ауған жаққа тентіреп келе жатқан жаңғыз ол ғана емес еді.

V

Ол бір тымырсық түн болды. Белдесетін жігіттердің ақырғы жұбы күннің көзі алаулап енді батып бара жатқанда күресті. Қыземшек төбенің басындағы сайысты қызықтап тұрған сауыққұмар жұрт ойдағы тігілген үйлерге жеткенше төңіректі ымырт көмді. Ауылдың үстіне шабынған бурадай жалба-жұлба қара бұлт мініп алды.

Ауылда қалған адамдардың көңілін де сол қара бұлттай қапырық қапа жайлаған. Бүгінгі күресте жығып, бәйгеге ат қосуға қалған жігіттердің қуанышы да егіз төбенің басындағы әлгі бір ырду-дырдумен бірге тарап, дәл қазір ертең не болатындарын біле алмаған пұшайман күдікке берілген. Бүгін жығылғандар керме

басынан аттарына мініп, ауылдарына тым-тырыс аттанып жатыр. Қабақтарынан қар жауып, екі иіні ішіне кеткен кісілер қара жерді қаттырақ басуға да қаймыққандай үнсіз жылысып, қараңғы түннің қойнына сіңіп жоғалуда.

Ауыл ерте жатты. Жер ошақ басындағы жылтылдақ оттар да ерте сөнді. Үйлерде ду-ду әңгіме атымен жоқ, домбыра-қобыздардың да үні өшкен. Көп үй қонағы кетіп босап қалыпты. Бәсеке жасап жатқан тойлы ауылдың базары тым ерте тарағандай. Әр жер-әр жердегі күбір-күбір әңгіме мен аттардың пысқырғаны ғана мүлгіген ауылда тірліктің атымен өшіп қалмағанынан сес бергендей.

Осындай жым-жырт түнде оңды ұйқы болмады. Ертең бәсекеге ат қосатындар төсегінен тұрып кетіп, керме басына қайта-қайта барғыштап жүр. Мынау көзге түртсе көрінбес қараңғы түнде кімнің қайда жүргенін, не істеп жүргенін біліп болар емес. Ортадағы қалыңдықтың нөкерлері жайғасқан екі ақ үйдің есіктерінің алдына үш-төрт кемпір төсек салып жатып алыпты. Бірақ ауыл толы бозбаладан қыздар жатқан екі үйді ешкім мазаламады. Кемпірлер сәл сыбыс шықса, шошаң еткізіп бастарын көтеріп ала қояды. Алайда үй маңынан ешкім көрінбейді, сыбыс-сыбдырдың бәрі өзен бойында, керме басында.

Бұл түнде тыныш ұйықтаған ортадағы ақ боз үйдің шалқайта түрген іргесінің алдында құс төсекте шалқасынан түсіп, рақаттана пырылдаған Балпан бай мен ауылдың оң жақ шетінде үюлі жүктің ығына қисая кеткен Есен ғана болды. Балпан бай соңғы күндері тым жүріс өтіңкіреп кетіп, базар соқты боп қатты шаршапты. Оның үстіне бүгінгі бәсекенің бәрін қақшиып отырып, өз көзінен өткерді. Әзірге оның көңілі жай. Белдескенде іштей дәмететін іргелі ауылдарының жігіттері жығып шықты.

Ал енді Есеннің де шаруасы түгел. Сау болғыр манағы екі патшағар қамшы суырғанда мұның жыңғыл сап, жаман сапалағы мен әлгі даукес Даржанның қызыл көз әңгүдік баласының қамшысы қатар шыға келгені. Есен, әйтеуір, бұрынғы Есен болса, ол немеге белін беріп, жын ұрды дейсің бе? Былтыр жазда суат басында қойыртпаққа тойып ап, кекірік атып ерігіп отыр еді, сау болғыр, сап етіп осы әңгүдік неменің келе қалғаны. Атын суарып алды да, бұның жұмырына басты қойды кеп.

Кеше шайқалған ащы айранға қойдың жаңа сауылған қорғасын сүтін құйып, құдықтың ішіндегі қауғаға салып қойған мұздай жұмырдың қойыртпағы тартып жібергенде таңдайыңды қарып түскенмен, қарынға барған соң қазан қайнатқандай қылады. Қомағай неме кереленіп, екі-үш тостағанды салып алып еді, біраздан кейін, ақ тер одан да кетіп, бұдан да кетіп, әбден борша-боршасы шықты. Тәтті қойыртпақ қанын қыздырып, әрі тыпырлады, бері тыпырлады. Әңгүдік неменің аласұрғанын біраз уақыт қызықтап тұрды да, Есен шыдай алмай, үстіне екі-үш қауға мұздай суды құйып-құйып жіберіп еді, жанталасып жүрген байғұсын жаны жай тауып шыға келді. Әрі-беріден соң: «Есен аға, күресейікші», – деп мазасын алды. Ермек болсын деп белдескенде екі рет бұл жықты да, бір рет ол жықты. Мана Қыземшек төбенің басында, қанша дегенмен жас неме ғой, былтырдан бері әдіс алып, әлденіп кеткен шығар деп, қорқасоқтап түссе де, қырық құйқылжып, қылпылдап тұратын тәйтiк неме емес пе, белдескен бетте-ақ ышқыры босап бара жатқандай, бір қолын қайта-қайта бөксесiне апара бередi. Сондай бiр сәттi бағып тұрды да, шатқаяқтатып, сирақтың сыртынан терiс шотты сала бергенде, әдепсiз неме, қапелiмде жығылдым екен деп қатты састы бiлем, қолына iлiккенi сол болған соң, бұның иегiне тұқымдыққа бiткен бес тал қылды шап берiп ұстай алғаны. Сол арада бұл да айқайды салмасын ба, қазылар да жетiп қалды. Есекең талтайып отырып алды: «Мынау көргенсiз немең сасқанынан менiң сақалымнан тартып, аруағымды қашырды. Бұл жығылғаны, мен жеңдiм», – деп сартабайды салсын кеп. Қазылар басы Асанбай хазiрет болып, мұсылманның сақалына жармасқан әумесерге қайтiп жақ болсын, жеңiстi бұған алып бердi. Есен сосын төбенiң басынан талтаңдап түстi де, қонақ үйiне кеп қақ төрге талтайып жатып алды. Кешке тамақ келгенде жұрттың бәрi қолдарын табаққа керенау созып, тәлiмсiп қалыпты. Есен олардың аузына қарап әрi отырды, берi отырды, тiптi болмаған соң табақты өзiнiң алдына қарай тартып алды, сосын бiлектi түрiп жіберiп, күректей алақанымен көсей жөнелдi. Шара табақты көздi ашып-жұмғанша жылан жалағандай қып шығарды. Артынан бiр кәусар кесе сорпа мен тағы бiр кәусар кесе қымызды жұтып салып, керегенiң көзiне басын тақап, жантая кетiп едi, көзiне ұйқы тығылды. Мұнымен бiр

үйге түскен қонақтар әлдене жайлы сөйлескілері келіп, құлқындары құрып бір-біріне жалтақ-жалтақ қарай береді, қастарын қағысып бұны ымдайды. Есен: «Қызыңды ұрайындардың Балпан байдың аулын өртеп жіберетіндей құпияласа қалғандарын!» – деді де, ішінен батпан балғамен тас төбеңнен қойып қалғандай зілдей қып бір боқтады да, сыртқа шығып кетті. Ет жеп, қымыз ішіп, іші қызған соң өзен бойына барып аяғын мұздай суға малып біраз отырды да ауылдың шетіндегі жүктің түбіне құлай салды.

Түні бойы бүкіл өңірді өкпесінен басқан тымырсық қара бұлт таң алдында жауып тынды. Әрқайсысы бармақтай-бармақтай серке тамшылар секіріп ойнап, сыртқа төсек сап ұйықтағандарды көрпе-жастықтарын арқалатып үйге қуып тықты да, үй іргесінде дүрс-дүрс шапқылап жүріп бір уақытта жым-жылас жоғалды.

Таңертең екі-үш күннен бері тұяқ басты боп жатқан жердің шаңы жығылып, шөптің басының сілтісі шайылып, ауылдың маңы айнадай жалтырап шыға келді.

Бәсекенің ең қызығы, ең қиыны бүгін. Қыз кешегі белдесуде жыққан жиырма жігіттің аты озып келгеніне бұйырады. Қыземшек төбедегі жұрт бүгін күндегіден гөрі де абыр-сабыр. Бәйгеге шабатын аттарға шабандоз балаларды мінгізіп, сейістері жетектеп қыдыртып жүр. Айла-шарғы, ақыл-кеңес ақырғы рет айтылып жатыр. Ендігі бақ-талайын бәйгеге қосқан жылқысының тұяғынан күткен жиырма жігіт мынау қарайған халық пен қыздың алдында сілті ішкендей іштері жидіп тұрса да, сыр бермей состия-состия қалыпты. Аттарының маңына бара алмай, алыстан көздерімен жеп барады. Бәсекеге ат қосатын ауылдардың ақсақал-көксақалдары оқшау-оқшау әңгіме-дүкен құрып жүр; бәрінің де қабағы қату, көбінің көзінің алды күлбіреп ісіп кетіпті, түні бойы ұйықтамағандары бірден көрініп тұр.

Ат қоспайтын ауылдардың адамдары да аз даурығып жатқан жоқ. Қазір бәйге жолына шығатын жиырма аттың басынан бақайына дейін сипаттап әлек. Шарт-шарт қол алысып бәс тігіседі.

Аттар күн ысымай тұрып көмбеден аттанбақ. Жиырма ат қазылар көрсеткен жерге қаз қатар тізілісіп тұра қалды. Бастарына ақ орамал байлап алған тас түйін балалар Көшен ақынның қолындағы ақ жалауға қарап тұр. Ақ жалау бұлғаң етті. Жаңа бір сәтке құлаққа ұрған танадай тыныш дала ең әуелі дүркірей жөнелді; қатқыл

жонды қарш-қарш асаған тұяқтардың дүсірін баса-жанша ат қызықтаушы жұрттың айқайы шықты. Пәлен күннен бергі дыр-думанда арқасы қозып, керме басында әбден ауыздығын шайнап, ашуға мінген арғымақтар тірсегінен тұсау кеткен соң жұлдыздай ақты. Қалың жабудың астында ақ тер-көк тер боп қамашауланып қалған жылқылар тұнып, тұтасып тұрған көк нiл ауаның қойнына күмп-күмп қойып кетiп, жалаңаш сауырларын жел қытықтап, шапқан сайын рақатқа батып, үдей түсті.

Сонау Қыземшек төбенің бауырынан дүркіреп бұлар шыға келгенде, жер қолқасын суырып бара жатқандай мынау ересен дүсірге бүкіл аймақ елең-елең қарасты. Қалың бұта арасында қаптай жайылып жүрген қара құйрықтар сонау көз ұшында көгерген құрдым көкжиекке қарай жөңкіле қашты. Ін түбінде бұғып жатқан борпаяқ борсықтар мен сауыры жалтыраған саршұнақтар да жау келіп қалғандай iндерiн тастай-тастай сала беті ауған жаққа безе-безе жөнелісті. Көптен бері өріс көрмеген ту даланың қоңыр шөбі тас төбесінен тасырлап өткен көп тұяқтан бұғып-бұғып қалғандай. Бақидан бері тұнығы шайқалмай, кең даланың үстінде көлкіп тұрған мөлдір ауа теңіздей теңселіп, әлгіндегі айна жалтыр ашықтығынан, мөлдірлігінен айрылып, су түбіндей бұлдырап, кері қарай зу-зу ағып барады. Қоңыр жалдардың басында әр жер-әр жерден қылтиған оқшау молалар жер мен көк түгел дүсірлеп кеткен соң, мойындарын соза қарап, жау қуып бара жатқан қалың қол деуге қаруларын көрмей аңырып-аңырып тұрады да, біраздан соң баланың ойыны сияқты әншейін тасырлақ бірдеңе ғой дегендей күрт шөгіп, қара жондардың қалтарысына тығылып бүк түсіп жатып алады.

Қалың дүсір қара жонның қатқыл сазын қарш-қарш шайнап ағызып келеді. Қапталда талай қара жал, қалың бұта, айна тақыр, адыр белдер қалып барады. Бағана Қыземшек төбеден аттанғанда бетеге түбінде бұғып жатқан жел бұлар шапқанда өре тұрып қарсы шауып, жеме-жемге келгенде тайқып кетіп, бүйірден жалап, сауырдан сипап, жанай өтіп жатыр. Тып-тыныш жатқан жерлерінен түлен түрткендей осынша шабалаңдап желге не көрінгеніне аттар түсінбейді, тыныш дүниені осынша бөрліктіріп аттарға не көрінгеніне жел түсіне алмайды. Аттарға желдің біресе өз жалыңмен өзіңді сабап, омырауынан төмпештеп быжа-тыжа боп,

тұлынын түтіп долданғаны, біресе терінді сүртіп, еркелете сипап, асты-үстіңе түсіп жәреукелегені қызық; ал жел болса осы бір құйын қуған қаңбақтай бет алды құла дүзге безіп бара жатқан жұп-жұмыр, ап-ауыр тас түйін аттың біресе сауырын сипап, біресе бауырын қыдықтап, қақпақыл қып қағып, құмардан шыққанша ұйпалағанына мәз. Ал анау аттың үстіндегі тістеніп, екі көзін оқша қадап емініп шапқан екі аяқты мен сонау артта, көгілдір белдердің астында, ту-ту алыстан жыртынып жатқан көп айқайға не керек екенінен кең әлемде бетімен лағып жүрген жел түгілі аузында ауыздық, басында жүгені бар жылқының өзі бейхабар.

Жүйрік ат өне бойын аймалап жатқан саф ауаға, қыздың орамалындай қалықтатып, көкке көтеріп бара жатқан самал желге, жан-жағынан тасырлай шыққан көп дүсірге көңілі өсіп келеді. Ол үшін осылай шаба бергеннен, мынау көк ніл ауаның күміс толқынына күмп-күмп жүзе бергеннен асқан бақыт жоқ. Осылай құмарынан шыққанша шабады-шабады да, сосын демін басып, отын оттап, суын сулап өрісіне кетеді. Арқасы ерден босап, бағана өздері шауып өткен шілдедегі марқаның құйрығындай дірілдеп, қақалып тұрған ажырықты ойда асыр салып жайылады. Күрек тісімен қозының құйрық майындай ұп-ұлпа ажырықты күрт-күрт орғанда шиіе татыған ашқылтым дәмі таңдайын жалап, анталаған ұлпа қылтанағы ернін қыдықтап, күрт-күрт үзілген үні құлағына күйдей жағады. Бір уақытта өне бойын жас шөптің күші кернеп, таңдайы кеуіп, көз алдындағы көгілдір сағым қоюланған кезде көлге тартады. Сынаптай жылтырап жатқан ақ қайраң көлдің, саумал суын аяғымен төрт-бес тарпып жібереді де, лай көтерілмеген айна тұнық жеріне тұмсығын салып сіміре бастайды. Мұның танауының астында жыбыр-жыбыр, жымың-жымың күліп көл суы емес, жер мен көкті түгел алып ала шабыр аспан жатыр. Ақ қайраң көлдің түбіне төселген ақ жібек жабудай ақша бұлтты да сумен бірге жұтып қойғысы келгендей қанша кереленіп, емініп ішсе де, ақ қайраң көл таусылмайды, ақша бұлт та ақ қайраңның арасынан жылт-жылт сығалап қашып жеткізбейді. Көлден қанып ішіп, екі бүйірі сыздап, ыңқылдап, өріске қайта шығады. Біраз тұрып қарынын басады, сосын үйірінің арасына түсіп, әрлі-берлі шапқылап тоқ таратады. Ол сүйтіп тұяғының

қышуы қанғанша шапқаннан, қарны тойғанша оттап, шөлі тарағанша су ішкеннен басқа бақыт бар деп ойламайды. Ол түс көрсе де, түсіне туырылған ебелек, саумал көлдің түбіндегі ақша бұлт, үйірлестерінің жылт-жылт сауыры кіреді. Ол ызыңдаған бөгелек өзін шақпай асып кетсе де қуанады, үстіндегі жолаушының бұның сауырын дір еткізіп шошаң етіп көтерілген қамшысы осып өтпей, бәсең тисе де қуанады.

Екі аяқтылардың тақымына қанша түссе де, мінездеріне әлі түсінген емес. Міне, үстіндегі екі аяқты тақымын үсті-үстіне қысып, бұның өкпесін суырып әкетердей тыпыршып келеді. Төрт өрме қамшының өткір тісі шоқ басқандай қып оқтын-оқтын сауырын шағып алады. Әр жер-әр жерде көтермеде тұрғандар да тұсынан өткенде қиқу сап, қамшыларын бұлғақтатып, бақырып-шақырып бір көш жерге қуып тастайды. Алдына бір ат шығып кетсе, екі аяқты тақымын қысып, қамшысын шелтендетіп, әбден әбігерге түседі. Ал бұл басқа аттардың алдына түскенмен жаны жай табатын бәрібір ол жоқ, алдында кетіп бара жатқан жылқылардың бәрінің алдына түс деп тепкілейді. Бұған осы шабысы да ұнайды. Дал-дұл жыртылған саф ауа мен екілене соққан қарсы жел жанына майдай жағып барады. Ал үстіндегі екі аяқтыға мұның жанына не жайлы екені тіпті де керек емес, оған тек өзінің дегені болса болды. Оған тек өзінің көксегені керек. Онысын мынау жанықтырып үсті-үстіне тепкілеген тақымы мен жыландай шағып-шағып алатын жексұрын қамшысынан аңғарып келеді. Екі аяқты пақырдың өстіп жанығып-жанталасып жүріп, талай тамаша бақытты аңдаусыз қолынан шығарып алатынын, көңілінде қанағаты бар адамдарға жарық жалғанның рақаты мен ләззаты қашанда мол болғанын, соның бәрінен ашқарақ нәпсінің айтқанына ерем деп айрылып қалатынын, сол ашқарақ нәпсінің қырсығынан талай ұл құлға, талай жігер құмға айналып жатқанын, айтқанды істеп айдағанға жүретін төрт аяқты ол түгілі, бүкіл дүниедегінің бәріне күңіндей кіжініп, тоқалындай иемденетін екі аяқтылардың өздері де білмей күн кешіп жатқанына бейшара жануар қайдан түсінсін; әлгі бір қамшы деген пәлесі ұлпа санымнан тағы бір осып алмаса екен деп зәре-құты қалмай безіп келеді.

Дүниені топан су алғандай таң атқалы жан-жағынан сынаптай сусып жатқан мөлдір ауа, жарқын әлем кенет

қой балшықтай қоңыр ала тартып лайланып кетті. Қапталдағы дүсір ұлғайып, оған тасыр-тұсыр тағы бірдеңелердің үні қосылды. Бажылдақ қарғыс, ойбай мен қым-қуыт айқай-сүрен жонынан мұздай тер шығарса да, сыр бермей тартып келеді. Манадан бері көз алдында ақ жалындай алаулап келе жатқан ақ боз арқымақ қайда кеткен? Алдына жаңа ғана түскен мына құла нағып аяғын сүйретіп қалған? Қалың аттың алдына бұл шығыпты. Соңындағы қиқу да қоюлана түсіпті. Қарақшы төбеден мана оралған. Енді алдындағы ана бір нар қоспақ жалдан әрі асса болды, бағанағы у-шу халық та көрінетін шығар. Нар қоспақ жалдың бергі бауырындағы күн жауса қақ тұратын қоңыр бытпылдың арасынан бес-алты атты шыға келді. Қасқыр қуып келе жатқандай қолдарындағы сойылдары несі? Шіркін, мынау нар қоспақ жалдан бір асса, ар жағынан Қыземшек төбе де көрінер еді, сосын мынау қым-қуыт айқай-шудан да, көзіне ұрып келе жатқан өткір желден де, қос өкпесін езіп-жаншып бара жатқан тепкіден де құтылар еді. Қапталдан шапқандар бұған беттеп келеді. Артындағы қиқудың не қиқу екенін біле алар емес. Міне, қапталдасты. Алдына көлденеңдеп шыға берген, бетін шүберекпен таңып алған құбыжық адам оңтайына ұстаған қара сойылды сілтеп қалды. Бұл бұрынғы қарқынымен ағып өтті, қара сойыл бұның сауырын жалап өтіп, қамшылар жақ қапталына қоңыр тақырдың қоңын жырта дүңк ете түсті. Сол екі ортада бөксесіне ауыр соққы тиді. Қапелімде ет қызуымен сыр бермей тарта берді.

Қапталдасқандар қалар емес, енді екі жағынан да бірдей тақымдап келеді. Үстіндегі бәйге баланың ащы ойбайы шықты. Бұның жон арқасы дір ете қалды. Сол екі ортада әзірейілдей қара шоқпар көзіне тағы бір көрініп, құлақ шекесінен салып өтті, ол қиран етіп құлап түсті. Таң атқалы көз алдын көміп келе жатқан қоңыр ала қоймалжың қақ айрылып, бағанағы жарық аспан қақ төбесінен бір жарқ етті де, артынша бір жып-жылы қара қоймалжың тұмшалады. Ол өзіне неге сойыл тигенін, мынау аламан-асыр айқай-сүреңнің соңы немен тынарын, бұл өлген соң екі рулы елдің ішіне қан қатып, бірін-бірі оқты көздерімен атысып өтерін, мынау қара шекесінен бастап қаптап жайылып келе жатқан ауыр зілдің аты ажал екенін – ештеңені білген жоқ, әлгінде ғана соңында келе жатқан тасыр-тұсыр бір түрлі алыстап кеткен сияқты болды да, кенет жым-жырт тынып қалды;

қорқырап бір іш тартты. Өне бойында манадан бері асыр салып келе жатқан тентек қан құлақ шекесіндегі жараның аузына қарай жапа-тармағай ағып барады, бірақ есеңгіреп қалған санасы ол қызыл сұйықтың да тамшылап-тамшылап таусыларын сезуге де мұршасы келмей сөніп бара жатты.

Өзінің обалына осынша қалып, адамдарға не көрінгеніне түсіне алмай тағы бір жануар өлім құшты.

Қашан нар қоспақ жалдан топырлай шыққан көп жылқының түр-түстері анық байқалғанша бәйге төбенің басында тұрған халықта да ес қалмады. Аттар тас түйін боп шоғырланып алыпты. Оқшау, дара шыққан ешқайсысы жоқ. Өне нар қоспақ жалдан төмен құлап, әлі қурамай нәрі бойындағы қалың ажырықтан айдын көлдей ақ айранданып көрінетін тақыр ойға түсті. Бәйге аттардың екі қапталынан еміне шапқан аттылар бірте-бірте қала берді. Бәйге аттар енді-енді сараланды. Көтермешілер мен қуғыншылар жік ажыратқанда барып арғымақтардың ұзын ырғасы белгілі болды. Бәйгеге шапқан аттардың қарасы манағыдан көрі аздау сияқты. Шамасы алты-жеті аттың кейінде қара үзіп қалған түрі бар. Жұрт нар қоспақ жалға қанша тесіліп қарағанмен кейінде келе жатқан аттарды көре алмады. Аттар бәйге төбеге жақындап келіп қалды. Енді әркім өз атын анық ажырата бастады. Ең алдымен, Байсалдың даусы шығып кетті. Бәйгеге қосылған аттардың ішіндегі ең ақ шаңқаны соның ақ бозы еді. Мана әп дегенде суырылып алға шыққан-ды, жұрттың бәйге алады деп көп бәс тіккен аты да сол болатын. Енді міне, қарақшыға жақындап қалған қалың топтың ішінен ол көрінбейді. Онымен құйрық тістесе кеткен құла қасқа ат та көзге түспей тұр. Әзірге бәйге басында – дүкенші Шүреннің күрең қасқасы. Бірақ о да соңындағы аттардан қара үзіп кете алмапты. Жұрт гуілдесе жөнелді. Сол екі ортада бәйге төбеге өңмендеп келіп қалған тас түйін шоғырдың ішінен бір сүмең бурылы суырылып ілгері шықты да, күрең қасқамен қапталса берді. Жұрттың қиқуы көбейген сайын шабысты түзей түсті. Өне, күрең қасқадан құрық бойы озды. Ат қосқан байлар бұл кімнің жылқысы деп бір-біріне қарайды, жұрттың бәрі аң-таң. Атбегілер де пәлен күннің ішінде керме басына сан-сапат барып жүрсе де, тап бұ жылқы көздеріне ілікпепті. Міне, не де болса бәйге төбеге дараланып келіп қалды. Сол арада қалың топтың арт жағынан: «Көрінді ме? Көрінді ме?» –

деген дауыс шықты. Жұрт жалт қарады. Таң атқалы нар қоспақ жалға телміре-телміре жалығып кеткен соң, бағана: «Әй, қызыңды ұрайындар, ақыры бір шығарсыңдар!» – деп қолын бір сілтеп, етектегі ауылға қымыз ішуге кеткен Есен екен. Ауыл сыртынан қиқу шыққан соң о да елпеңдеп салып келеді. Жұрт тағы да күлді. Есен ақ тер-көк терге түсіп, төбенің басына шыға келіп еді, мәреге құрық тастам жерге келген бурыл атын көрді. Тымағын аспанға атып, айқайлап жіберді. Аңырып тұрған халық сонда барып есін жиып, сең соққандай теңселіп кетті. Жұрт жапа-тармағай бурыл атқа қарай лап қойды. Қарақшыға екінші боп жеткен күрең қасқа келген бойында ұшып түсті. Дүкенші Шүрен ойбайын салып, қасына барса, белдік тартпасы шап етіне бес елі кіріп кеткен, әлдекім мана тартпасын іші-бауырын арқа омыртқасына жабыстырып жіберетіндей қып, тым қатты тартыпты; ұзақ жолда демі таусылған жануар аузынан ақ көбігі ақтарылып, бәйге төбенің басына жете сұлады. Қарақшыға оралған аттардың ішінен өз жылқысын көре алмаған ауылдар мән-жайға енді түсініп ойбайға басты. Бәйге төбенің басы у да-ду.

Таң атқалы көк жорға аттың үстінде шалқайып отырып, сонау нар қоспақ жалға манаурай қараған Балпан бай, қапелімде не болып қалғанына түсіне қоймады. Қазыларды іздеп еді, олар сонау опыр-топыр жұрттың ішіне кіріп кетіп, көзіне түспеді. Әлденеге ентелескен жұрттың соңынан бұ да барып еді, ештеңе көре алмады. Сол екі ортада жаңа бәйгеден озып келген бурыл атты жетелеп қазылар шықты, сондарына есірік Есен еріпті, жапырық бөркімен маңдайын оңды-солды сүйкей береді. Бурыл аттың тізгіні қазыларда, есірік Есен қыл құйрықтың ұшынан уыстап ұстап, шөпітіп-шөпітіп сүйіп қояды. Балпан бай мына бурыл атты көрген. Қара шекпен жабуы бар, ылғи ауылдың шетінде жаңғыз қаңтарулы тұрушы еді. Қазылар бұған қарап бірдеңе дейді. Не деп тұрғандарына түсінсе не дейсің! Жұрт азан-қазан, естіртпейді. Біреулер аттарына мініп, сонау көз ұшындағы нар қоспақ жалдарға қарай шауып ала жөнелді. Асанбай хазірет қасына жақындап, тізгінінен ұстады, қойнынан құран шығарып көрсетті. Балпан бай әлденеге жүрегі суылдап, көз алдына қан шауып, жан-дәрмен көк жорғаның жалына еңкейді. Сосын қайтып төңіректе не болып, не қойып жатқанын білген жоқ.

Қара буалдыр қапырық мұнардың ортасында ұзақ жатты. Бір уақыттарда барып ауылды дүрліктірген азан-қазан жылаудан басын көтеріп алды. Ажар отырған ақ үйде әйелдер дауыс етіп жатыр. Бәйге төбенің басындағы топыр тараған. Екі төбенің ортасындағы қасқа жыраның бойынан қазулы көрдей аранын ашып жер ошақтар қарауытады. Көлеңкеде кілем үстіне жатқан бұның қасында бір топ ақсақал үркердей боп үрпиісе қалыпты. Анадай жерде қақпа шекпен жапқан бурыл атының қыл шылбырын ұстап Есен тұр. Есірік неменің екі езуі екі құлағында...

ХАНША-ДАРИЯ ХИКАЯСЫ

*Бұл өзі әлде шындық, әлде өтірік,
Ақиқатын білетін адамдарды
Жіберген уақыт өзі көрге тығып.*

Еркін Ібітанов.

... Шығыс Азиядағы бір өзенді қытайлар Хуанхэ – Сары өзен, тибеттіктер Мачу – Қызыл өзен, манғұлдар Хара-Мүрэн – Қара өзен деп атайды. Ал енді оны Хатын-Гол – Ханша-дария десеңіз бәрі де түсіне қояды.

Неге олай?

I

Күз таңының сұйқылт суық нұры шатырдың ішіне енді-енді жайыла бастағанда ол ұйқыдан оянды. Бүгінде таңертең төсектен тұрғанда таңдайынан дәмі кетпей тамсанып отыратын баяғы балқаймақ ұйқы жоғалған. Жан-жағындағы сатыр-сұтыр ат дүсірін де естімей, ердің басына қамшыңды тіреп, маңдайыңды соған қойып, сәл мызғысаң, қыз қойнынан өргендей көңілің бүрлеп сала беретін қунақылық та ұмыт болыпты.

Күнде жатарда жеті кісіге қаратып, жеті әйелге қайта салдыратын құс мамық төсекке алғаш жатқанда, әлгі ауыздарының суы құрып, айта беретін пейіштерінің де тап осыдан артықтығы шамалы шығар деп ойлайтын. Қазір суық тиеді. Сол қомағай жібектің мұз боп қарығанынан құдды бір суық жердің қойнына кіріп жатқандай тұла бойы түршігіп, біразға дейін көз іліндіре алмайды. Онсыз да ерғашты көңілі бетімен лағып, әр нәрсені бір ойлап, зорға ұйықтайды.

Кәрі жүрек көп қуана бермейді. Бірақ әр күн сайын таңертең төсегінен тағы да тірі өргенін көргенде қалай да

көңілденеді. Қызметшілерін шақырмай тұрып, ешкім жоқта тамыр-тамырының бәрі андап-андап тұрған тарамыс қолын бүгін көріп отырғандай тесіле қарап шығады; асыл жүзік салынған он саусағын түнде ұйықтап жатқанда біреу қырқып әкеткен жоқ па деген кісіше, әрқайсысын жеке-жеке салалап көреді.

Бұл асыл жүзіктің әрбіреуінің өз тарихы бар. Мынау ақ маралдың қарға тамған қанындай нарт лағыл Бұқараны шапқанда түсті. Ол кезде қазіргісінен әлдеқайда жас еді. Сардиган сар даланың төсінде көң қотырдай қоңырайып көрінетін қара құрым шаһарлар көзіне шалынса болды, қалың түмендер суға шапқан киіктей жөңкіліп, лап қоятын.

Аппақ шаң аспанды лайлап, жерді ойып жіберетіндей қалың дүсір құлағына шалынғанда, делебесі қозып, тыпыршып, ауыздығымен алысып кететін шағыр атының дікектеген басын еркіне жібере жаздап, зорға шыдап отыратын. Бір жағы – Жейхунның жойқын лайы, бір жағы – білем-білем құм шағылдың ортасында алапес тигендей оқшау көзге ұрып тұрған әлеміш шаһардың қамалын бұзып, ішіне кірген соң, көк күмбез мешіттің табалдырығына қарғып шығып, соңындағы қолына айқай салған-ды.

– Шалғынды шауып алдық, енді аттарды еркіне жіберіңдер!

Сол-ақ екен манадан бері жау жағаласпен жүрген көк найзалар үй-үйдің сығырайған шайтан көз әйнектерін түртіп, гүрзілер есік бұзды; қайқы қылыштар бала-шағаның, қатын-қалаштың, кәрі-құртанның желкесіне төнді. Қынаптан суырғанында оқ жыландай ысқырынатын жылмаң қылыштың зәрлі ысылың сыбызғының сазынан бетер құныға тыңдайтын сарқаптал, қанды балақ, құзғын көз, қырғи жүрек сарбазға жаутаңдаған жанарлар мен кемсеңдеген иектерді, дірілдеген қолдар мен дірдектеген сирақтарды көргеннен артық ләззат болушы ма еді? Қан жұқпаған қанжардан не пәтуа, қан жұтпаған еркектен не пәтуа, қаймықтырмаған қаһардан не пәтуа!

Әлгі, әншейін, жердің бетін көл-жоса қып көміп кеткен қара қан – жеңістің айғағы емес; жеңістің айғағы – жылты қашқан көздер мен сұрқы қашқан сөздер. Дұшпанның һарам қанына белшеден жүзсең де ол мүсәпір болған жауыңның жаутаңдаған көзінен ытқып

шыққан бір тамшы ыстық жасты өз көзіңмен көргеніндей болмайды.

Бұның қай соғыстың соңынан да, қолға түскен тұтқындарды өзі жүріп, тінтіп шығатыны да сондықтан. Қашан жоса-жоса боп аққан көз жасын көргенше, екі қолы артына байланған тұтқындарды әкелдіре береді, әкелдіре береді. Көз жасын көргенде барып, мынау үнсіз тергеуін оқыс тыяды. Алда-жалда ешкімнің көзінен жас көрмесе, шаһардан да сау тамдық жұрнақ қалмайды. Шабылған елге шабынған ер емес, мөлтендеген көз жасы ғана араша болмақ.

Бұқараны шапқан күні кешке қарай, қол басылар бұның шатырына талауға түскен шаһардың талай қызын саудагердің керуеніндей көзінен тізіп алып келді. Шаһар әкімінің қатыны бұл отырған сары ала шатырдың босағасынан басын имей аттады. Екі босағада тұрған екі жасауыл тәкаппар қатынның аспандай қараған асқақ басына қылыш апара бергенде, бұл ымдады. Екі жасауыл әйелді қақ алдына әкеліп, жер тізерлетті. Зиялы қауымның ортасында жарық жұлдыздай жарқырап қалған асқақ әйел бұны қорашсынды ма, әлде ерінің намысы мен елінің аруағын сыйлағаны ма, – әйтеуір басын имей мелшиіп отырып алды. Екі жасауылдың күштеп жер тізерлеткенін, бұл оның бас игені емес екенін көрсеткісі келген болу керек, көкке қарап, қолын жайып, ернін жыбырлатып дұға оқиды; сонда әлгі тізе бүккені аллаға ақырғы мінажат қылғаны болып шықты. Қайсар әйелдің амалсыз жерде айла тауып кеткеніне бұл іштей сүйсініп отыр, әйел аппақ қолын жүзіне апара бергенде, сүйріктей саусағынан қызыл шоқтай лағыл жүзік жарқетті; ол біраз уақыт көзін жұмып, ернін күбірлетіп, екі қолын бетінен енді ала бергенде, жасауылдарға ишара қылды.

Көк желкеден төнген қайқы қылыш сүйріктей-сүйріктей он саусақты қу жүзгеннің шырпысындай қыршып түсті. Тәкаппар әйелдің қайқы еріндері оқыс жымқырылып, мәрмәрдай аппақ жүзі ду ете қалды. Тостағандай-тостағандай екі көзінен секіріп шыққан екі тамшы етегіне домалады. Әйел қайтадан қу шүберектей боп өңі қуарып, сазарып алды.

Жарты әлемді қау шөптей жапырған бұның алдында да айылын жимаған қайсар қатынның лағыл жүзігі содан бері бұның қолында. Жеңіс бермеген әйел өрлігінің ескерткішіндей ескі көз.

Ал енді мына біреу – Отырарды алғанда, ойда жоқ жерде көк желкесінен тап беріп, басын балтамен шауып түсіре жаздаған кәрі ұстаның өңін от алып күңгірт тартқан сіркелі күміс сақинасы. Анау – Самарқанның аспанмен арбасқан сайқал мешітін шапқанда, михрабта мінажат қылған қалпын бұзбай отыра берген діндар мұсылманның меруерт сақинасы. Сұқ қолындағы Қап тауында бұның көзі түскенін байқап қап, сұр мойнақ арғымақ атының кеңірдегін бір-ақ орған ерегіспе ер жігіттің шынашағынан алынған үр тас. Бұл өз алдына келгенде қаймықпаған адамның қай-қайсысының да жүзік-сақинасын кесіп алып тағып жүр. Адамдар неткен көзсіз, неткен өжет. Тап бұдан айбынбайтын адам шанда-шанда бір жолығар деп ойлап еді, ондайлардың тек сақина-жүзіктерінің өзі бірнеше керуенге жүк болды. Бұл өрлік пен ерлік түгілі мешкейлікті де, дүние қоңыздықты да жеңе алмады. Термездің базарында бір саудагердің бұны көргенде жалма-жан саусағынан жүзігін шешіп алып, жұтып жібергені бар. Бұл қасындағы сарбазға тап сол бойда мұнша дүниеқоңыз саудагердің ішін жарғызып, жүзікті таптыртып алды. Мына біреу күлгін жақұт сол.

Бұның әскері өткен жерде неше мың адамның саусағы қырқылды! Сол бір топар қолдардың ұзын-ырғасы қанша болғанын жүзік артқан түйелердің санына қарап санайды. Осынша жанықас топар қолдардың дәл қазір бұған жеңгізбегені рас. Бірақ бұл артынан әскеріне қолы топар кісі көрсеңдер, әйел болса – қарынын жарып, жатырын алып тастандар, еркек болса – ұстап алып, ақта қылып жіберіңдер деп жарлық шашты. Бас имеген топар қолдардың тұқымы өздерімен құриды.

Бұл салған ойран-бүліктердің тұсында тек басын баққандардың ғана қол-аяғы сау қалады. Басын баққандар тек басын бағатындарды туады. Сөйтіп, бұдан былай дүниеде тек басын бағатындар ғана өмір сүреді. Басын бағатындардың мойын-омыртқа сүйегі осал болады. Сосын бұл, бұның анау Шағатай, Үгедей, Жошылары, олардың жер бетінің түкпір-түкпірінде өсіп-өрбитін шашыранды тұқымдары өңшең құрттаған шыбыштың құйрығындай шыбындаған бастарды ғана көреді. Шыбындаған бастар маңайында не болып, не қойып жатқанын жөнді көре алмайды. Олар сөйтіп тек бастан ғана емес, көзден де айрылады. Бұның тұқымына

бас пен көздің қажеті шамалы, жабырлайтын аяқ пен қимылдайтын қол табылса болғаны.

Ол он саусағындағы сақиналардың аман-есен орындарында тұрғанын көрген сайын көңілденіп сала береді.

Бүгін бір түс көрді. Түсінде енеден туғандай тыр жалаңаш, қардай аппақ еті бар, ай десе аузы, күн десе көзі бар бір сұлу мойнына оратылып, құшып жүр. Түсінде көңілденгендіктен бе ұйқыдан да жадырап оянды. Мынау шаршы дүниенің төрт бұрышының сұлулары түгел бас қосқан гаремінің есігіне бас сұқпағанына да біраз болып барады. Қартаяйын дегені ме, солардың көбінің аты-жөнін ұмытып та қалыпты. Соңғы кезде алыс жорықтан жүріс өтіп кетіп, сыр алдырып алмайын деп, ешқайсысын қасына шақыр-тпаған-ды; түсінде жалаңаш сұлу көріп жүргеніне қарағанда, шамасы, әлі де бір түндік қауқары болғаны ғой.

Ол Касар мергенді шақыртып түсін жорытып алайын деп бір оңтайланды да, сосын өмір шіркіннің өзі де көрген түстей емес пе, қай түсіңе нанарсың деп тағы ойлады. Баяғыда қуғын көріп, ел асып, жер асып жүргенде бір қуыста ұйықтап жатып, түсінде айдалада құрап қалған өз қаңқасына құзғын қонып отырғанын көріп, шошып оянғаны бар. Бірақ арада ай өтпей жатып, ақ киізге көтеріп, хан сайланды.

Қоңырауын шылдыратып, есік алдындағы жасауылды шақырды. Оның әкелген киімі мұп-мұздай екен.

– Бұнысы қалай? – деп сұрады.

– Бүгін түнде қар жауды, – деді жасауыл.

Ойына жыл сайын қан сонарда қасына Касар мергенді ертіп, аңға шығатын әдеті түсті.

II

Аңға шыққанда қашан да Касар мергенді бір елі жырақ жібермей, қасында ұстайды. Мергендердің жақын жүргенінен алыс жүргені қауіпті, мерген еместердің алыс жүргенінен жақын жүргені қауіпті.

Жатаған болса да, жауырыны қалақтай шағыр атының осы көлдария көшелілігін ұнатады, Көшелі аттың үсті өз үйіңнің төріндей; тұрқы келте ат мінсең, құрдым құздың ернегінде тұрғандайсың.

Бүгін күн тіпті тамаша екен. Алыс қырандар ала балақтау, ойға қар тегіс түсіпті. Көзіңді көлегейлегенімен дүниенің бәрін жұмсартып, балбыратып жіберетін іркілдек сүт тұман төңіректі түгел перделеп, кілкіп тұр. Қос ат сол енді ұйып келе жатқан сүт кілегейді кеуделеп жыртып, жымысқы жықпылы көп жермешел таудың қойнауына енді. Қасындағы нөкерін аңды үркітпеске, тынышын бұзбасқа, тек алыстан бас-көз боп жүруге, кейінірекке тастап кеткен.

Қасар мерген бұның ел-жұрттан безіп, тау мен тасты паналап жүргенде қасына ерткен жолдасы еді. Онда мерген бұдан қаймықпайтын. Елсіз тауда екеуінен басқа жан жоқ болған соң, бір-бірімен емін-еркін сөйлесе беретін. Әккі аңшы ұлы билеушіге талай-талай атып алған киігін тасытып, тезегін қалатып, тамағын пісірткен-ді. Артынан өзі хан болып сайланған соң, ол алыс тауда жападан-жалғыз жүретін аңшы досын қасына алдырды.

Қасар мерген сары ала шатырдың ішіне кіріп келгенде, қақ төрде шалжиып отырған бұны көріп, екі қолын бірдей созып, ентелей ұмтылды; кірген беттен сампылдап сөйлеп, саңқылдап күлді. Шатыр ішіндегілер: «Апырау, мына неменің есі дұрыс па?» – дегендей, көздерінің аласымен қарап, айран-асыр болды.

Арада екі-үш күн өтпей жатып, аңшы досы шатырға тағы келді.

– Сый-сыяпатыңа тәңірі разы болсын, тауыма қайтам, – деді.

– Тауыңда нең қалып еді? – деп сұрады бұл.

– Әй, билеушім-ай, сен нені білейін деп едің. Жақпар тастың арасынан шалқи соққан желде қу тезектің түтінін иіскеп отырып, терлеп-тепшіп ішетін арқардың күйік дәм сорпасын сағындым, жамбасымды қыз-қыз қайнатып, қыдықтап жататын аю терісі бөстегімді сағындым, екі аяқты отқа қалап, емін-еркін қақырынып-түкірініп отыратын қара лашығымды сағындым, – деді.

Сонда бұл қарқылдап күлген-ді. Қасар мерген бұртып, ләм-мим деместен сырт айналып шығып кетті. Бұл сары ала шатырдың есігін жұлқып ашып шығып бара жатқан досының артынан көзінен жас аққанша, ішін басып күле берді, күле берді. Сонда шатырында отырған өңшең игі жақсылардың бұлардың қайсысының есі ауысқан дегендей, екеуіне алма-кезек жалтаң-жалтаң қарасқаны әлі есінде.

Бір күндері сусылдаған сары жібек шатырдың ішінде қараптан-қарап отырып өзі пұшайман болды. Қаншама үлде мен бұлдеге оранса да, омырауына төскейдің қоңыр салқыны тимеген соң, үсті-басы ду-ду қышитынды шығарды. Ондайда жалма-жан саусақтарын көкірегіне көсіп-көсіп жібергелі қолын көтеріп алған бойы, көздері бір өзіне қадалған шонжарлар есіне түсіп, көсе иегіне үрке біткен екі-үш жирен түкті қышыр-қышыр үйкелеп, қолын кері тартып әкететін-ді. Күні бойы бұл шатыр толы шонжарларды аңдиды, олар бәрі жабылып бұны аңдиды. Тақтың тауқыметін сонда аңғарды. Касар мергеннің тауға неге қайтқысы келгенін де сонда түсінді. Қасындағы мызылып-сызылғандар әбден мезі қып бітті. Қажет десе қалжыңдасып ішек-сілесі қатқанша күле де алмайды. Бұл әншейін езу жиырса, олар шетінен күлімдеп қоя береді, ал енді жазатайым қарқылдап күле қалса, көздері тас төбелеріне шығып кетеді. О жазғандар езулері желімделіп қалғандай тек жымығанды ғана біледі.

Ондай ерігіп кеткен сәттерінде бұл атын алдырып, түмендерді аралауға шығады. Әскерін аралап жүргенде, түмен басыларының шатырына түспей, шолғыншылар қосы тұратын қарауыл төбенің басына барып ұйықтайды.

Қарауыл төбені шырқ айнала түнгі аспанның жұлдыздарындай әскер қостарының оттары құжынайды; төбеде – жер қайысқан қалың қолдың ығы-жығы қостарының отындай жұлдыздар самсайды; біреулері әлі маздап тұрса, енді біреулері жер ошақта қалған қозадай солғын бозарады. Баурайда аттар пысқырады. Қостардың басындағы сан қилы сөздер, сан түрлі дауыстар араласқан алашабыр жабыр-жұбыр әңгімені қырдың түнгі самалы біресе қағып әкеліп құлағыңның түбінен самбырлатса, біресе талықсытып, түү-түү алысқа, шалғайға алып қашады. Ара-тұра жел жақта жайылып жүрген жылқылардың мұрын жарар күлімсі иісі мүнк ете қалады. Ащы тер, қажымас қайрат, алыс жорықтардағы сан қилы жолдардың шаңы, сан қилы шөптің нәрі ию-қию араласқан сол бір иіс – мынау маужыраған бейқам түнді серпілтіп кететіндей сергектіктің, сақтықтың, бұл маңай қанша жайлы, қанша рақат болса да, ертең тағы жорық барын, алда талай азапты кешу, арпалыс тұрғанын сездіріп, бір түрлі

айбындырып тастайтын қатыгез рухтың қаһарлы сесіндей.

Аспан мен жердің ара-шегі жойылып, төңіректегі тұтасқан қалың мұнар мен жымыңдасқан оттарды көргенде ол жер басып тұрғанын ұмытып, сонау көз ұшында еміс-еміс жымыңдасқан жұлдыздардың ортасындағы хақ тәңірдің өзіне айналып кеткендей сезінеді. Сонау төбесіндегі, мынау іргесіндегі жыбыр-жыбыр көп от бұған тауап етіп жатқан көп ғаріптің жалбарыныш шырағындай; оларды осылай моншақтай тізіп маздататын да, бір үпіріп өшіріп тастайтын да құдірет тек өзі сияқты.

Осылай аспан мен жердің арасына сыймай, кеудесін кернеп, алып-ұшып бара жатқан желкілдек көңілін су сепкендей баса қоятын да әлгі бір келте самалға ілесіп мұңк ете қалатын күлімсі сілті иіс. Ол иіс бұның танауына мынау көкірегінді, кеуденді шайып жатқан саумал ауадан бетер жағады. Ат қосшыларын шақырып, төбенің басына ақ шаңқан киіз жайғызып, төсек салдырады, жел жағына өзінің ер-тұрманын қойғызады. Төсегін шыр айналдыра жылқының қылынан жаңа есілген қыл арқан тастайды. Жылқының тер иісі мен қылтанақ қылынан қашпайтын мақұлық жоқ көрінеді. Қараңғы түнде үрей тудыратын ібіліс-пәлекеттер де айғыр жылқының ащы тер иісіне жуйи алмайды деседі. Бұл осындай қара түнде қапысын тауып кете ме деп қауіптенетін оқыс пәлекеттерінен жылқының күлімсі иісімен қорғанады да, жұмыр бастылар тарапынан келетін қатерден шыр айнала қоршап алып, таң атқанша кірпіктерін бір ілмейтін қырық жасауылы қорғайды, ал алда-жалда олардан келер пәле болса, оны әрі құралайды көзінен ататын мерген, әрі қараңғы түнде құмырсқаның жорғалағанына дейін сезе қоятын саққұлақ аңшы Касар досы бір өзі көріп алады.

Бұл қанша қаннен-қаперсіз ұйықтап жатса да, таң сібірлесе болды, біреу түртіп оятқандай төсегінен атып тұрады. Қалың қос тегіс оянып болғанда, ол ат үстінде жүреді. Қапелімде оның қайда түнеп шыққанын да өз нөкерінен басқа ешкім білмей қалады.

Әскерді аралай берсе, тіпті де шаршамайтын түрі бар. Бірақ қайта-қайта қостарына соғып, қайта-қайта табақтас бола берсем, қауқылдасқан қалың қолды бойыма үйретіп алам ба деп қорқады. Тіпті түмен басылардың да шатырына отырып жарымайды; қона-

қасы әзірлеп қалбаңдасып қалған талай қосқа тоқтамады да. Әскер басыларын өз шатырына аз жинайды. Көбіне біріндеп шақырып, жеке мәслихаттасады. Түмен басыларын айда-жылда болмаса, көбіне-көп бір-бірімен кезіктіре бермейді.

Өз шатырында болатын ұлықтарға да барынша іш алдыртпауға тырысады. Бұның мінез-құлқына бой үйретіп, сыралғы болып алғанын байқаса, дереу шатырдан аластаудың қамын ойлайды. Шатырдан аласталғандар содан қайтып бұның көзіне түспейді. Сондықтан да шығар, бұның шатырында қызмет атқаруға жұрттың тап онша құлқыны құри қоймайтын тәрізді.

Дүниеде билеуші атаулы бет-ажары келіскенмен, денесінде тыртығы бар сұлу әйелмен бірдей ғой. Әлгіндей әйел сыртынан алдына келген еркектің құлқынын құртып, құмартқызып отырғанмен, ішінен әлем-жәлем боп, қорынумен болады. Сұлулығыма табынған еркек денемдегі мінімді біліп қоймаса екен деп қуыстанады. Өйткені, әлгі міні әйгілі болған күні сұлу аты да құриды. Билеушілер де сыртымен ықтырып отырғанмен, ішінен сескенеді, бағыныштысын бойына дарытқысы келмейді. Ал сарай маңының сабылмаларының да нәпсіқор еркектердей қашан барлық гәпті біліп болғанша өліп-өшетін ежелгі әдеті бар. Сондықтан да бұл бағыныштысының қасы мен қабағын алдымен өзі аңдиды; егер ол алда-жалда мұның бір сырына түсініп қалса, дереу көзін құртады. Әйтпесе, өзіне қауіп. Өйткені билеушінің тағдыры да сұлу әйелдің тағдырындай. Қай күні жұрт оның ісі мен қылығына таңданудан қалса, сол күні оның да дәуренінің өткені.

Ол талайларды тамсантумен келеді. Әуелі өзімен қырғи қабақ болған ағайындарын алдап таңырқатты; олардың ауыздарын алып алған соң, дереу бастарын жалмап таңырқатты. Сосын біреуді орынсыз мадақтап, біреуді жазықсыз жазалап таңырқатты. Ол үшін істегенін жұрттың мақұлдаған-мақұлдамағаны бәрібір, әйтеуір таңырқаса, таңданса болды. Қайта оған сол жұрттың құптағанынан гөрі ұқпағаны керегірек. Ол шатырына ойындағысын айтпай танып отыратын сұңғылаларды жуытпайды, не істесе де таң-тамаша қалып отыратын жұмыр түйсік, маубастау адамдарға көбірек үйір. Қасынан Касар мергенді тастамайтынының да бір себебі сол. Касар мерген құм үстінде құмырсақ

жорғалап келе жатқанын сыбысынан біле қоятын аңшыл, бірақ жұрттың не ойлап, не қоятынында атымен жұмысы жоқ. Оның үстіне хан отырған сары ала шатырдан гөрі қасқыр мен сілеусін қаптаған құз-қия шатқалдарға құмар. Ол өзгелерді сәл нәрсе үшін жер қаптырып жататын қатыгез ханның өзіне елден ала бөтен неге қаны қата қалғанына қашан да қайран. Касар мергеннің осы күнге дейін жыланды тірілей жұтып, шоқ шайнайтын тибет көз баушысы Эрен мен өз әміршісінің осы мінезіне түсіне алмай таңырқаумен өмірі өтіп барады. Әлгі бір ұлы әміршінің басқан ізін жырға қосып, дастан қылып отыратын ақындардың өлеңдері оған әуелі әншейін жел буаз сөз сияқты көрінетін еді, қазір оларға да ынт-шынтымен ұйитын болды.

Мінекей, Касар мерген қасында, төңірегіне құлақ түріп, тың тыңдап келеді. Түнде қар жауған соң, бұйығып қалған аңдар әзір бой сергіте қоймаған. Андау-андау араны көп қара шатқалға енді жетті. Жақпар тасқа өрмелей өскен қарағай мен самырсынды қар көміп алыпты. Сәл лып еткен лептен сүмелек қар сусып төгіледі. Қан сонардың мамық мұнары да сейілмепті. Күн жылы. Екі ат шатқалдың шатқаяқ жолынан аяқтарын санап басады. Барған сайын бұлтарыс көбейіп, жол қиындай түсті.

Қапталдан тау өзені жолықты. Сайдың сонау тұңғиық табанында ұлпа қарды жидіте тіліп ағып жатқан қап-қара судан бу бұрқырайды. Сай бойындағы әлдебір тасқын желкелеп айдап әкеліп тастаған шомбал-шомбал қой тастар келте тонынан бөксесі көрінген алыптардай үсті ағарып, асты қарауытып, дөңкиіп-дөңкиіп жатыр. Анандай лепіре, лекілдеп аққан тентек ағынның қасында, жол бойында мертліккен аттай теңкиіп жатқан неткен ерсі. Өмір де осы бір ескі арнаның алдамшы ағынындай. Сонау қырық үйіріліп, бұрқырап-сарқырап жатқан ақ түтек су осыдан қай жерлерге дейін барады. Жауды жапырып, жөңкіген қолдай өңмендеп аға береді. Қай құздан бас алып, қанша жартасқа айбат шегіп, қанша қой тастың басынан қарғып өткенімен жұмысы жоқ. Осы бетімен лағып барып, шалқып жатқан шалқар айдынның құшағына еніп, із-түзсіз жоғала ма, жоқ жол-жөнекей құмға сіңіп құри ма – оны да ойламайды. Сыңайы, осы бәр-бәрімізді өңмендетіп қойған өмір шіркіннің өзі де, түптеп келгенде, тап осы

ағын судай баянсыздық, сылдыр-сұйық патуасыздық шығар.

Ағын суға, әйтеуір, аққан мұрат болса, өмір шіркінге де, әйтеуір, өткен мұрат. Адам пақыр да ағын суда жан жағынан ықтырмалап, тықсыра қуған толқынның жойқын пәрменінен жаны кіріп, делебесі қозып, делбеңдей беретін қу жаңқа тәрізді ғой: о да басын тасқа ұрып, суға ұрып жөңки беретін көп нөпірдің ішіне бір түскен соң, алды-артына қарап жарымайды. Ол пақыр да мынау желкелеп қуған нөпір тірліктің баянсыздығын, өз қарекетінің пәтуасыздығын анау жағаға шығып қалған қой тастай сазға отырған күні бір-ақ біледі. Бірақ енді кері ағатын су, қайта бастайтын дәурен жоқ. Сол жеткен жерінде зорыққан нардай мәңгі-бақи шөккенің; сол арада су шаяды, жел қағады, тозасың, тозаңға айналасың. Бағзыда асқар таудың бір шыңынан үзіліп түскен жұмыр тас күйіңе қайта орала алмайсың: жолағанды кесіп кетер өткір пышақтай қырың болса, су шайып, жел жалап тегістейді, зіл батпан салмағың болса, бір күні күзді күнгі қаңбақтай қаңғалақтап қалғаныңды өзің де байқамайсың.

Пенде біткеннің бәрі де әлгіндей пенде екенін қашан бетінен әр, бойынан әл кеткенше біле бермейді. Баяғыда өзін ақ киізге көтеріп хан сайлаған пенделер талай әміршіден ауыздары күйсе де, мұның ертең не істейтінімен шаруасы болды ма? Жоқ. Тек бір-екі ру басы, олар да әншейін пенделікке басып, бұдан сырт айналып безіп кетті. Бұл сонда: «Пенде екенің рас болса, еміңнің не екенін мен де білемін», – деп қалған. Артынан басқа пенделерді аузына қаратқан күні, оларды соңынан қуып барып, ауылдарын шауып талапайға салып, қара қан жұтқызып қайтты.

Содан бері мынау аспан астының біраз жерін көзімен көрді. Талай әміршінің ақ ордасына атын сарытты. Соның бәрі бұның қаһарын асыра түсті. Бүгінде оның атын естігенде әзірейілдің атын естігендей шошынбайтын пенде кем де кем. Сұлу өзінің ажарын, батыр өзінің қайратын, шешен өзінің тілі мен жағын қандай қызықтаса, бұл да айбарын, қолындағы өктем билікті сондай қызықтайды. Сұлу өзінің ұнағанынан, батыр өзінің жеңгенінен, шешен өзінің сөзінен қандай ләззат алса, бұл да ел біткенді бағындырып, жұрт біткенді қалтырататын қаһарынан сондай ләззат алады.

Ол осылай өзінің айбынын қызықтап, аспан астын түгел жаулап алам деп, ел асып-жер асып жүре берер де еді; сонау үнді мемлекетінің терістігінде бір шаһарды шапқан күні түс көрді. Көк күмбезді көп шаһарды шаңын қағып, шағып бітірген соң, қыран жапқандай той қылды. Тойдан кейін шатырында жатып, бастығырылды.

Айналасына алақ-жұлақ қарайды, тұла бойы қорғасынмен қаптап қойғандай, қозғалтпайды. Шатырдың алдындағы жасауылдарды шақырайын десе, даусы шықпайды. Төсегіне, ту сыртынан желім құйып тастағандай тырп ете алмады. Бір уақытта сары ала атлас шатырдың ауызғы шымылдығы ақырын сусып көтерілді де, астынан әлдекім сып етіп ішке кірді. Тұла бойы түп-түгел қара. Бетін де қара пердемен көлегейлеп алыпты. Мысық табандап бұның төсегіне қарай жақындап келеді. Міне, екі-ақ адым жер қалды. Бейуақтағы бейсаубат қонақтың оң иығы қимылдағандай болды. Аяғының басына дейін малынып түсіп тұрған қап-қара киімінің өңірінен алмас қанжар жарқетті. Бұның сол баяғы қыбырсыз қалпы. Бейсаубат адам қайта қозғалды; міне түп-тура мұның қасына кеп тоқтады. Үңіліп бетіне қарады. Қолындағы алмас қанжарын баппен созып, көкірек тұсына тақай берді. Қағып жіберейін десе, қолы қимылдамайды. Ақ алмас жалаң-жалаң етеді. Манадан бері не болса да артын күтейін, әмірші басыма ар болатындай асығыс қылық жасамайын деп сабыр жиып жатқан санасы оқыс шайқалып, жан даусын шығарып, айқайлайын десе, үн оралмай, тек иегі ғана кемсең-кемсең етті. Дәл кеңірдегіне тіреліп тұрған суық қанжар мұп-мұздай боп омырауына сылқ құлады. Бейсаубат адам енді мысық табандап есікке беттеді. Атлас шымылдықтың бір шетінен ұстап тұрды да, артына бұрылды. Бетіндегі пердені түрді. Өңі таныс тәрізді.

Осы бір өндіршегі сорайған, сығыр көз, сіңір сарыны қашан көрді, қайда көрді? Анау жез қияқ мұрты мен шошақ сақалын да күнде көріп жүрген жоқ па еді? Қой көзі садақ атып, нысана көздеп тұрғандай індете қарайды. Құдды бір жолбарыспен арбасқандай, жанарын жартылай жасырып, сығырайып тұр. Дүниедегі ең айбарлы қарас осы. Алдына келген адамға осылай қарасаң зәре-құты ұшып қорықпағанмен, өзінен-өзі қуыстанып, қаралай діңкесі құриды. Оылай қарасаң, ешкім саған бой үйрете алмайды. Алдына

келгенде амандық-саулық сұраспай, әуелі тап осылай бір тінтіп шықсаң, небір жүрегінде жүні бар деп жүрген ерлердің өзі арбалған торғайдай абдырап сала береді. Сосын абдыраған кісіге шынын айтқызу, әміріңді орындату бәрінен оңай. Сөзден бұрын көзбен тергеп алу мұның қашаннан бергі әдеті.

Бейсаубат адам енді, міне, бұның өзін тінтіп, тергеп-тексеріп тұр. Арғы-бергіңді түгел көріп қойғандай. Әне көкірек тұсы тағы қимылдады. Мұның жон арқасы қайта мұздап қоя берді. Тағы да қанжар шығарады екен деп қорқып еді, ол иығындағы малынған қара киімін шешіп тастап, шымылдыққа беттеді. Үстінде аю терісінен жасалған кеудешесі бар. Тани кетті. Мынау, апырау, өзі ғой. Баяғыда соңына шырақ алып түскен дұшпандарынан жасырынып, тау ішінде Касар мергенге еріп қашып-пысып жүргенде тап осындай еді ғой.

Кеудешесі бар адам атлас шымылдықтың шетін еппен түрді де, сып беріп шығып кетті. Шымылдықтың алдында ұйықтап жатқан қара аюдай дөңкиіп киімі қалды.

Бұл не – өңі ме, түсі ме? Төсінде мұп-мұздай болып әлгі бір суық қанжар әлі жатыр. Сипалап көріп еді, қанжардың өзі жым-жылас жоқ, орны мұп-мұздай. Шошып оянды.

Ұйықтап жатып ағыл-тегіл жылапты. Мұп-мұздай көз жасы селдір шоқша сақалын түгел жуып, омырауын малшып тастапты. Басын көтеріп, есік жаққа қарады. Жібек перденің ар жағынан еміс-еміс түскен шырағданның сұйқылт нұрынан басқа ештеңе жоқ. Енді қайтып көзін жұма алмады. Таң атқанша бақырайып жатты да қойды. Таң атқасын түсін жорытқысы келді. Бірақ артынан бұны жұрт естісе, әміршінің көңіліне осалдық кіріп жүр екен деп сөз қыла ма деп, тірі жанға тісінен шығармасқа бекіді.

Сары ала таңнан тұрып, шабдар атына мініп, анадай жердегі шолғыншы төбеге шықты. Етекте тапалған төсектей мыж-мыж боп қираған қала жатыр. Көшелерінде қыбыр еткен ешкім жоқ. Ойрандалған қаланы қоршай қонған ауыр қол енді-енді ояна бастады. Әр жер-әр жерде керней тартылды. Жаздың таңы жарқырап атты. Тек бұның ғана бойы дел-сал.

Содан бастап түн ұйқысы бұзылды. Арқыраған аттар үні де, қалың қолдың ыза-қиқы қиқуы да бойын сергітпейді. Шатырына кіріп-шыққан сайын абдырап

сала береді. Шымылдықтың алдында әлдене аяғынан тартып қалатындай тезірек өтіп кетуге асығады.

Көзден ұйқы қашса, көңілге ой үйір. Қыбыр-қыбыр тіршіліктің бәрі сілтідей тұнып, тыныс алған мынау жым-жырт түнде тек қатер мен қауіп қана ояу сияқты; шатырдың бұрыш-бұрышына тығылып алып, кірпігі қашан ілінер екен деп, көз жазбай бұны аңдып тұрғандай. Мынау селк етер дыбысы жоқ, аңылжыған дүние төбеңнен ерсілі-қарсылы оқ зуылдаған ұрыс даласынан әлдеқайда қорқынышты екен. Айқас даласында ауыр қолдың айқайы, кісінеген ат үні, қалың дүсір, ысқырған жебелер, ышқынған дауыстар мен ағыл-тегіл қан аруағыңды шақырып, делебеңді қоздырса, мынандай жым-жырт түнде аяқ астынан, шөп арасынан, арбаңдап шыға келетін сары шаяндай ойда жоқта сап ете қалатын жымысқы ойлар төбе құйқанды шымырлатып, еңсеңді езе түседі.

Елден шыққалы біраз болыпты. Одан бері айтқаны болып, атқаны тиіп, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ сайран салып келе жатқанымен, бұның өзін мысқалдап болдырта түсетін өлшеулі ғұмырдың алдамшы жылдарының бірталайын ада еткені есіне енді оралды. Жыл деген шіркін де аяр ажалдың мойнына салып қойып, шошытып алмайын деп, қатты жұлқымай, бір шетінен шым-шымдап өзіне тартып жататын әзәзіл жібек тұзағы ғой. Оны да тап осы күнге дейін ойлап көрмепті. Жарты әлемді тікесінен тік тұрғызған әмірші басымен ұйықтап жатып жылағанына қарағанда, мұның да иманы сескенетін болғаны. Пенде шіркіннің небір ессізі мен есерін де үрейлендіретін өлім мен кәрілік бұны да түршіктіргені. Әуел баста көршілес сартаулы¹ елін шабамын деп шығып ап, қалың қолдың қиқуына ілесіп, жеті шыған жер түбіне асып кетіпті. Қолдың алды бүгінде Әбескүннен әрі асып, арғы дүниенің шаңын қағып жатыр. Бұл болса сол мол қиқудың артынан тепеңдеп аса беріпті, аса беріпті. Сары ала шатыры төбесінде болғанмен, елі, жері артта қалды. Қыл тұзақпен буындырып зорға уыстап отырған жат ел, жат жерде қауіп пен қатердің қайдан келедісі бар ма! Бұдан арғы еңку-еңку жер шалып жөңкілген қолдың соңынан желкілдеп шаба бергенді жасы да көтермейді. Шаптым, алдым деп сыртынан көңіл тоғайтып жүрген кең байтақ

---

¹ Маңғұлдар Орта Азиядағы мұсылман халықтарын осылай атапты.

қонысы артта қалды. Бұлар жөңкіліп мұнда жүргенде, онда не болып жатқанын кім біліпті... Ендігі жорықты ұлдары мен баһадүрларына тастап, осы иемденген елі мен жерінің қызығын көруге шыққан жөн шығар. Бұлай шапқылай берсе, үңгірінен адасып қалған кәрі аюдай жат жерде неге тап болатынын қайдан біледі. Жас қартайып, әл тайып келе жатыр, мынандай сүргін жорықта бір күн болмаса бір күні соңындағы қолына сырын алдырып қоюы да мүмкін. Онан да тасы өрге домалап тұрғанда, сонау желкеден жау төніп тұрмайтын бостан өз еліне жетіп, ауыр қолды да, баһадүрларды да, ұлыс-ұлысқа ұлық қып тастап кететін ұлдарын да алыстан айбарымен ықтырып, сары ала шатырдың төрінде шалжиып неге жатпайды!

Сол тартқаннан мол тартып, туған жердің топырағына аяқ басқанына да біраз болыпты. Алыс жорықтарда әбден ат соқты боп шаршағанын осында келген соң байқады. Енді бұрынғыдай емес, ат үстінен гөрі мамық төсекке бойы үйреніп барады. Сөйте тұра кей-кейде бұндай бейбіт дәуренінен де тіксініп қалады. Кеше жорықта жүргенде тілдесе тек қолбасшылармен тілдесіп, қайдағы бір қарлы қара тау шаруалар жайын кеңесуші еді, ондайда мәжілістестеріне басының озықтығын күнбе-күн көрсетіп, қалың әскерді соғыс сайын бір таңырқатып отыратын-ды. Енді, міне, ара-тұра алыс елдерден келетін елші-жаушы болмаса, салихалы мәжіліс те жоқ, ақыл жарыстырар, айбар таластырар мәжілістесі де жоқ. Кіріп-шығатындар – тек қызметшілер, айтылатын әңгіме – берілетін тағам мен салынатын төсектің жайы. Кешегі қатыгез әмірші бүгінде мамық төсекте масайраған шолжаң бала сияқты. Төңірегіндегілердің бәрі асты-үстіне түсіп, айтқанын жасап жүр. Қол астындағы халық сені басына бір шығарып алған соң қорқытпасаң таңданбайды. Әр істе тамсанып, таңырқатып отырмасаң, айбыныңнан айрыласың. Қорқытқанның жөні осы екен деп кіріп-шығып жүрген қызметшілерге оңды-солды бақырып-шақыра берсең, қазір қасың мен қабағыңды бағып, сілтідей тұнып отырған тыныш халқыңды күндердің күнінде сыртыңа шығарып алуың мүмкін. Туған жерге қайта оралып келуін келсе де, міне, қайдағы-жайдағы қырық қия қиялға түсіп, пұшайман боп жүр. Одан мынау аң қарай шыққан ермегі де сейілте алмады.

Түнде түсіне әйел кіргені несі екен? Не бар мақсатын тауысып, әйелден басқа ойлайтыны қалмаған кісінің, не бүкіл өмірін жын-ойнақтың соңында өткізген жел бас еркектің түсіне әйел кірсе керек еді. Сонда бұның бар арман, бар мақсаты таусылғаны ма?..

Соңынан қиқу шықты. Таң атқалы мүлгіп тұрған тыныш шатқал дүр етті. Манадан бері абайламапты, екі ат құзды өрнектеген қия жолдан шығып, шатқал түбіндегі шоқ-шоқ қарағай арасындағы шағын алаңқайға енген екен. Мұның ту сырты дүсір етті де, қар көмген шыршаның түбінен ақ түбіт ту қоян атып шығып безе жөнелді. Артындағы нөкері бұл қапы қала ма деп қиқулап жатыр. Қорамсақтан бір оқ алды. Зәресі зәр түбіне кетіп, мәнсіз-мағынасыз шыбын жанын қайтсем аман алып қалам деп, безіп бара жатқан қол басындай қораш мақұлқат ақырғы рет бір қарғыды да, таңы қып-қызыл боп, анадай жерге ұшып түсті.

Касар мерген екеуі желе-жортып қасына жетіп барды. Түнде жауған мамық қар бетіне қан тамғанда қандай әдемі. Есіне түндегі түсі оралды.

– Осы дүниеде, сірә, денесі тап осы қан сонардың қарындай аппақ әйел баласы бар ма екен? – деді.

Касар мерген:

– Таңғұттардың Шидүрге деген бір бекзадасының Гүлбелжін деген әйелі қараңғы үйге кіріп барғанда, самаладай жарқырап кетеді дейді. Болса тек соның жүзі ғана осындай шығар, – деді шала-жансар қоянды тамағынан орып жатып.

– Таңғұттардың дейсің бе...

Шыңғыс хан ойланып қалды.

III

Одан бері де он жеті жылдың жүзі ауыпты. Сеңсең бөрік секілді сеңгір-сеңгір таулардың қап-қара тәнінен шымырлап шыққан қара өзеннің тіп-тіке терістікке бет түзеп, жолында тағы да тауға жолығып, шығысқа қарай күрт аунаған қойнауында мұның қалың қолы жатты. Тапал атты көп әскер күні-түні оңды-солды ойқастап, тапыр-тұпыр шаба берген соң, қатқыл жер келінің түбіне түскендей күл-паршасы шықты. Екі жақтан орағыта қоршап, мұнартып тұратын қара таулар да, шалқи аққан тұнық сулы қара өзен де ақ шаңнан көрінбей қалды. Қоңыр күз келді. Шөп басына қырау

түнөп, ызғар күшейді. Елден жаз ортасында шыққан сарбаздар дірдектеп тоңа бастады. Екі таудың аршасы аяусыз өртелді. Бірақ таңғұт астанасы маңына дарытпай қойды. Қала ішінен анда-санда бір көрініп кететін жансыздар басы Ан-Цюан әміршінің өзі болып, қала жұрты тегістей қамал басында жүр дейді. Қыш қорғанның маңына жоласаң болды, төбеңнен тас жауып, ыстық су мен қара май шашырап қоя береді. Үстінде қой терісінен басқа лыпасы жоқ маңғұл әскері қанша құмырсқадай қаптағанмен, шайтан шаһардың әлгіндей айла-шарғысына амалы таусылып, тайқып шыға келеді.

Қыс ызғары ширыққан соң Шыңғыс хан барлық түмен басы, мың басыларды түгел шатырына шақырып, кеңес құрды. Әзәзіл қала әлі де берілмейтін болса, өзенді бөгеп, топан су қаптату керек деп пәтуаласты. Қалың әскермен төңіректен еріксіз айдалып келген босқын жұрт қара өзеннің ағынына қарсы тосқауыл салып, жолын бөгеді. Сеңгір таудан сел боп аққан қара өзен арнасынан аунақшып, қалаға қаптады. Үйлердің асты үңгіліп, гүрс-гүрс құлаумен болды. Адамдар илеуін сел алған құмырсқадай суға қалқып кетті. Әбден ісініп-кебінген өліктер лай судың бетінде бірімен-бірі соқтығысып жүр. Кеудесінде санаулы күндік жаны қалған пенделер құламаған үйлердің төбелеріне өрмелеп шығып, көрші шүршіт тайпалары көмекке келмес пе екен деп, түксиген-түксиген сеңгір таулардың түнеріңкі шатқалдарынан көз алмайды. Екі көздері төрт болғанмен, көмекке келе жатқан ешкім көрінбеді... Сеңгір таулар селт етпестен жатып алды.

Енді үміт үзілді. Сондай бір аңылжыған ақырап түнінде аспанның түбі тесілгендей ағыл-тегіл ақ жауын құйып берді. Бұрынғы сел сел ме, шын топан енді қаптады. Бұған дейін сыр алдырмаған сәнді сарайлардың да бөксесі жалаңаштана бастады. Кеше ғана Тибет пен Терістік Қытайды қалтыратып-дірілдеткен бай елдің байтақ астанасы ішіне лай су құйған кетік тостағандай; араны ашылып алған жойқын селдің сар тегештей шаһардан сау-тамтық қалдырар түрі жоқ. Сосын мұндағы тірлік кең қойнауға төгінді судай быт-шыт шашырап, біржолата жоғалады.

Сол екі ортада, үй төбесінде тұрған таңғұттар маңғұл қостарының әлденеге абыр-сабыр болып жатқанын көздері шалып қалды.

Маңғұлдардың пәлен күннен бергі лепіріп тұрған көңілдері су сепкендей басылды. Жойқын сел олардың тұрғызған бөгетін бұзып-жарып, енді өздеріне беттеді. Сасқан маңғұлдар қостарын көшіріп те үлгерместен аттарына мініп, ел қайда, су қайда деп, бет-бетіне безе жөнелді.

Жауын сол күні түс ауа тыйылды. Кешке қарай маңғұлдар маңғұт ханына елші жіберді. Әбден ит-сілікпесі шығып, титықтаған ел тәуелді болуға көніп, Ан-Цюань қызын Шыңғыс ханға беретін болды. Үшінші әйелі Чахэ солай түскен-ді. Шыңғыс хан қала салып, қамал салып, қайдағы жайдағы айла-шарғының бәріне әбден жетіліп алған таңғұттарды, ең болмаса, кіндігінен шырмап, маңынан шығармас үшін Чахэні әйелдікке алды.

Бірақ бұл жекжаттықтың да дәурені ұзақ болмады. Арада сегіз жыл өткен соң, Шыңғыс хан таңғұттардың жаңа әміршісі Дэ Ванға: «Баяғыда оң қолыңыз боламыз деп уәде беріп едіңіздер. Одан бері сендерге ешқандай салмақ салып көрген жоқпын. Салмақ салатын жер енді келді. Іргемді түрткілеп тыншытпай отырған Сартаулы еліне жорыққа аттанбақпын, соған қол қосыңыз», – деп жаушы жіберді.

Сонда бұның елшісі сөзін бітірер-бітірместен, таңғұт бекзадасы Аша-Гамбу әміршісінің алдын кес-кестеп: «Шыңғыс ханға айта бар, әлі жетпейтін таяқты беліне қыстырып қайтеді, қауқарсызы бар, хан болған не теңі!» – депті.

Бұл оның таңғұттардан естимін деген жауабы ма еді! Жексұрын хабарды жеткізген елшінің сол күні түнде көзін құртты. Араға ай салды да, Сартаулы еліне жорыққа аттанды. Талай шаһарды қан сасытып, талай тақты белінен басып жүргенде бұл сөз есінен шығып та кетіп еді, сонау үнді елінде жүргенде, таңғұттар тағы бас көтере бастапты, көршілес тайпаларға бәріміз бірігіп, маңғұлдарды шабайық деп жаушы салып жатыр деген хабар жетті.

Туған еліне суыт оралуының тағы бір сыры осы. Бірақ ол сыры ешкімге тісінен шықпаған, баяғыдан бері бір жақ бүйрегінде бүк түсіп жатқан да қойған.

Елге оралған соң таудың ар жағындағы таңғұттарды таңғалтам деп, ешқайда табан серіппей тып-тыныш жатып алды. Жарты әлемді жамбасына бүктеп қайтқан әміршінің басынан сөз асырып, аш құлақтан-тыныш

құлақ жатып алғанына таңғұттар әрине таң қалады. Шыңғыс хан таңғұттарды осы түсініксіз бейбітшілікке әбден ет үйретіп алған соң, ойда жоқ жерде тағы бір таңғалтпақшы болды.

Алдын ала байбаламды сұханы сүймейді; не істесе де, құдды бір құдайдың өзі жіберген зұлматтай тосыннан, тұтқиылдан тап болып, ес жиғызбай есеңгіретіп тастағанды қалайды.

Түсіне Гүрбелжін арудың кіргені тағы бір тосын шаруаға меңзегені деп түсінді.

Шыңғыс хан таңғұттарға елші шаптырды.

«Бір кезде маған оң қол болам деп айтқан уағдаларын бойынша, іргеме ши жүгіртіп, мазамды ала берген Сартаулы еліне жорыққа аттанарымда сарбаз қос деп сөз салып ем, анттарыңды аттап, жасақ ертпегендерің былай тұрсын, айдай әлемге түгел мәшһүр болған атыма тіл тигізіп, балағаттауға дейін бардыңыздар. Ол кезде өзге шаруадан қолым босамаған соң, сенімен есептесуді кейінге қалдырып едім. Сартаулы жорығы бітті. Тәңірімнің бір өзі жар болғанының арқасында, Сартаулы халқын сара жолға салып еліме оралдым. Ал енді, бурхан¹, мен, міне, өзіңнен баяғы сөзіңнің нәтижесін сұрауға бел будым».

Осындай ызғарлы сәлеммен аттанған жаушыдан он бес күн бойы хабар болмайды. Он бес күннен соң елшісі өң жоқ, түс жоқ, сары ала шатырдың есігінен аттар-аттамаста, шарт жүгініп отыра кетті. Жаушысының өңін көріп, таңғұттың жасыл шапандыларының² жауабы оң болмағанын түсіне қойды.

Шатырдың ішінде отырғандар жаушының әлденеге қаймығып отырғанын байқап, қозғалақтай бастап еді, бұның оң қолын көтеруі мұң екен, бәрі жым болды. Елшімен тілдескенде ешкімді куә қылмайтын бұның мына ишарасына айран-асыр боп, аңтарылып отырып қалды.

Жаушы жағын енді ашты.

«Шыңғыс ханның: «Дэ-Ван я баласын менің ордама кепілдікке жіберсін, я ат-тұрмандарын әзірлей берсін» деген талабын естігенде, таңғұт ордасы төбесінен жай түскендей болыпты. Бекзадалар жағы: «Тақсыр, бұл маңғұлдар да бір, тау мен тастың тағы аңы да бір.

¹ Таңғұт әміршісін маңғұлдар солай атаған.

² Таңғұттардың ақ сүйегі жасыл, қара сүйегі қара қиініп жүрген.

Олардың жым-жырт жатқанынан аранын ашып алдыңнан шапқаннан бетер қорқу керек. Мұрагеріңізді маңғұл ордасына жібермесейсіз, еліңіздің басына қара күннің туғаны», – деп бебеулей жөнелген екен, Дэ-Ван қалш-қалш етіп орынынан атып тұрыпты.

– Жаңғыз баламды арыстанның аузына, зымыстанның түбіне жіберер жайым жоқ. Біз де ел емеспіз бе. Көрші-қолаңның да ыңғайы біз жақта, – депті де, елшіге бұрылыпты. – Ұлы әміршіге сәлем айт, ұлым мен тіріде өз ордамда болады».

Шыңғыс хан жымиып қойды. Елші сөзін қалт жібермей отырған орда маңы бір-біріне қарады. Шыңғыс хан жаушыны жанына шақырып алды да, басқаларға шыға беруге ишара жасады.

Аң-таң жұрт шатырдан шығып бара жатты.

IV

– Тақсыр, ойбай әлгі маңғұлдар Қара-Қаланы басып алыпты.

– Тақсыр, Сучжоудан жұрнақ қалмапты. Халқын түп-түгел қырып тастапты.

– Тақсыр, Лянчжоу жауға ұрыссыз беріліпті.

Төсек тартып жатқан Дэ-Ванның үш күн бойы естігені тек осы. Жан-жақтан ат сабылтып жексұрын хабар жеткізген шабармандардың ешқайсысына ләм-мим тіл қатқан жоқ. Төртінші күні таңертең Ордостан екі өкпесін қолына алып, ентігіп кірген шабарман төр алдында өліп жатқан әміршісін көріп, аңырайып тұрып қалды.

V

Сағым шалып, көз ұшынан алдап-арбап тұратын сайқал Сэнің, таңғұттардың ақырғы астанасының жермен-жексені шықты. Біреуге үміт, біреуге үрей боп көрінген таңғұт елінің бақ-талайы өлік кеудесінен ұшқан жалпылдақ қарғадай бетімен лағып кетті.

Енді мынау ойран боп жатқан құл-қобыр ертендері қызыл төмпешікке айналады. Арғы күні жабағыдай ұйысып шөп басады. Саршұнақтардың інінен басқа тіршілік белгісі түгел құриды. Сосын не ел емес, не мола емес бұл қу төмпекке кімнің көзі түсе берер дейсің. Алыс

жолдан шаршап-шалдығып келе жатқан жолаушы бағдар айырып алайын деп, басына шығып, атын отқа жіберіп, өзі таң атқалғы изең-изең жүрістен құрыстап қалған аяқ-қолын созып, қау шөптің үстіне құлай кетіп, бір сәт көз іліндіріп алар. Сонда тусырап жатқан тың топырақтың астындағы бір кездегі дуылдаған күлкі, сауық-сайран, қызыл кеңірдек айтыс, қыран-топан ұрыстар оның қаперіне де кіріп-шықпас. Ұйқысынан тұрып, керіліп-созылып, беймағұлым обаның, оның астындағы беймағұлым тарихтың тас төбесіне бір отырып, белін босатып, атына мініп, желе-жортып жүре берер.

Ал дәл қазір мұнда кешегі тірліктің ізі әлі өше қойған жоқ. Анау бір жығылған нардай болып, жеке-дара сұлап жатқан – таңғұт ордасының орны. Сарбаздардың қоржынындағы салдыр-күлдір – таңғұттардың күні кеше өлсе көрге өзімен бірге алып кетердей болып, қорғаштап жүрген дүниелері. Сонау қиыр далаға бет-бетімен безіп бара жатқан ит екеш иттер де олардың бөтен екенін біліп, анадайдан тұра қашады; көзді ала беріп, қираған үйінділерге қайта келіп, кешегі жылы үйшігін, ас жалаған ит аяғын, күнде құйрығын бұлғаңдатып алдынан шығатын қожасын іздейді. Жер түбінде сыбыс болса шабалаңдап үріп, шыр айналып шапқылап, жаны қалмай торитын дуалын сағынады. Күні кеше соның бәрі оған осы орындарынан табжылмай мәңгі-бақи тұратындай көрінуші еді. Енді солардың бәрі быт-шыт. Әрқайсысы бір-бір қақпаны күзетіп, бастары қосыла, сирақ шайнасып, құлақ қыршысып таласатын күн де көзден бір-бір ұшты.

Анау қираған қамалдың іргесіндегі будақ-будақ түтіндерге, жалп-жалп етіп аспанды жалаған алау жалындарға жолай алмайды. Әзәзіл жел сол жақтан қара қазанның әбден ыс сіңген қақпағының, жылқы етінің тәтті иістерін айдап әкеледі. Мұрындары құрт жегендей жыбыршып бара жатса да, сол бір жүздері суық, бейтаныс адамдардың аяғына жығылып, етігін жалап, құйрығын бұлғаңдатып, сүйек-пүйек олжалауға жүректері дауаламайды. Шығанға шығынып кетіп, шөкелеп жатып алады да, көп сырына қаныға қоймаса да, сондай сүйкімді, сондай үйреншікті кешегі бір дәурендерін жоқтап, мынау әлі ештеңесіне түсініп болмаған атымен бейтаныс соны өмірді жатырқап, іштері дуылдап, жел жаққа тұмсықтарын түріп, баяғыдай

сап-салқын ауаны сораптап жұтып, қаз қатар бірінен-бірі қалыспай, әбден дауыстары қарлыққанша, ішін тартып ұлиды келіп.

Бейтаныс оттағы қазанның мүнкіген бу иісі, ығы-жығы қызыл төмпектің қан иісі ию-қию араласып, бастарын шауып, көздері қарауытады. Бірақ оған да қарамайды, ішегі үзіліп кеткенше ұли береді. Босаға баққан ит шіркін ірге тыншыта үргеннен басқа, жамандық күні ұлығаннан басқа не бітіреді.

Сол ұлитындары жақпай ма, әлде бұл өлкеде енді осыдан басқа істейтін шаруалары қалмаған ба, әйтеуір, тері тонды, тапал атты бейтаныс адамдар соңдарынан атпен қуып жүріп атып, қырып барады. Талайының қарынына садақтың оғы тиіп, ішегін шашып кетті. Қызыл төмпектің маңы ығы-жығы. Қираған дуалдардың түбінде жеңілген елдің құлы мен бекзадасы, иті мен адамы айқұшақ қауып жатыр.

...Жыл бойы алысқан астана ақыры құлады. Сә шаһары берілгенше маңғұлдар таңғұт өлкесінің басқа жерін түгелдей бағындырып болды. Мынау қызыл төмпек өліскенше беріспеген өлкенің ақырғы аяқ серіпкен жері.

Былтыр анау ақ тақыр жонда алғаш айқасқанда таңғұттар тас қамалдан қалай-қалай паңданып шығып еді. Әуелі өне бойы жарқылдаған қалың атты қаптап кетті. Құдды бір ұрысқа емес, ұрын келе жатқандай қатар түзеп, кердең-кердең, бұлғаң-бұлғаң, сәнмен басады. Көлденеңі көшқұлаш сала мойын тұлпарларға тізесін соқтыра жабу жабылыпты. Ер-тұрманының өзі жылқыға емес, нар түйеге жүк болғандай. Ақ болат үзеңгілері аспандағы күннің өзімен қабақ қағысып, жалт та-жұлт. Осынау жерді ойып жіберетіндей алапат тұлпарларға құдды бір құрыштан соққандай, өне бойында темірден сау-тамтық жері жоқ, көк сауытты адамдар мініпті. Олардың қолындағы көк сүңгі тек маңғұлдарға ғана емес, барша жарық жалғанға түгел айбат шекендей. Самсаған қол тапал атты маңғұлдарды тапап өтетіндей салдырап-күлдіреп салып келеді. Түсінің өзі көкпеңбек, сылдырмақ-шылдырмағы әлдебір тажал тіс қайрап жатқандай, төбе құйқанды шымырлатады. Қытай мен тибет әскерін бөрі тиген қотандай бөрліктіріп, бет-бетіне қашырып жүрген «темір қаршығалар» осы. Енді міне, өңшең өріске шыққан буыршындай маң-маң басып бұған қарсы қаптап келеді.

Жер тітіренткен тұяқтарынан күллі дүние шайқалғандай.

Шыңғыс хан қанша елді алып, қанша қолды қырып жүрсе де, тап мынандай сән мен мынандай сұсты өмірі көрген емес. Өлімнің өзіне шекелей қараған мынау маңғаз дулығалылардың алдында бұның әскері жас тайға жайдақ шауып жүрген жалаңаш балалар тәрізді.

Көк дулығалылардың салдыр-күлдірі жақындай түсті. Қақ алдындағы қаз қатар тізілген қан күрең сауыттылар – қолбасшылары. Бастарындағы алтын айдар дулығалары жер түбінен күлімдеп, көзінді ұялтады. Қан күрең сауыттың белінен буынған алтын кіселерінің зер шашағы тізелерін көміп, атан түйенің сан жүніндей желк-желк етеді. Олардан қозы-көш кейінгі күміс дулығалылар – мың басылары да, анау жып-жылтыр қара дулығалылар – жүз басылар. Қазір жеме-жемге жақындағанда осы алтын, күміс дулығалылар екі жарылып, қос қанатқа шығып бірте-бірте ауыр қолдың артына қарай аунап кетеді, мұздай темір құрсанған «темір қаршығалар» қасқайып ілгері шығады.

Ол түмен басыларына белгі берді. Бұның шетінен атқа жеңіл, құбашап жеңіл қолы артынып-тартынған ауыр қолдың сол қанатына тосыннан лап қойды. Ауыр қол талтайып-талтайып тұра қалды. Құйғытып келіп киліге кеткен талай маңғұл сарбазы қармаққа іліккен шабақтай, таңғұттардың көк сүңгісінің ұшында тулап жүр. Тақымның астынан суырып алып сілтенген айбалталар да талайдың түбіне жетті, маңғұл сарбаздары шауып жеткен бойы ер үстінен қаңғалақ асып, ию-қию аттардың аяғының арасынан бір-ақ шығады. Бірақ сәнмен жылжып, сап түзеген ауыр әскер бұның бет алды, бей-берекет шабатын, ұрымталдан ұрынып, жалт бермесі көп тәсілқой сарбаздарының айла-шарғысына қапелімде түсіне алмай қалып, тазымен алысқан барақ иттей бет алды арам тер боп, көп күші босқа кетті. Бұның бұлтармасы көп жылмаң төс жауынгерлері тістене соғысқан «темір қаршығалардың» оңтайына ілікпей, қырық құбылып, ақыры бастарын шауып әкетіп жүр. Темір дулығалы бас күлдіреп-шылдырап жерге дүңк ете қалғанда, ерге байлап тастаған мұздай темір құрсанған ауыр дене сылқ құламай, ат үстінде тікесінен-тік отырып, алға өңмендеп барады. Ақ тақырдың үсті ию-қию. Сәскеге дейін «темір қаршығалар» атанған ауыр қолдың аламан-асыры шықты. Өңшең бастан айрылған құр

денені арқалаған тоқпақ жалды тұлпарлар ештеңе көрмегендей тобын бұзбастан, қаз қатар тізіліп айдалаға маңып барады.

Қаланың қақпасы тағы ашылды. Енді екі өркеші баладай, шудалары желк-желк еткен қара буралар қаптап шыға келді. Сол-ақ екен аспаннан арсы-гүрсі тас жауып кетті. Қара бураларға ауыттап артқан тас атқыштар маңғұлдардың жалаңдап тұрған әскерін төмпештің астына алды. Жер түбінен ысқырынып, зулап жеткен қара тас ат үстінен бір-ақ қағып әкетеді. Әскер тырағайлап кері шегінді. Түйеден әлдеқайда жылдам атты әскер тас астынан бас сауғалап безіп шыққанда, қос қанаттан таңғұттардың жеңіл атты әскер қоршалаған жаяу әскері лап берді. Бұның ауыр қолмен айқасып, әбден ит сілікпесі шыққан атты әскері енді мына төмпешке беттей алмай бет-бетіне тырым-тырағай қаша жөнелді. Олардың қашқанына елігіп, соңдарынан салып беріп, таңғұт әскері де қырық бөлініп кетті. Соны күтіп тұрған маңғұлдың тосқауыл әскері аяқ астынан қаптағайлап ұрысқа шықты.

Шыңғыс хан таңғұттардың сілесін солай қатырды. Аты жер жарған таңғұт әскері екі күннің ішінде сүйегі жиюсыз жайрап қалды. Дэ-Ван өлген соң таққа отырған Шидүрге аман қалған аз ғана қолымен кері шегініп, қамалға кіріп бекінді.

Шидүргенің қанша қолдың қарасымен кері шегінгенін жақсы білетін Шыңғыс хан онша күш шашпай, шаһарды шыр айнала қоршап жатып алды. Таңғұттардың тас қамалының сыртынан қатар-қатар шатырлар, киіз үйлер тігілді. Тас шаһардың тап іргесіне улыған-шулыған көп ауыл кеп қонды. Шыңғыс хан таңғұттарды әбден арам қатырғанша, тап осы арада тапжылмай отыра беруге бел буды. Шаһарға ұрыс салмады. Қанша күтсе де, шаһар ішінен ақ ту ұстап шауып шыққан бітімші елшілер бәрібір көрінбеді.

Осы бір мылқау егес жылға ұласты. Қала үсті құзғын қарғаға толды. Қанаттарын сабалап, адамдардың мына ісіне ішек-сілелері қатып күлгендей үсті-үстіне қарқылдап, құлақты ығыр қылды. Шыңғыс хан қарғалардың сол қағанағы қарқ, сағанағы сарқ тоқ үнінен шаһарды аштық жайлағанын айтпай-ақ біліп отырды.

Шидүрге сонда да тұяқ серппеді. Қыс өтті. Жаз шықты. Қала жұртының қамбасының ақи-тақи

таусылатын уақыты болды. Қақпа бәрібір ашылмады. Шыңғыс хан да ерегісіп, қимыл көрсетпеді. Шаһар үстіндегі түтін күннен-күнге селдірей түсті. Қорғаннан еміс-еміс көрінетін бастар да сиреді. Жыл бойы қолы қышып, зорға тағат етіп келген қалың әскер бұдан арғыға шыдай алмай, қамалға лап қойды.

Шаһардың іші теңкиіп-теңкиіп жатқан өліктерден аяқ алып жүргісіз. Олар қорғанның ішіне сау етіп кіріп келгенде, қарқ-қарқ аспанға көтерілген қарғалардан көктің жүзі көрінбей кетті, бір сәт шаһардың іші аспанды бұлт төрлағандай бұлыңғыр тартты.

Төңіректен көмек келе ме деген үміті сарқылған Шидүрге қамалдың қараң қалғанына қуанған да жоқ, ренжіген де жоқ. Енді ол мынау әбден титықтатып бітірген масқара тірліктен біржола құтылатынына қуана-қуана пейіл болды. Сонысын білген Шыңғыс хан Шидүргені үш күн бойы сарайына қамап, сыртқа шығармай, не өлтірмей, не тілдеспей пұшайман қып қойды.

Үш күн өткен соң жасауылдары жағы қуарып жүдеген Шидүргені алдарына салып айдап әкелді. Жасы отыздан енді-енді асқан, нағыз дер шағындағы әміршінің тек салдырап сүйегі ғана қалыпты. Басқыншының алдында намысын түсіргісі келмей ұлы тағына лайық киініп келген екен, басындағы ауыр тәжі қурайдай мойнын үзіп жібермей шаққа тұр. Қалған шаһар қанша жерден аш болса да, тап билеуші бұлай қалжырамаса керек еді, шамасы Шидүрге шыдамсыз, намысқой, күйгелек адам тәрізді.

Шыңғыс хан қашан да қақырайып таққа мініп отырғанды ұнатпайды. Ол күні де сары ала шатырдың төрінде аю бөстектің үстінде малдас құрып отыр еді. Есіктен бас имей аттаған Шидүрге назарын тіктеп қарамағанмен, көзінің қиығын бір тастап өтті. Тізіліп отырған түмен басыларымен де тілдеспеді. Екі-үш қызметшіні шақырып алып, таңғұттарды жеңгеннің құрметіне ертең жасалатын тойдың жай-жапсарын айтты. Екі қызметшіден ертең болатын тойдың бүге-шігесіне дейін тәптештеп түгел сұрап алды. Қызметшілердің шатырдан шығып кетуіне сосын барып рұқсат берді.

Шатырдың іші сілтідей тынған. Шыңғыс хан Шидүрге әлі де назар аударған жоқ. Сырттан екі уыз жас жүз басы жігіт кірді де, иін-тіресіп отырған

игі-жақсылардан қысылып-қымтырылып, босағадан ілгері озбады. Шыңғыс хан назарын енді соларға тіктеді. Сыбырлап шығатын тарғыл даусымен баяулата сөз бастады. Әдейі, жұрт тып-тыныш тыңдасын деп, естілер-естілмес қып, әр сөзін баптап, бипаздап сөйлейді. Бірақ жүзінде мәймөңкеліктің, алдап шығарып салайын деген аярлықтың нышаны атымен жоқ. Даусы қаншалықты биязы болса, өңі соншалықты қатқыл. Тайпақ маңдайынан да, қысыңқы қоңыр көздерінен де не зірк-зірк еткен ашудың, ыза мен кектің, не өңменнен өтіп кететін үнсіз өшпенділіктің белгісін ешқашан көре алмайсың. Тек шалғы мұртының жіп-жіңішке қос құйрығы ғана астына кекесін жасырып тұрған кейіп танытады, мынау бұйығы тартқан күзгі даладай көз тоқтатар еш қасиеті жоқ тайпақ сұрғылт жүзінде кісіні қаралай қуысты қылатын да сол мұртындағы болар-болмас кекесін салқыны ғана.

Шыңғыс ханның кекесін күлкісінен де, оқта-текте қиығын салып өтетін жымысқы көздерінен де иманы сескеніп тұрған Шидүрге жоқ. Ол не тұлғасында, не келбетінде кісі тұшынар көркі жоқ, не алдына келгенді ә дегеннен мысы басатын асып жатқан ызбары жоқ, әншейін төр алдында тері бөстектің үстінде шүйке түтіп отыратын можа кемпірдей бір шөкім боп шөгіп отырған осы бір ұсқынсыз немеге күні кеше мыналар мың жерден жанталасса да, мұрындарына иісі бармайтын өнер мен білікке, дәулет пен көрікке ие боп, гүрлеп тұрған мұның елі қалай белін беріп қойғанына айран-асыр қалды. Ителгінің жетім шөжесіндей осы бір жапырақ адам талай-талай кеудесімен көк тіреген әміршілерді қалай-қалай жер соқтырып кеткеніне аң-таң. Қираған шаһардың жұртынан қызылды-жасыл дүние қазып алып, көбінің не екенін, не пайдаға асатынын білмей, аяғымен теуіп бір қарап, найзасымен шұқып екі қарап жүрген алаңғасар топ бұның қай жеріне табынады? Енді, міне, жарық дүниені өлі тоқтының кеудесіндей астына басып, айналасына өлексеге қойған күшігендей сығырая қарап отырысы мынау. Бұл немелер бір-бірінің кеңірдегіне жармасып, жердің оты мен судың мол көзіне таласып-тармасып жатқанда, бұның елінің талай ғұлама ғалымдары бір таудың арғы жағындағы халықтың не ойлап, не қойып жатқанына түсінбесе де, аспан астының құпияларын түгел тінтіп жатпаушы ма еді? Енді, міне,

соларды өңшең наданға бас болған бір аяр сұм келді де, шегіртке тиген өрістей көктей солдырды.

Шидүргенің не ойлап тұрғанын іші біліп отырғанын сездіргісі келгендей. Шыңғыс хан бір ауық оған көзін аударып, ұзақ телміріп тінте қарады. Солай біраз отырды да, жүзін қайта бұрып әкетті.

Әбден жүйкелеп, зығырданы қайнап тұрған Шидүрге бұдан арғыға шыдай алмады, сары ала шатырдың ішіндегі құлағы барлар түгел естісін деп, жұрттың бәрін бір селк еткізіп, оқыс шаңқылдады.

– Әй, Шыңғыс хан...

Шыңғыс хан оған мойын бұрды, сосын аузын ашқанынша мұрша бермей, сырттан Касар мергенді шақырды.

– Сен осы анада дүниедегі қардай аппақ еті бар қаса сұлу кім деп едің?

– Тақсыр ием, жер бетінде ондай сұлу болса, тек жаңғыз Шидүрге ханның ханымы Гүрбелжін ғана болуы мүмкін деп естігем.

– Ендеше, Гүрбелжін ханымға бас-көз болуды өзіңе тапсырам, ертеңгі тойдың артынан маған әкеліп жолықтыр, ал оған дейін оның тәніне жел екеш жел тигізсең, басыңды алам.

Касар мерген шығып кетті. Шыңғыс хан Шидүрге енді біржолата бұрылды. Шидүргенің сұп-сұр жүзі онан сайын қуқылданып, отты көздері шатынай түсіпті.

– Ей, асқақтаған ақымақ хан, жер бетінде таңғұттан тігерге тұяқ еркек кіндік қалса, сенің бұл қорлығыңның артын сұраусыз жібермес. Мені өлтіру өз еркінде; қазір өлтірсең – өзіңнің басыңа қауіп, өлтірмесең – артыңдағы ұрпағыңа қауіп, – деді де, одан әрі ызаға булығып, шашалып, ештеңе айта алмады.

Сары ала шатырдың іші толы адамның ешқайсысында үн жоқ. Осы бір тізерлесе тізілісіп қалған айғыр топ екі адамның егесін емес, екі төбеттің таласын көріп отырғандай ынт-жынттары кетіп, телмірісе қалыпты. Ешқайсысының бетінде «бұл қалай болды?» – деген дағдарыс ой жоқ; «енді не болар екен?» деп ентелеген қызық құмар желіктерін Шыңғыс ханнан сескеніп, зорға жасырып отыр.

Шыңғыс хан Шидүргенің жүзіне қарап, қулана жымып қойды. Ол таңғұттардың қасарған жерден қан алатын ерегіспе, кекшіл екендерін әуелден білетін-ді. Кегі кеткен кісіні қашан қара қанын қасықпен ұрттағанша өкшелеп қыр соңынан қалмайтын салт та

осылардікі. «Егер кісіге кегімді жіберіп қойсам басыма шаш бітпесін, алдыма ас түспесін, қатын-балам қағынып өлсін, малыма топалаң келсін», – деп қарғанатын да солар. Үйінде кек қайтарардай еркек кіндік болмаса, көрші-қолаңын тегіс шақырып, асты-үстіне түсіп сыйлап, дұшпанымнан кегімді алып бер деп қолқа салады. Қашан қас-дұшпанының бас сүйегіне не құстың, не иттің қанын араластырып, шарап құйып ішкенше таңғұт кегім қайтты демейді.

Ендеше, мынау Шидүргенің дәмесін қара! Жарты әлемді жамбасына басқан Шыңғыс ханның басына көк төбеттің қаны араласқан шарап құйып ішіп шалқымақ қой сабазың! Осы бір өздерінің қолдарынан келмейтін нәрсені кейінгілер істеп, кейінгілер тындырады деп ертеңге иек артатын есірік дәме-ай!

Шыңғыс хан Шидүргенің жүзіне зәрлене қарады.

– Менің басыма көктегі хақ тәңірдің өзінен басқа ешкім қауіп төндіре алмайды, алда-жалда басымды шауып алғысы кеп өреленер жау болса, кезінде көріп алармын, ал енді ертең ұрпағымның тынышын алатын жау болса, осы қазір қапы қалмай тұрып көзін жояйын! – деді.

Айбалта ұстаған екі сарбаз Шидүргені есікке қарай жетеледі.

VI

Ол орданың жермен-жексен боп құлап, әр жер-әр жерде үйіншектері ғана қалған кетік-кетік тас дуалына қанша қараса да, келе жатқан Шидүрге көрінбеді. Тапал қара ат мінген қара дулығалы сарбаздар арасына он қадамнан жер тастап, сап түзеп, самсап тұра қалыпты. Не әрі өткен, не бері өткен ешкім жоқ. Состиған-состиған сарбаздардың иықтарындағы шошайған көп найзадан әуедегі құс екеш құс та қорқып, бұл төңіректен безіп кеткендей. Бақтың іші жым-жырт. Тіршілік біткен демін ішіне тартып, ін түбінде бұғып жатқандай. Аумағы ат шаптырым үлкен сарайда тірі адам қалмағандай. Есік сықыры, аяқ дыбысы естілмейді.

Үш күн бойы осылай-ды. Мана сәскеде қақпа аузынан қайқы қылыш ұстаған бір топ адам көрінгенде Гүрбелжін ханым қалай «Уһ!» деп қойғанын өзі білмей қалған. Олардың сүйінші сұрап келе жатпағанын білсе де, әйтеуір мынау сарылтқан сартап тыныштықтан

құтылатындай көрінген. Әйнек алдынан кетіп, айнаға барған-ды. Дұшпан қапияда тап болып, үсті-басымнан шашау тауып, табалап жүрмесін деп, пәлен күннен бері киімін, бет-ажарын – бәрін тәптіштеп тәртіпке келтіріп, сақадай сай отырса да, сырттағы баспалдақта тарс-тұрс аяқ дыбысы естілгенде абдырап сала берді. Ол бас алуға келе жатқан жендет екен деп қорыққандық емес, үсті-басында өзі байқамағанмен, өлімтікке түскен құзғындай тінте қарайтын жендеттің тіміскі көзі шалатындай олпы-солпы ештеңе жоқ па деген сақтық еді.

Айнаға қанша қараса да, өз бойынан ешқандай мін таба алмады. Сосын айлапат үлкен бөлменің қақ төріндегі піл сүйегінен жасалған төрт таған орындықтың үстіне шығып, тізерлеп отырды. Жан-жағын көйлегінің етегімен қымтап алды. Асыл тастарды аямай төккен алтын сәукелені ауырлаған мойнын күшпен тіктеп, қолын қусырып, екі көзін есікке қадап қатты да қалды.

Сартылдаған аяқ дыбысы бұның есігіне бұрылмады. Бірақ ханым міз бақпаған қалпы отыра берді. Аяқ дүбірі әлсірей-әлсірей алыстап барып басылды. Зіл тыныштық қайта орнады. Бөлме іші бұрынғысынша аңылжып сала берді. Ханым сірескен мойнын бір сәт босатып еді, дүрсілдеген дыбыс қайта шықты. Ханым жалма-жан бойын тіктеді. Аяқ дүсірі бірте-бірте күшейе берді. Сырттағы дүсірден бөлменің іші де дүбірлеген үнге толып кетті. Дүсір жақындай түсті. Бұның есігінің алдына келді. Ханымның қаусыра ұстаған қос қолы оқыс әлсіреп, тізесіне қарай сұлқ құлап бара жатты. Дүсір бұның тұсынан тағы да өтіп кетті. Әлден соң тас төселген тықыр аулада жендеттер ортасында кетіп бара жатқан Шидүргені көрді.

Ханым орнынан ұшып тұрып, терезенің алдына барды. Қайқы қылыш ұстағандарға қара аттылар қақ жарылып жол берді. Күнге шағылысқан қылыштар арасынан Шидүргенің алтын тәжі бір жалт етті де, көзден ғайып болды.

Ханым құлазып жатқан аулаға қарап ұзақ тұрды. Көз алдында басын барынша шалқақ ұстап, аяғын маңғаз басқан Шидүрге. Ол көптен сыпырғы көрмей, толарсақтан тозаң басқан сұрқай тас алаңның шетіне жете алмай әлі кетіп бара жатқандай. Артына бұрылып, бірдеңе дер ме екен деп, әйнекке бетін тақап телміре түседі. Шидүрге мойнын бұрар емес. Қайқы қылыштар

ортасында шалқақ басып кетіп барады, кетіп барады... Тозаң басқан бозғылт алаң таусылар емес.

Кенет есік қағылды. Ханша бұл оқыс дыбысқа қапелімде түсінбей қалды. Бұрылып қарап еді – алтын жақтаулы есіктің босағасы қызыл күрең қанға боялып келеді екен. Қан бірте-бірте үйдің қабырғасына да жайыла бастады. Міне, бұның қақ алдына жете беріп кілт тоқтады.

Ханым қарсы алдындағы қанжоса қабырғадан жүрегі айнығандай көзін алып қашып, есік жаққа бұрылды. Табалдырықтың қыр көзінде маңдайын жерге тигізе иіліп-бүгіліп тағзым етіп жатқан қызметші әйелді көрді. Жаңағы қызыл қанға малынған қабырға да, босаға да ғайып бопты. Бөлме іші бұрынғы қалпы.

Қарсы алдына байыптап енді қарап еді – таңғұт сарайының бейбіт күндергі әдетімен бетіне ешқандай өрнек салынбаған қан күрең шұғадан жер сыздыра малынтып шапан киген ұзынтұра шал тұр. Қазына ұстаушы. Шапанының етегіндегі зермен көмкерген кез ойықтан қайқы бас көксауыр кебісі көрінеді. Қос қолын кіндік тұсынан буынған жарқылдақ сарғыш кісесіне шірей тірепті. Қатпар-қатпар маңдайдың астынан сығалаған бұқпантай көзінде қалақтай-қалақтай қос көзілдірік жалтырайды. Қалқан құлақтардың деңгейінен басталған көкшулан жүн алқымдыққа жете беріп кідіріпті де, екі жақ қанаты қайқиып-қайқиып жоғары көтеріліпті. Салбыраңқы мұртының да қос қияғы қағылмай, екі езуін қымтап апты.

Ханым қарсы алдына кеп қаздия қалған қазына ұстаушы шалға таңырқай қарады. Шалдың қаймыжық солғын еріндері қимылдайтын тәрізді. Ханым түсінбесе де басын изеді. Қазына ұстаушы тас алаң жақты меңзеп иегін көтерді. Ханым аулаға қарап еді – сол баяғысынша аңылжып жатыр. Ханым назарын қайтадан шалға тіктеді. Ол ханымның тесірейген ойсыз-отсыз жанарына аңыра қарап біраз тұрды да, есіктің қыр көзіндегі қызметші әйелге ымдады. Әйел сол екі бүктетіліп тағзым еткен қалпы басын көтермей ортаға озды. Малынған ұзын жеңнің ішінен дөңгелек күміс табақша көтеріп, төрдегі төрт тағанның үстіне апарып қойды. Сосын қазына ұстаушының есік жақ қапталына барып тіктеліп тұрды.

Айлапат кең бөлмеде шалдың ызыңдай шыққан салғырт даусынан басқа үн жоқ. Ханым ұшып жүрген

араның ызыңындай көмескі сөздерге түсіне алмады. Телмірген күйі тұра берді.

Шал сөзін бітірді де, ханымның аузына қарап біраз аңтарылды. Ол ештеңе демеген соң қызметші әйелге ымдады. Әйел жеңін шұбалтып төрт таған жаққа тағы өтті. Күміс табақшаның үстіне тық еткізіп әлдене қойды. Сосын орнына барып тұрды. Гүрбелжін күміс табақшаға көзі түсіп еді, кішкене көгілдір көзі бар алтын жүзікті көрді.

Шал қайта ызыңдады. Тағы да ханымның жүзіне аңтарылып қарады. Тағы да жауап тосқандай сәл мүдіріп тұрды. Сосын төрт тағанның қасына өзі барды. Иіліп күміс жүзікті алды. Бажбиған көгілдір көзін бұрап ағытты. Жүзіктің көгілдір көзіне салынған бір шөкім көк ұнтақты көрсетті. Ханым оның не айтып тұрғанын бұл жолы да ұқпады.

Шал жүзікті табақшаға қойып, орынына кеп тұрды. Әйелге тағы да ымдады. Әйел кібіртіктеп ханым мен шалға жаутаң-жаутаң қарай берді. Шал теріс айналып кетті. Әйел ханымды арбап тұрғандай екі көзін айырмаған күйі малынған атлас шапанының белдігін ағытты. Ар жағынан майлап қойғандай жып-жылтыр қызғылт тәні жарқ етті. Сең соққан кісідей селқос тұрған ханым селк ете қалды. Жалаң тәніне сусыма шапан киіп келген мынау ұятсыз әйелден көзін айыра алар емес.

Әйел кенет сөлекеттеу еңкейіп, оң қолын шапанының ішіне жүгіртті де, тыр жалаңаш тәнінің қай жерінен тауып алғаны белгісіз сопақша сарғыш бірдеңе суырды. Бір қолымен шапанының омырауын ұстап, екінші қолымен әлгі нәрсені күміс табақшаға апарып қойды. Сол-ақ екен манадан бері теріс қарап тұрған қытай шалы жалт бұрылып, білегінен ұстай алды. Әйел кілт тоқтады. Аппақ бордай бетінде бір тамшы қан жоқ. Ұялғанын тісі кіріп кеткенше қатты жымқырып алған астыңғы ернінен ғана байқауға болады. Шал үстіндегі қан күрең шапанының қалтасынан жаңағы әйелдің қолындағыдай бірдеңе алды. Одан жаңғыз-ақ айырмасы өңі қызғылтым. Онсыз да көзі шарасынан шығып кеткен ханымды одан сайын таңғалта түскісі келгендей, әлгі сопақша нәрсені ашып еді, ішінен жұп-жұқа әлдене жылт етті. Шал екінші қалтасынан бір қарыстай қамшы суырып, бір шетін әйелге ұстатты. Сосын әлгі жалтылдақпен бір тартып еді, қамшыны қақ ортасынан орып түсті. Шал «көріп тұрсыз ғой» дегендей ханымның жүзіне бір қарады да, әлгі

жалтылдаған қызғылтым қорапшасына салып, күміс табақшаға тастады. Әйелдің қорапшасын өзіне қайтып берді. Сосын тағы да ауланы меңзеді. Екеуі сахнаға шығып өнер көрсетіп болған көзбаушылардай үсті-үстіне тағзым етіп, есік жаққа қарай жылыстай берді.

Гүрбелжін ханым бұның бәрі өңі екенін, түсі екенін біле алмай аң-таң. Біресе жаңа екі қызметші шығып кеткен есікке, біресе төрдегі төрттағанның үстіндегі жұмбақ жүзік пен қызғылт қорапшаға қарайды.

Түс қайтты – Шидүрге көрінбейді. Көлеңке ұзарды – Шидүрге көрінбеді. Сол баяғы тозаң көмген тас аула. Ауланың жан-жағындағы қираған үйлер күн кештеткен сайын кісіні жұтып қоятындай арандарын аша түседі.

Қорғасындай зіл тыныштық мойнына мініп ап, мың сан шеңгелімен сүйек-сүйегінің бәрін мытып, ұнтап, үгіп жатқандай сүлдерін сүйретіп төсегіне зорға жетті. Осынша бұралтып тастаған шаршағандық екенін әлде таң атқалы нәр сызбаған аштық екенін өзі де білмейді. Мынау ажары қашып аңылжыған дүниенің ортасында өзінің де тек құлазып құр қаңқасы ғана қалғандай. Жыл он екі ай жүрегін сыздатқан қасірет те, төбе құйқасын шымырлатқан үрей де, көкірегіннің басын көмірдің шоғындай тызылдатқан ыза да – бәрі де жым-жылас... жоғалған... өшкен... құрыған... Ойраны шыққан үйлерен қашып шыққан көр тышқандардай бұның қор көкірегінен енді қасірет пен үрей де безіп кеткен.

Қос қызметшілерінің әлгі әурелері мұны мынау ебіл-себіл тіршіліктен серпілтіксі келген ермектері ме, қасірет қаусатып бара жатқан қауқарсыз кеудесіне жан оралтатын шипа әкелгендері ме – ол арасын айыруға да дәл қазір ақылы жетер емес. Ойлануға ыждаһаты да әлдеқашан сарқылып біткен-ді.

«Шидүрге келмеді ғой...»

Кенет жаңа ғана жоғалтып алған үрейі қайта оралды. Бір түрлі ұйығандай боп салдырап бара жатқан аяқ-қолына қан жүгіргендей, жан кіргендей. Төсегінен ұмтылып тұра беріп еді, үйдің қақ ортасына қара мәрмәр тұғырдың үстіне орнатқан құлжаның қос мүйізін көрді. Дереу жанына жетіп барды. Шидүргеге күйеуге шыққанда әкесінің атып әкелген құлжасының мүйізі. Ырым қылып бұған сыйлаған-ды. Содан бері таңғұт үйінің қиелі орны – қақ ортада, мынау мәрмәр тұғырдың үстінде тұрған. Шидүрге екеуі екі жағынан отырып алып, осы мүйізге қарап бал ашады. Анау шиыршық

атыңқыраған үлкендеуі – Шидүргенікі, кішісін Гүрбелжін иемденген. Көп болса екі-үш қар басқан жас құлжаның жып-жылтыр мүйізіне қанша тесіліп қараса да, бұрын көздеріне түспеген ешқандай өзгеріс таба алмайтын. Сонда мынау бастарындағы бал дәурен мәңгі бақи тұра беретіндей көрініп, жандары жай табатын. Тек былтыр ғана осы бөлменің табалдырығынан аттамай жатып, Шидүрге аңтарыла қарап тұрып қалды. «Неге таңдандың, не боп қалыпты?» – деген ханымға ханзада: «Мына мүйіз қандай тегіс жарқырап тұр! Неткен тамаша!» – деген. Ханым күйеуінің қасына барып қараса, құлжаның мүйізі шынында да ғажап екен! Әр бунағына күміс сақина кигізіп қойғандай жалтырап көздің жауын алды. Сүйтсе, қызметшілер алдында ғана мүйізді жылтыратып майлап кеткен екен. Оның үстіне бөлмені шаңқан түстің мол жарығы кернеп алған әсем кез еді. Ертеңіне қайтыс болған кәрі падишаның орнына жас ханзада таққа отырды.

Содан бері Шидүрге екеуі мүйізге талай сағаттар бойы қанша шұқшиып қараса да, ешқандай өзгеріс таба алмаған. Тіпті мынау аяқ астынан тап болған аласапыран тұсында да мүйіз еш нышан байқатпаған. Іргені қиратып, есікті төмпештеп тұрған озбыр жау бұларға ештеңе етпейтіндей, киелі мүйіз жылтырап тұра берер-ді.

Міне, айдан асты. Күні бойы оқ пен оттың ортасында жүріп, қалжыраған Шидүрге кешқұрым бұның бөлмесіне келеді. Әуелі екеуі мүйіздің жанына барып бал ашады. Телміре-телміре көздері талған соң бір-біріне қарап ұзақ отырып қалады. Бұл күйеуінің күні-түні басы қатып, ұйқысы қашып, тағам атаулыдан тәбеті қайтып, әбден діңкелеп, шілмиіп жүдеген сұп-сұр жүзін көргенде іші-бауыры жидіп жүре беретін. Үйленгендеріне жыл жарымнан асса да, оған тап осынша елжіреп көрмеген-ді. Сұрқы қашып, сиқы кеткен осы бір қораш еркекке неге мейірлене қалғанына өзі де түсінбейді. Әлде кейінгі кезде шаруа басты боп, жар төсегіне жуйи да алмай жүргенінен бе екен. Рас, кей түндері бұл әр сыбдырды аңдып, есіктен күйеуі кіріп келе жатқандай болып елегізіп шығады. Ондайда: «Қап, бәлем, таң атсын! Қанша ұят болса да, падишаға аңсарымды айтармын», – деп, өзін-өзі қайрап бақса да, ертеңіне жайрап жатқан қамалды, қырылып жатқан жұртты, беті оңғарылмай қойған шайқасты, күннен-күнге су сорған жар қабақтай мүжіліп бара жатқан күйеуін көреді де, әлгіндейді айтуға

дәті бармай, дымы ішінде болып жүре береді. Бірақ оның соңғы айлардағы Шидүрге деген ықыласы тән дертіне келіңкіремейді. Сонау ерлі-зайыпты дәуреннің алғашқы айларындағы от жалын құштарлықтан, тап осынша тебіренерлік мейірім байқай қоймаған тәрізді еді.

Гүрбелжін ханым некесі қиылмай тұрып, Шидүргенің бет-жүзін көрген емес. Қай қыз жаңа бой жетіп келе жатқанда қиялында өзі көріп жүрген жігіттердің ешбіріне ұқсамайтын, олардың бәрінен көрікті, бәрінен ақылды, бәрінен мейірімді періште жігіттің құшағында жүрмейді дейсің. Ханымның да қапелімде некелі жары – жас ханзаданы қиялындағы аңсарына ұқсата алмай, қомсынып қалған кезі болған-ды. Ақ некенің төсегінде де баяғы қыз күнгі түстерін көріп жүрді. Ол ылғи түсінде ертегілердегідей бір перізада жігітке ғашық болып, елден-жерден безіп, айдалаға барып, құздан ұшып өлгелі жатқанда оянып кетеді. Сонда дәйім қасындағы серігі өзі әлі бұл дүниеден көре қоймаған бейтаныс біреу болушы еді. Ондай түс көрген күннің ертесіне өзінен-өзі қуыстанып, күйеуінің бетіне қарай алмайтын.

Осы жуықта да түс көрді. Тағы да баяғы құздың басы. Соңдарында – қуғыншы. Алдарында – зымыран. Бұл қасындағы серігіне қарайды. Сөйтсе – Шидүрге. Ажал алдында оған деген көл-көсір сүйіспеншілігін білдіргісі келіп, күйеуінің салалы саусақтарын құшырлана қысады. Гүрбелжін күйеуіне деген айрықша ықыласын сол түсінен кейін анық аңғарғандай болды.

Айлапат сарайда қараптан-қарап отырып жалғызсырайды. Ондайда ойламаған жерден мынау кесапатқа тап боп, нағыз жар қызықтайтын уақытының босқа өтіп бара жатқанына күйінеді. Ара-тұра аждаһадай абажа сарайдың құлақкесті тыныштығынан сергітіп, қансоқта соғыстың тылсым үрейінен бір сәтке болса да алаң қылатын сәби сүймедім-ау деп уайымдайды. Төңірегінен мейірін төгер, назарын бөлер жан таба алмай қиналады. Алаң көңілін бірдеңеге аударғысы келіп бақ кезеді, нөкер ертіп қала аралайды, жер асты жолдармен қорғанға көтеріледі. Онда қапалы көңілі бұрынғыдан да қамырығып, мынадай қызыл қырғын тұсында құрсақ көтеріп, жас сәбидің обалына қалмағанына тәуба айтып оралады. Бақса мынау жау қоршаған алақандай әлемде Шидүргеден жақын, Шидүргеден қымбат ешкімі жоқ екен. Соны ойлағанда өзі бұрын бастан кешіріп көрмеген, атымен бейтаныс бір жаңа жұмбақ сезімге

бөленеді. Еркекке деген сүлде құртар ашқарақтықтан ада, бірақ жүйе-жүйесінің бәрін балбыратып бара жатқан сол бір өзгеше мейірімін күйеуі әншейін етсіңісті некелі жардың үйреншікті пейіліне жорып жүре ме деп қорқады. Кешқұрым оның самайын ерте қырау шалған асқақ басын көкірегіне қысып, аймалағысы келеді де, ұмсына берген қолын аяқ астынан біреу қағып жібергендей ұят жеңіп, тез кері тартып ала қояды.

Шидүрге де кеш сайын үн-түнсіз отырады да, өз бөлмесіне кетіп қалады. Ауық-ауық бірдеңе айтатындай бір оқталып қояды да, үндемейді. Ханым күйеуінің көмейінде тұрған сөздің не екенін әр саққа бір жүгіртіп, әбден дал болады. Бұл не айтса да әзір. Бірақ Шидүрге діңкесін үндемей құртады. Ханым оның телмірген жанарынан құштарлықтан гөрі аяушылықтың, қимастықтың сесін көп көреді. Әсіресе кейінгі үш кеште падиша қасына келіп, әрі-бері үнсіз отырып, бір уақыттарда барып, бұның жүзіне әлгіндей бір қилы сезім арбасқан жұмбақ көзқараспен бір қарайды да, күрсініп қойып шығып кетеді. Кеше кешке әлденеге белін бекем бұғандай болып келді. Бірақ бұл жолы да аузын ашпады. Бұрынғыдай телміріп қарамай, қаша береді. Тек кетерде ғана:

– Ертең саған қазына ұстаушы келер, – деген.

Оны неге айтқанын сұрауға да мұрша бермеді, шығып кетті. Гүрбелжін ханым түн бойы аунақшып шықты. Падишаның бөлмесіне өзі кіріп барғысы кеп те кетеді. «Ертең бармыз ба, жоқпыз ба? Бәлкім бұл ақырғы түніміз шығар», – деген суық ой кірпігінің арасына тіреу боп тұрып алды. Көкірегіне лық толып, жүрегін сығымдай түскен сол дүлейден қалай құтыларын білмейді. Күйеуінің омырауына басын тығып, емін-еркін жылап алғысы келеді. Жыл бойғы тас түйін хал әбден қажытты. Ең болмаса, осы бір түн жүйке-жүйкені еркіне жіберіп, көкірегін шер-шеменнен бір босатып алуды аңсады. Әлденеше рет төсегінен атып тұрып, әлденеше рет есік алдынан қайтып келді.

Сол бір тұла бойын қыл арқанмен шандып тастағандай сірескен күйден әлі айыға алмай отыр. Сол бір қыл шылбыр ойын матап, қиялын тұсап тастапты. Таң атқалы жан-жағында болып жатқан нәрсенің ешқайсысына түгел түсіне алмай-ақ қойды. Адамның көңілі ештеңеге тұрақтамайды, назары ештеңеге тоқтамайды. Төгілмеген ащы жас тамыр-тамырын буып ап, төңірегін

тұман қымтап отырған жанары тағы да құлжаның мүйізіне түсті. Тағы да еш өзгеріс таба алмады. Тағы да назарын аударып әкете бермек еді, кенет қос мүйіздің арасындағы шытынай жарылған сызатты көзі шалып қалды. Сол көз алдын көлкештеп тұрған қағанақ бұлыңғырды қақ айырғандай. Өз көзіне өзі сенбей тағы қарады. Мынау қақ сүйектегі ай сызатты бұрын неғып байқамаған?

Ханым көзі желімделіп қалғандай, қақ сүйекке қадалып айрылар емес. Күнде көзіне түспеген мына сызат ненің нышаны?

Ханым қос көрінгендей, көз алдында тұрып алған әлгі сызатқа әлі сенбей отыр. Мынандай айым-қайым күндерде оны қайтып жақсылыққа жорымақ?!. Ап-анық нышанның оп-оңай жоруы, қапелімде, ойына түспеді. Ол туралы ойланғысы да келмеді. Бар зейіні «Апырау, бұрын неғып байқамағанбыз?» деген сауалдың төңірегiнен шыр айналып шықпай қойды? Өз шылбырына өзі оралған жылқыдай бір сұраққа тұрып алған сұғанақ ой бір уақытта жауаптың да суыртпағын тауып, шетiнен шым-шымдап суыра бастады. Бұрын екеуі мүйізге қанша қарағанмен ортасындағы қақ сүйекке көздері түспейтін. Әрқайсысы өзіне енші мүйізді тiнте қарап шығатын да, сонымен тынатын. Қарағайдай-қарағайдай қос мүйізді жалғастырып тұрған қақ сүйекте жұмыстары болмайтын. Зұлматтың нышанындай әлгі сұрқия сызат қалтарыс қала беретін. Енді бүгін бұл өзіне еншілі де, Шидүргеге еншілі де мүйізді қоса шолып шығып еді, тасадан тап берген бөрідей шаужайына оратыла кетті. Қос мүйізді қақ орталарынан қақ айырып түсетiндей қатерлі сызат. Кешегі дарқан заманды қақыратқалы тұрған қилы күннің нышаны. Інге түтін салғандай ірге бағып отырған жымысқы жау бүгін-ертең орданың ойранын шығарады. Тақ мініп, тәж киген бұл екеуін дарға асады. Сонда мынау дүние қақырап, қаңырап қараң қалмағанда не болады! Бұндай боларын кім көріп, кім біліпті? Мынау сұмпайы сызатты да бастарына күн туған үрегей шаққа дейін көріп пе еді, біліп пе еді?! Тiпті әкесі де білмепті. Білсе – ырым қып бұларға сыйлар ма еді! Ойда жоқта тап болған ойран опаттай о да ойда жоқта көзге түсті. Оны күн сайын бір үңіліп кететін Шидүрге де көрген жоқ. Көрсен – бұған айтар еді ғой. Әлде... Соңғы күндері көмейіне іркіп жүргені... Осы болмасын!.. Сонда ол бұны неге жорыған! Неге жорушы

еді... Жоқ, мұның арты құрулы дар екенін былтыр жау кеп қоршап алғанда-ақ білген. Жендетті қаймықпай күтіп алуға белді бекем буып, тас-түйін боп отырғандарына жылдан асты емес пе! Шидүрге құтқармасқа қалған ажалға бола тап мұнша күйзелмейді! Онда он-сан оқталып айта алмай жүргені не болды! Ол бұған ылғи қимағандай қинала қарайды. Жанарында әлдеқандай بازیна, наз тұрғандай. Ертең өзімен бірге өлетін кісіге ол не наз, не بازیна? Апырау сонда не...

Ұмытып барады екен. Есіне енді түсті. Орнынан тұрып төрдегі төрт таған орындыққа барды. Күміс табақшаның үстіндегі жүзікті қолына алып көрді. Тырнақтай көк тастың астындағы көк ұнтақ у екен. Жылмағай мүйіз қорапшаның ішіндегі алмас ұстара боп шықты. Манағы екі қызметшінің келісіне енді түсінгендей. Шидүргенің пәлен күннен бері айта алмай жүргенін енді ұққандай. Мұнысы несі? Өзін-өзі өлтірудің керегі қанша? Ертең жендет өзі-ақ жайғамай ма? Әлде азапқа төзе алмас деп қорыққаны ма? Жыл он екі ай мына тамұққа шыдағанда, айбалтаның астындағы қас қағым сәтке неге шыдамасын! Енді жаудан да, өлімнен де қорқатын ештеңе қалған жоқ. Түгел жусап қалған елінен, күйеуінен жаны артық па! Дарға асса – құдай қосқан қосағымен бірге асылады, басын кессе – жендеттің алдына бірге барады. Ақтық демдері біткенше жарық дүниені бірге көреді. Араларына адам түгілі ажал түспейді. Әлде... Жаудың басқа бір ойлағаны бар шығар. Әлгі сызат дұшпанның сондай ниетіне көрінбесін! Біреуі басынан оқ тиген жаралы құлжаның сыңар мүйізіндей соқитып жалғыз қалдырып жүрмесін! Бәсе, мана бұлардың екеуін неге бірге әкетпеді?

– Апырау, Шидүрге неге айналды?

Дұшпанның зымиян ниетіне енді көзі жетті. Терезенің алдына барды. Қара ат мінген қалың нөкер бұрынғысынша самсап тұр. Кенет олар ығысып әлдекімдерге жол берді. Кетік қақпадан қайқы қылыш ұстаған бір топ адам көрінді. Ханым оларды ордаға жеткенше қарап тұрды. Араларында Шидүрге жоқ. Гүрбелжін жалмажан төрт тағанның үстіндегі күміс табақшаға тұра ұмтылды.

VII

Қара өзеннің жағасын қиқуға толтырған ұлан-асыр той бір аптаға созылды. Осынша опыр-топырдың неге болып жатқанынан атымен бейхабар арсыз күн қараң қалған шаһардың қақ төбесіне шығып ап, жымың-жымың етеді.

Күлге айналған кесектердің арасына құмырсқа илеу салыпты: ию-қию төмпектердің төбесінде тіршіліктің жемін тасып, әрлі-берлі сабылып жүр. Кешегі қан-қасап болған қабырғалардың астынан ін қазып алған саршұнақтар күн нұрына арқасын төсеп, қит-қит әндетіп қояды.

Дүниеде не болып, не қойып жатқанынан бейтарап уақыт жолынан қалмапты. Қызыл қанның орнына желкілдеп көк масаты шөп өсіпті.

Таңғұт астанасынан қалған тігерге тұяқ азғана тұтқынның бүгінде ішіп-жеп, мәз-мейрам болып жатқан басқыншылардың даурықпасы мен ыза-қиқы, ың-жыңына әбден құлақтары үйренген; жасыл төбелердің бөксесін тесіп, жүздеген жер ошақтар қазып, буын бұрқыратып ас түсіріп, қымыз сапырып, шарап жұтып, шат-шадыман боп жатқан шапқыншылармен шаруасы жоқ. Сонау шыр айнала қоршап мұнартып тұрған көгілдір тауларға, кеше таңғұт қойшылары мал өргізіп шығатын қоңыр қойнаулар мен сылқ-сылқ ағып жатқан Қара өзеннің мөп-мөлдір суына көздері боталап, көп қарай береді.

Бүгін аптаның ақырғы күні. Шыңғыс хан қыран-жапқан той жасағанда әуелі төбе шаштары тік тұрып, іштері жидіп, буындарын діріл жайлап, шеттерінен шамырығып жүрген еді, ырду-дырду күннен-күнге ұласа берген соң, сол бір дарақы опыр-топырға да еттері өліп, селт етпейтін болып алған-ды. Бүгін Шыңғыс хан шатырының қасындағы шаршы топта мәжіліс көбейіп кеткенін байқап, бейшара жүрек әлденеден шам алып, үсті-үстіне сыздай береді. Бесін ауа алпыс тұтқынды кісендерін шылдыратып, сары ала шатыр тұрған қақ ортадағы дөңбек төбеге қарай алып жүрді.

Шыңғыс хан дастарқанының сән-салтанаты әлі тармапты. Сартаулы мен Кавказдың, Үнді менен Қытайдың не бір зергерлерінің қолынан шыққан алтын, күміс жиһаздар аузы-мұрнынан шыға толыпты. Шыңғыс хан да күндегі күлгін сұсынан айрылып, қызара бөртеп отыр. Алпыс тұтқынды бұзау тіс жеті өрме қамшымен

желкелерінен бір-бір тартып, амалсыз жер тізерлетіп, анадай жерге иіріп қойған соң, кісенін шылдыратып Шидүрге әкелінді. Әміршілерін көргенде алпыс тұтқынның көздерінен ағыл-тегіл жас шұбыра бастады.

Шыңғыс хан Шидүргеге тіл қатты.

– Сен кеше жер бетінде, әйтеуір, жаңғыз таңғұт тірі қалса, менің кегімді жоқтайды дедің бе осы?

– Иә, айтқаным айтқан.

– Ендеше сенің таңғұтыңнан тірі қалған осы алпыс және өзің. Қалған еркек кіндіктің бәрін лақша бауыздадым. Әйелдерді сұрыптап жүріп, тек сұлуларын ғана аман алып қалдым. Олар бұдан былай Маңғұлдан бала сүйеді. Ал мынау алпыс – қазір сенің көзіңше жаһаннамға жөнелтіледі.

Шыңғыс ханның мына сөзін естігенде анадай жерде бөлек иіріп қойған тұтқын таңғұт әйелдері жендет семсері әрқайсысының ішін жарып бөрінің бөлтірігін тірілей салып жібергендей, оқыс ышқынысып қалды. Арасында мырс-мырс жылап тұрғандары да баршылық.

Шидүрге көк желкеден бір-бір айбалта төнген қандастарына ақырғы рет бір қарап қалғысы келіп, көзін аудара беріп еді, алпыс бас жел ұшырған қаңбақтай жарыса домалап кетті. Қапелімде қалт тұрып қалған құр кеуделер, сәлден кейін етпетінен гүрс-гүрс құлады.

Жау алдында белін бергісі келмей қанша сыздаса да, мынаны көргенде ет-жүрегі езіліп, шыдай алмады: көзінен жастың қалай ыршып кеткенін өзі де байқамай қалды.

Шыңғыс хан даусы қайта шықты.

– Мухули мусхули угай балған!¹

Әміршінің даусы шеке шымырлатардай шаңқ-шаңқ етті.

– Бұдан былай дәл осы күнді, дәл осы сағатты естен шығармас үшін, алдарыңа ас келген сайын «Мухули мусхули угай» деп айқайлайтын боласыңдар.

Сол-ақ екен бүкіл алқап:

– Мухули мусхули угай! – деп шаңқ ете қалды.

Шыңғыс хан тағы да Шидүргеге бұрылды.

– Енді жер бетінде таңғұттан өзіңнен басқа еркек кіндік қалған жоқ. Сенің де басыңды қазір аламыз. Сосын

---

¹ Тұқым-теберін құрттық (маңғұлша).

мынау жарық дүниеге бір де бір таңғұт тумажы емес. Қарны қампаған әйелдің бәрін жарып тастадық. Сонда сенің кегінді кім кектейді? – деп сұрады.

Тұтқын әйелдер шоғырынан оқшау бір шетте сегіз жігіт көтерген жібек шатыр ішіндегі Гүрбелжін ханым ернін тістеп сазарған да қалған. Қарсы алдына тұтылған жібек шілтерден бәрін көріп, бәрін естіп отыр.

Шидүрге бойын жиып ала қойды. Шиыршық атқан ызалы дауыспен:

– Ей, Шыңғыс хан, мың асқанға бір тосқан. Саған да зауал бар шығар! – деп шақырлаған қос азуын күшпен тежеп, маңдайына шапшып шыққан ащы терді мойнын қатты бір жұлқып сілкіп тастады.

Шыңғыс хан оған ләм-мим жауап берген жоқ. Қос жендетке ым қақты. Екі темір көк желкеден шақыр-шұқыр шайнаса қалды. Шидүргенің басы алтын тәждің астынан Шыңғыс ханның алдына домалап түсті.

– Мухули мусхули угай! – деп күркіреді бүкіл алқап.

Ханым көйлегінің жеңін шап беріп асап алды. Өң-сөл жоқ сұп-сұр жүзін удай ащы көз жасы тілгілеп жатыр.

Шидүргенің кеудесі домалап бара жатқан тәжді шап беріп ұстай алғысы келгендей, етпетінен гүрс етіп құлап түсті.

Шыңғыс хан атып тұрып таңғұт тәжінен аттап өтіп, ханым отырған сары жібек шатырға қарай беттеді. Гүрбелжін өндірішегі сорайған сығырақ көз шалға да, оның қапсағай денесіне де, бір аяғын ұйып қалғандай сүйрете басқанына да таңырқағандай аңырып отыра берді. Оң қолының сұқ саусағындағы жүзіктің көкшіл көзінен күлдей көк ұнтақ төсегіне төгіліп жатты.

...Қара өзеннің қағанағы қарқ, сағанағы сарқ. Аңғар бойы сылдыр-сылдыр, сыңғыр-сыңғыр.

Шыңғыс хан Касар мерген бастаған төрт-бес күтуші еркекті алып, андап-андап тұрған құз жартастардың арасымен, аңғар бойына түсті. Енді сары шатыр маңына көзін сатушылардың көп болатынын біліп, әдейі жұрт көзінен жасырынып, соңында кетті. Андаған тіс-тіс құз жартастардың арасынан аспандағы күн болмаса басқа ешкім бұларды көре алмайды.

Мынандай жарқыраған күнде Гүрбелжіннің қардай аппақ тәніне қапысыз қанығып алмақ. Су бойына жасыл шалғын үстіне ықшам жол шатыр тігілді. Күтушілер Гүрбелжін аруды шатырдың тасасына шешіндіре бастады. Шыңғыс ханның манағы өсиетін орындап,

сұлудың тұла бойын түгел тінтіп шықпақшы. Асыл қамқа сыпырылып түскенде, ар жағынан айдай нұрлы аппақ мүсін жарқ етті. Жеті еркек ауыздарын ашып аңырды да қалды. Тіпті сұлудың сусып түскен көйлегінің астынан пыр етіп көгершін ұшқанын да көрмеді. Жалма-жан Гүрбелжін арудың қолына жармасып, шатырдың ішіне жетелей жөнелді.

Шыңғыс хан таңғұт ханшасымен шатыр ішінде екеуден-екеу оңаша қалғанда барып, есін жиды. Сосын тысқа құлақ түрді. Уәде бойынша күтушілер әміршілері әбден тояттап болғанша, аңғар сыртына шығып, қапияда біреу-міреу үстерінен түспеуіне қам жасауы керек еді. Шамасы, әлдеқашан аңғар сыртына шығып кетсе керек, маңайда сылдыр-сылдыр су үнінен басқа дыбыс естілмеді.

Өне бойында лыпа жоқ, қақпанға түскен еліктей, өз-өзінен үркіп тұрған аруға қарай төне түсті. Сұлудың тұла бойында қару жасырардай қалтарыс атымен жоқ. Шыңғыс хан алма мойын аруды сұғанақ көздерімен тағы бір тінтіп өтті. Күтушілер қолдағы білезік, жүзік, құлақтағы сырға, шаштағы шолпы – бәрін сыпырып алыпты. Тамағынан күн жұтып қойғандай, ерекше бір нұр шашырап тұратын, әлсіз аппақ мойын құс-мамық төсекке шалқалап құлай берді. Ұлы әміршінің көзі қарауытып, үлбіреген еріндер мен жаутаң-жаутаң қарағанда жалынша шарпыған екі нәркес көзден басқа ештеңені көрген жоқ. Сәлден кейін екі тізесін шоқ қарып алғандай болды; ол ұяттан, ызадан, намыстан от болып, өртеніп жатқан Гүрбелжін ханымның ұлпа тақымы еді. Құмарлықтың дүлей желігіне біржолата беріліп, құдды бір жағаға шығып қалған балықтай тынысы тарылып, танауын жас тәннің, асау қанның, елден ерек сұлулықтың хош иістері қосыла аңқыған қос анардың ортасына енді апара бергенде, ұлы әмірші оқыс ышқынып, сылқ етіп, сұлу үстінен ауып түсті.

Гүрбелжін ханым төсектің аяқ жағына түсіп қалған желең көйлегін қолына іле-міле сыртқа сып берді.

Ұлы әмірші екі санын жуып бара жатқан қызыл-жоса қанға шошына қарап отырып қалды. Күтушілерін дауыстап шақыруға мынау қалпынан ұялды. Азу тісін сындырып жіберетіндей, шақыр-шұқыр тістеніп, етпетінен гүрс құлады.

Ұлы әмірші табан астында ауырып қалды. Сол күні түнде ұлы әміршінің Касар мергеннен басқа күтушілерінің бәрінің де басы қырқылды. Әміршіні емдегелі барған емші, балгерлер де сары ала шатырдан тірі шықпады.

Маңғұл қолы адыра қалған таңғұт астанасынан біржола үдере көшті. Ұлы әмірші көш жөнекей көңілін сұрай барған ешбір жанды қабылдамады. Тіс жарып ешкімге ештеңе демеді. Екі көзі жұмық, әлдебір ойларға батып, жатып алды.

Көш үшінші айдың бірі күні Чжам-Хак өзенінің кең қойнауына келіп құлады. Сонда жасыл шалғын мен айна жалтыр өзенді көріп, Шыңғыс хан ауырғалы жұртқа естіріп алғаш рет тіл қатты.

– Мынау бір кәрі бұғы мал болатын, кәрі кісі дем алатын жайсаң жер екен, – деді.

Сол алқапқа көш кідірді. Дәл өзен жағасындағы жасыл шалғынның қақ ортасына екі үй жалғастыра тігілетін хан ордасы қонды. Шыңғыс хан орда тігілген соң, іргенің алдына төсек салдырып жатты. Жаз күні жайма-шуақ. Шалғын ішінде шегіртке үні, құс үні. Орда төбесінен топ-топ тізіліп, түз құстары суға ұшып өтеді. Көштің түйелері, тақымнан босаған жылқылар көк балаусаны күрт-күрт орады.

Шыңғыс өзі бұрын-соңды назар аударып көрмеген осы бір бейбіт тіршілік көрінісін біраз қызықтап жатты да, бесін ауа, анада Гүрбелжінді алып, Қара өзеннің басына барған кезде, қасында болған Касар мергенді шақырды. Оған Гүрбелжіннің желең көйлегін алғызды. Өткен оқиғадан кейін аңғар бойын түгел шарлатқанда, бір құс тұмсық жартастың ұшар басында қалған осы көйлектен басқа Гүрбелжіннен ешқандай із-түз табылмады. Сосын қайтып жұрт аузында дабырық болып кете ме деп, іздеу салмады. Бірте-бірте әдемі жас дененің әсем иісінен айрылып бара жатқан бір уыс шүберекті бауырына қысып, әрі-бері жатты да Касар мергенге тіл қатты. Мынау көйлек бөлек бір үй тігіліп, сонда сақталмақ. Ол ұлы әміршінің Кіші ордасы саналмақ. Жыл сайын дәл осы күні, дәл осы арада тайлыға¹ жасалмақ, онда құрбандыққа кісі шалынбақ.

¹ Манғұлдардың Шыңғыс хан құрметіне беріліп тұратан ас сияқты жиыны.

Алда-жалда ұлы әмірші көз жұмып кетсе, оның сүйегін жуып, киіндіретін кісілердің үстіне ешкім жіберілмеуге тиісті. Олар ұлы әміршінің сүйегін табытқа салып, табыттың аузына кілт салынған соң, мұрагерлерінің бірі кеп, ұлы әміршінің жалаңаш тәнін көргендердің бәрінің де басын алмақшы.

Касар мерген ұлы әміршінің аманатын айту үшін, мұрагерлермен тілдесті. Кешке ымырт үйіріле, ұлы әмірші жатқан оңаша ордаға қайтып оралды.

Шыңғыс хан әшекейлі қытайы кесеге әлдебір сусын құйып, Касар мергенге ұсынды: «Түгел жұтып салмай, орталап ішіп, қалғанын өзіме қайтар», – деді. Касар мерген бұнысына айран-асыр болса да, ұлы әміршінің бұйрығын орындамауға дәті бармады. Ол қытайы кесеге жұмбақ сусынды орталап ішіп, кесені мамық төсектің үстіндегі арса-арса бір уыс шалға, ұлы әміршісіне қайтып берді. Қытайы кесенің қолынан шығуы мұң екен, төсектің аяғына құлап түсті. Ол өзінің күні кеше арқар қуып, тау мен таста қаңғып жүрген жаман аңшының сарқытын жарты әлемді қасы мен қабағына қаратқан ұлы әміршінің қалай қағып салғанын көріп, таңғалып, ернін бір сылп еткізуге ғана мұршасы келді.

Бұл Касар мергеннің ұлы әміршісіне ең соңғы таңғалуы еді.

ЭПИЛОГ ОРНЫНА

Бүгінде Чжан-Хак өзенінің баяғы арнасы тартылған. Ара-тұра қой балшық, жайдақ шалшыққа айналып кетіп отырады. Сондай бір лайсаң шалшықтың жағасында, екі шағылдың ортасында Ихти-Эджен-Хора – әміршінің Ұлы ордасы атанған қос киіз үй әлі күнге дейін тігулі тұр. Онда Шыңғыс ханның сүйегі салынған күміс табыт бар деседі. Жыл сайын, ай календары бойынша, үшінші айдың бірі күні ордос маңғұлдары Шыңғыс ханның құрметіне тайлыға өткізіп тұрыпты. Ондай той күні Шыңғыс ханның бәйбішесінің үйі – Донду-Эджен-Хора – ұлы әміршінің ортаншы ордасы мен Гүрбелжін ханшаның көйлегі сақталған Бага-Эджен-Хора – әміршінің Кіші ордасы да осында көшіріліп әкелінетін көрінеді.

Тайлығада Шыңғыс ханның басына жылма-жыл жылқы шалынады. Ертеректе адам да шалыныпты. Кейін

тибеттің Панчен-Эрдені¹ бірде Шыңғыс ханның сүйегі сақталған үйде жұрттан жасырынып жалғыз қалып, табытты ашып, әміршінің беліне қызыл белбеу буып: «Бұдан былай рақымды бол, адамның қанын осы арқалағаның да жетер, енді сенің басыңа адам емес, жылқы шаламыз», – депті. Табыттың аузына үш жерден құлып салып, кілтін өзімен бірге әкетіпті. Содан бері күміс табыттың ішінде не жатқанын күзетуші дархаттардың² өздері де білмейді.

Ханша-дария – Хатын-Гол атанып кеткен Хуанхэ өзенінің бойында, Гуйхуачэн қаласының маңында таңертең төңкерілген тостағандай, түсте айдалаға апарып тігіп қойған киіз үйдей боп көрініп, ал кешке етегін мұнар шалып, төбесі бұлт арасында қалқи жүзіп жүретін елден ерек төбе бар. Оны жұрт Темір-Олхо атайды.

Баяғыда Гүрбелжін ханша Шыңғыс ханға еріп өзен бойына барғанда, көгершіннің аяғына Шыңғыс ханнан қалай кек алатынын айтып хат байлап жіберіпті. Ол хатта сүйегімді судың аяғынан емес, басынан іздеңдер депті. Жыл бойы қанша сарсылып іздесе де табылмаған Гүрбелжін ханшаның денесі ақыры сол қазір Темір-Олхо тұрған маңайдан шығыпты.

Қытай дихандары жер бетін қан жылатып, өмір бақи жеңілмейтін жиһанкер атанған Шыңғыс ханнан да кек қайтарған арудың денесіне тауап етіп, әрқайсысы бір-бір күрек топырақ салғанда, Гүрбелжін ханшаның моласы осындай шартараптан өзіне шақырып тұратын найза төмпекке айналыпты. Осынау адамға қысастық қылғанның зауалы ақыры адамнан болатынын айтып, жер түбінен ұран салып тұратын киелі төбенің еңсесі мәңгі биік болу үшін әрлі-берлі өткен жүргінші Темір-Олхоға бір уыс топырақ қосып отырады. Ал енді Гүрбелжіннің Шыңғыс ханнан қалай кек алғанын өзінен басқа тағы бір адамға айтып берген кісі де Темір-Олхоға бір уыс топырақ қосқан адам болып есептелетін көрінеді.

Сол ғұрыппен бұл аңыз да кісіден кісіге, елден елге, тілден тілге ауысып келіпті.

Енді, міне, қадірлі оқушым, мен де Темір-Олхоға қосқан бір уыс топырағым болсын деп, бұл хикаяны өздеріңе әңгімелеп отырмын.

---

¹ Тибеттіктердің дін басы.
² Маңғұлдардың бір түрі.

ШЫҢЫРАУ

I

Еңсеп ол күні бұл зымыранға енді қайтып түспейтінін білген жоқ. Шай ішіп шықты да ыстық қайта, құдықтың басына келді. Серіктері шайланып болғанша айналада шашырап жатқан шеген тастарды көрді. Ернек шың бұл арадан үш қонып төртінші түнемелікке әзер жететін жерде. Одан беріде тас баласы табылмайды. Жылмиған қара сұр жазық.

Байсал бай жайлауға көшкенде қиялама ат жолдан шығады. Ернек асқан соң, екі түнемелікте суат бар да, үшінші түнемелік, құламаның құла түзі, малды да, көшті де әбден болдыртып тастайды. Нағыз қоңыр бұйра кең өріс суат жоқтықтан қысырап жатыр. Өткен жазда қырқым өте Байсал бай Еңсепке құдық қазып бер деп қолқа салған-ды.

Ол шыңырауды дәл осы арадан, ала қырдың үстінде оқшау қылауытқан тастақ жүлгенің терістігінен қазатын болды. Бір-екі ақсақал тастақ жыраның құбыла бет құйрығын қалай көріп еді, оған Еңсеп өзі ыңғай берген жоқ. Сонша қыңыр тартуында бір мән бар. Бірақ оны әзір жан баласына тісінен шығармақшы емес. Шет жағасын ертең Байсал байға шыңырау біткен той үстінде айтпақ.

Шеген тастардың бірсыпырасы түсіпті. Әрқайсысы алып тоқаш сияқты; қалыңдығы қарыс жарым да, биіктігі кез жарым. Бұндай тасты сонау үш күндік жердегі құлама ернектен тасып әкелудің өзі күш. Ол үшін белді-белді нарды кәтептеп, ауыттап қомдайды да, екі жағына бір-бір шеген тас сыйып кететін екі үлкен кебеже теңдейді. Оған нардың нары ғана шыдайды, анада зауза айында, жабағы жүнді ернектің астында қырыққан Байсал бай Жем бойына көшіп өткен-ді. Жол жөнекей

бұның қосының қасына бір күн қонды. Сонда Еңсеп Байсал байдың келе-келе түйелерін аралап жүріп, тас тасытуға осы шыдайды-ау деген он бес нарды өзі таңдап алып қалып еді. Қазір соны жеті-жетіден кезек аттандырып тұр.

Жылмиған үстірт айнала ақ шың ернекке тіреліп таусылады. Сол ернектің бір ұшпа аңғарында інісі Теңсел тас кесіп жатыр. Таудан арамен кесіліп алынған сандық тастар ернектің үстіне шығарылады. Кескенге жұмсақ болғанымен, жел мен суға берік сар кемік тастың ортасын ойып, шыр айнала қырнап, тоқаштан аударып алғысыз тығырық кейіпке келтіреді. Ернектен алыстаған сайын жердің топырағы қалыңдап, астындағы көл-көсір таудың көк тас қабаты тереңдей түседі. Осы жолы бұл көк тасқа он кісі бойы жер қазып зорға жетті. Мұнша жерді шегендеу үшін қыруар тас керек. Сегіз нарды енді бір мәртебе жіберіп алса, жетіп қалар түрі бар.

Еңсеп тастарды көріп шыққан соң, құдықтың түбінен алынған көк қиыршықтың үстіне құйрығын басып жүрелеп отырды. Мойнына күміс шынжырлап тағып қойған ақ мүйіз шақшасын алып, бас бармағының басына насыбай үйді. Сосын екі танауына кезек-кезек тосып еді, ащы көк бұйра кеңсірігін дуылдатып, таңқ-таңқ түшкіріп жіберді. Күшті насыбайдан көзіне ыршып шыққан жасты жалаңаш білегімен сүйкеп тастады да, астындағы көк қиыршақтың бір уысын көсіп алып, алақанына жазып қарады. Құдық түбінен бұдан бір шай ішім бұрын шыққан, көк қиыршақ тас мынандай шыжып тұрған талма түсте түгел кеуіп үлгермепті, әлі дымқыл. Су я бүгін, я ертең түске дейін шығып қалар түрі бар. Жалаңаш иығын күн шағып барады. Құдықтан екі аттам жердегі киіз үйден гу-гу дыбыс шығады. Жігіттердің шамалыда шайланып шыға қоятын түрлері көрінбейді. «Ау, болсаңдаршы», – деп айқайлап қойды.

Шай ішіп бусанып шыққан жігіттер қасына кеп насыбай атысты. Соңыра салқын түсе, ел қыстауға қайтып келе жатқанда, Байсал бай құдық байғазы тойын қай жерде өткізетінін айтып таласты. Атақты байдың тойында жүлдеге түсетін жүйріктер мен палуандарды санасты. Байсал байдың бәйгеге не тігетініне сырттай тон пішті. Үстірттің үстіндегі ең терең, ең өрісі мол шыңырау осы болмақ. Шығыр тартқанда қара атан қазірдің өзінде екі жүз қадамнан асып қайтып жүр. Кешеден бері құдықтан шыққан топырақтың қиыршығы азайып,

жентек-жентек саз ұшыраса бастады. Суының тұщы болуы да ғажап емес. Енді Еңсеп сол туырлық сазды түгел ойып біткенде, ар жағынан балдай тәтті тұщы су тесіп шықса, Байсал бай ханға сәлем берер ме. Аман болса, бүкіл ала қырдың үстіндегі жалпақ ел бұл шыңырауға көзін сүзіп өтеді. Байсал бай дәулетін осы жолы төкпегенде қайда төгеді. Айдыны асқан жерде аямай сілтеп қалатын шығар!

Еңсеп жігіттердің кеу-кеу әңгімесіне араласқан жоқ. Балағын түріп, тізесінің үстіне шығыршықтап түйіп алды. Сосын құдықшыларға тігілген екі үйге қарады. Қырдағы кәсіпқордың қанша мал тапса да, үзігі бозармайтын құрым шатпасы. Азын-аулақ тұяқ пен бала-шаға ауыз судың басында. Оларды көрмегеніне де біраз болып барады. Бір жылдан бері осы бір қызыл төмпектің маңынан шықпады. Тек сонау суық көктемде, мал төлдеп жатқанда, азғантай шаруасының күйін өз көзімен бір көріп шыққалы қатын-баласына барып қайтқан.

Мынау екі үйде өңшең еркек. Ас пісіріп беретін, үйге ие болатын екі бала жігіт бұлар құдық қазып жатқанда ауыз суға кетеді. Қазір күн ауа екі атанды қомдап, метейлерді теңдеп, таңдайларына қойдың көкше құртын басып, күн өтіп кетпесін деп, бастарына шекпен бүркеніп жолға шығады да, ертең күн ыси қайтып оралады. Осындай көші-қонды күйкі тірлікте жүретін құдықшы ауылда не сән, не салтанат болсын.

Ала қырдан су іздеп, құдық қазуды ата кәсіп қылып алатын Қараш әулеті бесіктен белі шықпай жатып еститіні мазақ: «Қараш, тіккені күрке, асқаны бақыраш, иті үрегеш, қызы күлегеш, ақ боз үйге кіре алмас, шоңқайма етік кие алмас, шөккен түйеге міне алмас!..»

Қараш пақырға әйтеуір тамақ іше алмас демегендеріне де шүкірлік. Бірақ Байсал байдың ернекте жайлайтын ерке інісі. Өтеске: «Күн ысып кетті, сауынға бір-екі түйе берсін», – деп кісі жіберсе: «Қараштың қарнына қара көжеден басқа ас тұрушы ма еді», – деп келеке қып қайтарыпты.

Әдетте, етікші мен ұстаның байқатпай шаптан тістейтін шақпа тілі болады. Құдықшыда о да жоқ. Болғанда да жеті қат жердің астындағы оның сөзін кім естиді?

Еңсеп шырт түкіріп қойды. Оның әлденеге томсырайып отырғанын көрген жігіттер кеу-кеу әңгімеден тыйылып, тоқырасып қалыпты. Ол орнынан

тұрды. Сосын анадай жерде шөгерулі жатқан шығыр тартып жүрген қара атанды меңзеді.

– Ана бейшара да шөп үзсін, тұсап жібере тұрыңдаршы!

Жігіттердің біреуі қара атанның шығыр арқанын шешіп, тұрғызып, тұсап қоя берді. Еңсеп беліне қыл арқан байлап құдыққа беттеді. Төрт-бес жігіт қатарласып, қыл арқаннан ұстады.

Құдықтың ішіне үңілсең, басың айналады – саңылауы жоқ қара түнек. Еңсеп ыссыдан өңін жоғалтып алған күлгін аспанға қарады; сосын құдықтың ішіне аяғын салбыратып сыз қабырғадан тесіп жасаған теппеге башпайын тіреді. Манадан бері күн қыздырып тастаған бақайы мұздап қоя берді. Кеңірдегін созып қарап еді, құдықтан шыққан сұрғылт төмпешіктердің ар жағында екі құрым күрке қарауытты. Арқаннан ұстап, құдыққа төніп-төніп тұрған жігіттердің әбден күнге шыжғырылған қап-қара сирақтарын көрді.

Жаңа ғана айнала сағым шалып жатқан көл-көсір көкжиек енді қара сирақтардың ара-арасынан қылт-қылт жылтырайды. Қыл арқаннан шірене тартып тағы бір теппе төмен түсті. Жігіттердің қайыс қара жүзінде моншақтап тер шығыпты. Бәрі де түү сонау зымыранға түсіп бара жатқан бұған телміре қарайды. Шалқар дария кең аспан шара табақтай боп құдықтың аузына төңкеріле қалды. Сыз құдықтың салқын лебі енді шындап сезілді. Тершіп тұрған жауырыны оқыс мұздап, тұла бойы түршігіп кеткендей болды. Тағы да төмендей берді. Құдықтың ішіне кесе-көлденең түскен күн сәулесі түү сонау төбеде. Маңайының бәрі бозғыл, бұлыңғыр тартты. Жарықтың бәрі жоғарыға серпіліп, дәл құдықтың аузына мұнардай ұйысып тұрып алыпты.

Сыз лебі манағыдай емес, күшейе түсті. Төмендеген сайын бақайы қарылып, қатырып барады. Әдетте, жоғары шыққанда бір теппе биіктеген сайын көңілің өсіп сала береді.

Көзін құдықта ашса да, жер астына әр түскен сайын бір жас қартайғандай болады. Аяғының астында, сонау көзге түртсе көрінбес қара түнекте, ол өмірі көрмеген бір дүлей аранын ашып, тісін сақ-сақ қайрап тұрғандай ту сыртына мұздай тер шығады. Қашан аяғы жерге тірелгенше төменге бір қарамайды, көзі көкте болып, жаңа ғана артында қалған жарық әлемнің сонау бір алақандай жұрнағына телмірумен болады. О да барған

сайын кішірейе түседі. Құдықтың аузындағы жігіттер шыңыраудың түбіне бір тал шаштай боп, сымша тартылып созыла түскен жіп-жінішке қыл арқанның ұшына жармасып тырбаң-тырбаң етеді.

Топырақ таусылып көк тасқа жетті. Төңірегіндегі жаңағы бір қара көлеңке бұлыңғыр жарық та сарқылды. Қара да емес, қоңыр да емес, жым-жылас тас түнек. Бұл сырттан түскендіктен, әлі көз үйренбегендіктен. Әйтпесе қазір-ақ айналасын айқын көре алмағанмен түксиген тас қабырғаларды еміс-еміс ажыратуға болады. Құдықтың ауыз жағы қылдырықтанып жінішкере түсті. Ауыздағы адамдардың жобасы жоғалып, әлдеқандай қара ноқаттар қылауытады. Екі жүз қадам жердің асты...

Күнде-күнде шығып-түсіп, теппелер әбден жатталып қалған. Осы тұс-ау деп аяғын тіреген жері теппе боп шығады. Ишекке-ай... Табанынан өткен суық шекесін тесіп барады. Қыс болса, сыртта қара өкпек соғып, қар суырып тұрғанда мына шұңқырдың ішінде буы бұрқырап, денесі жайылып отырар еді.

Қазір сыртта шыжыған шілде тамыз. Мынау көрдің іші үскіріп тұрған ақ боран.

Шиыршық атқан қыл арқан емшек тұсына, екі бұғанасына қыз-қыз батып күйдіріп барады.

...Міне, жетті-ау ақыры!

Еңсеп көзін тарс жұмып ұзақ тұрып қалды. Біраздан соң қайта ашты. Жан-жағынан түксиген қара сұр қабырғалар қарауытады. Жалма-жан беліндегі арқанды шешті. Сосын арқанды қағып жоғарыдағыларға белгі берді. Қыл арқан қайтадан көкке көтерілді. Шелтендеген ұшы көкірек тұсынан сипап өтіп еді, тікендей тиді. Әлгінде ғана екі жүз құлаштан астам түксиген сұр қара тас, мелшиген меңіреу қара жердің астындағы оны еріктерімен, жер үстіндегі жарқыраған тірлікпен, мұп-мұздай сұп-сұр қабырғаларды шыжыған шаңқай түстегі күннің оттай ыстық нұрымен байланыстырып тұрған қыл арқан енді жеті қабат жердің астына жаңғыз тастап, өзі сонау иненің жасуындай сығырайма тесікке, жарық дүниеге қарай жаныға өрмелеп барады.

Кенет көз ұшында сығырая жылтыраған жаңғыз саңылау да бітеліп қалды. Алыстан болса да атой беріп, емексітіп тұрған жарық дүние жым-жылас ғайып болды.

Еңсеп жан-жағынан анталап тұрған сыз қабырғаларды бәрібір көріп отыр. Қатпар-қатпарға тығылған үрейлі көлеңкелер қазір тұтаса ұйысып, меңіреу

қараңғыға айналыпты. Табанын қарыған суық шекесінен өтіп барады. Башпайларының да быртып-быртып ісіп кеткен түрі бар.

Көп ұзамай ту жоғарыдағы ұйлыққан тұтас қою түнек қайта жыртылды. Қол басындай қап-қара бірдеңе төмен зулап келеді. Жарқ ете қалған жабағы нұр шашырай сынып, зулап келе жатқан жұдырықтай қараның жан-жағынан жапа-тармағай шарпып жатыр. Бұл – құдықтың ауыз жағындағы жарық. Ол мына тұңғиыққа жете алмай орта жолда өлеусіреп жоғалады.

Еңсеп құдықтың аузын қара көлеңке көмген сайын қорқып қалады: ол қазынды топырақты сыртқа шығаратын емен күбішелек пе, әлде сырттан домалап кеткен кесек пе, жоқ жер астында зарығып жалғыз отырған құдықшының онсыз да ойнақшумен болатын үркек жүрегін тас төбесіне шығаратын тағы бір көлденең кесепат па, қашан қасына жетіп, қолымен ұстағанша сенбей, көктен көзін алмайды.

Сөйтсе, әлгі қараңдап түсіп келе жатқан сыртқа топырақ шығаратын, қос құлақты емен күбі болып шықты. Ішіне мұның жылы көкірекшесін, құлынның жарғағынан қонышы қара санына жеткізіп тігілген саптама етігін салыпты. Құдықтың ішіне түсерде қиын болады деп, киімін бөлек жібереді.

Дірдектеп тұрған денесіне жылы киім майдай жақты. Жан-жағынан аш қасқырдай анталаған үрей де кейін серпілгендей болды. Қолына шапқысын ұстап, түксиген сыз қабырғаны сипады. Шып-шып тершіп, су шығып тұрған ештеңесі жоқ. Бірақ қиыршақ тастар тіптен былбырап кетіпті. Жентек саз таусылыпты. Ащы ма екен, тұщы ма екен? Сыз қабыршақты ерніне тигізе-тигізе дәмін ажыратудан да қалып барады.

Оның қолы қырық қайтара істеп әбден дағдыланып қалған үйреншікті жұмысқа кірісуі мұң екен, көңіліне қырық қайтара ойлап, қырық қайтара есіне алған, бірақ ойлаған сайын тереңдей түсетін тұңғиық ойлар қайта оралады.

Құдықшының қыран-топан қызыққа белшеден батқан берекелі өмірі жоқ. Түксиген сыз қабырғалар мен су қиыршық топырақтан басқа, екі иінінен аждаһадай айқара басқан көр-қараңғыдан басқа көргені де шамалы. Бірақ оның осы қара көр қуыс пен бір шөкім сұрқай өмірінен бөгде ойлайтын да ештеңесі жоқ еді.

Тыным тауып отыра алмайтын күс-күс қолы сыз қабыршақтарды үңгіп, жер астының қатпар-қатпарынан су іздеуге кіріскенде, мынау мимырт жұмыстан зерігіп кеткен көңілі өз өмірінің азын-аулақ қалқа-қалтарыстарын тінткілей жөнеледі.

II

Тағы да сонау жер бетіндегі жарық дүниеде алшан басып жүрген күндері, мынандай қара көр жер астынан атымен бейхабар кездегі аз ғана қызықты дәурені еске түседі. Неге екенін білмейді, жасы ұлғайған сайын сол бір қас қағым келте дәурен есіне тым жиі оралып, көз алдына дәл осы қазір көріп отырғандай бәрі сайрап, ап-айқын елестейтін болып жүр. Әсіресе әлденеге алаң боп, жүрегі ойнақшыған сәттерде өткен-кеткен жадына оралғанда, шиыршық атып шамырыққан жүйкесі бір түрлі өз-өзінен жұмсарып сала беретіндей көрінеді.

Ал бүгін кеп көксеп отырған сол аз ғана қызық дәуренінде, тап осы күндерім ертең арман болар деп тіпті де ойлаған емес-ті.

Табаны жарық-жарық қара бала әуелі ортасына үңгіп қорғасын құйған құлжаның сақасы қолыма түссе деп армандады. Құлжа қолына түскенмен о да өткінші өмірдің өзге қызықтарындай көп тұрақтамады. Ол хан талапай ойнап, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ боп жүргенде осы бүгін ұтсаң, ертең ұтылатын ит жығыс ойын тек асықпен тынбай, бүкіл ғұмырына кететінін білген жоқ-ты. Ышқырын толтырып асық ұтып әкелген күндері көңілі жер-көкке сыймай күпсіп жүретін-ді. Нелер тәтті қиялдар мен армандар да тап сондай күндері есіне түсетін.

Ол ең әуелі осы өңірдегі ең өктем адам Бигелді болыстай болғысы келді. Астында көк жона тоқым, күміс бас ер, көк мойнақ арғымақ; қолында – өзегіне күміс құйған, сабына алтын әшекей жүгірткен шашақты төрт өрме қамшы; артында – әр ауылдың пысықайлары. Байға қонып, мырзаға түстеніп, ел аралайды. Ел үсті жүрістен жалыққанда қасына қарулы екі-үш жігіт ертіп, аң аулайды. Айдалада сайранды сала-сала құмарынан шыққанда, серіктерін ауылға қайтарады да, жол-жөнекей шаруа көріп қайтатын боп, теліген қайныларына бармай, болыстың панасынан дәметіп, жалғыз тұратын жесір келіншек, керме қас Жаңылдың

үйіне түседі; сұлу әйел шынашағын шошайтып құйған қан күрең шайды ішіп, құс төсекте қарнын сипап, рақаттанып жатады. Еңсеп ол кезде өзі ер жеткенше керме қас Жаңылдың қартайып кететінін білмейтін еді.

Еңсеп келе-келе Бигелдінің де соңына сөз еріп, түсіп қалғанын көрді. Оны болыстықтан құлатқан көзі тұздай, жирен сақал Шоңмұрын би еді. Ақ көйлегінің жайдақ жағасын ашып салып, ылғи быршып терлейді де жүреді. Шүңірек көк көзінің шалғайына саулаған ащы терді шынашағымен қағып жіберіп, қайқақ төсіне төгіле құлаған жирен сақалды бір сипап қойып, есіліп сөйлеп отырады. Оның соңында да – айғыр топ қошаметші. Оның да еститіні – тек қолпаш. Қара бала қайта осы Шоңмұрындай болсам тіптен қатып кетер ме еді деп те ойлайды.

Әйтеуір ол әркімдер әлімжеттік жасай беретін тілік табан, жалақ бет қара бала күйінде қалып қойғысы келмейді. Ал енді ауылдың шетіне оқшау қонып ап, артқы үзігін ескі жабумен жамап, алдыңғы үзігіне алаша сырыған қырық құрау құрым үйдің оң жағына көрік құрып, шыжыған шілдеде сексеуілдің шоғына шыжғырылып отыратын әкесі Құлжандай болудан ат-тонын ала қашады. Құлжанды қазанының түбі тесілген, шәйнегінің шүмегі ұшқан көрші әйелдер «қайнағалағанмен» қалған жұрт сыртынан ылғи кекеп, мошқап жүреді. «Қырсық Құлжан» атанған әкесінің ел көзіне неге сонша сүйелдей қадалатынына қара бала еш түсінбейді. Әкесінің өзінен сұрауға батылы бармайды.

Мойны ішіне кірген ала көз әкесі лып-лып жанған сексеуілдің шоғына темір ұстап, бір қолымен көрікті басып, күні бойы ұсталық құрады. Үй ішінде ешкімге жақ ашпайды. Анасына айтатыны да: «Шайың қайнады ма?», «Ананы алып берші!» сияқты келте сауалдар мен келте бұйрықтар. Еңсеп әкесінің біреумен кер-мәр сөйлесіп жатқанын әлі көрген емес, бірақ пәленшекеңді, түгеншекең сөзден жығып кетіпті дегенді талай естіген. «Қырсық Құлжан» аталуы да сол жөн сөйлемей, қасақана бұра тартып отыратын қырыс мінезінен болса керек. Қалған Қараштың бәрі құдық қазып жүргенде жаңғыз өзі темір соғып ұста боп кетуі де сол қырсықтығы шығар.

Ешкімге жылы шырай, оң қабағы жоқ Құлжаннан балалары қатты айбынады. Ол ләм-мим тіл де қатпайды, ақыл да айтпайды, ешқайда, ештеңеге жұмсамайды да,

тек көзінің астымен сынап-мінеп қарап отырады. Содан ба, балалары анасының айтқанын қалт етпей, лыпып тұрады.

Еңсеп он беске енді іліккенде әкесі қыл тамақ болып, бір жыл бойы қақ төрде қара ала алашаның үстінде жатты да қойды. Ем-дом жасамақшы болып келген бақсы-балгерді: «Жәрменкеге барып, сатып алған жаным жоқ, мырзасып берген құдай сараңдығы ұстаса қайтып-ақ алсын» деп қасарысып, маңына жуытпайды.

Бір күні пәлен айдан бері нәр татпаған әкесі үй ішінің де тамағынан ас жүргізбей, аңқа-саңқа сүйегін сылдыратып, жата беруден әбден жалығып, ызаға мінді. Анасына төрде ілулі тұрған бес өрме қамшыны алып бер деңі; сосын оң жақта жүктің астындағы қобдидан пышағын таптырып алды. Өзегіне қорғасын құйып өрген қамшының күлте шашағын типылдап қырқып тастады. Жылмаңдатып майлады. Үй іші оның не істейін деп отырғанын біле алмай аң-таң, ешбірінде үн жоқ. Әкесі қамшыны майлаған соң қымыз сұрады. Сары тостағанға құйылған ащы қымызға қамшыны малып біраз уақыт отырды. Ерні жыбырлап, әлденені күбірледі. Селдір шоқша сақалын көкке көтеріп, әнтек шалқайды. «Біссіміллә»... Қапелімде қалтырап кеткен қолын күшпен басып, қымыздың ішіндегі қамшыны суырып ап көмейіне тықты. Өне бойы май-май, талай аттың ащы тері сіңген қара қамшы оқ жыландай жылжып көмейіне кіріп барады. Есінен айрылып, сылдырап қалған арық қол тастай қатып жабысып алыпты, қалш-қалш етіп, итере түседі. Қамшы бірте-бірте қысқара түсті. Арық қол сонда да итере берді. Терісі қалталанып, шілмиген арық мойыннан безіне шыққан жұдырықтай өндірішек бүлк-бүлк етеді.

Қамшының сағағындағы темір сақина тіске тиіп сарт ете қалды. Әкесінің әбден әрінен айрылған қу шөлмектей аппақ бетіне жаны қарқараға кеп қысылғанда да қан жүгірмеді, бір түрлі күлгін көгіс тартты. Бір қолымен қамшының сабынан ұстап тұрды да, екінші қолымен көкірегін басты. Аузындағы қамшыны қыршып жіберердей, тістеніп алды. Көгіс маңдайынан бұршақ-бұршақ аппақ тер көрінді. Сосын қамшыны кері суырды, омырауын қан жуып кетті. Манадан бері дымдары ішінде боп, әкесінен көз алмай тұрған балалар тап осы арада шыдай алмай, өкіріп-өкіріп есіктен ата жөнелді. Анасы даусын шығаруға зекіп тастай ма деп сескеніп, көзінен

ыршып кеткен жасты жаулығының ұшымен жасқап, қанға батып жатқан күйеуіне шылапшын тосты.

Әкесі содан қайтып оңалмады. Аттың ащы теріне әбден піскен қамшымен жарса да, тамағынан ас өтпеді. Ми қайнатқан ыстық басталды. Дені сау адамның өзі жанын қоярға жер таппады. Әкесін шөл шыдатпады, шыжыған шілденің қақ ортасында көз жұмды.

Өлерінде әйелін, балаларын қасына шақырды. Әлсіреген солғын дауыс еміс-еміс естіледі.

– Ал, балаларым, кетіп барам. Артында дәулет қалдырмады деп, әкелеріңе өкпелемессіңдер. Қара жер орнында тұрса, тышқан мен Қараш аштан өлмес, тіпті болмаса жер шұқырсыңдар.

Дүниеде құдықшы дейтін кәсіп барын Еңсеп сонда білді. Әр ауылда жаңғыз-жаңғыз үй кірме болып отыратын Қараштың азын-аулақ азаматы жиылып, әкесін көмді. Қабырдан қайтқан соң садақаға жиылған төрт-бес шал Құлжан балаларының бас көтерері Еңсепті оңаша шақырып алды.

– Шырағым, әкеден айрылдың. Құлжан пақыр қасарыспа болғанмен ер жігіт еді. Есіл қайраты далаға кетті. Сүйегін оларға қара ала алаша зорға табылды. Шалқар дәулетке кенелтпесе де бала-шағаның қарнын ашыртпаған ата кәсіптен қол үзгеннен опа тапқан ол жоқ. Сен де әкеңшілеп, ата-баба ырзығын аяққа баспа. Қаршадай бауырларың мен анаң қалды. Дәржан аған үйлеріңді көшіріп әкетпек. Соған еріп, жолын ұста, – деп ақыл айтып, қолдарын жайып, бата қылды.

Дәржан ағасындай емес, денелі, бұлшық еті ойнақтап, ылғи жалаңаш жүреді.

Қаба қара сақалды қалай болса солай қағусыз бетімен жіберген. Үлкен басына тым құрдым көрінетін шұнақ құлағы уда-дуда самай жүнінен атымен көрінбей қалады. Таңқақ танаудан шыққан дем шиыршық атқан бұйра мұртқа малтығып жатқандай. Әр талы сояудай қатты сақал жұдырықтай-жұдырықтай екі емшектің ортасын тырнай құлаған. Осынша қалың қара жыныстың үстінде қақ төбесіне дейін ай қасқа дөң маңдай жылтырайды. Қос иығы қанталаған алақан көз айналасына алақ-жұлақ қарағанмен, ештеңеге тоқтамайды; ылғи айдалаға лағып жүреді.

Сөз дегенді атымен білмейді. Үйінің ішінде де, сырт жұртқа да не тәтті, не қатты тілі жоқ. Қатарларынан

біреу-міреу көңілінен шықпаса: «Көріңді ұрайын!» деп бір дүңк еткізеді де, сосын қайтып жақ ашпайды.

Жұрт: «Қырсық Құлжан мен қорбан Дәржан бір енеден туған деуге адам нанғысыз», – деп аңыз қылады.

Құдықтың ішінен тұла бойы балшық-балшық, жүн-жүн Дәржан шығып келе жатқанда, көрмеген-білмеген кісі, қапелімде, жер астынан жік шықты деген осы екен деп қалардай.

Әйелі Ханым қол-аяғы балғадай, бойлы-сойлы, өңді кісі. Дөңгелек отты көзінің нұры жұмсақ. Ағайын-жекжатқа да араласымы мол. Дәржан қанша бауыр тартса да, көшпелі ауылға ұста боп кеткен қырсық Құлжан, қанаты сынған қарғадай, әр бұтаның түбінде бүгежекпен қала беретін құдықшы ауыл тірлігін місе тұтпай, өзі илікпей қойған-ды.

Иесі өлген жетім үйді Ханым жылы шыраймен қарсы алды. Абысынын қой сойып, қол қусырып қонақ етті; бетін сүйектеп, сыңғырама құлып салған әшекейлі сандықтан мата алып көйлек тікті, басына жарқыратып жаулық тартты.

Құлжанның үйі көшіп келген соң, пәлен күн бойы Ханымның қолынан оймақ түскен жоқ. Үсті-басы ебіл-себіл балалардың иіні жаңарды. Құлжанның өмір бойы бозармай кеткен қара құрым үзігі өлген соң ағарды.

Ханым етегі қанамаған кісі. Онсыз да өңді әйел қасына қайнағасының үйі қонып, есігінен бала-шаға кіріп-шығып жатқан соң тіпті құлпырып кетті. Кішкене Теңселге сүт пісірсе қаймақ жалатып, нан илесе шетінен тоқаш ұстатып, әбден асты-үстіне түсіп жүр.

Дәржан үйіне шаршап келсе де, балаларды көргенде екі езуін жия алмай, ырсыңдап күліп, мәз-мейрам боп қалады. Құлжанның суық қабағынан ықтап өскен балалар әуелі Дәржанға да дәттері бармай, жуымай қойды. Бірақ көп ұзамай өне бойы уда-дуда еңгезердей үндемес кісінің бет алдының жұмсақтығын іштері сезсе керек, шай ішуге келгенде Еңсептен басқалары бірі тізесіне мініп, бірі мойнына асылып тапалайды да жатады. Қыңқ дейтін Дәржан жоқ, қолындағы шайын үстіне төгіп-шашып, ыржиып отыра береді.

Еңсеп сонау жетім көкірек бала кезіндегі жүрегіне қона қалған осы бір ыстық ықылас пен жылы мейірімді ойлағанда әлі күнге ет бауыры елжіреп, жидіп кеткендей болады. Қанша шаршап-шалдығып, қанша кісіден көңілі

қалып, беті қайтса да сол бір жылы қабақ, жұмсақ алақанды ұмыта алмайды. Нелер тағаты таусылып, сабыры сарқылған, у ішкендей боп, көкірегі өт татып, жарық жалғаннан түгел түңіліп, сырттап кете жаздап тұрған кездерде сол бір шұғылалы шуақ есіне сап ете қалады. Асылы, адам көңілі өмірдің көп өткіншісі шұбырып жататын айдау қара жолының үстіндегі қайыршының кетік тостағаны сияқты; өткіншілердің біреуі у тамызады, біреуі бал тамызады; өңшен у болса, әлдеқашан жер қабар едің, аз болса да, анда-санда бір тамса да, жер үсті тіршіліктің тәттілігін сездіріп, таңдайыңды татытып кететін балы бар ғой тағы да. Адамның есінен қанша танғанымен, есірік дәмеден қол үзбей, ылғи әлденеге тырмысып, арам тер болып жүретіні де сондықтан шығар.

Дәржан қапелімде Еңсепті, «кел, көр, үйреніп ал» деп құдыққа сүйреген жоқ. Маңдайына бала бітіп көрмеген кісі жер шұқып, топырақ қазғанды өзі сияқты қу сіңірлер де зорға шыдайтын тауқымет санап, бала жігіттің етін жыртып, көңілін сындыруға әлі ерте көріп, аяп, құдық маңына жуытпады. Еңсеп ағасының үйінің қасына келген соң тағы екі жыл балалық дәурен құрды. Ашаң қара торы жүзі жылтылдап, көзінің оты оянып, ер жетіп келе жатқан қайнысын ақылды Ханым атқа өзі мінгізді. Дәржан, шүкір, ол кезде табысты еді. Бірақ қонағы келсе пышағы әзір, көңілдесі келсе аты әзір Дәржанның іргесінің көңі қалыңдамады. Дегенмен ағасы мен өз үйін ішер ас, киер киімге кенде қылмайтындай, қазанының түбі қаңсымас күйі бар-ды. Дәржанға біткен жылқының ішінен маңдайында бармақтай ақ жұлдыз меңі бар құндыз торы дөненді жеңгесі Еңсепке мінгізді, ертұрманын да өзі түзеді. Сосын бір жылы жазғытұрым Дәржан екеуі төркініне көрісе барғанда қастарына оны да ертіп кетті.

Ханымның төркіні тек мал жиғанына мәз сасық байлар емес-ті. Дәулетке сай сәулет те түзеп, көшін де, дастарқанын да, төсек орнын да салтанатпен ұстайтын сәңқой ауыл-ды. Алпыс үй ақ төс Арын атанған ауылдың жігіттері ылғи сән түзеп, ауыл қыдырып, ат үстінде жүрер еді. Шетінен Орынбордың қара мандаласынан тіктіріп, қынама бешпет киетін-ді; омырауларын ашық тастап, ақ шәйі көйлектері анадайдан жарқырап келе жатар-ды. Олар не торы, не қара, өңшен сүлік сұлу ат мініп, төстері жарқырап жал басына шыға келгенде,

қапелімде қай-қай ауыл да сасып қалар-ды. Қыз-келіншек дереу үй-ішін жөндеп, самауыр қойып, сар қарын әйелдер мен кемпірлер жалма-жан ыдыс-аяқ тазалай бастайды. Арын аулының жігіттері аттарынан да сәнмен түседі, тізелерін бүкпейді, тізгіндерін ұстап, қолтықтарынан демейтін – ауыл иелері. Қашан аттанып кеткенше көліктің жайын сұрамайды. Мамық төсектің астында сынық арпа жатса, бірден біле қояды. Шетінен сайқымазақ; жұрт ел ішіне жайып кетеді деп, көбіне-көп Арын жігіттерінің қуақы тілінен қорқады. Еңсепті Ханым жеңгесі сол еркебұлан жігіттердің тобына қосты.

Бай ауылдың ерке-шораларына Еңсеп тез сіңісті. Сері жігіттер бұны кірме көрген жоқ. Ашаң, қара торының әдемісі, аттың құлағында ойнайды; шырқау биік болмағанмен майда қоңыр даусы бар, әнді нәшіне келтіріп, тыңдаушысының құлағын кесіп алардай қып, қылқылдатып, ерекше бір назбен салады. Дала жасының бір басына бұл аз өнер емес. Әр жалдың басында жан-жаққа шашырай жайылған қой мен жылқыны торып, іштері пысып отырған ауылдың делебесін бір қоздырып, мәз-мейрам ғып кетуге, жігіттердің құлақ құрышын қандырып, бір серпілтіп, ал ата-анасының не жеңгесінің қасында көзін төмен салып, бетке қан ойнап, ұялып отыратын уыз бойжеткендер мен шай құйғанда шыны аяғыңды беріп жатып, ақ сүйрік саусақтарымен абайсыз жанасып, ұшқынды көздерінен ықылас шашып бағатын жас келіншектердің көңілін қобалжытуға, әйтеуір, түскен үйінің берген шайы мен сойған малын қысылмай ішіп-жеуге молынан жетіп жатыр.

Еңсеп жиын-тойда ортаға шығып, қолына домбыра ап ән шырқағанда, не хиссалардан терме соққанда, тас маңдайларын талай қыстың ызғары жалап, көкіректің өздері өткізген көп жылдың бұлар әлі біле қоймаған көп тікендері тырнап тастаған кәрі жағы көздеріне жас алады. Тумай жатып өздерін желдің өтінде санайтын ер жүрек жігіттер көздеріне мұнар, көңілдеріне мұң жүгіріп, томсара қалады. Қақ ортада қара домбыраны сабалап, сілтеп отырған қаршығадай қара жігітке көздерінің астынан ұрлана қарап, беттері балбұл жанып, сонау ақ шайы көйлектің астындағы көгершін төске не бір сұғанақ көздер болмаса, қапелімде қалған жұрт байқай бермейтін болар-болмас діріл жүгіріп, көңілдеріне әлі өздеріне де анық емес, әйтеуір бет дуылдатып, қан толқытып, жүрек қобалжытып, көмей құрғататын

тым жұмбақ, тым нәзік, тым діңке құртып елітіп бара жатқан елжірек ынтық, ыстық ықылас оянып, қуана, сүйсіне тыңдайтын тек әлі беттеріне шаң, еттеріне дақ тимеген уыз көңіл бойжеткендер ғана. Думаншы топтың ішінде әнші балаға оқтын-оқтын шүйіліп-шүйіліп өтетін қырғи көз сақа келіншектер де аз емес. Қаршығадай қара бала қай-қайдағыны айтып көсілткенмен, айтып отырғанына өзі мән беріп жатпайды; сынапша сусылдатып, лекітіп төге беретін тақ-тақ әуенге басып, көбіне-көп көмейінен шығып жатқан сөздерден гөрі төңірегіндегі көздерге баса зер салады; жанарының қиығына ақша жүздер іліксе, айдындана, арқалана түседі. Осындай от-жалын өжеттік тек ән салып отырғанда ғана бой көрсетіп, ән біткесін жым-жылас жоғалып кетеді. Жан-жағынан жапа-тармағай қараған көп жанар мен жамырай айтылған көп қошаметтен бір түрлі қысылып, екі беті дуылдап ала жөнеледі. Ондайда қаралай өліп-өшіп, шығарға жаны басқа болып отырған ынтық қыздар іштей шыбын-шіркей боп аяса, қырғи келіншектер осынша нәресте бозбалаға бұрынғыдан бетер сұқтана түседі. Әйтеуір солар отырған жақ беті өртеніп бара жатады.

Бірақ не керек, дала жасының дәурені қырдың бір сәскелік келте көктеміндей тым шолақ. Қыз байғұсты бетінің қызылы енді-енді көрініп келе жатқанда ұзатып жібереді, жігіттің иегі түбіттенбей жатып басына ноқта түседі. Еңсептің де жастық дәурені алыс жолда ай батқанша жүріп-жүріп кеп, тек таң алдында ғана бел шешпей сұлай кетіп, көз шырымын алған суыт жүргіншінің таң ұйқысындай тым тәтті, тым қысқа болды.

Сол күндері еске түскенде Еңсептің егде тартқан жүрегін әлі күнге бір жұмсақ мұң шарпиды; жер қазып, тас қашап ширатылып қалған бұлшық еті бір түрлі балғын тартқандай, балбырап сала береді. Бұл үйлі-баранды егде адамның көңілін қайдағы жоқ иектеп енді қолға көп түсе бермейтін жігіттікті көксегені емес-ті; сонау келмеске кеткен жас дәурені еске түскенде кісі өмір бақи армандап, өлерінде де көріп өлдім бе, көрмей өлдім бе деп күмәнмен кететін жаңғыз аңсары – бақыттың шын дидарын көрсе тек жас шағында ғана көре алатынын, бірақ бақытты жастық бақыттылығы сонша, тіпті басындағы бақыттың өзін тұсында байқай алмай қалатынын ойлағаны еді. Адам асылы, өмір бойы

көңіл деген көтерем тұғырды бас-көзге төпеп бақыт қуған сайын, одан солғұрлым алшақтай түсетін сияқты; бақыт қуған адамның тапқан бақытынан жоғалтқан бақыты көп болса керек. Бақыт... Адам байғұстың қиялы жеткен жердегі жақсы мен тәттіні бір бойына сыйғызған осы бір сөз қашан кісінің көңіліне шемен боп байланған сәтінен бастап, бастапқы мән-мағынасының бәрінен түгел айрылып, онсыз да кем қанағат, онсыз да өлермен пендені онан сайын жан алқымға түсіретін қайыс қамшыға айналатын көрінеді. Ондай қайыс қамшының саныңнан қан саулатып сабылтып жеткізетін жері – бақ шығар, дәулет шығар, даңқ шығар, әйтеуір, бақыт емес.

... Алдындағы емен күбіге салған топырағы сырғанап тұрмады. Әлдеқашан толып кетті. Арқанды қағып, жоғарыдағыларға белгі берді. Шүпілдеп толған емен күбі сусып жоғары көтерілді. Еңсеп қап-қара үңгірдің ішінде тағы да сонау жарық дүниемен байланысы үзіліп жалғыз қалды. Тас төбесіне найзадай төнген қара үңгірде тек арқанның дір-дір дыбысынан басқа үн жоқ.

Емен күбіні жоғары тартып әкеткенде, Еңсептің ойы қашанда үзіледі. Дағдарып отырып қалды. Сосын тағы да сыз қабырғаларды үңгуге кірісті. Бірақ жаңа-жаңа бойы сергіп келе жатқан кісіге маңдайы енді жіпси бастағанда қайтадан тер қатқандай, ал-сал тартып қоя берді. Бірдеңесін ұмытқандай ойы он-сан бөлініп, жаңа ғана жайылма судай жан-жағынан ентелеп келе жатқан ескі елестер мен тап осы қазір табан астында туып отырған ойлардың бәрі бір жаққа безіп кеткен. Шықшыты бүлкілдеп, әлдебір ашу көтерілгендей... Кеңсірігі қаңсып, басы мең-зең тартты. Еңсеп омырауындағы шақшаны қолына алды. Көкбұйра насыбай танауын жыбырлатып, түшкіріп жіберді. Бір емес, әлденеше рет үсті-үстіне түшкірді. Көкірегін қышап тұрған зіл түгел сыртқа атып кеткендей, дені жайылып сала берді. Дағдарып қалған көңілінде қайтадан ой оянды.

III

Еңсеп құдалардың аулында дырду-думанның соңында қанша жыл жүрем десе де «қой, бала, жетер енді» дейтін Дәржанның түрі көрінбейді. Қайта анасы байғұс шыжбалақтап, өз-өзінен қысылып, мұның бос селтең жүрісін қойып, ағасына қолғабыс жасайтын

уақыты әлдеқашан жеткенін құлақ қағыс қылды. Еңсеп те анасының көмейін түсініп, өзінің шыннан да шаруаға қырсызданып бара жатқанын байқады. Жұлдыз менді торы атын жылқыға қосты. Бұған енді ағасының ауыл арасына мінетін буырыл тұғыры ерттелді. Ол кезде Дәржанға Төкен бай құдық қаздыртып жатқан-ды. Ағасы Еңсепті әлі де аяп, «әуелі көрсін, үйренсін» деп қиынға сала қойған жоқ. Құдықшыларға шай қайнатып, тамақ пісіреді.

Көктем шығып, көк көріне бастаған кез. Баурай-баурындағы індігеш екеш індігештерге дейін шиқ-шиқ үнге бөгіп, табиғаттың қағанағы қарқ шағы. Мұндайда қазақ іргесі күбір сасып, отыра алмай, қыстаудан біржола көтеріледі; жал-жалдың басына самсап, ақ жұмыртқа ауылдар қонады.

Еңсеп те күн бата бере буырыл тұғырды ерттеп ап, құдықшылар қосынан безіп отырады. Ауылдардың біріне түсіп, шалдардың шаруа жайы мен жыл сыңайын айтқан кеу-кеу әңгімесіне құлақ тосады, қой сауып, қозы айырғандардың ызы-қиқы, у-дуын құныға тыңдайды. Заржақ қатындардың қозысын алмаған саулықты иітпек боп: «Тұбай-тұбайлаған» көйгөйі құлағына күйдей жағады.

Еңсеп әкесінің елмен бірге көшіп, бірге қонып жүретін ұсталыққа құмар боп, құдықшылықтан неге қашқақтап өткеніне енді түсінді.

Буырыл ат қой маңырап, ит үріп ызы-қызы болып жатқан ауыл жаққа қарай ентелей басады да, ертесіне қосқа қайтқанда мойны салбырап, митың-митың мандымай қояды.

Жан-жануар түгілі қара жердің де дені жайылғандай. Самиян дала кеудесіндегі ол қызық пен ұлан-асыр сәнкөрікті, енді өрбіп өркендей бастаған балауса тірлікті үркітіп, шошытып алмайын дегендей шуаққа омырауын тосып, маужырай, керіліп жатыр.

Кең дүние түп-түгел серпіліп, сергіп шыға келіпті. Тек Еңсептің ғана назары сынық. Мынау қарсы алдына шығып ап, бет-аузын аймалап келе жатқан майда самалда, өн бойы шырынға толып, жұпар аңқи бастаған көк шөп иісі де бұны өз-өзінен елегіздіріп, жеңінен тартқылап, әлдеқайда, ту-ту алысқа «жүрші-жүршілеп» азғырғандай.

Ондайда албырт көңіл ауаланып, көрдің аузындай індігешке телміріп отырған құдықшылар қосынан

атымен безіп, мынау маң даланың әлдебір тұсына маңып кеткісі келеді.

Сілті ішкендей, ішек-бауыры түгел жидіп, мимырт буырылға қамшы ұруға да дәрмені жетпей, дел-сал келе жатады. Тізгінінен тартып, басын басқа жаққа бұрған ешкім болмаған соң, буырыл ат үйреншікті сүрлеуге түсіп ап, құдықшылар қосының іргесінен кеп бір-ақ тоқтайды.

Жаз шықты. Шөп пісті. Қозы-лақ аяғынан тік тұрып, айдауға көнетіндей боп, буындары бекіді. Ауылдар қырқымға кірісті. Жабағы жүнінен айрылып тұлдыр жалаңаш қалған қойларды көргенде Еңсеп өз-өзінен жүдеп сала береді.

Бір күні Арын аулы жайлауға көшеміз, қоштасып қалсын деп қызы мен күйеуін шақыртыпты. Ханым қайнысын да ерте жүрді.

Бай ауыл мәре-сәре. Еркек жағы ат ұстап, түйе матап, әйел жағы жүкті буып-түйіп абыр-сабыр. Тізгінге әлі жететін балалар ертең көш-жөнекей мінетін тайларын жуасытып табандарынан таусылып жүр. Ақсақалдар қайта-қайта иіріліп, жол бағыты мен жолай суаттар жайын мәслихаттасады.

Ертең көшеміз деген күні шаңырақ сайын бір-бір бозқасқаның басы қырқылды. Шалдар дастарқан басында ұзақ мақамдап жолдың сәті мен өрістің оңына бата бағыштады. Еңсеп ол күні елегізіп жата алмады. Қайда бес кісінің басы қосылса – соны жағалайды. Көз таса оңашада оң қабақ құдашаларымен қалжыңдасты, ойын-шыны аралас назын айтты. Біреу-міреу үстімізден шығып қала ма деп сыртқа елеңдей құлақ тосқан бойжеткендер, жігіттің үзіле айтқан сиқырлы сөздерінің буына балқып, үнсіз күлімдеседі. Қоштасарда қырқызының тілсіз, тылсым пейілінің куәсіндей жан-жағына моншақ төгіп кестелеген жібек орамал ұсынады.

Ертеңіне ауыл таң бозарар-бозармаста ұйқыдан оянды. Әдетте әрі-бері аунақшып, төсектен тұрып болмайтын балаларға дейін бүгін елден бұрын атып-атып тұрып, байлаулы тұрған тайларына жүгірді. Жаулығы қарқарадай кәрі әжелер таяқтарына сүйеніп ап, үй жығып жатқан қыз-келінге анадайдан жөн-жосық айтып қояды. Жас келіндердің де жүгіріп бағатыны осы тұс. Кімнің көшінің бұрын жөнелгені, ең алдымен, соларға сын. Енелердің шыдамсыздау қазымыр жағы қайта-қайта таяқтарын шошандатып зіркілдеп ала жөнеледі де, ал

сабырлылары жас әйелдердің әр қимылын қалт жібермей үнсіз бағулы.

Түйелер қомдалды. Жүк артылды. Әжелер мен жас балалар мінетін түйелерге шырқ айнала текемет қоршалды. Қаруы қайта қоймаған сары қарын бәйбішелер жаулығы қарқарадай боп, алдыңғы түйеге мініп көш бастайды.

– Иә, пірім!

– Е, біссіміллә!

Жүк артқан түйелер орындарынан тұра бастады. Көштің алды жөнге шықты. Қос қапталда қаз қатар тізіліп, сәукелелері сылдырап, үкілері бұлғандап қыз-келіншектер барады. Еркектер жағы әлі аттарына мінген жоқ. Құтты қоныс болған ескі жұртқа құран оқып аттанбақ. Алақан жайылды, бет сипалды. Қонышқа тығулы қамшылар қайтадан қолға алынды. Бірінің тізесіне бірі таянып ақсақалар орнынан тұрды. Оларға ілесе басқа еркектер де дүр көтеріліп, аттарына беттеді.

Жасы үлкендер жағы жол сілтейміз, өріс, суат барлаймыз деп желе-жортып ілгері озып кетті. Жастар көш қапталындағы қыз-келіншектер тобына келіп қосылды. Біреулері қарқ-қарқ күліп, қалжың айтса, біреулері түйе үстіндегі егде әйелдердің көзін ала беріп, келіншектердің омырауына жармасып, аш белдеріне қол жүгіртеді. Бір-біріне көздерінің астымен қарап, үнсіз сұқбаттасып келе жатқан бойжеткендер мен бозбалалар да бар. Жігіттердің желөкпелеу жағы ұйқыашар болсын, ат жарыстырамыз, орамал бер, – деп тұстас жеңгелерін тақымдап, тізгіндеріне жармасады. Орамал сұрағанды сылтауратып енді келіншектердің омырауын мытып, мықындарын шымшып, ауызбен айта алмай жүрген аңсарларын қолмен білдіріп жатқандар да көп. Жас жігіттердің тегеурінді қолының тентек қимылдарынан тәндеріне бір сиқыр от дарып, рақат енген кейбір қу келіншектер жандарына майдай жағып бара жатқан осынау озбыр шеңгелден тез айрылып қалғысы келмей ұзақ тайталасады. Бөгде көзге сыр алдыртпай үнсіз жымияды. Қалың кірпіктің астынан сүзіле қарап, омырауын көлкештеген болып, жігіт қолынан қашқақтағансып, жұп-жұмыр білектерін көлденең тосып, ат жалына оңды-солды сылқ-сылқ құлап, онсыз да сабыры сарқылып келе жатқан албырт жасты одан сайын үздіктіріп, әбден арбап бағады. Қашан өзінің де

дәрмені таусылып, ашқарақ жас тән тағаттан айрылып, өн бойына әлсіздік буы жүгірген кезде барып, қалтасынан орамал суырып, жігітке береді.

Жігіт келіншек берген орамалды төбесінде тудай көтеріп, көштің ық жақ бетін алып, дүркіретіп шаба жөнеледі. Таң атқалы тұяқтары қызып келе жатқан өзге аттар соңынан қуып береді.

Көк ала жонға көтерілгенде, жан-жақтан шұбырып шығып жатқан өзге ауылдардың да көштері көрінеді. Тай мінген балалар жағы енді соларды қызықтамақ боп, құйғытып ала жөнеледі. Үлкендер де: «Е, мынау пәленшекем аулы ғой, барып көштеріне құтты болсын айтайық», – деп аттарына қамшы басады.

Көш басында жайлы сары атанға текемет қоршап, кілем жауып жайғасқан кәрі әже жол-жөнекей амандасқалы келген сәлемші жастарға қоржыннан жілік-жілігімен ет үлестіріп, балалар жағына бауырсақ ұстатып қолынан дәм таттырады.

– Әй, әжеке, иманды бол! – деп, жел аяқ жастар тағы бір ауылдың үлкенінен дәм татып қалмаққа аттарына қайтадан қамшы басады.

Қыс қоныстан жаз жайлауға қарай шұбатыла көшкен тізбек-тізбек көштердің аралары осылай ерсілі-қарсылы ала шабуыл.

Құдалар аулын аға-жеңгесімен бірге қозы көш жерге ұзатып салған. Еңсеп жастайынан жадында жат боп қалған осы көріністердің бәрін жаңа көріп тұрғандай тамсана қарады.

Әдеттегі манаурап жататын қыр бүгін дүбірге толы. Кеудесінде жаны бардың бәріне желік біткен. Бәрі де бір жерде тағат таба алмай, әлдеқайда асығып, тыпыршып тұр. Маң-маң түйелердің де аяқтарына көз ілеспейді; ентелей басады.

Ақ текемет қоршаудың арасынан шақырайып көрінетін әжелердің шаңқай жаулықтары әлдеқайда ұша жөнелгелі қанатын қомдап отырған аққулардан аумайды.

Көш – қимыл-қыбыры аз дала тірлігінің әбден асып-тасқан мерекесі. Жақсы өріске, жаңа қонысқа, жаңа әсер, жайсаң ләззатқа ынтыққан сергек көңілдің шаттығы.

Ол күні көптен қозғалмай, шау тартып, буын-буындарын сарысу алған сырқау аяқ-қолдың өзі ойламаған жерден тыңайып сала береді.

Күйбең тірліктің бірлі-ұсақты көп уайымы қажап-қажап қаяу тартқан көңілдер көбелек қанаттанып, елегізіп шыға келеді.

Көл-көсір далиып жатқан жазғы даланың самиян самалы көп тұрып, көнетоз тартқан мүліктен қыс бойы тұралаңқырап қалған қыр тірлігінің барша шаң-тозаңын сілкіп қағып, түү-түү алысқа аластап, бездіріп жатқандай.

Еңсеп қыр асып бара жатқан ұзын шұбақ көштің соңына көзі боталап көп қарады. Сонау маң-маң басқан тізбек-тізбек түйелер осы өңірден күні кеше жалжалдың басында тізіліп-тізіліп отырған ақ жұмыртқа ғана емес, ың-жың үнді, ду-ду күлкіні, абыр-сабыр қимыл-қыбырды, күлкі тіршілікті жым-жылас көшіріп әкеткендей.

Көк майсаның ортасында түйме жараның орнындай боп ақтаңдақ-ақтаңдақ көне жұрттар жатыр.

Сол ақ таңдақ жұрттар құдықшы ауылда екі-үш егде еркектің қасында, жалғыз қалған Еңсептің көзіне көпке дейін шоқтай басылды да жүрді.

Құдықшы ауылда ебіл-себіл тіршілік. Алақандай шұқырдың айналасындағы күн сайын бөксесі бұлтиып көтеріле түскен көр төмпектен басқа көз қуаныш та жоқ. Көлдеу ойдың ортасындағы құрым күркелер көл-көсір даладан да таса қалыпты. Еңсеп осы ауылдың шайын ағартып отырған өрістен қайтып келе жатқан қараша інгенге қызыға қарайды. Мынау жер шұқыған екі аяқты пенделерден о да жақсы. Күн ұзаққа ала қырды аяғы жеткенше шарлап қайтады. Бір кезде бұл төңіректе де ду-ду өмір болғанын сездіретін көктемгі құмалақтар әбден күн жеп құрады. Еңсеп пен бурыл аттың екі ауылдың арасында сенделген соқпақ сүрлеулерінің сұлбасы жоғалды.

Еңсеп қолына күрек алды. Балауса бұлшық еті тастың астына түсіп жанышталып қалғандай; ал-сал қары салдырап белі талғанда, күңірсік иісті, қыр шөбінің кермек дәмі таңдайына татымай енесінің жып-жылы бауырына, бал татыған саумал сүтіне аңсары ауып, көзі қарауытып, зарлана боздайтын қараша інгеннің жаңа суалтқан ботасындай Еңсептің де есіне күні кешегі бостан шағы түсіп, басы мең-зең тартып, көзінің алдын қоймалжың буалдыр көлкештейді.

Енесінің бал емшегінен торыққан қараша бота боздай-боздай сүлдері құрып, өзегін тызылдата жалаған

аштықтың аранын қайтармақ боп, ұлпа тұмсығын шаяндай шағып жолатпайтын жексұрын жантаққа амалсыз бас қояды.

Жалғыз қараша бота емес, індігештен-індігешке шөп-шөңге сүйреткен құмырсқадан бастап барша тіршілік иесі, қай сиқырдың құдіреті екенін кім білсін, әуелде де өзі тіленіп келмеген жарық жалғаннан өздігімен кете алмай, ішінен ештеңе өтпесе, шоқ түскендей жалап шыдатпайтын қу өңештің күйтін күйттеп тырбынып бағады.

Еңсеп енді әр нәрсеге алаңғасарланбай, сол күллі тіршілік иесінің бәрі секілді өз қамын өзі жейтін жасқа жетті.

Сонда өмір сүру деген енесіне жамырап кетпесін деп, күні бойы темір қазықты шырқ айналып шыға алмайтын арқандаулы қараша ботадай не қорлықты көрсең де, не сұмдықты бастан кешсең де, жан-жүйенді жадыратқан тәтті қиял, аңсар арманның бәрінен адыра қалып, маңдайыңды тауға ұрып, тасқа соқсаң да өзінің тіленіп келмеген, келгесін еш тілегінді қабыл қылмайтын кер тағдырдың тастақ тар қойнауына қызыл өңешіңнен қылғына байлану ма?..

Осы бір зұлматтың сұр жебесіндей оқыс сауал Еңсеп алғаш рет індігештің түбіне түсіп, топырақ аршып, мамықтай майса алақаны күлбіреп ісіп, тыз-тыз ашытып, күрек ұстатпай тұңғыш рет түңіліп, күрсіне күйзелген күні ойына оралған да, балғын көкіректің барша балаусасын жапыра жайпап, жермен-жексен қып кеткен-ді. Сонда Еңсеп шұқырдың түбінде күрегіне сүйеніп ұзақ толғанған-ды. Бірақ жауап таба алмаған-ды. Көңілдің бір қалтарысынан сымп етіп шыға келген сол бір сұмпайы ойдан қатты шошынған-ды.

Енді, міне, жер ортасына келді. Бала Еңсептің басын қатырған шытырман сауалға әлі жауап тапқан жоқ. Әлде өмір сүру дегеннің өзі де әлгі бір әзәзіл сауалға жауап таба алмай бас қатыру ма? Не де болса, осы бір сұрақты түбегейлі толғап, түбіне жетуге әлі күнге мұршасы болмай келеді.

Қолындағы күректің шолақ сабы маңдайына қатты батты. Жалма-жан басын көтеріп алды. Мана келіп түскен емен күбінің әлі толмағанын көрді. Сусып құлаған қиыршық тасты күреп сала бастады. Емен күбі толды. Қыл арқанды жұлқылап жоғарыға белгі берді. Шүм-

пілдеп толған емен күбі түү сонау төбедегі иненің жасуындай саңылауға қарай сырғанай жөнелді.

Еңсеп күрегіне маңдайын тіреп, қайтадан ойға шомды.

IV

Әуелі қолға мүйіз бітеді. Сосын күні кеше ал-сал боп алдыртпай жүрген балғын бұлшық ет, қатындар керегенің көзінен қазыққа орап тартып ширатқан қыл арқандай боп шиыршық атады. Қатайып, қатыгез тартқан бұлшық етпен бірге көңіл де бекиді. Алдымен арманның аяғына тұсау түседі.

Еңсеп құдық қазуда әжептәуір жөн біліп қалды. Бастапқы кезде топырақ шығаруға көмектесіп еді, енді құдыққа түсіруге де жарады.

Әркімнің аяғына жығылып, құлағынан сипағанға құйрығын бұлғаңдатып мәз-мейрам болатын бала күшік, қораға байланған соң ырылдап айбат көрсеткенінен, абайсыз сирақтарға азуы тигенінен ләззат алмай ма?

Еңсеп бұрын қашақтап жүрген өнеріне кем-кемдеп дәм татқан сайын құныға түсті. Үлкендер: «Ананы өзің істей ғой, мынаны өзің істей ғой», – деген сайын бір масаттанып қалады.

Адам алдана білмесе, кеп-келте ғұмырында басынан кешіретін сан-сапат тауқымет пен азапқа бір күн де төзе алмас еді. Көңілдің қорғанышы – алданыш. Адам армандаймын деп жүріп алданумен болады, алданып жүріп-ақ талайды бітіреді.

Еңсеп емен күбіні бір өзі тартып шығара алған күні төбесі көкке жетті. Екі қары талып, бұлшық еті созылған сайын кеше көзіне жас келсе, бүгін көңіліне жел бітетін болыпты.

Көр аузындай кішкене шұқырдың айналасындағы қызыл төмпешік бірте-бірте қоңырайды, сосын сұрғайды, күлгін тартты, ақырында емен күбі жер астынан қиыр топырақ, жентек саз емес, қоймалжың лай алып қайтты. Күбі түбіндегі лай сұйыла түсті. Топырақ шығарып тұрғандар емен күбіні қайта тастағанда шұқырдың ернеуіне жата қалып, тың тыңдайды. Емен күбі барып жеткенде, түү сонау зымыран түбі емескі шылп ете қалады.

Кенет қыл арқан дір-дір етті. Топырақ шығарып тұрғандар құдықтың аузына жеткенше барлық лай

түбіне шөгіп, бет жағына мөлдіреп су тұнған емен күбіні төге салды да, былай алып қойды. Жалма-жан қосшы баланы жұмсап, анадайда жайылып жүрген сары атанды алдырып, шығырға жекті. Құдыққа ұшын тұзақтап шығыр арқан тасталды. Сары атан бық етіп орнынан тұрып, күндегі үйреншікті сүрлеуіне түсіп, тарта жөнелді. Ортасы кез ағаш доңғалақты сықырлатып қыл арқан жыландай жылжып келеді. Ақыры өне бойы балшық-балшық құдықшының өзі де көрінді. Құдықтың аузында тұрғандар оны екі қарынан демеп, шығарып алды.

Құдықшы шұқырдан аулаққа, құрғағырақ жерге барып жүрелеп отырды. Шақшасынан бармағының басына насыбай үйді.

Жігіттер құдық түбіне қайтадан күбі салды. Ол бұл жолы орта бөксе боп қайтты. Өңі әлі көгістеу. Лай суға жапа-тармағай қолдарын салып, алақандарымен іліп алып, ауыз шайып көрісті. Әлі де топырақ татып тұр. Ащы-тұщысын ешкім жыға айыра алған жоқ.

Кешкі салқынға еті шімірігіп, қалтырап кеткен құдықшы орнынан тұрып, қосқа беттеді. Былайғы жігіттер де соңынан ілесті.

Табадағы қызыл шоққа бөксесін тығып, ызыңдай әндеткен шұнақ шүмек жез шәйнектің күрең шайы күні бойы дамыл көрмеген құдықшының денін жайып барады. Шыны аяқтың бетінде шашырап жүрген қуырған бидайды ернімен бір-бірлеп қуалап отырып сораптаған талқы шай тер шығарады, термен бірге өне бойын жерге сіңіріп бара жатқан зіл де тарайды.

Дастарқан жиналады. Қалжыраған құдықшылардың аузы әңгімеге енді қиысады. Жер түбінен қозғалған әңгіме сірә жоқ. Енді не істеу керек екенін қамдаған шаруа жайы.

Ертеңіне бәрі тағы да құдық басына жиналды. Емен күбіні жалма-жан құдыққа салды. Күндегідей қатты жерге тиіп тық ете қалған жоқ, күмп ете түсті. Суы әбден тұнған. Құдықшы емен күбіні қос қолдап ап, бас қойып еді, суы тұщы. Енді жігіттер бірінің қолынан бірі жұлып алып ішіп жатыр.

Ерні кезерген ала тағанақ қырдың тағы бір жерінен су шықты. Оған ең әуелі құрым күркелі құдықшы ауыл қуанды. Су шыққасын құдықшылардың қимылы тіптен тездеп кетті. Құдықтың төңірегінде шашылып жатқан тоқаш сияқты тығырық тастарды бірінің үстіне бірін өріп

қалап, сонау көк тас қабатқа жеткенше шегендеп тастады. Сосын тебін су қайта құйылмасын, мал-мұл түсіп кетпесін деп, шырқ айналдыра әйкел салды. Сар кемік тастың ортасын ойып астау орнатты.

Жаңа құдықтың суын ең әуелі қараша інген мен қараша бота келіп ішті.

Сәске шамасында маңайдағы елдің өріске шыққан сауын түйелері, құдықшылар қосы отырған шұқыр сайдың ернегіне шыға келіп, күнде құрым күрке ғана тұратын тепсеңге едірейе қарасты. Тас астаудағы мөлдіреп жатқан суды көріп, көздеріне сенер-сенбестерін білмей аңырайып тұрды да, не де болса барып білейік дегендей бүлкілдей жөнелді. Тас астауға мойындарын салып, сырп-сырп сораптап ұзақ тұрысты. Сосын екі бүйірін қампитып, теңселе басып, өріске тартты.

Күнде тас төбеден қиқу салып өте шығатын бір топ бұлдырық астау басындағы қара-құраның азайғанын тосып, тепсеңнің төбесінен шырқ үйіріліп шықпай жүр.

Түс ауа алыс суатқа суыт жол тартқан бір үйір қарақұйрық ернектің басына шыға келді де, аң-таң тұрып қалды. Сосын қыбыр-қыбыр қимылдап жүрген адамдарды, құрым күркені, есік алдында мосыдағы қарашайнектің астында лапылдай жанып жатқан отты көріп, дүркірей қаша жөнелді.

Ертеңіне таңертең құдықтың айналасында түн қараңғыны пайдаланып келіп, астаудан су жалаған күзен, қарсақ, қоянның ізі толып кетіпті.

Күні кеше ала қырдағы не бас көтертпес оты, не бас сауғалайтын көлеңкесі жоқ тап осы бір тайпақ тепсеңге мойын бұрмай айналып өтетін барша тіршілік иесі оған аңсарлары ауып, жер түбінен әдейі іздеп келетінді шығарды.

Жылмағай дөңдегі ұры тепсең талай санаға мықтап орнап, талай көзге жер түбінен мен мұндалап тұратын нысанаға айналады. Белгі бедері аз тұлдыр қоңыр дөңде жан-жақтан соған шұбырған тарам-тарам сүрлеу-соқпақ түсті.

Ала қырдан бір ұрттам су тата алмай аласұрып, әбден қаталаған тіршілік иелері көзі қарауытып, миы зеңіп келіп бас қоятын сұлама дөңде жаңғыз бұлтиған осы бір әйкелді құдық ажал аузында сұлқ жатқан шала-жансар

дененің төсіндегі әлі суала қоймаған сыңар емшек сияқты.

Еңсептің қуанышы қойнына сыймай жүр. Ертелі-кеш құдық басынан шықпайды. Астаудың ернеуіне қонып, тамағының асты бүлк-бүлк етіп, су іше бастаған торғайларды қызықтайды.

Төкен бай үш күн өткен соң келді. Қасында айғыр топ адам. Мойындарын созып құдықтың түбіне үңіліп, шеген тастардың қалай өрілгенін көрді. Шығыр тартқан атанның жалғыз аяқ сүрлеуінің қанша қадам екенін өлшеді. Бір түнге қанша астау су өнетінін сұрады. Қауғамен су тартқызып алдырып, дәмін татып көрді, беті-қолдарын жуды.

Төкен байдың атқосшылары жаңа құдықты жабыла мақтады. Құдды осы құдықты сол қазып шығарғандай ауыздары жалпылдап барлық қошамет-қолпашты Төкенге айтып жатыр.

Көңілі өскен бай ертесіне Дәржанның алдына құдық ақы малын салып берді. Сол күні түс қайта құдықшылар қосын екі түйеге артып ауылдарына, бала-шағаларына қайтты.

Еңсеп шұңқыр ойдың ортасында қалып бара жатқан кешеден бері «Төкен қаздырған» атанған жаңа құдыққа қия алмай көп қарады.

Ол Дәржан ағасының қасында үш жыл жүрді.

Еңсеп өзі алғаш рет құдықты Бөкен байға қазды. Қараш аулына жиендігі бар жас мырза әкесіне ас бермекші екен. Атақты байдың асын бұрыннан белгілі суаттардың қасында бермей, тусырап жатқан соны жерде өткізіп, сол маңайды «пәленшекеңнің асы өткен жер» атандырмақ ойы бар боп шықты. Соған әдейі құдық қаздырмақ боп, нағашыларына қонаққа келді.

Қараштың үлкенді-кішісі жиылып: «Кәсібін енді бастайтын бала еді, сіздің тұқымдай ырзықты болар ма екен, бұл құдықты Еңсепжанға қаздырсақ қайтеді» деп қолқа салды.

Бөкен бай әкесіне асты әрі тұяқ тимеген соны, әрі ат шаптыруға лайық жазық, әрі тұшы су шығатын топырағы асыл жерде өткізбекші.

Бұл шаруаға Қараш әулетінің ақсақал-қарасақалы түгел жұмылды. Ірге бағып қалған құр сүлдер шалдар да орындарынан тұрып атақты байдың асы өтуге лайық жер қарады.

Дәржанның үйі күні-түні мәжіліс. Ақыры бәрі өңшен тұшы су шығатын «қырық астау» атанған ордалы құдықтың үстімен өтетін тайпақ қолаттың күнбатыс құйрығын қолай көрді. Ордалы құдықтан екі көштік жер.

Жылмиған жазық кенет сәл еңіс тартады да, қайтадан тақтайдай тегіс боп қайқайып кетеді. Сырт көзге қапелімде байқалар-байқалмас ойпаң жүлгенің бойын Қараштың бас көтергендері бес күн бойы армансыз шарлап шықты. Ана жерге барып та, мына жерге барып та топырағын қарайды, шөптің тамырын қазады, иісін иіскейді. Ең соңында, Бөкен байдың үйір-үйір жылқысын алдырып, біресе текіректетіп айдап өтіп, біресе шаптырып көрді. Қалың жылқы тасыр-тұсыр шаба жөнелгенде, ақсақал шалдар жата-жата қалып, жерге құлақтарын тосып, тың тыңдайды.

– Кеуек жоқ. Кеуек болса дүсірге жаңғырығып, дүңкілдеп кетер еді.

– Сазы алыс білем, тұяқтың үні тұншығып шығады екен.

– «Қырық астаумен» екі ортада не сор, не кебір жоқ, қара жон.

– Шөбіне қарасайшы, шілденің ортасында да балауса татиды. Астында сор болса, ендігі тамыры күйіп кетер еді ғой.

Еңсеп ақсақалдардың кеу-кеу әңгімесін еліге тыңдағанмен, көбіне ештеңе түсіне қойған жоқ.

Үлкендер кеңесе-кеңесе кеп ақыры ала бөтен ұйлығып өскен қалың жантақтың арасына қазық қақты.

Бөкен бай қазықтың үстіне үй тікті. Қасына тағы да бір-екі қараша үй қондырды.

Сосын екі ауылдың шалдары қазықты шырқ айнала тізіліп отырып, құран оқып, Бөкен бай мен Еңсепке баталарын берді.

Қоңыр марқаның басын мүжіген соң, ақсақалдар ауыл-аулына тарады. Қасында төрт-бес жігіт қолғабысшымен Еңсептің өзі қалды. Ауық-ауық Дәржан соғып, хал-жағдайды сұрап, ақыл айтып кетеді.

Еңсеп бес қанат боз үйдің қақ ортасында қазық тұрған жерден құдық қаза бастады. Қашан төбесінен күн түспейтін тереңдікке жеткенше, киіз үй тігулі тұрды. Бай ауыл ет пен қымызға кенде қылған жоқ. Барынша сақи атануға тырысатын Бөкеннің өзі де ат құрғатқан емес, Қараштың ақсақалдары біраздан соң

қайтадан келгіштеуді көбейтті. Құдық түбінен шығып жатқан топырақты алақандарына жазып қарайды. Келген сайын бай ауылдың бал қымызын сіміріп ішіп, бастарын изеп, бағыт жақсы деп кетеді.

Дәл үш айда, күзем жүн енді қырқылып біткенде Еңсеп құдықты қазып бітірді. Түбіне жақындағанда туырлық көк саз көбейіп кетіп бір қорқытып еді, біраздан соң қалың саз таусылып, қайтадан қайыр шықты. Қайыр қиыршықты қайта-қайта ерніне тигізіп көреді, тұщы сияқты.

Әлі де қаза түсті. Сусыма қиыршық қалындап кетіп, құлап тұрмай ма деп күдік алып еді, шықылдаған қатты тасқа айналды. Көк тасты қырнап ойып келе жатқан-ды; бір күні оң жақ шынтағының тұсы мұздап қоя берді. Жалма-жан сүйменді тастай беріп, сипалап көрді, әлгі жер бір түрлі тершіп тұр.

Су жақын. Осы маңайдан тесіп шығуы мүмкін. Ол құдықтың сыз қабырғаларын шыр айнала сипап шықты. Дымқылдың қай жерде мол екенінен судың ұлы жобасын білді. Су атып кетеді-ау деген күдігі аз қабырғаны бойлап, қаза түспекші. Көзді сосын барып ашады. Сонда су құдықтың түбіне мол жиналады; жоғарыдан түскен тас, кесек көзді бітеп тастай алмайды.

Еңсеп әлі де бір құлаштай қазып еді, тағы да бір тұстан су тамшылады. Екі иығына, омырауына мұп-мұздай қорғасын тамшылары тамып-тамып кетеді. Еңсеп судың жобасы білінген тұстың тасын көп қозғамай, қашқақтап, тереңдеп қаза берді. Кенет сүймен жап-жазық тақтай тасқа тиіп, шақ-шақ ете қалды. Жан-жақтан жаңбыр себелегендей тамшы көбейді. Еңсеп бұдан әрі тереңдей берсе, судың астында қалар түрі бар. Осы жер судың көзі-ау деп жобалаған жерлердің тасын қозғап, шұқып-шұқып көрді. Бір жерден манадан бері жолындағы қара тасты тесіп өте алмай, жақпар-жақпардан тырс-тырс тамып тұрған мұздай су сау ете түсті. Бір көз табылды.

Ол енді екінші шынтағын мұздатып тұрған тұсты аршып еді, о жерден де су тесіп шықты.

Екі көзден аққан су құдықтың табанындағы тақтай тасқа шалп-шалп құйылып жатыр.

Сол бір шалп-шалп дыбыс, бұл қашан құдықтың аузына жеткенше құлағынан кеткен жоқ. Жүрегінің дүрсілі де сол дыбыспен бірге шығып тұрғандай. Мынау меңіреу қара жердің қойнында қамалып тұрған жерінен

бұл босатып жіберген мыңдаған тамшы, тұңғиық түбіне жамыраса ағып, жарыса құйылуда. Тақтай тасты дүсірлете жөнелген қос түтек ағын жеті қат жер астынан тіршілік дабылын қағып жатқандай.

Асқа алты күн қалды дегенде жаңа құдық шегенделіп бітті.

Ойдағы-қырдағыны тегіс дүрліктірген ас өтті. Көптен бері құдықшының құрым қосынан көп алысқа ұзап шықпаған Еңсеп те бір желпініп қалды.

Адам пақыр талай нәрсеге үйреніскенмен, тап қара жердің астына үйренісе алмақшы емес. Ол азды-көпті зейнетінің қасында, ел-жұртының ортасында құдайдың жарық күнін көріп, жұпар ауасын жұтып жүргенде қай-қайдағыны ойлап уайымға батады. Сондай кем тағат, кем қанағат жанды жарық дүниеге жаратылған жұмыр басты пенденің қай-қайсысы да, аяғының астынан шаянша шағып жатқан сыз топырақ та жеті қат жердің астына, меңіреу тұңғиыққа күн сайын тірілей түсіріп қойған соң не жорық!

Құдықшының жалғыз серігі – үрей. Оны жан-жағынан анталап тұрған сыз қабырғалар да, түү төбеде жылтырап, екі көзін төрт қылып, өзіне телміртіп қойған болмашы саңылау да, аяғының астынан шаянша шағып жатқан сыз топырақ та қорқытады. Осынша азаптанып қазғанда жөнді-су шықса жақсы, ал судың кіндігі бір көш бұру қалуы да мүмкін ғой. Шықса да, ащы боп шыға ма, тұщы боп шыға ма?

Құдықшы сан-сапат жер шұқып, сан рет су шығарса да, өмір бойы әлденеге сезіктенумен, өзіне-өзі сенбеумен өтеді. Қазбас бұрын әбден тәптештеп, тап осы араның күманы жоқ деп қазық шаншығанмен, жер астына кісі бойы түсуі-ақ мұң, қалың күдік қайтадан қамап алады. Енді сол күдігі жер астына бір елі тереңдеген сайын өсе береді. Екі шұқып, бір қараған мимырт жұмыс қандай жүйкені де жүнжітіп, қандай жүректі де қаралай күпті қылып бітетін болса керек. Маңынан тірі жанның не көзін көрмей, не сөзін естімей, бір өзі тырбаңдай беретін жалғыздық пен ештеңені анық көре алмай пұшайман болатын су қараңғылық жігерін ұстарамен қырнағандай, күн санап титықтата түсетін түрі бар. Құдықшы неғұрлым көпті көріп, жер ортасына жақындаған сайын солғұрлым күдікшіл, неғұрлым құдықтың түбіне жақындаған сайын солғұрлым үрейшіл болыңқырайтын секілді. Ал енді су әне шығады, міне шығады дейтін

күндері ол тұңғыш рет толғақ қысқан анадай, бұдан бір ай бұрын, бір апта бұрын, тіпті күні кеше қуанғанын атымен ұмытып, өмір бойы өлім аузында жүрген кісідей өң-сұры қалмай, қорқыныш құшағына біржола беріледі. Бір жыл ғана бұрын көкірегі алып ұшып, небір тәтті қиялдарға бөктірген қуанышы енді кеп табан астынан құрдымға құлататындай, шошына уайымдайды. Баяғы тәтті арманның бәрін ерсі көріп, өзін есірік санайды. Әу баста осынша қауіп-қатердің барын көрмеген-білмеген желбуаздығына өлердей ызаланады. Тек осы жолы ісі оңға басып, ойлағанындай болып шықса, ендігәрі мұндай істің маңынан жүрмеуге іштей ант-су ішеді.

Еңсеп те өзі қайлалап тескен тас құрсаудың ортасына түскен сайын иманын үйіріп түсіп, жарық дүниеге әр шыққан сайын тәуба айтып шығатын-ды. Бірақ құдықты қазып бітіргенде өн-бойындағы күш-қуаты түгел сарқылғандай боп, жер астына енді беттеместей тауы шағылып шықса да, арада бес-алты ай өтер-өтпесте тағы да құрым күрке тігіп, тағы да жер шұқып жатады.

Күні кеше жігерін құм қылған қараңғы шұңқырға қайтадан жетелеп алып келген әзәзәл күштің аты не екенін ол кезде Еңсептің өзі де білмейтін. Келе-келе түсінді. Бірін-бірі жақсы мен жаманға бөліп, жағаластырып қойған мына дүниеде бөтеннің аузынан шыққан жылы сөз, қошамет-қолпаш әлі арыны қайта қоймаған арғымақ атқа қатты тебінген үзеңгімен бірдей екен. Ал ол кезде адам пақырды тауға ұрып, тасқа соқтыратын аяр алданыштың әлі арыны мұқалмаған арғымақ кезі еді.

Қошамет-қолпаш атты аяр Еңсепті қара жердің астына талай рет тірілей түсірді. Ол әуелі құдық қазылып біткенде естіген ел-жұрт түгел қуанады екен деп ойлайтын-ды. Бірте-бірте ол ойының қате екеніне көзі жетті.

Әр шыңырау біткен сайын алдына мал түссе, артына сөз еретінді шығарды.

Құдық біткен күні жанына кеп:

– Апырай, мына байда иман жоқ екен, жетпіс құлаш шыңырауға бар болғаны жетпіс тоқты айдатыпты-ау, – деп сыбырлап қалатындар араға айлар салып өзі келеді.

– Еңсепжан, біз анау пәленше бай емеспіз. Ақыңды жемейміз. Ернектің үстінен шыңырау қазып берсең, жүз тоқтыны алдыңа саламыз, – деп қолқалайды.

Еңсеп енді кез келген қолқашыға қолқ ете қалуды қойды. Алдына келген кісінің шапанына, ер-тұрманына, дәулетіне қарайтынды шығарды.

Көп ұзамай Дәржан ағасы: «Шақырлаған ақ тауды тесіп су шығара беруге тайыз ойдағы елге барам», – деп үстіртті тастап көшіп кетті. Сол жақта бес жылдай ауыз суға құдық қазып жүрді де, ақырында бір құмның етегінде құдық қазып жатқанда, жұмсақ топырақ үстіне жапырылып құлап дүние салды.

Еңсеп шың үстінде шыңырау қазып қала берді. Әр құдық біткен сайын құдық ақы малдың саны өсе түсті. Бірақ оның есесіне қолқашының саны біртіндеп азайып барады. Дәулеті асқандар ғана атын шығару үшін Еңсепке ат шаптырады.

Үйінің іргесі саябыр тартты. Бір өкпелеп аттанғандар енді көрместей боп түңіліп кетті. Барып басқа құдықшы іздеді.

Дәл сол шамада Хорезмнен Қалпақ деген біреу көшіп келді. Әуелі Қалпақ ер шабады, жона тігеді деуші еді. Енді құдық қазады деген атағы шықты. Еңсепке қолқасы жүрмегендер соған үймеледі. Кейбіреулері қыр көрсеткендей, түп-тура бұның аулының көк желкесіне жете беріп, бір сәскелік бұру отыратын Қалпақтың аулына қарай тізгін түзейді.

Бастапқы кезде Еңсеп ондай-ондай қоқан-лоқыға миығынан күлді. Біраздан соң аулының үстінен аттап өткендер шамына тие бастады. Түрулі іргеден Қалпақтың аулына қанша атты өткенін санап, олардың қай-қай ауылдың адамдары екендерін аңдитынды шығарды. Аталы-аталы үлкен ауылдардан әзір олай қарай ат ізі түсе қойған жоқ.

Еңсепке келген қолқашылар да әңгіме арасында әдейі Қалпақтың атын қыстырып қалатын болды. Ол ондай-ондайға мән бермеген қалып байқатты. Кейінірек: «Хорезм жақтың жері біздей ақар-шақар шың көк ала тас емес, саздауыт келеді. Саз ойып қалған адам таяз, таңқы құдықтар болмаса, тас қашап, шыңырау қазуға көндіге алар дейсің бе?» – деп апшымаған нығыз рай танытты.

Сөйтіп жүргенде, Еңсептің алдынан сағы сынып қайтқан Сағынай бай Қалпаққа Үстірттің үстіне көш шығаратын ақ жолдың тап ұшар басынан құдық қаздырды. Ел ішінде Сағынай үйіне қонақ барғанда,

қазанға ас саларда, сыртта ойнап жүрген немерелерінің біреуін шақырып алып:

– Әй, құлыным-ай, күні бойы тыным көрмей шапқылайсың да жүресің. Мына қарашы, сүйек-сүйегіңнің бәрі ырсиып кетіпті. Қабырғанды қолмен санағандай. Кәні, кәні... біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу... Түу, түу... Омыртқаң одан да жаман. Біреу, екеу, үшеу... Сидиған қарыңа қарап, жұрт сені шыр жұқпаған үйдің баласы екен дейді ғой. Тұра тұр! Ойбай-ау, жауырынына шодырайып шығып келе жатқан мынау не жара! – десе, кемпірі қазанға жауырын, қары жілік, бес тал қабырға, үш тал омыртқа салады екен дейтін әңгіме бар-ды.

Сол сақалын қазанға малып, асты өзі санап салатын Сағынай сараң Еңсепке тісін қатты басса керек. Жұрт ол Қалпаққа ернектегі шыңырауды қазған ақысына түйеге бастатып жүз елу тұяқ атапты деп соғады.

Бір күні: «Ойбай, әлгі Қалпақ қазып жатқан шыңырау Үстірттің үстіндегі ең терең шыңырау болатын түрі бар. Қазірдің өзінде жүз қадамнан асыпты» деген хабар дүңк ете қалды. Содан былай ауыл-ауылдың арасына қатысқан бірен-саран адамның хабары сол Қалпақ қазып жатқан құдықтың төңірегінен шыр айналып шықпай қойды. Күн өткен сайын дабырық ұлғая түсті. Бүгін: «Жүз жиырма қадам болыпты» десе, ертеңіне: «Жүз отыз қадамға жетіпті» деп шығады.

Қойшы-қоланның әңгімесін былай қойғанда инабатты ақсақалдардың өзі Қалпақ қазып жатқан шыңыраудың жайын айтып, қызыл кеңірдек бола бастады. Біреулер: «Қалпақтың бабасы әулие кісі болған екен. Содан киелі темір қазық қалыпты. Сол қазықпен жер барласа, су шығатын жерге келгенде алақаны тартып белгі береді екен. Қалпақ судың көзін солай табады екен», – деп дақпыртты.

Гу-гу әңгіме өрши берді. Бір-екі кісі: «Өз көзімізбен барып көрдік, шыңырау жүз қырық құлаштан асыпты», – деп келді. Енді жұрт жан-жақтан Қалпақ қазып жатқан құдықты іздеп барып көре бастады. Тіпті Еңсептің қоңсылары да ерінбей-жалықпай ат сабылтып барып қайтты.

Әзірге қылп етпеген жаңғыз Еңсеп. Бұрын Қалпақтың жайын айтуға жұрт бұдан қысылатын болса, енді жұрттан бұл қысылатын болды.

Үй-үйдің көлеңке бетінде Қалпақтың құдығын айтып гуілдескен жұрт, Еңсеп қайтер екен деп әдейі айтып отырғандай боп көрініп те кетеді.

Сыртынан сынап отыратын мінші көздерден Еңсеп қатты қаймықты. Бір күні не де болса, барып өз көзімен көріп қайтуға бекініп атына мінді.

Қалпақ орақ мұрын, шегір көз сары кісі екен. Жасы жер ортасына таяған адам болса да, Еңсепті көргенде қалбалақтап қалды. Жалма-жан таңдайының астындағы насыбайын тілінің ұшымен жерге бір-ақ ытқытып, сиректеу жидіп біткен жирен мұртын жеңімен сүртіп, ауыл-аймақтың амандығын сұрай бастады. Иегінде тұқыл жоқ, көк жарғақ көсе. Маңдайы мен желкесінің арасы қарысқа жетпейтін қалақ басын әуелде не қара, не көк болғаны белгісіз күлгін орамалмен таңыпты да, бір ұшын құлағын бастыра салбыратып қойыпты.

Әншейінде көзі кісінің жүзіне көп тоқтамайтын Еңсеп Қалпақтың тұла бойынан түк қалдырмай түгел тінтіп шықты.

Қалпақ әйкелге түсірген тығырық тастың үстінде отыр. Құдықтың ішінен жаңа шықса керек. Тізесінен асыра қайырып қойған балағы су-су. Қара ала шекпенді жалаңаш иініне жамылыпты. Не тоңып отырғаны, не күліп отырғаны белгісіз, – сирек сарғыш шоқша тістері ақсиып тұр.

Қалпақтың сауалдарына сыпайы жауап қайтарған Еңсеп енді өзі жай сұрай бастады. Мал-жанның амандығына Қалпақтай қадала тоқталмай, шыңыраудың жай-жапсарына көбірек шұқшиды. Құбыла беттегі ақсиып жатқан шығыр тартқан түйенің жалғыз аяқ соқпағына қарап, көзімен мөлшерлеп, үнсіз тұрып қалды. Жұрттың айтып жүргені рас екен. Жүз елу қадамға жетіп қалған түрі бар. Манадан бергі сыпайы өңі күрт түтігіп кетті.

Өзі-өзінен жиырыла қалған маңдайын күшпен жазып, ерні әзер қиысып:

– Оң болсын, – деді.

– Айтқаның келсін, – деді Қалпақ.

Еңсептің құлағына оның даусы оқыс саңқ ете қалғандай ерсі естілді.

Жалт қарады да, қатулы жүзін жадыратқысы кеп, езуін жиырып:

– Судың қашан шығатын сыңайы бар? – деп сұрады.

– Ертеңдері шығып қалар.

Еңсеп атына беттеді. Қалпақ дәмге шақырып еді, аузына алдымен оралған бір сылтауды айтып, аяғын үзеңгіге салды. Қалпақ қолтығынан демеді.

Ол атына мініп, Қалпақтың жүзіне бір бұрылып қарап, қоштасты да жүріп кетті. Оған Қалпақ соңынан мүсіркей қарап тұрғандай боп көрінді. Әлгі бір қолтығынан демегені де аяушылық жасағаны сияқты. Соны ойлағанда, біреу қолтығының астынан шымшып алғандай тұла бойы түршігіп сала берді.

Атының сауырына қамшысының қалай барып қалғанын да байқаған жоқ, шоқыта жөнелді. Бұл шыңырау, шынында да, Үстірттің үстіндегі ең терең құдық болғалы тұр екен. Оны жұрт қазірдің өзінде «Қалпақ қазған» атап кетті.

Еңсеп «Қалпақ қазғаннан» еңсесі түсіп қайтты. Айна таз ала қырдан талай су шығарған Дәржан ағасы «пәленше қаздырған», «түгенше қаздырған» деп талай байдың атын шығарды да, өзі ақыры апанның астында қалып өлді. Атан түйені алып ұрардай қайратынан ат жалынан тартып мінгелі өле-өлгенше тырбынып өткен еңбегінен, кенезесі кепкен талайды суға қандырып алған алғысынан не көрді? Қара дөңнің басындағы қалың қауымның шет жағасындағы қызыл төмпек көнереді, қасына басқа төмпектер қосылады. Сосын жел типылдап, қазып тастаған көне шұңқырдың астында кім жатқанын кім біледі? Сонда Дәржан өмір бақи қара жерді үңгіп өткенде не көрді? Иттің итақайы ішіп-киіп жатқан аз күндік азық пен үстегі лыпа ма?

Өзгенің табан астында тасы өрге домалаған тосын бағы Еңсепке өткінші өмірдің ұйытқыма опасыздығын ұқтырды.

Енді іргесі тіпті босап қалды. Бұрынғы күдер үздіріп барып бір соғатын сирек қолқашы там-тұмдап біржола құрыды. Алыста атты біреу қарауытса, өзіне келе жатыр деп ойлап қалған Еңсеп әлі де көкжиектен қарайған көрінсе, қашан ауылға жеткенше қырық тыпыршып тағаты таусылады. Бірақ біраздан бері бұл ауылға соғатын азын-аулақ қара-құраң өңшең бір мал жоғалтып жүргендер боп шығады.

Еңсептің құдық қазып жиып алған азғантай дәулетінің жыл өткен сайын етек-жеңі дөңгеленіп барады.

Ол енді әлденесі ұмыт қалғандай қараптан-қарап отырып көңілі құлазып, бойы сергімей-ақ қойды. Үйреншікті әдетімен сары ала таңнан тұрады, әйелін

асықтырып, шай қайнаттырады. Оны апыл-құпыл ішеді. Сосын бір кіріп, бір шығып күйбеңдеп жүреді-жүреді де, төр алдына сылқ шөгіп тоқырап отырып қалады. Бұрын сиз құдықтың ішінде жер шұқып отырғанда күнді ұзақ көруші еді, енді жердің бетінде, жарық дүниеде, салқын ірге, салулы төсекте ұзақ күнді кеш қыла алмай, тағаты таусылады.

Ақыры сабыры сарқылды. Атына мінді. Қырдың үстінде қара құйрық, киік жайлайтын көлдеу ойларға, олардың суатқа баратын жымдарына, арқары бар сай-салаға қақпан құрып, аңшылықты ермек етіп көріп еді, одан да пәтуа табылмады. Айдалада келе жатып аң барлаудың орнына жер барлайды. Қырқа-қырқаның, жүлге-жүлгенің қалай тоғысқанын қадағалайды. Шөптің бітісіне зер салады. Алымы жоқ, берімі жоқ атынан түсе қалып, қамшысының сабымен топырақ қазып, алақанына жазып көреді.

Арқар қарап, қия-қия шатқалдарға тап болса, ара салуға, тасымалға оңтайлы тасы бар жер шолады.

Аң ұстап қарық қылып жатқаны шамалы. Әйтеуір, қатын-баланың кірген-шыққанын аңдып жатқаннан жақсы ғой деп лағып-лағып қайтады.

Жапан түзде өзі құсап аң қуалағандар ұшырасса, төңіректің хабар-ошарын сұрайды.

Сағынай рулы елі боп, Қалпақты қолдарынан шығармауға бекініпті. Ол «Қалпақ қазғанның» тұсынан ешкімді өткізбеймін, суатымды сарқып, өрісімді тоздырасың деп көшке ұрынатынды шығарыпты. Байсал байдың екі қойшысын құдығымнан неге мал суарасың деп астауға таңып қойып сабапты. Содан бері екі бай ит пен мысықтай көрінеді.

Бір күні Еңсеп қақпан қарап қайтып келе жатып, іргесінде байлаулы тұрған бөтен атты көрді. Қапелімде өз көзіне өзі сенбеді. «Бұл кім болды екен?» деп ентелей басты. Ауылға жақындаған сайын жүрегі ойнақшып, өне бойын әлсіздік меңдеп барады. Бөтен аттың ертұрманына қарағанда үйіне бір күйлі адам келіп түскен сыңайы бар.

Атын тұсап жатып, түрулі іргеден Байсал байдың майлы желкесін көрді.

Ай қасқа маңдай, шоқша сақал Байсал есіктен кірген Еңсепке жадырай амандасты. Келген шаруасына бірден кіріспей, ауыл-аймақтың хабарын айтып, әңгімемен отырды. Көптен қонақ көрмей құр болып қалған Еңсеп тоқты сойғызып, құрақ ұшып жүр.

Аттанарында Байсал:

– Еңсеп, мені әне бір қырға дейін шығарып салмайсың ба? – деді.

– Болсын.

Ауылдан былайырақ ұзай бере бай сөз бастады.

– Еңсеп, естіп жатқан шығарсың. Анау Сағынай ата-бабамыз ежелден ұрыспай-қағыспай жылма-жыл шығып-түсіп жүрген ақ жолды бір өзі иемденіп, өткен-кеткенмен ырылдасып қырып барады. Сонымен басқалар-ақ шайнассын. Сасық күзендей шақылдаған немемен байланыса беріп, не пәтуа табамын? Осы өкпе тұстағы жалғыз аяқ ат жолдан көш шығарып, көш құлатпақпын. Бүгін содан шығып едім, жолының шаппа өрлігі болмаса, тап онша шаңырақ қағатындай тар емес сияқты. Үсті тұяқкешті емес, оты да бар. Тек бір кемісі – ернек асқасын екі түнемелікте ғана су бар да, одан кейін шөл екен. Мен тағы да күн аралатып суаратындай жерден құдық қаздырам ба деп едім.

Байсал әңгімесін кенет тыйып, Еңсептің бет-жүзіне барлай қарады да, біраздан соң қайта жалғастырды.

– Келер жылғы күземді сол құдықтың қасында қырықсам ба деп едім...

Пәтуа байласылды. Байсал бай қоштасып жүріп кетті. Көшелі сары ат күзгі сар барқын даладан еміс-еміс қылағытып, тайпалта жорғалап барады. Еңсеп жаңа ғана өзімен қоштасып, көзді ашып-жұмғанша анадай жерге ұзап кеткен Байсалдың соңынан қызыр көргендей қарап қалыпты.

Бір уақытта есін жиып, атының басын аулына қарай бұрды. Сол-ақ екен, алыстан біреу бұның атын атап, айқайлағандай болды. Көк желкесі мұздап қоя берді. Байсал жол-жөнекей жаңағы уәдесінен айнып, қайтып келе жатқан жоқ па екен деп, артына бұрылып еді, бай көкжиектегі қара дөңнің үстіне көтеріліпті.

Біраздан соң тағы да бұрылып қарады. Байсал бұл жолы көкжиектен әрі асып тасаға түсіп кеткен екен.

V

Байсалды шығарып салған соң Еңсеп қатты толқыды. Қолқашылардың осы келмей кеткені кеткен шығар деп торығып қалған жүрегін енді көптен бері: «Әй, қайтадан құдық қазар болсам, бүйтер едім» деп жан баласына тісінен шығырмай көмейіне бұқтырып келген бір

арманына жете алам ба, жоқ па деген тымырсық күдік тызылдата бастады. Пәлен күн бойы атынан түспеді. Байсал бай меңзеген жонды бұта қалдырмай түгел шарлады. Ол деңгейдегі жыра-жұлге, қырқа-қыраң суат атаулыны тегіс сүзіп шықты. Үйінде де ешкімге жақ ашпайды, өзімен-өзі. Кейде дастарқан басында қолындағы шыны аяғын жерге қоя салып, оң тізесін таянып, сұлқ отырып қалады да, біраздан соң ұйқысынан оянғандай суып қалған шайына қайтадан қол созады.

Ұзақ толғанып жүріп ақыры осы араға тоқтады. Кеңескен рет жасап аталас бір-екі ақсақалдың алдынан өтті, бірақ ақылдасты деген атағы болмаса олардың еш сөзіне мән берген жоқ.

Байсал Еңсеп қазық қаққан жерге үй тіктірді. Қолқабысқа төрт жігіт қосты. Еңсептің құдық қазуға кірісетін күні түні бойы кірпігі ілінбеді.

Біраздан бері қолына күрек ұстамағандықтан ба, жүрегі қайтып қалыпты. Темір қазыққа телміріп ұзақ тұрды. Қанша қажыса да құдық басына қайтадан жетелеп алып келетін баяғы ду-ду қошамет-қолпаштың үні өшкелі көп болды. Ол кездегі «не болса да көріп алдым» – деп қойып кететін тәуекелдің арғымағы бүгінде арыны қайтып, қанша қамшыласаң да басын кекшитіп, баспай тұрып алатын жауыр тұғырға айналыпты.

Бірақ бұл жолы оны өзге күш жер астына желкелеп түсірмек... «Қалпақ қазғанды» барып көргелі бір бүйіріне шаншу боп қадалған, кейбір ұйқысыз түндерде өкпесін сығып, ара-тұра ақылынан тандырып кете жаздап, талма аурудай жабысып алған сол бір беймәлім дерттің атын атауға әлі күнге аузы бармайды. Күніне әлденеше рет тіршіліктің талай-талай жым-жымын шарлап қайтатын қаңғыма ойы сол жанын жегі құрттай жеп жатқан дерттің түрін түстеп, атын атауға келгенде тайқып шыға келеді. Не де болса сол жегі мұның жігері тұралап қалған тұғыр болмақ түгілі орға құлап, мертліккен асқақ есек болса да, сауырына темірдей қадалып, шаптырмай қояр түрі жоқ.

Міне, одан бері де бір жылдың жүзі ауыпты. Мелшиген меңіреу жерді тыным таппай үңгіп келеді. Екі-ақ рет жұмысы тоқтады. Екеуінде де атына мініп, тастақ жыраның құлау құйрығын бетке алып, қыр асып кетіп қалды да, бес-алты күннен соң қайтып оралды. Соңғы рет осыдан екі күн бұрын барып қайтты. Қайда

барды, неге барды? Ешкімге айтқан емес, Шыңырау ойындағыдай боп шықса, той үстінде Байсал байдың өзіне айтпақ.

Онда Еңсептің еңсесін ешкім түсіре алмайды. Содан кейін құдық қазбақ түгілі маңынан жүрмейді. Аз ғана дәулетін кіш-кіштеп шаруа күйттеп өмір сүреді.

Ал енді ол ойлағанындай болмаған күннің өзінде бұл осы ала қырдың үстіндегі ең терең шыңырау атанады. Ақ шың ернектен ұзаған сайын жылмиған үстірт аласарып, ойпаң тартпайды, қайта анда-санда бір соғып отыратын бүкір жал, көлденең қыраңдардан асқан сайын, сонау ұлы құмдарға ұласқанша саты-сатылап биіктей түседі. Бұл білетін терең құдықтардың бәрі бұл деңгейден төменде, ернек жақта; ол араның суы бұдан әлдеқайда таяздан шығады. Ендеше, бұл шыңыраудың суы кемі екі жүз қадамнан бері белгі бере қоймас.

Еңсеп бұл араға өткен жолы осындай іш есеппен қазық шанышқан-ды.

Анда шығыр тартып жүрген қара атан екі жүз қадамнан қайтқанда қатты қуанған-ды. Содан бері көңілі орнықты жүр еді, кешелі бері су қиыршық көбейіп қайтадан қабағы түсіп кетті. Су қиыршықтың мұнша көбейіп кетуі, әрине, тегіннен-тегін емес. Егер су бұл нысаналаған жерге жетпей, беріден шықса, онда ол атын екі рет босқа сабылтқан болды.

Еңсеп ауық-ауық төңірегіне құлақ тігіп, тың тыңдайды. Қолындағы сүйменнің сыз қабырғаға тиген сырп-сырп дыбысынан басқа дыбыс естілмейді.

Дымқыл қиыршық көп күш салмай-ақ өзінен-өзі үгітіліп құлап жатыр. Емен күбі теп-тез толып қалады. Соған қарағанда судың көзі жақын тәрізді. Тіпті осы маңайдан тесіп шығуы да мүмкін. Қай жақ қабырға әлі қатты екен деп сипалап көріп еді, көк тас кезікпеді.

Егер мұның ойлап жүргеніндей болғанда, ендігі шақылдаған көк тас ұшырасса керек еді. Айналасының оп-оңай ылжырап кеткеніне түсінбей отыр.

Еңсеп сүйменді сыз қабырғаға сүйеп қойды да, ойланып қалды. Екі шықшыты дуылдап қышып қоя берді. Саз балшық қолымен қашыр-қашыр қасыды. Миына біреу құм құйып қойғандай басы зіп-зілдей, ойына ештеңе түспеді.

Сүйменді қайта ұстады. Сыз қабырғаны дүк-дүк ұра бастады. Кенет тасқа тиіп, шық ете түсті. Еңсеп өтірік пешын ба дегендей, антарылып тұрып қалды. Сосын жаңағы сүйменіне қатты тиген жерді бойлап қаза түсті.

Әлгі күрт-күрт дыбыс жоғалды. Сүйменнің тиген жері шақ-шұқ тас. Сыз қабыршақ таусылыпты. Аяғының асты су жиылып, шылпылдап қалыпты. Таң атқалы қазғаны үлкен көз емес екен; үлкен көз болғанда ендігі су атып кететін мезгіл болып еді. Ол үлкен арнадан қашып шыққан ұры ағындар босатып тастаған қайыр қабат сияқты. Нағыз арна алда болса керек. Ол мынау тақ-тұқ жаңғырып жатқан тас қабаттың астында. Соны ойса, ар жағы – су...

Анада алғашқы кетіп қалғанында інісі Теңселдің үйін шеген тас кессін деп, қиялама ақ шың ернекке апарып қондырып қайтқан-ды. Күні бойы көшіп-қондымен жүріп, үй тіккен бойда талықсып ұйықтап кетіп еді. Түн ортасы ауа көзін ашса, құлағына бір суыл келгендей болды. Әрі-бері тыңдап жатты-жатты да, сыртқа шықты. Шілдедегі иін тірескен көп жұлдыз жымың-жымың етеді. Қараңғы түнде пышақтың жүзіндей боп табаныңның астына кеп тіреліп жататын қап-қара көкжиек – шың ернек. Оның астында – теңіз. Жым-жырт түнде о да дыбыссыз. Тек сәлден кейін қармай алып, бойын шіміріктіре бастаған дымқыл ауа ғана жақын маңайда ұлан-асыр көп су жатқанын сездіргендей. Еңсеп салқын самалдан омырауын көлегейлеп, иығындағы шекпенін айқара қымтап, үйге қайта кірді.

Жастығына басы тиісімен манағы суыл құлағына тағы да оралады. Еңсеп енді ұйықтай алмады. Бір ауық құзшыңдарда болатын үлкен-үлкен үңгірлерден күңірене шығатын желдің ызыңы дейін десе, күн тымық. Қиялы қырық саққа жүгіріп басы қатты, бірақ ұйқысы шайдай ашылып, кірпігі ілінбей-ақ қойды. Тезірек таң атқанын асыға күтті.

Таңертеңгі шайын іше сала, ернекті бойлап қыдырып кетті. Сеңгір-сеңгір ақ құздар көк теңізден біресе шалқая қашып, біресе сұғына төнеді. Кей тұста аппақ бір шыңдар ақ айран дарияның ортасына белуардан еніп кеткен. Сондай бір ақ тұмсықтың үстіне шыға беріп еді, құлағы тағы да елең ете қалды. Түні бойы ұйқысын қашырған суыл сол төңіректің бір жерінен шығып жатқандай. Құздың ернегінен үңіле қарады. Теңіз бүгін де тыныш. Көк атлас көйлектің қатарма етегіндей біріне-бірі ілескен қабат-қабат бұйра толқындар ақ шыңның аяғына жығылғанда, ауық-ауық шылп-шылп сүйіп қояды. Қарын жарып жатқан ақ түтек айдын емес. Ендеше мынау ненің суылы. Желді күнгі теңіздің айбарлы өксігіне де ұқсаңқырамайды. Құлағын тоса

түсті. Сарқыраған ағын судың дыбысы сияқты. Бірақ мынау ақ тағанақ ала қырда теңізге құятындай өзен атымен жоқ. Бір-екі жердегі сордан бас алып сорға құятын ащы ағар жүлгелер теңізден алты көш алыста құрып бітеді.

Еңсеп өз құлағына өзі сенбей аң-таң. Теңізге өңмендей төнген ақ тұмсықтың қайтадан айдынды орағытып, кейін шегінетін ернегін бойлап жүріп кетті. Азу-азу ақ шыңдардың арасына кіріп кеткен үшкіл шағын шығанақты айнала бергенде қарсы беттегі құздың табанында қарауытып жатқан үңгірді көзі шалды. Көк теңіздің шылп-шылп толқыны қара үңгірдің ішіне кіріп-шығып жүр. Әлгі сарыл сол үңгірден шығып жатқан тәрізді. Сол маңайдағы ақ шың ортан беліне дейін сарғыш тартыпты.

Еңсеп солай қарай асыға аяңдайды. Үңгірдің өкпе тұсына жеткенде әлгі сарыл күшейе түсті. Ыңырана соғатын теңіз толқынының шылпылы емес, суыт ағынның сарылы. Қара үңгірден көк теңізге жер астынан ағын құяды екен. Кенет көңіліне осындай ой қашты.

Еңсеп қара үңгірдің көк желкесінен оба үйді де, соны нысана қылып жолға шықты. Сөйтсе, сол ақ тұмсықтан осы өзі құдық қазып жатқан тастақ жыраға дейінгі екі орта оқтын-оқтын тілім-тілім тастақ ұшырасып отыратын ойпаң жүлге екен. Қырдың үстіндегі шыңыраудың көбі сол деңгейді бойлап қазылыпты. Еш жерден төбешік не қыраң соқпайды.

Еңсеп сонда құдықтардың бәрі сонау тұңғиық тереңде теңізге құлап жатқан үлкен арнаға су құятын бергі – жер бетіне жақындау майда тарамдардың кіндігінен шыққан сулар деп болжаған-ды. Сонау ащы теңізге су құятын сарқырама арнаға жеткен ешқайсысы жоқ.

Сол ойы есіне қайта оралған Еңсеп табанының астынан шыққан тақтай тасты төкпектете ұрғыштады. Екі құлағы шыңылдап кетті. Құлақтағы шуыл, сүйменнің дүсірі таң атқалы жым-жырт қара үңгірдің ішін үнге толтырып жібергендей.

Бір уақыт манадан бері сыз жерде тұрған темір сүймен алақанын қарыған соң, қолғабын киейін деп кідіріп еді, бір суыл шыққандай болды.

Ол құлағын тігіп тұрып қалды. Шөл далада, қапелімде сай-салада ұшырасып қалатын азын-аулақ жиде ағаштың түбінде жатсаң тап осындай суыл

еститінсің. Бұл не суыл? Әлде осы арада жер үстіндегі кеуектермен жалғасатын жарық бар ма екен?

Қабырғаларды шырқ айналдыра сипап көріп еді, еш жерден қолы сүрінбеді. Қайта тыңдады. Суылдың ар жағында бірдеңе сылдырайтын сияқты. Тағы қазды. Тағы тоқтады. Тағы тыңдап көрді. Сол баяғы түсініксіз суыл.

Еңсеп тақтай тасты ұрғылап жатып, ауық-ауық тоқтай қалып әлгі суылға құлағын тосады. Сылдыраған дыбыс күшейе түскендей.

Кенет қуанып кетті. Мынау судың сылдыры. Еңсеп құлағын тосқан сайын күшейіп барады. Мынау кәдімгі күркіреп ағып жатқан сарқырама ағын ғой. Мелшиген сыз қабырғалар да жер астынан шыққан беймәлім дыбысқа құлақ түргендей телміріп тұр. Зымыран қара үңгірдің іші сол бір сарқыраған дыбысқа тегіс жаңғырыққандай.

Еңсеп тақтай тасты дүрс-дүрс түйгіштей жөнелді. Енді әлгі жер астындағы сарынды сүйменнің дүнк-дүнк дүсірі де жеңе алмады.

Еңсеп ештеңеге алаңдамады. Тақтай тасты төкпектете соққылады. Үскірік жер астында тұрғанына қарамастан, әуелі маңдайына, сосын омырауына шып-шып тер шықты. Тақтай тас сарт-сұрт сынып жатыр. Осылай қазыңқырай түссе, ұлы арнаға да жетеді. Жүрегін қуаныш кернеп, өне бойынан әл кетіп бара жатқандай. Темір сүймен қолынан шығып кетпей шаққа тұр. Шеңгелін сыға түсті. Кенет дәл қасынан дүрс-дүрс дыбыс естілді. Қараңғы үңгірдің ішінде бұдан басқа тағы біреу тақтай тасты тарс-тарс төмпештеп жатқандай. Бұл ауық-ауық тоқтап, тың тыңдайды. Бұл тоқтағанмен әлгі дүрсіл тоқтамайды. Әлдекім мынау тақтай тасты бұдан бұрын оям, ұлы арнаға бұрын жетем деп жаныға қимылдағандай. Еңсеп сүйменіне қайта жабысты. Біраз шапқан соң тағы кідірді. Әлгі бір жұмбақ дүрсіл құлағын жарып барады. Тағы да бұл тоқтағанмен, ол тоқтаған жоқ. Еңсеп қайтадан екілене ұрғылады. Әбден өкпесі алқынып, жүрегі қысылғандай болған соң, бірауық дем алайын деп еді, бұның көзіне көрінбей дәл қасында көк тасты дүнк-дүнк тоқпақтап жатқан өзге дүрсіл бұрынғыдан да күшейте түсті.

Ол орнынан тағы тұрды. Темір сүймен тақтай тасты тағы да төбелей жөнелді. Еңсептің өне бойын қара тер жуды. Көзіне құйылған ащы терді білегімен жасқауға да мұршасы болмай, үсті-үстіне ұра берді...

Кенет сүйменнен әлдекім шап беріп ұстай алды да, жібермей қалды. Еңсеп көзі қарауытып отыра кетті. Қара үңгірдің іші су қараңғы тас түнекке айналды. Оның көз алдынан Қалпақтың көк орамалы желпіп өткен сияқты болды. Қалпақ мошқап күліп тұрғаны, я аяп тұрғаны белгісіз, бұның қарсы алдында тісі ақсиып, талтайып тұрып алды. Кенет бұған қарай қолын созды да, сүйменіне жабысты. Еңсеп қолындағы сүйменін алып кетеді екен деп, жандәрмен шірене тартып еді, тастың жігіне түсіп, тесік ұстап қалған сүймен жылмаң етіп суырылып шыға келді.

Еңсеп есін енді жинады. Табанының астынан өкпек жел ескендей болды. Сарқыраған судың шуылы анық естілді. Еңсеп шуылға құлағын тосып біраз отырды. Оның құлағы судың сылдырынан бөгде бір дыбысты байқады. Таң атқалы бұның құлағынан кетпей қойған алқына соққан өз жүрегінің дүрсілі екен.

Езуіне күлкі жүгірді. Енді ішіне жарты астау су сиятын тай терісінен жасалған үлкен қауға қиналмай сиятындай қып, мынау тақтай тасты оюы керек. Талтайып тұрып тақтай тасты тағы ұрғылады. Біраз шапты. Тесіктің көлемін білгісі кеп, қолындағы сүйменімен барлап көріп еді, әлі шағындау тәрізді. Қайтадан төмпештей жөнелді. Сүймені әр тиген сайын тақтай тас күрт-күрт омырылады. Біраздан бері жұртқа есесі кетіп, көңілін ыза жайлаған Еңсеп дегеніме жеттім бе дегендей екілене ұрғылайды. Тұңғиыққа тасыр-тұсыр домалап, біраздан соң барып шылп-шылп құлайтын тас дүсіріне құлағы әбден үйреніп алған. Ештеңеден еті шімірікпейді. Жаңа ғана жан-жағынан сығып тұрған тас құрсауға да, қалтарыс-қалтарыстан қарақшыдай аңдып тұрған көлеңкеге де, құдықтың аузындағы саңылау жарықтың бірте-бірте өлеусіреп бара жатқанына да, сыртта топырақ шығарып тұрған жігіттердің үсті-үстіне арқанды жұлқылағандарына да – ештеңеге де елең еткен жоқ.

Қайқайып тұрып тақтай тасты сарт-сарт сабалайды. Кенет сүймені тасқа тимей, тесіктің өзіне түсіп, екпетінен құлап түсті. Маңдайы тасқа соғылып, басы зеңіп кетті. Біреудің аялы қолдары қос алақанын жайып, қағып алғандай. Басқа жеріне зақым тимеді. Қақа маңдайынан бастап жып-жылы жұмсақ алақан сипап өтіп еді, көмейіне қоймалжың бірдеңе құйылғандай болды. Мұны қағып алған бейтаныс адамның да омырауы терге малшынып қалыпты, жамбас тұсы,

жауырыны мұздап қоя берді. Біреу жүзіне телміре төнгендей. Қарауытып кеткен жанары бұның бетіне мүсіркей үңіліп тұрған Қалпақтың көк сұр жарғақ жүзін шолып қалғандай.

Еңсеп зіп-зілдей кірпіктерін әзер көтеріп, көзін ашып алып еді, жан-жағынан ақ түтек боп сарқырап жатқан ағын су әлдеқайда алды да қайқайды. Жан-дәрмен бір бақыруға ғана мұршасы келді. Бірақ оны өзінен басқа ешкім естіген жоқ.

Топырақ шығарып тұрған төрт жігіт қыл арқанды әрі жұлқыды, бері жұлқыды. Күн екіндіге таянғанда қайта тартып еді, ішінде ештеңе жоқ, бос күбі шелектің өзі шықты. Төрт жігіт енді қара атанды шығырға жегіп, қыл арқанның ұшын тұзақтап шыңырауға салды. Шығыр арқан да бос қайтты.

Есі шыққан жігіттер төртеуі төрт жақтан құдықтың аузына жата қалып:

– Еңсеп! Еңсеп! – деп айқайлайды.

Төменнен ләм-мим дыбыс жоқ. Жігіттердің құлағына сонау жер түбінен еміс-еміс суыл естілді. Беттерін жер астынан бір түрлі суық леп жалап өткендей болды. Жалма-жан бастарын көтеріп алды...

Содан бірнеше жыл бойы қанды құдықтың маңына ел жоламады. Біреулер құдықтың перісі бар екен, Еңсепті ұстап қалыпты десті, енді біреулер о жердің астында айдаһар бар екен, бірде құдықтың аузынан басын шығарып тұрғанын өз көзімізбен көрдік деп соқты.

Арада әлденеше жыл өтті. Жер астынан шыққан айдаһар көрінбеді. Бір-екі жүрегіне жүн байлаған жігіттер барып, қауға салып еді, мөп-мөлдір тұщы су шықты.

Ақсақалдар әрі ақылдасып, бері ақылдасып, молда апарып, кітап ашқызып, дұға оқытып, құдықты жын-періден аластады. Шегендеді. Әйкел орнатты. Тусырап жатқан өңір суға қарық болды да қалды. Жаңбырсыз жылдары қанша шыңыраудағы су тартылғанмен, ол лықылдайды да жатады.

Біреулер қауға түсіріп алса, артынан сонау көк теңіздің жағасындағы ақ тұмсықтың астынан табылыпты. Енді жұрт бұл құдықтың суы сонау ұлы теңізге барып құяды екен десті.

Не де болса, ол бүкіл Үстірттің үстіндегі ең терең, ең мол шыңырау боп атағы жайылды. Бірақ «Еңсеп қазған» емес, «Еңсеп өлген» атанып кетті.

БІР ШОҚ ЖИДЕ

*Не все ли равно, про кого говорить?
Заслуживает этого каждый из живших на земле*

И. А. Бунин.

I

Жиде сайғақ шаншылған қызыл төмпектің құбыла бетіне ши барқыт бешпент-шалбары бар имек мұрын тарамыс шал жер тізерлей жүгініпті. Түсініксіз арабы сөздерді сағыздай созып күнірене әндетеді. Басындағы күн жеп тастаған мауыты қалпақтың оң самайынан жылтырап көрініп тұрған ақ атлас астарынан «Люкс» деген ирек жазу сығалайды.

Кеңірдектен шыққан қоңыр мақам кенет баяулап, тісі түскен кәрі кісінің ысылы көп шұлжің әңгімесіне ұласты. Қос тізеге жарыса құлаған салалы саусақтар көкке көтерілді. Сосын бір шөкім ғана сопақша бет-ауызды сылғырт сипап өтті. Иmek мұрын қара шал жылан көзде не жылтырайтын қағанақ көзілдіріктің ар жағында манадан бері етпеттей сұлап жатқан селдір кірпіктерін кілт тікірейтіп жұрт жүзіне үңілді.

— Халайық, Сұрапалдыұғлы Тілеу қандай адам еді?

Қызыл төмпектің аяқ жағында мырс-мырс жылап отырған күлте сақал кісі:

— Жақсы адам!— деп тұншыға кемсендеді.

Аядай зираттың бір пұшпағындағы кішкене шоғыр жарыса тіл қатты.

— Жақсы адам! Жақсы адам!

— Сұрапалдыұғлы Тілеуде қайсысыңның алмағын бар еді?

— Жоқ, жоқ!

Үркердей топ орындарынан дүркірей көтерілді. Күлте сақал шал ғана созалаңдап тұрып болмады. Әлгінде ғана

өздері жан-жақтан жапа-тармағай топырақ атып үйіп салған қызыл төмпекті қия алмай тұрғандай.

Имек мұрын молда ық жаққа қатар түзеп тоқтаған қорабын шала сүрген тақтаймен биіктеткен екі жүк машинасының біреуінің кабинасына жайғасып үлгеріпті. «Ау болсаңдаршы енді!»— дегендей күлте сақалға түксіе қарайды.

Күлте сақал қызыл төмпекке тағы бір уыс топырақ қосып, алақанын жүре қағып, жұртқа ілесті.

Екі машина дәл бір уақытта от алды. Кішкене зираттың төрт-бес құлпытасы селтиіп-селтиіп соңдарынан қарап қапты. Ешкім артына бұрылған жоқ. Күлте сақал құлағын түріп қояды. Марқұм көрінен атып тұрып, соңдарынан: «Ау, ағайындар, қайда тастап барасыздар?»— деп, қолын бұлғап жүгіретіндей. Бірақ бүк түсіп жатып алған сұрқай кеңістікте құмақ жолды ауырлап ыңыранған қос машинаның бір сарынды гуілінен басқа үн естілмеді.

Он үш — бір мүшел, жиырма бес — екі мүшел, отыз жеті — үш мүшел, қырық тоғыз — төрт мүшел, алпыс бір — бес мүшел, жетпіс үш — алты мүшел, доңыз — бір, тышқан — екі, сиыр — үш, барыс — төрт, қоян — бес...

Жарықтық Тілекең биыл жетпістің сегізіне қарап тұр екен. Күні кешеге дейін қозының торсығындай кішкене көрігін басып, сексеуілдің шоғына маңдайы шып-шып терлеп, тық-тық темір соғып отырушы еді. Үйі де мұнтаздай. Атам заманғы теру алашалар жаңа ғана тоқылып жайылғандай жалтырайды да жатады. Маңайынан бір тал шөп, не бір сабақ жіп көрсе, Тілекең құдды бір шаян ұстағандай, құмырсқа бел шымшуырымен қысып ап, көріктің астында жайнап жатқан қызыл шоққа лып еткізіп салып жіберуші еді.

Қашан көрсең де — үстінде астарына елтірі сырыған ықшам кеудеше, жалпақ жаға ақ көйлек, басында — кенересіне қатырма сап көтерген қара тақия. Қысыңқы қой көзін шоққа ұсталған шойын бақыраштағы көз жасындай мөлт-мөлт сұйықтан аудармайды. Сәлден кейін тұзағына торғай іліккен баладай, қолындағы ұзын сап бақырашты лып еткізіп тартып алып, оң жағындағы қопсытулы су топыраққа тығып қойған кішкене қалыпшалардың біреуіне шор еткізіп құя салады. Бақыраштың түбіндегі қабыршық-қабыршық қара қоқыстың үстіне бір шеңгел мұздай топырақты шашып жібереді. Сосын қобдиын ақтарып, бұдыр-бұдыр бедер тастың біреуін тауып алады. Әлі қа-

тып үлгірмеген былқылдақ құйма күмістің бетіне басып, ағаш балғамен тықтытып ұра бастайды.

Тілекең есігінен аттаған адамның сәлемін алады да, шұбалтып амандық-саулық сұрасып жатпайды. Келген кісі де зергердің назарын бағып, тіл қатуға қаймығып қипақтап қалады. Ол үйге сөйлей кіріп, сөйлей шығатын тек Күдері. Екеуінің арасы бір жас. Бірақ бірін-бірі құрдас тұтады.

Кең маңдай, қоңқақ мұрын, алақандай көзінің аласы мол күлте сақал. Күдері иығына малынтып шапан жамылып, басына сәлде де емес, емес те емес қып, тығырықтап шүберек орап жүреді. Есікті серпіп ашып кіріп келеді де, сәлем де жоқ, сауқат та жоқ, состыып:

— Тықытпай, тастасай әрі. Басың қайтып ауырмайды,— дейді.

Аршындай басып төрге шығады. Кебісін сосын барып шешеді. Тілекең қолындағы шымшуырмен құрдасының аяқ киімін бір-бірлеп қысып ап, босағаға жітіреді.

Қонақ төрге отырар-отырмаста қалтасынан шақша суырады. Алақанына бір уыс қып насыбай төгеді. Өндіршегін әнтек созып қолындағы қара барқын ұнтақты аузына лақ еткізіп құя салады.

Тілекең балғасына қарап басын шайқап, бір мырс етеді. Қасындағы тайпақ жез шылапшынды құрдасының алдына қарай сырғытады. Күдерінің шылапшында шаруасы шамалы, астындағы алашаның бір жақ бұрышын көтеріп, шырт-шырт түкіріп жантая кетеді. Аузындағы насыбайы сорыққанша үндемейді. Біраздан соң барып, шырыны кеткен көк жентекті табалдырыққа жеткізе бір-ақ ытқытып, шалқалай құлайды. Иығындағы шапанымен бетін тарс бүркеніп алады да, сәлден кейін шаңқ ете қалады.

— Ау, меңіреу-ау, ең болмаса, ауыл-үйдің амандығын сұрамайсың ба?

Зергер тағы бір мырс етеді.

— Ішің жарылып келгенде, бұл құлағыңды ұрайын, ең болмаса, ерінің қимылдатпайды-ау. Ау, меңіреу, шешен саған талғағанда құдай біледі, сақау біреудің сарқытын жеген.

Күміске тиген ағаш балғаның көмескі тықылынан басқа үн жоқ. Күдері шыдай алмай құрдасы жақ жамбасына аударылады.

— Әй, сен біздің қатынды білесің ғой!?

Зергердің қияқ мұрты жыбыр ете қалды.

— Оның оң жаққа түскен соң төрт жыл жүріп барып көтерген баласы Төрткілбайды да білетін шығарсың?

Күдері құрдасына алақандай қызыл көзінің бар сұғын түгел тіктейді. Анау «сұрағың бар болсын» дегендей басын шайқайды.

— Оның ең болмаса бала қорқытатын ызғары бар-тұғын. Ортаншым Алшынбекті білетін бе едің?

Зергер өзін сынай қарап жатқан құрдасына қырын бұрылып отырады.

— Әне, өзіме тартқан айналайын, сол еді ғой. Үй түгілі ел ұстайтын алтын азаматым еді ғой. Балалар айттып келетін, мына Тасқараның Төкені есеп шығарғанда содан көшіріп алады деп. Сөйткен майқұлақ Төкен бүгінде совхоз директоры. Жер үстіндегі жиналыстың ешқайсысы онсыз өтпейді. Алматың түгілі Мәскеу аузына қарайтын көрінеді. Біздің ауылдың қатын-қалашының да естімейтіні жоқ. Сол үйдегі келін әлгі артист қыздар көйлек қылып киетін жылтырақ матадан балағын салаңдатып іш киім тігіп апты дейді. Төкен еқеш Төкенге дейін совхоз билегенде Алшынбек жаным дүркіретіп ауданды билеп отырмас па еді. Бірақ, жақсы құдайға да керек. Оны маңдайымызға сиғызды ма? Ал енді мына қолымдағы шіркін жасы қырықтан асқанша сол шикі өкпе қалпы. Одан қатын-бала түгілі оң жақтағы қызыл тазы сескенбейді. Есікке қуса, төрге қашады.

Зергер тағы бір мырс етеді. Күдері шапанының астынан басын сопаң еткізіп көтеріп алады да, құрдасына ала көзімен ата қарап, теріс аунап түседі. Тілеудің не өзін мысқылдап, не баласын мысқылдап мырс еткенін біле алмай, көпке дейін тым-тырыс жатады.

Тық-тық балға даусы. Күдері бір сарынды тықыл жүйкесіне тигендей орнынан атып тұрады. Зергердің қасында жатқан шымшуырды ап, босағадағы екі кебісті өзіне қарай тартады. Мәсінің сыртынан сұға сап, қалтасынан тағы да шақшасын алады. Тағы да аузына насыбай салады. Тағы да зергер жаққа көз тастайды. Сосын зірк еткізіп бір түкіреді. Орнынан шиыршық ата ұшып тұрып, киіз үйдің шымырулы ши есігін тарс ұрып шығып кетеді.

Тілеу сонда барып басын көтереді. Төрге қарайды. Құрдасының орнында қалған шөп-шөңге, жіптің сабағы болса, шымшуырмен іліп ап, отқа ытқытады.

Тілеудің сол отырысы отырыс-ты. Көптен солай-ды. Тіптен туғалы солай-ды. Бірақ бармағынан бал таматын шебердің жүк аяқтың астындағы ағаш қобдиды әрірек

ысырып тастап, қара көрікті көрмей кеткен тұсы да бар еді.

Соғыс басылды. Аман қалған ер-азамат елге қайтты. Кебежелердің түбіне тығулы қалған-құтқан күміс жарыққа шықты. Қара көрік пен қара шалдан мігір кетті. Есіктен қолқашы кіргенде көкірегі шым ете қалады. Дін ашып үндемейді. Ұзатылатын қызға көйлек пішкен сайын кемпірі Зейнептің де өңі қуқылданып сала береді. О да сыр алдырмайды. Кеш болса сығырайма керосин шамның күңгірт жарығында тігін машинасына үңіліп сығыраңдап отырғаны.

Жалғыз балалары Тілепалдының еш хабары шықпай қойды. Әркім әр саққа жүгіртеді.

Күлте сақал Күдеріге айтқызсам: «Алшынбекжан екеуі оқуға келгенде судай ағады. Сүйегі асыл кісіні орыс танымаушы ма еді. Командир қып «айт», «два» деп айқайлатып қойған шығар. Еті пысық, көзі ашық жігіттерді әскерге алып қалыңдар, ауылға қолынан шыбыртқы ұстағаннан басқа ештеңе келмейтін можан-топайларды ғана қайтарыңдар деп мұртты шалдың өзі айтыпты ғой. Әй, ол құрдасымыздың да білмейтіні жер астында шығар-ау».

Тілеу көрігін күс-күс басып отырып ойға шомады. «Солай болса солай-ақ болсын. Бірақ осыншама ақылымен төрт жыл қан кешіп аман қалған боздақтарды екі көзі төрт боп отырған ата-аналарына ең болмаса бір көрсетіп алу керек екенін неғып білмейді...»

Күлте сақал Күдерінің естімейтіні жоқ. Жоғалған түйесін қарап ауылдан бір қадам шықса болды, жер-жанның бір қап хабарын алдына өңгеріп қайтады. Бірде көзінің алды көк жалқынданып, иіні түсіп оралды. Зерең толы шұбатты орталай бере кеңкілдеп жылап жіберді.

Зейнеп айран-асыр.

— Мына су аяққа не көрінді-ей!

Тілеудің мұрты әдеттегідей жыбыр ете қалған жоқ.

Күдері зереңнен басын көтеріп алды.

— Тап баяғы соғыс басталған жылғыдай. Күллі қала сенделіп кеткен. Әлгі әмірқан есерсоқтар дүниені қаран суға алдыратын бомбы таптық, енді қызылдардың көзін құртатын болдық деп, тақияларын аспанға атып жатыр дейді. Содан жер үстінің барлық қауға бас ғалымдары жұмыр басты пенденің бәріне түп-түгел хат жазып: «Жан керектерің соғысты болдырмаймыз деп осы қағазға қол қойыңдар»,— деп дұғай сәлем жолдапты. Почта-

ның көлеңкесінде бір бала мені де ұстап ап, бармағымды бастырып алды.

«Е, әліпті таяқ деп білмейтін сенің бас бармағыңның баттиған табын көрген соң, қанша есерсоқ болғанмен әмірқандар да аяқтарын тарта жүретін шығар...».

Тілеудің мұрты жыбырлай жөнеліп еді, құрдасының көзіндегі жасты көріп кідіріп қалды.

— Біздің балалардың әлі оралмай жатқаны тегін болмады. Имек мұрын салық агент айтады. Биылғы күз қауіп дейді.

Тілеудің көкірегіне әлдекім мұздай су шашып жібергендей. Зейнеп теріс айналып кетті. Күдері де сөзден тыйылды. Үш қария состиып-состиып отырып қалады.

Ол жылы күзем алған бойда ағыл-тегіл жаңбыр жауып арық-тұрықты қырып кеткені болмаса тыныш өтті. Шар тарапқа түгел елеңдеп жүретін Күдерінің көңілі тізеден аса қалың қар жауғанда барып орнына түсті. Оған жау жер аяғы кеңігенде жанданатындай, қыстың көзі қырауда қай антұрған да басын бағып жатып алатындай көрінетін.

Қансонарда тазы ертіп түлкі аулай шығып еді, жолдағы қалың жықпылдардың ешқайсысына бұрылмай, салып ұрып құрдасының үйіне келді.

— Ау, үндемес, не естіп, не білдің?

Бажырая қарап біраз отырды. Есіктен қауқылдай кірген құрдасынан Зейнеп бір жақсылық хабар күткендей телміре қапты.

— Әлгі күшіктердің неге үндемей жатқанын енді білдім. Имек мұрын агенттің жолғалып кетті деп жүрген інісі табылыпты. Ту Сібір асып кеткен екен. Бұрынғы күйеуінен кішкентай қызы бар бір маржаның етегінен ұстапты. Құр тақым қақсып жүргенде құлынды биеге қолы бір-ақ жетіп әбден қарқ боп қапты. Жіберген суретінде екі езуі екі құлағында, мәз-мейрам боп тұрған көрінеді. Біздің балалар да қашанғы қу тізелерін құшақтап жүрсін. Қыз айттырып әперетін екі қара шал қастарында жоқ. Олардың да бастарын бір-бір Маруся айналдырып алған ғой шамасы. Оны айтып жазуға, ел-жұрттан ұялып тым-тырыс жатыр. Көрерсің де білерсің дәл солай.

Ошақтағы оттың табына алақанын төсеп үнсіз қалады. Біраздан соң қараптан-қарап отырып осқырынады.

— Жасық неме... Көп болса, немерелерімнің көзі көк болар. Көп болса, келінім дәрет суымды жылытып бер-

мес. Одан несіне қаймығады екен! Нағашысы жаман жетесіз неме...

Құрдасының мына сөзі Тілеуді де күйзелтіп кетті. Қайта-қайта қолы жаңылып, ісі өнбей қойды. Көз алды мұнарта берген соң құралдарын жинап, төр алдында қолын тарақтап жатып алды. Құлағына жастайынан естіп келе жатқан үйреншікті дауыстар келеді. «Бағың жансын», «Есесі алладан қайтсын», «Дегеніңе жет», «Үбірлі-шүбірлі бол»... Сонау қара құманға әлі жетіп, үлкендердің қолына су құйғалы естіп келе жатқаны осы. Ер жетіп іске шұқынғалы да алдына келген қолқашының назарын жығып көрмепті. Содан ба жұрт сәл нәрсеге бола жер-көктің алғысын түгел жаудыра жөнеледі. Тілекен еткен еңбектің адамнан қайтуы, алладан қайтуы дегеннің қандай болатынына тіпті түсінбейді де. Ал соңғы алғыс құлағына майдай жағып бара жататын сияқты. Үбірлі-шүбірлі болғанның түсінбейтіндей несі бар. Жан-жағында біреуі етегіңе, біреуі жеңіңе жармасып, тұмсықтарын қорс-қорс тартып өңшең қара домалақ толып жүрсе, тапқан-таянғанын солардың несібесіне бұйырса, жаман айтпай жақсы жоқ, ертең о дүниелік боп кеткенде де, бабамыз еді-ау деп басына топырлап, бір-бір уыс топырақ салса, бағыңның жанғаны емей немеңе. Түсі екеш түсінде де қаптаған қара домалақ қамап алады. Олар кейде біреуі егеуін, біреуі шапқысын, біреуі қайрағын ұстап, қобдиын ақтарып отырады. Кейде кекілдері жалбырап қақпан қарап қайтқан мұның алдынан жарыса жүгіріп шығып жүреді. Кейде астарына бір-бір ат мініп көсіліп жатқан кең даланың тұс-тұсына құйғыта шауып бара жатады. Түсінде — төрі опыр-топыр шат-шадыман. Ал көзін ашып алса болды — сол бір мұнтаздай тап-таза төр, тып-тыныш үй. Ай даладағы жалғыз үйдің белдеуінде өзінің шабдар тұғырынан басқа ат та көрінбейді.

Ондайда Тілеудің көңілі құлазып қоя береді. Тәйірі, пенде пақыр мынау қотыр тайдың құйрығындай шоп-шолақ дәуренінде ерні тұшып перзент сүйгеннен басқа баянды не көреді. Басқасының бәрі мұның қыз-қырқыңға соғып берген әлекей-күлекейіндей алдамыш бірдеңе емес пе. Тіріңде көзіңді қуантып, өліңде аруағыңды ырзалайтын перзентке не жетсін. Ең болмаса, ит жығыс түсейін деп өнер сатып, бедел сатып, абырой сатып қанша тайталасқанмен бәрібір жеңілмей қоймайтын өзекті жанның уақыт алдындағы жалғыз ұтысы ұрпақ қана.

Оның мынау қара жердің бетіндегі тыртан-тыртан қимыл-қыбырының ең мәндісі — сол артында қалар ұрпақтың аузына аз-күн ырзық болсын деп еткен еңбегі ғана. Төккен терің, еткен қайратың одан да асып түсіп жатса, о да бәрібір сол ұрпақтың мерейін үстейді. Ал олай асып төгілмей-ақ ошағыңның басындағы қызыл қарындарды ырзалауға ғана жарап жатса да, мынау ұлан дүниеге келіп-кеткеніңнің бекер болмағаны. Өзінің соңында Тілепалдыдан басқа қара ермеді. Ол да, міне, қасында жоқ. Ендігі тілегі сол өзіне бітпеген көп ұрпақ Тілепалдыға біткей. Бұл алған көп батамен сол көгергей...

Адам да қызық қой. Бойдақ кезінде қыздың ең сұлуы өзіне бұйыратындай, баланың ең жақсысы өз беліңнен өрбитіндей көресің де тұрасың. Енді өзіңнен қайран кеткенде сол үріп ауызға салғандай бүлдіршіндерді баламнан сүйем деп дәметесің. Кісіге қимайтыныңды балаңа қиясың. Өзіме бұйырмаған балама бұйырады деп тәубе етесің. Құдай тек қу басыңды сопитып ұрпақсыз қалғаннан сақтасын Онда тәубе екеш тәубеден де мақұрым қалғаның ғой.

Көлденең көзге жағы ашылмайтын Тілеу жалғыз да болса Тілепалдысы барына шүкірлік етеді. Тілепалдысы аман болса әлі де көбейетіндей, көсегесі көгеретіндей көреді. Ауыл үйден сүйкімді нәресте көрсе, ішінен: «Шіркін-ай, менің немерем де осындай болғай еді», — деп тілейді.

Енді мынау қайдағыны көйітіп жүретін сусылдақ неменің әлгі бір әңгімесі көз алдында көптен мөлдіреп тұнып тұрған сол бір әдемі суретті желді күнгі көл бетіндей астан-кестен шайқап өткендей. Қапелімде не істеп, не қоярын білмеді. Баяғыдан бергі митың-митың тірлігі аяқ астынан тәрк боп шыға келгендей. Мұндайда ой екеш ойдың өзі әншейін далбаса көрінеді екен. Кеңірейіп отырады да қояды. Тон торыс жатады да қояды. Түннің бір уағында барып кірпігі айқасады. Түсі де бір бедерсіз бұлыңғыр бірдеме. Солай бір-екі күн өз қиялынан өзі адасып мәңгіріп оянады. Келе-келе түсінің ұлы жобасын айыратын болды. Бір селеу шаш балалар төрінің алдында мұның қашанғы қара қобдиын астын-үстіне шығарып ақтарып отырады. Кейде қатар шалдары немерелерің ертең қараңа шошқа сойып, жаназанды шығарған молдаға торайдың басын тартатын шығар деп мазақтап жүреді. Содан кейде омырауы шылқып оянады. Ал күндіз қара төс пен қара балғаның бір қалыпты тықылын тыңдап

отырып: «Несі бар? Түсі сары, көзі көк қазақтар аз ба? Соларды түбің шикі деп кім елден қуалап жатыр? Ертең дүние ауып кеткенде артында тігерге тұяқ жалғызынын көзі қара не көк болсын «көкелеп» етегіне жабысатын төлі қалса болмай ма!»— деп ойлайды.

Ондайда Күдерінің оданылау сөзін естігенде жыбырлап қоя беретін мұртына бір жұмсақ діріл жүгіріп, бұлшық еттерінің бәрі-бәрі босаң тартып қоя береді.

Қыс та кетті. Көктем де шықты. Тілеу жапырайған жер қазбаны тастап, тепсеңге киіз үй тікті. Бір күні төңіректен томарша жиып қайтқан Зейнеп жал басынан үш-төрт қарайған көрінеді деп келді.

Томаршаларды қазандық жаққа дүркіретіп төге сап, қайта шығып кетті.

— Шал-ау, әлгі қарайғандар көрінбей қалды.

Сәлден кейін тағы үн қатты.

— Ауылдың желкесіндегі ойдан кеу-кеу дауыс шығады. Солар болар.

Тілеу бір сәт ойланып қалды. Ұлы құмның бұл тұсында қыста ел болмайды. Мал сонау түлейі көп қалыңға қыстайды. Шілде түсе пішеншілер келеді. Оған дейін бұл маңайда жайдақ үстіртке жалғасар пұшпақтағы қорықшы Күдері екеуінен басқа қара жоқ. Күдерінің ауылы бұл арадан бір күндік. Бейуақ жүрген бұл не қылған төрт-бес атты. Тегін болмас. Тілепалдыжан емес пе екен...

Шалдың қолы дірілдеп кетті. Қасындағы шымшуырды ұстай ап, көрік астындағы шоқты қозғады.

Зейнептің де үні өшкен. Ат дүсірі жақыннан шықты. Дүңкілдетпей іргеге кеп тоқтады.

Зейнеп есікті көтерді. Күдері бастаған төрт-бес шал сәлемдесіп төрге озды.

Тілеу ернін ғана қимылдатты. Шоқтағы шымшуырды суырып алды. Уысын сығымдай түсті. Ортадағы имек мұрын қарасұр кісі сөйлеп отыр. Ұзақ сөйледі. Күдерінің көзі күндегіден де қып-қызыл. Күлте сақалы су-су. Күйген шүберектің иісі қайдан шығады... Омырау тұсы оқыс жылып барады. Тілеу сонда байқады — қып-қызыл шымшуырдың ұшы көкірегіне жабысып қапты. Ақ көйлегі шұрқ тесіліп жанып жатыр. Қолындағы темірді лақтырып жіберді.

Содан көкірегі тызылдады да жүрді. Біреу омырауын тызылдатып шоққа қарып жатқандай. Бірде көйлек жа-

ңартып отырып төсінің басына жарыса түскен екі ай тыртықты көрді.

Түсіне енді қобдиын шашып ойнап отыратын селеу шаш балалар да кірмейтін болды. Бұрын көзін жұмса-ақ, бұған қарай саусағын шошаңдатып, ауыздарына келгенді оттай жөнелетін кемиек шалдардың да көмейлеріне құм құйылыпты. Енді тіпті түс те көрмейді. Өңінде де ешкімді де, ештеңені де байқап жатқан жоқ. Төңірегінде көз тоқтататындай не бар... Адыра қалған айдала... Тұлдыр кеңістік...

Қобдиының да көкке ұшып кеткенін, не жерге сіңіп кеткенін білмейді. Әйтеуір есіктен қымсына кіріп, қымсына шығып жатқан қыз-келіншектерді көзі шалады. Оларға кемпірінің бұны иегімен меңзеп бірдеңе деп жатқанын байқайды.

Онсыз да үндемес кісінің енді тілі біржола қырқылғандай. Жан дүниесін жапырып жайпай келген жаманат тұсында шықпай қалған ащы жас көзінің алдына шемен боп байланғандай, тіршіліктің шын кескін-келбетін көлкештеп көрсетпей тұр. Ошақ бағып омалып отырған көтерем шалдың көкірегіне бір көк жұлын дүлей кіріп кеткендей. Бүйтіп тырп етпей отыра берсе, көтеріп көкке ұшырып әкетердей. Күн санап кеулеп барады. Бұл тістеніп бағады. Дем шығармауға, үһілемеуге тырысады. Жер табандап қос шеңгелін қыса түседі. Сол дүлей бір жолата жарып жіберсе, осы үндемеген қалпы, осы тырп етпеген қалпы, осы отырған жерінде табан серіппей қата қалуға пейіл.

Бірақ қасқүнем дүлей бұны жармады да, қоймады да. Өңінде тістеніп сыздап отыратын Тілеу ұйықтап жатып өкситінді шығарды. Көзі дымдана бастағанда шошып оянады. Сосын таң атқанша кірпігі айқаспай бақыраяды да жатады. Іштегі тұншыққан дүлей бүйте берсе қол-аяғын байлап домалатып тастардай. Тұла бойы сіресіп қалады.

Баяғыда Өтеу атасы да жеті ұлынан айырылып, құм арасында жалғыз үй қалғанда пәлен ай бойы ерін жастанып, ай балтасын құшақтап, іргеге қарап жатыпты да қойыпты. Күні-түні шашын жайып дауыс етіп отырған әйеліне қосылмапты да, «қой» демепті де. Ащы зарға құлағының үйренгені сонша, тіпті, әйелі ұйықтап жатқанда да, құлағынан көкіректі қарс айырардай өксік ызың кетпейтін бопты. Бет-аузы жыбырлап, өне бойы сүлік сорып жатқандай солқылдайтынды шығарыпты. Пәлен уақыттан бері жүректің басында тұрып ап,

шықпай қойған ащы жас босанатын жол таба алмаған соң шыдамды батырдың жүйке-жүйкесін шымырлатып шамырықтыра бастапты. Зарын айтайын десе, қанша дегенмен аты ақ жаулық, әйелінен ұят. Төзіп бағайын десе, булыққан нала буын-буынын алып тобан аяқ қып тастар түрі бар. Өтеу амалсыз ай балтасын беліне қыстырып үйден шығады. Жиде өскен тепсеңді бетке ұстап жүріп кетеді. Кешқұрым қу томар сүйретіп қайтады. Тентек шалының не істегелі жүргеніне түсіне алмай кемпірі дал.

Өтеу сүйреп келген томарын қауынның қабығындай жұп-жұқа қып тіледі. Сосын су бүркеді. Бойындағы нәрінен түгел айырылып дыңылдап қатып қалған қу ағаш қапелімде илікпейді. Кәрі батыр оған қарамайды. Екі ұртына су толтырып ап, ертелі-кеш бүркеді де отырады. Қу шабақ бірте-бірте қоңыраяды. Енді оларды ортан белдерінен ауыр бірдеңемен бастырып, дымқыл топырақпен көмеді. Әлденеше күннен соң шеңбірек атып иілген көк шабақты қайта суырып алады. Қалған жерін тезге сап түзеп, иінін келтіріп, қырнап-жоноп, бір-біріне жымдастыра бастайды. Кәрі батыр қылп-қылп еткен алмас қанжарын ағашқа салады. Күндердің күнінде дөңгеленіп домбыраның шанағы шығады. Оның бетіне жұп-жұқа қып қақпақ салады.

Өтеудің ең соңғы баласының қазасына жыл толарда ұзын сап, даңғыра бас, қоңыр домбыра іргеге сүйеулі тұрады. Кемпіріне садақа шалатын ор марқаның ішегін айнадай қып тазалатады. Одан иіртеді. Одан ыздыртады. Пәлен күннен бері керегенің басында қаңсып тұрған домбыраға перне байлап, ішек тағады. Сосын ор марқаның етін түгел астырып, бесін ауа табақ көтеріп, кемпірі екеуі ауылдың алдындағы бұлтың төбеге беттейді. Қаз-қатар тізілген жеті төмпектің бірінен соң біріне жер тізерлеп құран оқиды. Жабулы табақтың бетін ашып, бір-бір шұқып ауыз тиеді. Артынан қолдарын жайып табаққа бата қылады. Маңайда дәм татыратын ешкім жоқ. Иіс қып әкелген бір табақ етті моланың басына тастап, шұқыр ойда жападан-жалғыз жапырайып тұрған үйлеріне қайтады. Шал алда, кемпір артта. Намаздыгердің ербиген екі көлеңкесі бір-біріне еріп келе жатады.

Өтеу келген бойда төрде тұрған домбыраға қол созады. Қылыш пен найзадан басқа ұстап көрмеген ебедейсіз саусақтардың сәл тиіп кетуі-ақ мұң екен, қу шанақ, бебеулеп қоя береді. Пәлен айдан бері көмейін бітеп тұрып алған өксік зар көкірегінен ағаш шанаққа ақтарылған-

дай. Мең-зең денесі жеңілейіп барады. Көз алдында көл-кештеп тұрып алған соқыр тұман ашылайын дегендей. Тартулы жақтай сіресіп тұрған кәрі жүйкесі жұмсарып барады. Еңірей төгілген зарлы саз сай сүйегін сал-сал кеміріп ала жөнелгені.

Кенет құлағына кеңк-кеңк дыбыс келді. Шошып кетті. Домбыра шанағындағы қолын жұлып ап, көзіне апарып еді, құрғақ екен. Дағдарып отырып-отырып, кемпіріне қарады. Ол екі бүйірін таянып ап, теңселіп жылап отыр.

Өтеу қолындағы домбыраны тізесіне сап морт сындырды. Еркек көзінің жасын басқаға көрсетпейтіні сияқты көңілінің зарын да ешкімге естіртпеуі керек еді.

Дініне берік кәрі батыр ішіндегі алапат наланы айдалада қасында қалған жалғыз серігі кемпірінен де жасырды. Бірақ жүрегiнің басында бүк түсіп жатып алған зіл батпан еңсесін бәрібір көтертер емес. Дәл өңменінен қалған шаншу көкірегін тесіп шықпай тынар түрі жоқ.

Кемпірі отын алып, мал қайырып сыртқа шықты-ақ ол үй сыртында жинаулы тұрған тұл отаудың біреуінен сағанақ қақыратып алады да, ішін үңгіп сырнай жасайды. Анадайдағы жал басынан кемпірі қылт етті-ақ, қолындағы сырнайды қат-қат қып жинап қойған ыс туырлықтардың арасына сүңгітіп жібереді.

Қаралы үйдің сағанағынан жасалған сырнай шыққыр болады деуші еді. Рас екен. Ерніңе апарсаң болды, сарнай жөнеледі.

Шалының құпиясын кемпірі де біліп алды. Енді тезек терген боп, шағыл асып кетіп, аңыраған сырнайға қосылып жылап-жылап, шерін тарқатып қайтады. Келсе — Өтеу түк болмағандай төр алдында көлбеп жатады. Кемпірі ертеңіне үй алдында жал-жал тезек үюлі тұрса да, сәске болар-болмаста қолына қап ұстап, ауыл сыртындағы айғыр жалға қарай бүкшеңдей жөнеледі.

Батыр көп ұзамай кемпірінің айласын сезіп қойды. Енді ол сырнайын қойнына тығып, жиделі тепсеңге кететінді шығарды. Оңаша бұлақ басында жападан-жалғыз құмарынан шыққанша сырнай шалады. Күн еңкейе сырнайын бір шоқ жиде тоғайының қасындағы көне әулиеге жасырып, үйіне қайтады. Бір күні сырнайының орнын сипап қалды. Ол маңға ұшан дала мен хан базардың арасына айда-жылда бір қатынап тұратын қалашылардан басқа ешкім соқпаушы еді. Өтеудің сырнайы соларға бұйырса керек.

Керуенді бастап келе жатқан күйек сақал кісі балаға зекіп тастады.

— Елді шошытарсың. Жітір найсапты.

Жалақ-жалақ көнтік ерін түйекеш бала қолындағы сырнайды жалма-жан қойнына тықты.

Ертесіне ауыл сыртында, жал астында өңеші үзілгенше үрлесін-ай кеп. Аңнан қайтып келе жатқан Ақпан қалт тоқтай қалды.

— Қолыңдағыны қайдан алдың?

Бала жөнін айтты.

Екі аяғы жер сүзіп келе жатқан еңгезердей еркек атының жалын құшып жылап бара жатты.

* * *

Құдайға өкпелеп айдалада жалғыз қалған қайсар ағасына Ақпан бір баласын апарып берді. Ол — Сақтап аталары. Сақтап он алтыға шыққанша кәрі батыр сыр бермейді. Төрінен уіл шыққан соң, еңкейген белі жазылып, бойын тіктейді. Үй мен малға қарайды. Баласы ат жалынан тартып мінгенше құйрығы жер иіскемейді. Сақтаптың өз қолы өз аузына жеткенін көрген соң кескен теректей бір-ақ құлайды. Сақтап бір күні қақпан аралап қайтып келе жатып күңіренген тосын сазды құлағы шалады. Аңшы жігіт аңырып тұрып қалады. Күй біткенше тырп етпейді. Бір уақытта қара жердің көкірегін қарс айырып шығып жатқандай өксік үн талықсып барып басылады. Есіктен енді аттай берген Сақтап іргеге сүйеулі домбыраны, биік төсек ағаштың басынан мойыны салбырап кеткен боп-боз Өтеуді көреді. Әлгі күйді мұның көзінше домбыра ұстап көрмеген әкесі тартқанын сонда біледі. Сақтаптың өсе келе ділмар аты тарайды. Абайламай ел ақтап жүрген бір бақсыға тілі тиіп қарғысқа ұшырайды, баласы тұрмайды. Алпысында көрген ең соңғы нәрестесін қырық қазанның астынан өткізіп, қырық әйелдің емшегін емізіп, жаңа күшіктеген қызыл қаншықтың бауырына тастап, атын Сырттан қояды. Бұрын найза ілінетін төрге алғаш рет көрік ілген де сол Сырттан. Ол өскен тұқым ғой деп он екі ата бай ұлының бес руынан бес қыз алады. Бесеуінен не ұл, не қыз сүймейді. Шаңырағы құлауға айналған соң көрші ауылдан бір он жақта жүкті боп қалған қыздың сәбиін ап бауырына салады. Ол — Сұрапалды аталары. Тегі жұмбақ Сұрапалдыға Өтеудің күйі мен Сырттанның зергерлігі бірдей

қонады. Қыздан туған қыдырма атанып, күй шалып жүзік соғып, көксауыр жона тігіп, өнерін асырған Сұрапалды перзенттен күдерін үзгесін қайын жұртынан ұл алып бауырына басады. Ол осы отырған Тілеу.

Не де болса мынау қара шаңырақтың астына ойдан-қырдан қияласып қосылған құрамыс әулет әзірге Өтеу ауылының атағын жоғалтқан жоқ. Өтеу ауылы әлі күнге осы жайдақ тепсеңде. Иек артпа ілгеріде шешектен қырылған жеті баланың моласы. Күн батыс қапталда — кейінгі әулеттің қорымы. Өтеу тұқымының мынау ұлан-асыр дүниеден иемденгені осы бір екі зират пен бір жұрт. Өтеудің өлі ауылдарының қарасы мол болғанымен тірі аулының қарасы ешқашан төрт-бес үйден асып көрген емес. Онда да тоқалдардың отауларымен көбейетін Өтеу ауылы бабаларындай жеті мүшесіне жеті әйел алуға мүмкіндігі жоқ. Тілеудің тұсында жапырайған жалғыз күрке боп қалды. Отау бөліп қарамды көбейтем деп жүрген Тілепалдысы соғыстан қайтпады...

Тілеу, міне, төр алдында бүк түсіп жатып алды. Сыртқа құлақ түреді — дүние жайбарақат, тек мұның көкірегі ғана әлем-жәлем, төңірек тып-тыныш, мұның көкірегі ғана жұртта қалған ақсақ төбеттей ұлып жатыр.

Шынында да мұның құлазыған көңіліне зар қосқандай сыртта бірдеңе сарнап қоя берді. Құлағын түріп тыңдайды-ақ. Домбыраның да, қобыздың да, сырнай-сыбызғының да үніне келіңкіремейді. Бірақ, зейін қойып тыңдай түссең — соның бәріне де келетін сияқты. Тіпті бебеулеген бақсыға ұқсай ма қалай... Жоқ... Дауыс еткен қатыннан айнымайды.

Тілеу қазан-аяқ жаққа көз тастап еді — оймақ ұстама-са отыра алмайтын Зейнеп бүкшендеп бірдеңе тігіп әлек.

Іргеге қарап тоң-торыс жатқан Тілеу әуелі басын көтерді. Сосын есік жаққа қарап, аударылып жатып көрді. Сәлден соң түрегеліп отырды. Ақырында орнынан тұрып есікке беттеді.

Күн желкем екен. Шалғыны жығылған сары жұрт. Алыс-алыста білем-білем шағылдар қылаңытады. Заманында сырлы зерендей тік кенере шұқыр ой тепсең жан-жақтан сусып құлаған құмаққа көміле-көміле тайпақ тегістікке айнала бастапты. Басын жерден көтермей жайылатын төрт аяқтыға қандай ығының барын бір алла білсін, ал бойын тіктеген екі аяқтыға қалқа болудан қалып та барады екен. Желеңдеу шыққаннан ба, тұла бойы

бір түрлі шімірігейін деді. Аспандағы күн көзіне шүйліге бір қарап қойды.

Сол арада әлгі бір ызың құлағына қайта келді. Ол көк желкесінен қасқыр ұлығандай дыз түршігіп кетті. Төңірегін шолды. Жылмиған жайдақ тепсен сол баяғы қалпы. Анадайдағы итсигектің басында жалпыл қағып жатқан сарғайып кеткен көне газеттен басқа ештеңе көзге түспеді. Машинамен бір тегіс қырқылып өткен тікенек отақ ызғырық желге дір-дір етеді.

Аңтарылып тұра беруге арланғандй беталды жүріп келеді. Әлгі итсигек жақын қалды. Жөргектен асар-аспас көлеміне қарап, сірә, аудандық газет боларсың деп ойлады. Қарауытып үш сурет көрінді. Үлкені — көсемдікі. Одан гөрі кішілеу екеуі — біреуі — жердегі әскерді, біреуі — судағы әскерді басқаратын екі сардарыныкі. «Жарықтықтардың суретін бұлай аяқасты тастап жүрген қайсысы екен. Әлгі кемпір-ау. Көзіне қарасай найсап. Бір қызылкөз көрсе ғой...»

— Біссіміллә,— деп көтере беріп еді, астында белуардан құмға батып жатқан керолин құйылған бөтелкені көрді. Әлгі сарнаған дауыс содан шыққан екен. Түксиіп тұрып қалды. Сосын анадай жердегі күйелеш-күйелеш жер ошақтың тасына бір-ақ ұрды. Сай-сүйегінді сырқыратып сарнаған үн жым болды.

Тілеу үйіне кеп, жылы төсегіне қайта жайғасқан соң сыртқа құлақ түрді. Жым-жырт. Жатып-жатып тағы да тыңдайды — сол баяғы сартап тыныштық. Енді әлгі бір құлағын сарсытып сарнаған үнге де зар болды. Тылсым тыныштық бүрге боп жабылғандай тұла бойы дүр түршігіп кетті. Түнде де басын жастықтан көтеріп тыңдайды. Манағы ызың естілмейді. Әлде бір уақытта есіктің алдындағы күлдің басынан байғыз шықылықтайды. Қуанып шықылықтады ма, жылап шықылықтады ма — назар аударған жоқ. Қуанып шақыратындай — мұның қай келіні ұл тапсын. Жылап шақыратындай — ай даладағы екі қу бастың өрем қапқанында тұрған қайғырып қараң су алатындай не бар. Түн баққан, түтін баққан далаңбай құстың далбаса қиқылы да...

Көзі ілініп кетіпті. Жұмыртқаның ақ уызындай бір түссіз қоймалжыңда малтығып жүр. Төңірегіндегі ештеңенің бетбедері айқын аңғарылмайды. Тіпті өзі де мынау түссіз қоймалжыңға айналып кеткендей. Әлгі кеуденнен шыбын жаның ұшып кеткенде шегетін халің осы ма екен. Бірақ бұл неғып теп-тез жаңтәсілім бола қалды. Әлгі жа-

ныңды қарқараға келтіретін сират көпірі қайда? Асай-мұсайын асынып келетін Мүңкір-Нәңкірі қайда? Бірақ бұған Мүңкір-Нәңкір не айта алар дейсің. Кешегі ел басына күн туған жоқ-жітік заманда жетім-жесірдің тозғанын бүтіндеп, жыртылғанын жамап алғыс алмаса, қарғыс алған жері жоқ. Жұрты құрғыр: «Дегеніңе жет!», «Үбірлі-шүбірлі бол!» деп қақсамаушы ма еді. Бұның тілегі де, дегені де сол соңына қара ергені емес пе еді, Тілепалдының аман келгені емес пе еді... Жұрттан алған ағыл-тегіл батасы мен алғысы ең болмағанда жалғыз түйір перзентін көзіне бір көрсетуге жарамағаны ма... Бәлкім, әлгі шәйіт кеткендер тап болатын пейіші осы шығар. Жұрттан алған алғысы дарып, бұл да пейіштен бір-ақ шыққан шығар. Баяғыда баласын естірте келген имек мұрын молда: «Бір көре алмадым-ау деме. Оның күпірлік. Шаһит кеткен періште перзентіңмен, бәлкім ертең таң маһшарда жолығып қаларсың» демеп пе еді. Қазір мүмкін жалғызымен ұшырасар... Төңірегі сол баяғы қоймалжың. Әлгіндегідей мөлдір емес, лайыта бастапты. Жанарының бар нұрын сарқып қарайды-ақ ештеңе көрінбейді. Бұған пейіш керек емес. Жалғызын көзіне бір көрсетсін де, тамұғына-ақ лақтырсын... Төңірегіндегі қоймалжың сарқылған сарсудай қойыла түсті. Бірте-бірте батпақтанып балшыққа айнала бастады. Қара жер мұны біржола обып бара жатқандай. Көкірек тұсы ылжырап, жидіп жүре бергендей. Қорқыныш дейін деуге, өзі осы өлім дегеніңе әлдеқашан пейіл болған адам сияқты еді. Ендеше неге тамағы құрғайды, ендеше неге көмейіне әлдене кептеліп тұрып алады, ендеше неге иегі кемсеңдейді... Е, жалғызымды бір көре алмай қара топыраққа айналғаным ба деп таусылады екен ғой. Кенет. Астапыралла... Сарнаған әуен тағы да естілді. Төңірегіне құлағын түріп тыңдайды екен дейді. Қаптай қоршап келе жатқан қара балшық сыз топырақтан ызың шығушы ма еді. Әлгі әуен өз көкірегінен тұншыға шығып жатқандай. Күңіренген көйгөй... Өте бір таныс саз. Тек қазір ғана емес, баяғыдан бері келе жатқан секілді. Жан-жағын қоршай ұстаса бастаған сыз қара көкірегінен тұншыға шығып жатқандай... жер енді бетаузын көміп барады. Бұл қара суға түсіп, жан-дәрмен бұлқынды.

Қараңғы түн. Түндіктің жыртығынан жұлдыздар жылтырайды. Сырттағы баяу жел басылған. Бұл дәл көзіне дейін кептей бүркенген қалың көрпені кейін серпіді.

Түсінде естіген тосын саз құлағына әлі келіп жатқандай. Біреу өзімен-өзі тұншыға күңіренетіндей. Тілеу басын көтеріп тың тыңдады. Оң жағындағы кемпіріне қарады. Аяққолын бауырына жиып ап, шүйкедей боп пыс-пыс етеді. Қайтадан төсегіне қисайды. Әлгі бір саз қайта тірілгендей. Қара жердің сонау тұңғиық тереңінде әлдекім күй шалғандай. Таныды. Енді таныды. Әкесі марқұмның күйі. Сал ауруға ұшырап төсек тартып жатып, бір күні қасына шақырып алған. Кереге басындағы домбыраны алдырған. Сосын құр қаңқа кеудесін әзер-әзер көтеріп, жүкке сүйеніп отырған. Домбырасын алдына өңгеріп, қаусаған сылбыр саусақтарымен сипалай отырып бір күй шерткен. Әлденеге қатты толқыған адамның ендіккен деміндей әлсіз саз. Бірақ шанайы саз. Көйгөйлетіп үсті-үстіне тартқан. Қайталап тартқан. Сосын домбырасын көрік пен балғадан қолы тимей жүрген бұған берген. Әлгі өзі тартқан күйді тартқызған. Бір емес, екі емес, әлденеше рет тартқызған. Бесін ауа мұның қолының жөндемге келгенін көріп, бас изеп жатқан. Кенет мұның шек қағып отырған қолын бауырына тартты.

— Бұл баяғы Өтеу бабаңның жеті ұлдан бірдей айырылғандағы бебеу күйі. Есіңнен шығарып алма. Балаңа үйрет, — деп саусағын ерніне апарды да, көз жұмып жүре берді.

Қолына көптен домбыра ұстамай, есінен, шынында да, біржола шығуға айналыпты. Енді әлгі көмескі саз бірте-бірте айқыңдала түсті. «Бебеу күй» десе бебеу күй. Бабаулатып қолды-аяққа тұрғызар емес. Апырай, есіне неге бүгін түсті? Әлде ата-бабаның аян беріп жатқаны ма? Тарс айырылып жарылып кетуге қалған жүрегін қалай басудың жолын өздері меңзегені ме? Әлде қара жердің тұңғиық құрсағындағы кәрі аруақ тұқымым үзіліп, күйім ұмытылғаны ма деп күйзеліп жата ма екен...

Таң атып болмады. Соңғы рет баяғыда, Тілепалдыжаны тумай тұрғанда тартқан күйі есіне сайрап түсе қалды. Бұрын анда-санда қолқа салып келгендерге домбыра жасап беретіні бар еді. Өзі жасаған домбыраның үнін тексергенде осы күйді тартатын. Бір күні домбыра тыңқылдатып отырып, аңғармай қапты. Сайтанның сапалағы құсап күлте сақал құрдасының сап ете қалғаны.

Келе сала тыржыңдап қоя берді. Жүк алдында қисайып жатып:

— Тартсай... Мені көргесін күйің қашып кетті ме,— деді.

Бұл домбыраны іргеге сүйей салды.

Құрдасы шақшасының тығынын ағытып жатып:

— Әй, сен неменің де қай бір күйің тасып барады дейсің. Баяғыдағылар білмей айтушы ма еді. «Ұрғашының аузы жалпылдаған ашықтығынан, еркектің көзі жауандаған жасықтығынан сақта» депті ғой. Ынжық еркектің қай заманда да алатын қатыны, мінетін аты, айтатын әні, тартатын күйі біреуден аспайтын. Әлгі бір заржағыңды келе жатып естіп алғам. Одан басқа тартатын күй сенде де жоқ шығар,— деп селкілдеп тұрып күлген.

Зейнеп шай қойып жүргенде күлте сақал бүгін көргендей көз айырмай қадалды да жатты. Кетерінде мұның құлағына сыбырлады:

— Әй, үндемес, құрдастыкі көжетоқ, болмаса, іші бұлтияды ғой. Тфә, тфә! Тіл-көзден аулақ. Жақсы үміттің үстінде отырып, өз үйіңді өзің зарлатып қайтесің. Жұртқа осы бір дыңылдақ жасап беретініңді қойшы, жазған.

Содан бұл қолына домбыра алмай кеткен-ді. Әлгі саздың да содан бері құлағына тиіп отырғаны осы. Бұл күйді ұмытқанмен, күй бұны ұмытпапты. Жылдар бойы бұғып жатып, енді міне қараңғы түнде өзі кеп ұйқысынан оятып алды.

Таң атқанша төңбекшіп шықты. Таңертең шай батпай жүрегiнiң басы кiлкiдi де тұрды. Дастархан жиналғасын Зейнеп есiктi түрiп едi — жер ошақ басында тезек қалмапты. Кемпiрi дорбасын иығына сап түзге тартты. Әбден ұзап кеткенше Тiлеу iргеден қарап жатты. Қара жалдан қылт-қылт асқанда барып, үй iшiне көз жүгiрттi. Төрт қанат шатпаның сүйегi әлi балғадай. Тек казан жақтағы жарты құлаштай қоспа ғана тозайын дептi. Бояуы оңып бозарытып тұр. Iрге жақ бiр сағанағы жерге тимей, iшке қарай бұратылып кеткен.

Тiлеу орнынан созалаң көтерiлiп, сол тұсқа барып отырды. Қисық сағанақты қолымен сипап көрдi. Көгi де жидiген. Жұлқып қалсаң сөгiле кетер түрi бар. Атам заманғы құба тал бүгiнде әбден бор кемiктенiп болған. Үңгуге оп-оңай. Әуелi ұзынынан қақ айырып екi бөлiп, ортасын қырнап, қуыстап, қайта беттестiрiп көңмен екi-үш жерден сықитып таңып тастасаң, сырнай боп сыңғырап шыға келедi. Сосын арасында бармақ сиятындай жер қалдырып ұзына бойы тесiк тес те ернiңе апар — еңiреп қоя берсiн.

Тілеу иегін қасынды. Қисық сағанақ мұның көңіліне бірдеңе қашқанын сезе қалғандай көне кебеженің тасасына әрірек тығылыпты.

Тілеу өз сағанағын өзі бұтарласа, жалғзынан айырылып адыра қалған тұл шатпаның төрт керегесі сырнай-сыбызғы десе ішкен астарын жерге қоятын қарасирақтардың қолында кетпей ме. Қайта айдалада жалғыз үй оқшау отырғанына шүкір. Егер Тілеу мынауын жұрт көзінше істесе, ертеңіне шаңырағын қай тентектің доңғалақ қып қуып кеткенін білмей қалар еді.

Тілеу орнынан атып тұрды. Кәлимасын қайырды. Ортадағы табамен шоқ әкелген оттың орнына қара құмандағы суды төкті. Сыртқа шығып жер ошақтың үстіне қазан төңкерді. Түндікті сәл еңкейтіп, есіктің сыртынан тас байлады. Сосын жиделі тепсеңді бетке ұстап жүріп кетті.

II

Бұйрат-бұйрат ұлы құмда ұзақ жүріп қалған жолаушы дөңкиген шағылдарға, о жер, бұ жерден сирек қарауытқан жүзгендер мен сексеуілдерге қарай-қарай әбден жалығар еді. Сондайда керсеннің түбіндей төңірегі кереге құм, қақ ортасында тоқымдай ғана тегістік, шилі тепсеңнен шыға келгенде, қапелімде, тасадағы ауылдың будақтай көтерілген түтініндей бұйраланып тұрған шымқай бірдеңе көзге шалынар еді. Сәл жүріңкіресе, әлгі бұйра будақ көбейе түсетін-ді.

Толарсақ қабар құмақ соқпақты қуалай ентелеп, асыға бастайсың. Ұланғайыр құм мұхитындағы құрдым аралдай ұзынша ғана сар қабыршақ жақпар жолығады. Басын шағылға жастап, аяғын сортаңыт кебірге берген пышақтың жүзіндей жіңішке жақпардың бір шетінде жылымшылап екі үш көз шығады. Екі-үш көздің суы бір ойпаңға қосылған тұста төрт-бес түп жиде бұйлыға өсіп тұр. «Жиделі тепсең»— осы.

Қаттырақ тиген ат тұяғының өзінен шып-шып су шығып жататын осы бір араға құм көмген құла дүзде ерге, ашамайға мініп, еріндері кезеріп, күн-түн қатқан жүргіншілер қай заманда да соқпай өтпеген. Анау жиделердің түбінде талай-талай қауқылдасқан мәслихат қызып, қарқылдасқан күлкі естіліп жатыпты. Заманында кеңдегі елде құқай көбейгенде Көтібар мен Арыстан жігіттері де осы маңайға жиналыпты. Одан бергі Есет за-

манында да талай ереуілшіге бас сауға болған жиде тоғайлар келе-келе азайған. Ол кезде тек осы кішкене бұлақ басында ғана емес, орпасы мен ызасы қалың бұл төңіректің қай жүлгесінде де шоқ-шоқ жиде көп өсіпті. Кейін азайып, осы кішкене жақпарға ғана тұяқ тірепті. Анау жылдары мұндағы ағаштың саны оннан асатын сияқты еді. Қазір бесеуі ғана қапты. Оның да біреуінің тамыры семіп, қуара бастаған. Соған Тілеудің көзі көптен түсіп жүр.

Жиделі қолат қай-қайдағы қоқыр-соқырға толы. Сыз топырақты найзаның ұңғысы, тот басқан сауыттың жұрнағы морт-морт үзіліп жатқан кісен сақинасы, орыс солдатаның үлпершек сияқты су ішетін шойын құтысы, әлдебір пірәдардың қалай ұмытқаны белгісіз иір мойын жез құманы — атам заманғы бірдеңелер табыла кетеді. Анау сортаң жақ шетте күні кешеге дейін шөккен үлектің мойнындай өне бойы көк ала тат басқан мыс зеңбірек үңірейіп тұрушы еді. Кімнің ауруына дәрі болғанын, қарасы өшіпті.

Тілеу қария соның бәрін атасынан қалған мүліктей қорып жүретін. Қолына ұстаса бойына бір бусаң әлсіздік алып, дірілдеп жүре беруші еді.

— Жарықтық, қай заманның көзі екен, — дейтін ол топырақ арасындағы тат-тат темірді жеңіне сүртіп.

— Жарықтығың не, қай қарақшының қаруы екенін қайдан білесің? — дейтін анадайда ат ұстап тұрған кекілі жалбыраған қараша бала.

Тілеу иығы бүлк ете қап артына бұрылар еді. Шабдардың қыл тізгінін қыса ұстаған екі көзі шоқтай жайнаған қара сирақ неме қарашығын қақпайды. «Нағашы жұрты шетінен бау кеспе ұры еді, патшағардың көзінің мылтықтың оғындай мүлт кетпей, тіп-тік қарауын», — дейтін-ді шал табан астында іші мұздап. «Бізге біткеннің бәрі осылай шұнаңдап тұрады-ау. Сімсік біреудің тілі өтіп жүрмесе жарар еді», — деп ішінен кәлимасын қайырып қояр еді.

Ол аспай-саспай орнынан көтеріліп, қолындағы олжасын ердің артындағы қақпан дорбаға салар еді. Сосын екі жеңін бешпентінің шалғайын, екі иығын, қос тізесін тәптіштеп қағып-сүртініп шығады да, бұлаққа барып, қалтасынан орамал алып суға малады, сонымен етігінің басын шылар еді, қатқақ жақпар сусыма ақ шағылмен астасып жатқан тұстағы жалғыз сексеуілге қарай асықпай аяңдар еді.

Бұл жолы да сөйтті. Сексеуілдің түбіндегі ойылып кеткен кемиек шұқырға жете бере тізерлеп отыра кетті. Ақсиып-ақсиып қу сүйек көрініп, үңірейіп жатқан шұңқырға қарағысы келмегендей, көзін тарс жұмып ап, дұға оқи жөнелді.

Есіне баяғыда Тілепалдысы айтқан сөзі түсті. Мына қазылып кеткен қара көрде жатқан адам да беймәлім. Ол жарықтықты көзінің тірісінде ел ұстаған шешен, қол бастаған батыр, не қалтарыс торыған қарақшы екенін анық білетін ешкім жоқ. Кім біліпті, ол тіпті әлгі айтқанының үшеуі де шығар. Бір кезде қазақтың қай еркегі қолына найза ұстамап еді, қай қолына найза ұстаған еркек дұшпанының шашау шыққан жылқысын алдына сап айдап кетпеп еді. Барымтаға тәуекелі жетіп тұрған адамның алқалы жиын алдында бес-алты ауыз сөз айтуға жүрегі дауаламаушы ма еді. Оны біреу би дер, біреу батыр дер, біреу қарақшы дер. Кім болса да, ел ұстап, жер иеленіп, артында ұрпақ қалдырғасын, қалайша бабам деп бас ұрмассың. Заманында олар солай тіресіп-тістеспесе, біздердің бүгінде жұмыр жердің қай пұшпағында пышырап жүрерімізді кім біліпті! Тумай жатып ақ қағаз, көк қағаздың бәрін ақтарып шығатын арттағы ұрпағының күндердің күнінде не дейтінін ол бейбақ қайдан білсін! Өз тұсында о да білгенін жасаған шығар. Кім білгенін жасамай жатыр. Ал баяғыдағылар надандығынан шайқасып жүрсін, ал қазіргілер ше... Мұның мойнына бұршақ салып тілеп алған Тілепалдысы қайда... Тілеу осы жүргенде әлдеқашан сүйегі қуарған жеті атасының жетеуінің де моласын біледі, жетеуінің де басына барып бата тигізіп тұрады. Ал бауырынан шыққан жалғыз ұлының қайда жатқанын білмейді. Жұрттың көзінен қорқып көлкештеп баққанда бір уыс топырағы бұйырмай жат жерде қалғаны ойына түседі де, сүйек-сүйегі кеміріліп көзіне жас толады. Жаюлы алақанын маңдайына апарып, көзін басып, екі иығы бүлкілдеп сәл кідіріп қалды. Кенет беймағлұм өлі аруақтың басында құран оқып отырғаны есіне түсіп, басын көтеріп, селдір сақалын бір сипап өтті.

Қамшысына таянып орнынан тұрды. Жалғыз қабірдің басындағы сида сексеуілге байланған ақ түйіншекті шешіп ап қалтасына салды. Сосын бір шоқ жидеге қарай аяңдады. Кішкене бұлақтың тұсынан өтті. Шабдар да, оның тізгінінен ұстап тұрған кекілі жалпылдаған кішке-

не бала да көзіне түспеді. Бұл жолы жалғыз, атсыз, жаяу келгені ойына енді оралды.

Назары еш нәрсеге тұрақтамай абдырап тұрып қалды. Көз алды бұлдырап кетті. Көкірек тұсын жаншып бара жатқан соң оң қолымен сипай беріп еді, қап-қатты бірдеңеге тиді. Балта...

Есін жиып маңайын шолды. Бұлт арасынан бір көрініп, бір жоғалып кетіп тұрған күн нұрына қырық құбылған жиде ағаштарын енді байқады. Жылтыр күрен сида бұтақтардағы үстіңгі беті сұрғылт көк, астыңғы беті ақ сұр құстандай жылан бас жапырақтарда тыным жоқ: сылдыр-сылдыр, судыр-судыр...

Тілеудің талмау жүйкесіне со сумақай жапырақтар су бүркіп, зікір сап тұрғандай сәл-пәл жадырайын деді. Көзінің алдындағы жалқаяқ та ыдырап барады.

Иін тіресе өскен төрт ағаштың түбінде бір кезде жел ұшырып, жаңбыр үзіп түсірген гүлдері, көк түйнек бүршіктері мен кейін өте пісіп кетіп өзі үзіліп түскен жемістер ию-қию шашылып жатыр. Бір кездегі қызғылт сары гүлдер шіріп, қурап, қазір өңін ажыратып болмас күлгін бірдеңеге айналыпты. Биылдыққа ешкім аяқ ізін салмаған ағаш маңы қоқырсып кеткен. Түйе жүктеп керуен шығып жататын баяғы заман жоқ. Машина жол бір бұру. Оқтын-оқтын қақпан қарап соғып кетіп тұратын бұл үйден шықпай жатып алды.

«Жарықтықтарым-ай»,— деп кемсеңдей күбірледі Тілеу. Қабырғасын қайыстыра шыққан осы бір тосын күрсіністі түсінгендей сусылдап тұрған бірер бұтақ төмен иіліп иығынан қағып, бет-аузын сипап өтті. Тілеу сол бір ашқылтым иіске танауын тоса түсті. Күн жеп, жел қаққан жиде жапырақтарынан көкірегінді ашатын етене таныс кермек иіс аңқып қоя берді.

Тілеу судырласқан төрт ағаштан шетқақпай бөлек тұрған кәрі жиденің қасына барды. Сойдиып-сойдиып томары ғана қалыпты. Қалған төртеуіндегі төңірегі де қоқырсып жатқан жоқ. Баласыз үйдей мұнтаздай боп жалтырап жатыр.

Тілеудің көкірегі шым ете қалды. Состиған қу томарға қол көтере алмай сілейіп тұр. Жапырағынан әлдеқашан айырылған қу томардың түбіндегі көне тамырлар әбден тозып біткен көн шоқайдың бырт-бырт үзілгелі тұрған таспасындай бұдырайып-бұдырайып кетіпті. «Жарықтық, жидеден жасалған домбыра даңғырлап кетпей, былпып жұмсақ шығушы еді-ау...»

Қос қу бастың бірін-бірі жұбатар шаруасына қарай балта жалаңдай кірісті.

Күйеуінің ырсылдап-күрсілдеп томар сүйретіп келе жатқанын көргенде Зейнептің көзі атыздай болды. Тілінің ұшына орала кеткелі тұрған оңай сұрақ отыз тістен бері аспады. Өтеу әулетінде әу бастан еркек сұрап, әйел жауап беретін. Бүгін Зейнеп сол үрдісті белден басып бірдеңе дей қалса, санына біз сұғып алсаң да үн шығармайтын Тілеудің ішінен неге жоритынын кім біліпті. Соңына қара ермей қурап қалған қу бас еркекті қатын сыйлаушы ма еді деп ойлап жүрсе қайтпекші. Зейнеп іргеге кеп дүрс еткен жиденің томарына бір көз тастады да, күйеуінің алдынан есік ашты.

Тілеу табалдырықтан аттай бере белін шешті. Тымағы мен шидемін әйеліне ұстатты. Зейнеп оларды керегенің басына іліп, қайтып кеп етігін тартты.

Тілеу төрге озды. Әйелі әкеп жапқан ішікті қаусырына түсіп, «иә, алла» деп есінеп алды. Исі бұрқыраған күрең шайды күтіп үнсіз отырып қалды.

Ертеңіне теңертең дастарқан жиналар-жиналмаста қолына арасын ап, іргеде жатқан томарға барды. Зейнеп іштей күбірлеп қайта-қайта «тәубе, тәубе» деп қояды. Қақ төрде зари қауып жатып алған күйеуінің орнынан тұрып, бірдеңе шұқынғанына шүкіршілік етіп жүр. Көз түрткі боп қасында отырғысы келмей әлденені бір сылтауратып үйде отырмайды. Ағаш кеспек арқалап суға кетеді. Беліне шот қыстырып отынға кетеді. Қайтып келгесін үйдің күн бетінде киіз жамайды.

Бірдеңеге айналса қашан бітіргенше басын көтермейтін Тілеу Зейнепке назар аударған жоқ. Күйеуінің не істегелі жүргеніне қапелімде түсіне қоймаған Зейнеп бір күні қоқырсып жатқан көп жаңқаның арасынан домаланып қара шанақ шыға келгенде жүрегіне әлдекім ине тығып алғандай болды. Өтеу әулетінің жай-жапсарына жасынан қанық әйел күйеуінің Тілепалдыдан біржола күдер үзгеніне енді көзі жетіп теріс қарап күлімсі исі қолқаны қауып ылжырап тұрған құрым үзікке тұқшия түсті. Алақандай кенеп жамауға ащы жас тыз-тыз тамып жатты.

Тілеудің бір апта уақытын алған домбыра жасалып бітті. Керегенің басында ілулі тұр. Сабы ұзын, шанағы үлкен, қақпағы кептірген қозының қарынындай жұп-жұқа. Шешен болар сыңай танытады.

Тілеу бүгін тас түйін. Қорадағы азғантай жандығын жаңа көріп тұрғандай, ала көзінің бар сұғын аямай қадап, ішіп-жеп барады. Кенет шапшаң қимылдап, алдынан жүгіріп өте берген құрт мүйіз қара марқаны сирағынан шап беріп ұстай алды. Жетектеп әкеп оң жақ белдеуге байлады. Қалған малды ауылдың желкесіндегі құмақ төбеге айдап салды.

Үйге қайтып келіп, қонышынан тастамайтын жез бұнақ, мүйіз сап кездікті суырып отқа бөксесін тығып тұрған қара құманның шүмегіне тосты. Содан соң белдеудегі тоқтыны ішке кіргізді. Басын құбылаға қаратып, алақанын жайып:

— О, жасаған, аруақтарға бағыштаған ай мүйізді, аша тұяқты, жұпар иісті ақ, адал малымды қабыл ала көр!— деп күбірлеп, бетін сипады.

Көтеріп ұрып, аяғын байлады.

— Бісіміллә!— деп тамақтың астынан орып кеп жіберді. Аузына берік сырбаз кісінің бауыздаған малы тырп етуші ме еді. Қара марқа тұяқты бір-ақ серіпті. Бауыздау қаны жан-жаққа шашырамай, Зейнеп ұстап тұрған жез шылапшынға ұйып түсті.

Бұрын мал сойғанда, Тілеу бауыздап беретін де, қара пышақты Зейнепке ұстататын. Бұ жолы қара марқаның үстіне қонжиып қонып алған. Тұрар емес, күміс соғып отырғандағысындай ынты-шынтын түгел салыпты. Қимылына көз ілеспейді. Ұшы қайқы ала кездікті бір-екі сілтеп еді — қара тоқтының басы шыптаға домалап кетті. Төрт сирақты бір-бір буыннан тартып қалып еді, бұтақ отағандай шырт-шырт үзіліп түсті. Жалаңдаған қайқы төс пышақтың жүзін жоғары қаратып екі қолдан төстікке қарай, сосын мойынға қарай бір-бір жүгіртіп еді, шайлап қалған ақ май төстік жарқ етті. Енді әлгі әлеңкі пышақ екі саннан шапқа қарай зулады, ұшы ырсиып шыға келді. Одан әрі қолымен жұдырықтап ап теріні әп-сәтте сыпырды. Сол сыңар тізерлеген қалпы мүшелей бастады. Әуелі бұғананы қақыратты, ішек-қарын мен өкпе-бауыр Зейнептің қасындағы тегенеге барып бір-ақ жалп етті. Он алты бұғана қабырғамен, екі жауырыны мен екі қол омырылды. Құйымшақ пен сегіз ара омыртқаны қосағына ап, екі сан бөлінді. Ең соңында он сүбе қабырға мен алты бел омыртқа сөгілді.

Зейнеп жүзі сұп-сұр, күйеуі мен жалаңдаған қара пышаққа көз айырмай қарап қапты. Тілеудің қара тоқтыда

бір ала алмай жүрген өші бардай. Онсыз да пырт-пырт омырылып жатқан сүйектерге шүйліге тиіседі.

Айналайын ата-бабаның он екі жілік, отыз омыртқа, қырық қабырғаны тап осынша тәптештеп мүшелейтіні де тегіннен-тегін емес-ті. Артындағы ұрпақ бір-біріне көз алартпасын деп, әр қайсысына бір-бір сүйек еншілеп кеткен. Ұшарын жел, қонарын сай білетін көшпелі елдің перзенті қай қара қазанда да өз сыбағам бар деп ойлайды. Сонда сыбағалы жілігі бұйырмаса, атасын атып өлтіргеннен аз тұлданбайды. Ер бала бес жаста құман ұстап қонақтардың қолына су құяды, он жастан бастап пышақ ұстап ет турайды, он бес жастан бастап табақ тартады, жиырмасында кездігін жалаңдатып табақ жасайды. Сонда ықылым заманнан келе жатқан үрдісті бұзып жілік шатыстырсаң, маңдайыңнан бұзау тіс қамшымен бір-ақ тартып, айдап шығады. Бетіне таңба түскені ештеңе емес, сені тапқан ата-ана тірілей жерге кіреді. Қара пышақтан қаусай жығылып жатқан бұл он екі жілік, отыз омыртқа мен қырық қабырға жөнін тапса, ала көз ағайынның көңілін бүтіндеп ел етеді, жөнін таппаса жүректеріне сүңгі сұққандай атыстырып-шабыстырып кетеді.

Баласына ағайыншылықтың жолын ат ұстап, табақ тартқаннан бастап үйрететін көнекөз кәрілер қақсап бағушы еді. «Ең сый жілік — жамбас, одан соң — жауырын, одан соң — кәрі жілік, одан соң — ортан жілік, одан соң — тоқпан жілік, одан соң — асық жілік. Басты ең жоғарғы табаққа саласың. Құйрық май мен бауырды қиялап турап, бар табаққа жеткізесің. Он сүбе қабырғаны жоғарғы төрт табаққа, алтауын екі жауырынға, төртеуін екі асық жілікке үстейсің, қалған сегіз жілікке екі-екіден бұғана қабырға қосасың. Төстікті — күйеуге, құйымшақты — қызға, көтен-мойынды — қойшыға, ішек-қарын, талақ, бүйрек, сирақты — қатын-қалаш, бала-шағаға ұстатасың...».

Ол кезде мал қазанға бір салғаннан артылмаушы еді. Сақи кісі күніне он мал сойылса да, өз үйінде жілік ұстамайтын, қонақтың сарқытын қанағат қылатын.

Енді міне... Тілеу мынау самсаған сүйекті кіміне береді. Бас та — өзінікі, төс те — өзінікі, көтен-мойын да — өзінікі. Айдаладағы жалғыз үй құрым күркенің құдасы да, күйеуі де, жиені де, қойшы-қоланы да өзі... Өз дастарханында өзің бата жасап, өзің бас ұстағаның — жа-

лыңның жалаңаштанғаны. Сарқыт асатар кісінің жоқтығы — көсегеннің көгермегені.

Қара пышақ манағыдай сусылдамай кібіртіктейін деді. Мынау жауырын. Жауырын қарап, бал ашатындай мұның қай бір алыс жолда жүрген жолаушысы бар... Қақшиған кәрі жілік... Мұны босағаға іліп, мал-басы аман болсын деп тілейтіндей, қай әулетіне дәулет жимақ... Шаққанда майына алақаның толатын ортан жілік... Мұны тесіп түбекке шүмек қылатындай, қай келінің жүкті боп отыр...

Тілеу көкірегінде әлдене үзіліп кеткендей ышқынып қалды. Қолына асық жілік ілігіпті. «Бауырың қаңсып кісіден бала асырасаң, қолына әуелі асық жілік ұстат. Әйтпесе, ата-анасы ертең күн сұрауы мүмкін...».

Көзі қарауытып барады. Әбден мүшеленген тоқтыны қара теріге орай салып, орнынан тұрды.

Зейнеп ащы ішекті айнадай қып тазалап жел бауға ілді. Сол тезірек дегдісе, домбыраға тағар еді. Көкірегін жарып бара жатқан соқыр нала сонда жол табар ма еді, қайтер еді...

Ерлі-зайыпты екеуі дастарқан басына кеп, өлілерге иіс қып пісірген жеті шелпектің шетінен енді ауыз тие бергенде сырттан түйе бақырды. Аңыраған әйел дауысы қоса естілді. Бата оқи келе жатқан біреу екенін бірден біле қойған Тілеу мен Зейнеп екі жерге шөгіп-шөгіп отыра кетті.

Басында қарқарадай жаулық, үстінде қара жадағай, екі беті бұлтиған қара торы әйел табалдырықтан аттай сала орнынан енді көтеріле берген Зейнепті құшақтай алды. Екі әйел бірінен-бірі асыра зарланды. Оқтын-оқтын көкіректері қарс айрыла «Аһ! Аһ!»— деп қояды. Тілеу қақ төрде қалшыып қатқан да қалған. Қасындағы екі әйелге емес, алыстағы бір айқайға құлақ түргендей, мойнын өрге бұрып, көзін кереге басындағы қамшыға тіктеп апты.

Екі әйел бір сүт пісірім дауыс айтты. Сосын иін тіресе отырып солықтарын басты. Қонақ әйел мырс-мырс жылап отырып Тілеуден амандық-саулық сұрасты. Бір уақытта барып:

— Ойбой, кебежедегі баламды алмаппын-ау, — деп орнынан көтерілді.

Зейнеп өре түрегелді. Екеуі сыртта күбірлесіп жүріп түйенің жүгін түсірді. Әлденелерді дүрс-дүрс іргеге сүйеді. Біраздан соң баланың жылағаны естілді. Қолында таптұйнақтай қып ораған бірдеңесі бар қонақ әйел үйге

кірді. Қолындағысын төр жақтағы төсек ағаштың үстіне, қасына апарып қойды. Сосын белін шешіп оң жаққа, Тілеуден төменірек кеп жайғасты. Басындағы бұрама жаулықты сыпырып, жеңіл шаршы орамал тартты. Қара торы өңінен, сілкіп шешіп жатқан киімдерінен күннің, желдің, түз шөбінің өз-өзінен тепсініп тұрған бір сарқылмас жігер-қайраттың лебі еседі.

Ен құмда екеуден-екеу отырған бұларға бүгін қастарына бүкіл ел көшіп кеп қонғандай болды.

Зейнептің жеңгесі Жаңыл бұл ауылда бір апта жатады. Күйеуі малдан шыға алмағасын өзі келіпті. Сонау Жем бойынан іздеп кепті. Шиыршық атқан пысық неме ұйқыдан тұра сала көптен тозаң басып тұрған киіз үйдің бау-шуын шеше бастады. Күл мен көңнен таза жаңа жерге көшіріп тікті. Зейнеп екеуі қаз-қатар отырып ап, үзік-туырлықтарды түк қалдырмай жамап шықты. Теңде жатқан жүн-жұрқаны сабап киіз басты. Арқан ширатты. Айдаладағы жападан-жалғыз қараша үйдің қағылмаған, сілкіленбеген пұшпағы қалмады.

Жаңыл ертең кетем деген күні таңертең оразасын ашпай тұрып әңгіме бастады.

— Күйеу жігіт пен ерке қыз, мынау қырқынан әлі шықпаған жаман немені екеуіңе қара болсын деп алып келдім. Мырза құдайдың рақымы түсіп, ерке қыз құрсақ көтеріп жатса, бұл бесігін тербетер. Төріңде ұстаймын десең де, есігіңде ұстаймын десең де, біздің көңіліміз баяғыдай. Ниет жақын болғанмен жер шалғай. Оның үстіне колхоздың бір отар қойының майлық-саулығында сылып жүріп, қолымыз да тимейді. «Бас ауырар, балтыр сыздар» дегендей, қастарыңызда өзіміз болмағанмен, көзіміз болсын. Отыз күн бауырымды сорғызып ем, ол бұған да, сендерге де салық емес. Сендердің шаңырақтарыңның ендігі амандығынан садаға, мә, желінімді ошақтарыңа саудым,— деп демдеулі шай тұрған отқа қарай омыраулай отырды. Қайратты кісінің сыздап тұрған тырсиған қос емшегінің сүті қызыл қоламтаға сар-сар төгіліп жатты.

Зейнеп жаулығының ұшымен аузын басып отыра қалды. Тілеу қасындағы қара жастықты нығарлай бірер ырғалып қойды. Омырау түймесін қайта салған Жаңыл артында жатқан қалы қоржынды өзіне қарай тартып, екі шабуына қызыл салып тіккен жайдақ жаға ақ көйлек пен бір түйіншек алып:

— Мынау, ерке қыз, кішкентайыңа тігіп әкелген көйлегім мен көрімдігім,— деп Зейнептің алдына тастады.

Ертеңіне Жаңыл сары ала таңнан тұрды. Қайын сіңлісімен құшақтасып қоштасты. Тілеудің қолын алды. Жастық ағаштың түбінде, түндіктен күн түсіп тұрған жерде, көрпемен орап қойған кішкене құндаққа жолаған жоқ. Сыртқа шыққан соң, бұларға қарап: «Ал, сау тұрыңдар!»— деді де, қараша інгенді жетелеп күн батысқа қарай тарта жөнелді. Жамыраған ботаның артынан жүгіргендей, емпеңдей басады.

Жаңыл мен қараша інгеннің қарасы көзден бір-бір ұшқанша Тілеу мен Зейнеп тұрған-тұрған орындарында қалшиып қатты да қалды.

Төңірекке қайтадан тылсым тыныштық орнады. Баяғы сартап ескі жұрт. Аңадайда белуардан тас көтерген жер қазба мен шыр айналдыра жүзген мен шағыр үйілген тығырық қора қарауытады. Үй сыртындағы құмақ жалда қотыр тас түбінде ай даладағы жалғыз үйдің бес-алты қой-ешкісі мен енесі өріс іздеп қаңғып кеткен жарбай тайлақ аралас жайылып жүр.

Ерлі зайыпты екеуі құдды бір бөтен ауылға келген байсаубат қонақтардай өз үйлерінен өздері тайсалып тұр. Тілеу төңірекке көз жүгіртті. Шабдары көрінбейді. Көптен бері тақым тимеген тұғырдың қайда лағып жүргенін кім білсін. «Қөрмедің бе?»,— деп әйелінен сұрауға бір оқталды да, қайда жоғалып кете қойды дейсің, ат қараған боп, айналаны бір шолып қайтайын деп жүгенін алуға үйге кірді. Оң жақ босағада керегенің басында ілулі тұрған жүгенге қолы енді тие беріп еді, ту сыртынан бірдеңе пыс еткендей болды. Артына бұрылды. Жастық ағаштың түбінде манағы кішкене құндақ жатыр. Жұтынтып шүберекпен орап қойған алақандай қызылшақа бетінде әнтек көкке әуелеп қалған келте мұрын пыс-пыс етеді. Басындағы ақ шүберек телпегінің астынан сабалақ-сабалақ майда түк жылтырайды. Шамасы, қарын шашын өздері алсын»,— деген-ау.

Тілеу жүгенді ұстап ширақ басып үйден шықты. Зейнеп ауылдың алдында көлденең сұлап жатқан қара жалға қарай жай басып ұзап бара жатқан күйеуінен көзін айырмай үй алдында әлі тұр. Жастар боп бас қосатын бастаңғыға асығып, ата-енесінің аттанып кеткенін күткен бала-келіндей, әлденеге шыдамсызданып тұрған сынай танытты.

Тілеу қара жалдың басына шыққан соң төңірегін бір шолып шықты. Шабдар тұғыр көрінбейді. Әлгінде Жаңыл аттанған күн батыс жаққа қарап еді — жым-жылас. Бұл тарапқа ешкім ешқашан аяқ ізін салмағандай. Құлди жон құлазып жатыр. Сонда жаңа ғана мұнымен қол алысып қоштасқан қарқара жаулық қара торы әйел адам ба, жоқ мұның көзіне көрініп жоғалған алдамшы елес пе? Аян беріп жүрген қызыр ма... Сонда әлгі жұтынтып орап әкеп тастап кеткен кішкене құндағы ше... Әлде төр алдында басыр боп жатып алған мұның көзіне қос көрінгені ме...

Тілеу ауыл жаққа бұрылды. Жаңа ғана үйдің қасында намаздыгердің көлеңкесіндей боп ербиіп тұрған Зейнеп жоқ. Тілеу басын бұға ұстап, екі қолын артына сап, ілгері аяңдады.

Көптен бері сыртқа шықпаған, шыққан күнде де ештеңеге жөндеп назар салмаған ол қарашаның ауып қалғанын енді байқады. Түбін жер аршып тастаған тарамыс қара жусан терістіктің ызғарынан бүгежектеп дір-дір етеді. Жаз болса сағым шалып қырық құбылып тұрар көкжиек пердесін сыпырып алған жалаңаш терезедей құлазып қапты. Былтыр бір топ шал сау ете қалғанда жазғытұрым еді. Содан бері көткем өтіпті, жаз өтіпті, енді, міне, күз келіп, о да өтіп барады — бұл соның ешқайсысын да білмепті. Ұйықтап-ұйықтап бүгін оянған адамдай. Шыр етіп жерге түскеннен білетін мынау өңірді әрі танып, әрі танымай тұр. Әне біреу мұның қақпан құратын қара қолаты емес пе... Әсіресе, күзге қарай қарақұйрық ыңып кетуші еді-ау. Шамасы, құралайдың салқынының өтіп кеткені ғой. Қыбырлап жүрген ештеңе көрінбейді. О жер, бұ жерден құраған адыраспан ғана қылаңытады. Шабдар бұл аңылжыған құла түзде не бітіруші еді. Жайылса, ығы мен суы мол Жиделі тепсеңге қарай жайылмай ма?..

Тілеу бетін солай қарай түзеді. Шынында да, тағы болып кете жаздаған саяқ тұғыр су жақтан келеді. Аяғы бос. Құйрық-жалды ошаған басып кеткен. Тақым тимей жылтырап семіріп апты. Мұны көргенде анадайдан құлағын қайшылап едірейіп біраз тұрды. Бірақ қасына барғанда тырп еткен жоқ. Тек жүген сылдырлағанда ғана жылтыр сауыры көл бетіндей дір ете қалды.

Тілеу шабдарды жетелеп үйіне қайтты. Тайпақ тепсеңнің қақ ортасына қонжия қонған қоңыр үйден күздікүнгі сілтісі мол бұта отынның күңірсік бұйра түтіні

будақтайды. Күнде күйеуі бір жаққа кетсе болды, бір кіріп-бір шығып тыным таппайтын Зейнеп бүгін тырп етпей үйде отыр. Тілеудің көңілі бір-түрлі қоңылтақсып қалғандай болды. Шабдарды ауылдың желкесіне әкеп тұсады. Сосын үйінің қасына кеп біраз тұрды. Шиден тоқыған шымыраулы есіктің шалғайын бұрынғыдай емес, жүрексіне көтерді.

Қол басындай қызыл шақаны алдына алып тосып отырған Зейнеп бұл келгенде тырп етпеді. Тілеу өзі шешініп, шидемі мен тымағын керегенің басына өзі апарып ілді. Екі етігін дүрс-дүрс оң жаққа тастап, қақ төрге барып қаздиып отырды. Жел қақты бетін бір сипап өтті. Зейнеп тіпті бұл жаққа көз жүгіртпейді де. Қолындағы сәбиді қайта құндақтап, орнынан еппен көтеріліп оюлы жастық ағаштың етегіндегі жер төсекке салды. Жас баланың пысылдақ демі қайта естілді. Зейнептің күйбеңі көбейген. Әлденелерді жуды, әлденелерді күн жаққа апарып ілді. Тырп-тырп кіріп-шығып көп жүрді. Әнеу-гүнгі сойылған қызыл марқаның бір пұшпағынан емізік тікті. Бақырашқа сүт пісірді. Оны қанжылым қып суытты. Әлгі емізікке құйды. Құндақты қайтадан алдына алып сүт берді. Әйтеуір бұрын Тілеу келгенде бұрқылдап әзір тұратын шай бұ жолы тым ұзап кетті.

Содан былай Тілеу мынау қоңыр үйде өзін бөтен біреудей сезінетінді шығарды. Қасы мен қабағын бағып отыратын кемпірі тауып алған күнәкар әйелдей бұған бір түрлі қымсына қарайтын болыпты.

«Апырай, жеті атама түгел мирас таз телпекті менің де кигенім-ау!»— деп ойлайды Тілеу қап-қараңғы түнде қап-қара түндікке қасқая қарап жатып:—«Құлазыған бауырымды алла жарылқамағанда, адам жарылқағаны-ау...».

Сонау жүректің астынан лып көтерілген өттей ащы бірдеңе алқымына кеп тіреледі. Шалқалаған қалпы жата береді. Қараңғы үйдің ішінде бұның да, кемпірінің де сесі шықпайды. Араларындағы кішкене құндақ қана дамылсыз пырылдайды.

Бір күні таңертең Зейнеп төсектен күндегідей емес күйзеліп өрді. Шай үстінде де қабағы ашылмай тұйық отырды. Дастарқан жиналғасын, қалған жылы суды төкпей:

— Шал, кішкентай бүгін қырқынан шығады. Қарын шашын алмайсың ба?— дегені.

Ұстарасы мен қайрағын алып берді. Тілеу ілгері итініңкіреп, қайрақ тасқа бір-екі түкіріп қойып, ұстара

қайрай бастады. Зейнеп құндақты әкеп алдына салды. Бірінші рет ұстағаны еді. Қолы қалтырап, пысылдап жатқан қызыл шақа сәбидің басына ұстара апара алмай дағдарып қалды. Сосын: «Біссімілә!»— деп, Зейнеп жібітіп қойған майса түкті бір сыпырып өтті. Көзі жұмық қызыл шақа иегін кемсеңдетіп бауырына тығыла түсті. Омырауын бір жылы толқын көміп барады.

Зейнептің әлгінде ғана шытыңқы қабағы жазылыпты. Әжімі қалыңдай түскен ақша маңдайда бір ерекше жарқыл тұр. Күйеуінің тізесіне ширатыла түсіп жатқан бұйра шашты ап, қолындағы бір шаршы орамалға түйіп отыр.

— Әлгі суылдаққа да тиылым бола қалғанын қарашы,— дейді Зейнеп.— Бұл күшіктің ит көйлегін кім алып қашар екен...

Тілеу кемпірінің таң атпай неге күйзеліп жүргеніне енді түсінді. Үйіне құдайдың ен итінің біреуін ұстамағанына сонда өкінді. Көптен бері ашылмаған жағы сонда ашылды.

— Қиналма, кемпір. Өзім алып қашамын,— деді.

Ірге жақтағы етігін алып кие бастады. Теріс айналып кеткен Зейнептің көзінен кішкене құндаққа бірер тамшы секіріп түсті. Қайта бұрылғанда заманында көрікті әйелдің миығында күлкі тұрды.

Әуелі Тілеу шықты. Оған ілесе бір қолында құндақ, бір қолында домалақ түйіншегі бар Зейнеп шықты. Кішкентайдың да жарық дүниеге атап шығып отырғаны осы. «Иә, ата-баба!»— деді Тілеу маңдайын құбылаға бұрып. Сосын кемпіріне қолын созды. Зейнеп ит көйлекке оралған түйіншекті ұстата берді.

— Біссімілла...

Қапелімде отырған орнынан қозғала қоймайтын Тілеу екі қолын бауырына алып бүлкілдей жөнелді. Артында кішкене құндақты қыса ұстаған кемпірі келеді. «Шіркін-ай,— деді Тілеу.— Төңірегі мынадай аңылжыған айдала болмай, бірінен-бірі асырып ақ үй тіккен ызғындай ел болса ғой. Кемпір кеше кештен бері ертең балам қырқынан шығады деп хабар шашып қоймас па еді. Көршілердің баласы мына күн шығар-шықпастан бұлардың үйін кеп қамамас па еді. Мынау қызыл шақа иненің көзінен өтетіндей етіп, жүйрік те жылдам болсын десе маңайдағы ең тәуір тазыны, төңірегіндегілерге айбынды, азулы да қарулы болсын десе, ең жақсы жаубасар төбетті тауып әкеп, бір тентек тайдай тулатып ұстап тұр-

мас па еді. Ауыл-үйдің үлкенін түгел жиып, алдарына дастарқан жайып, баталарын алып, қаумаласып сыртқа шықпас па еді. Арпалысып тұрған арланның мойынына ит көйлекті апарып байламас па еді. Сонда жаудай жағаласып тұрған ит бірақ атып жоғалар еді. Ауылдан шығандай шығып маң далаға маңып-маңып берер еді. Өкшелері жылтыраған өңшең қара борбай соңынан қиқу салып қуа жөнелсе-ай... Ұзай берсе, ұзай берсе... Көз талдырар сағымға сіңсе барып... «Баланың адымы ұзын, сапары оң болады екен. Әлгі ит шығынып кетті ғой»,— десе, күн беттегі көздері жасаурай сығырая қарап тұрған қариялар. «Жүрген жері жиын-той болады екен. Қуғыншылар көп болды ғой»,— десе, иегі қалтақтаған кәрі әжелер. «Әне, әне, қуып жетіпті. Қайтып келеді!»— деп шу етсе, ауылдың қысқа адым қара домалақтары. «Апырай, қуып жеткен біздің жаман қара болғай да. Ит көйлегін шешесіне тайға сатар ек»,— десе алдымен сөйлейтін алпауыз қатын. «Тайды айтасың, менің балам қуып жетсе, ит көйлектің ақысына қайнағаға күмістен қапсырмасы мен алқа соқтырам»,— деп қосарланса, көзі жайнақтаған сәнқой қатын. «Біздің ұзын сирақ тұрғанда кім қуып жетуші еді. Айтпады демендер, ит көйлекті шешейдің түлкі ішігіне сатам»,— деп қыстырылса, алдын орап кеткендерге шамырқанған дәукес қатын.

Түйіншектің ішіндегі дәмді жол-жөнекей жеп алып, ит көйлекті төбелеріне желбірете көтеріп қара сирақтар да жетер еді. Сол арада олар кемпірімен тұра қалып саудаласар еді. Олар қалағандарын алып жөніне кетер еді, қалғандары опыр-топыр үйге кірер еді. Енді еркектер жағы өжеңдессін кеп. Нәрестенің қарын шашын аламыз деп жолға таласып тұрып алсын ырғасып.

— Батыр болсын десеңдер, аруақ аттамаңдар, жол менікі,— десін біреуі ежірейіп.

— Оқ көмей, орақ ауыз би болсын десеңдер, біздің бабалардың аруағын сыйлаңдар,— десін екіншісі шіреніп.

— Ырыс пен дәулет бітсін десеңдер, бабам бабаңның асына елу қой, бес тай, бес саба апарған маған жол бересіңдер,— деп күдірейсін үшіншісі.

— Ау, ау бармағынан бал тамған, қылышынан қан тамған өз тұқымы кімнен кем. Бәрің де емес, әкесінің өзі алсын,— деп қыстырылсын кетік тіс, көбік ауыз бір жалбақай.

— Қой, онан да кесігін үлкендер айтсын, — деп тоқтатар еді сонда біреуі көздері қып-қызыл, кеңірдектері сала құлаш өңшен даукестерді...

Құлағына абыр-жабыр үн келе ме қалай. Біреулер қарқ-қарқ күлісе ме қалай. Төңірегіне көз тастап еді — сол баяғы құлазыған құмақ жон. Әр жер-әр жерден ара кідік қарауытқан селдір итсигек. Қалбалақтап алдарына түсіп алған өзінің ерең-серең көлеңкесі.

Шөп басын дірдектетіп ызғырық жел тұрыпты. Балаға суық тигізіп алмаса жарар еді. Құндақ құшақтаған кемпірі көш жерде қапты. Ауылдан қара үзіп шығыпты ғой. Осы да жетер.

Тілеу аяңға көшті. Жүрегінің атша тулап тұрғанын енді барып аңғарды. Жолын кес-кестеп келеке қып келе жатқан ербең көлеңке де жүрісінен жаңылып қалтақтай береді. Кемпірі қуып жетіп қолындағы түйіншекке жармасты.

Кемпір, шал, өз ит көйлегін өзі қуған қызыл шақа сәби аяқтан тартқылаған майса құмақ пен кеудеден итермелеген өкпек желден діңкелері құрып, қара тепсеңде қараусыз қалған құрым үйге сүре жығылды.

Тілеу енді кішкене құндаққа назар аударатын болды. Бір жаққа барып қайтса, табалдырықтан аттай бере, жастық ағаш жаққа көз тастайды. Пыс-пыс тәмпіш мұрынды көрген соң барып, белін шешеді. Бірде шаңыраққа қарап жатқан кішкене жанар есіктен ебіл-себіл кіріп келген Тілеуге түспесі бар ма? Қаудырлақ тонынан, қалқиған тымағынан, мұз қатқан сақал-мұртынан қорықты ма? Шарасынан шыға адырайып кеткені. Бұл жалма-жан теріс айналды. Содан бері табалдырықтан аяғының ұшынан басып әрең аттайды.

Бұл үйдің ендігі әміршісі — сол жұдырықтай қызыл шақа: Сол оянып кетпесін. Сол шошымасын. Соның қарны ашпасын. Соған суық тиіп қалмасын...

Зейнеп те іске шұқынғанды ұмытты. Түздегі шаруа түп-түгел Тілеудің мойнында. Малды сол қарайды. Отынды сол әкеледі. Қораның астын сол аударды. Қорбаң-қорбаң кіріп шығады да жүреді.

Бұрын қаңтар туа-ақ төріне біреу қоламта төсеп қойғандай отыра алмайтын. Қолдарындағы он шақты жандықтың шаруасы әйелінен ауыспайды. Булықтын аузында тұрған сүмелек ысқа телміріп қашанғы жатады, оқтын-оқтын атына мініп бір ауық төңіректі кезіп қайтады.

Сары аяз бен аппақ қар бұл маңайдағы тіршілік сыбыдырын түп-түгел жұтып қойғандай. Жым-жырт тыныштық құлағыңды жеп, миыңды зеңітеді. Сол бүкіл алқапты албастыдай айқара басып жатып алған тысым тыныштықты күтірлете уатып, өз-өзінен тіс қайрап, айбат шеккен күртік қарды күрт-күрт омырып, о қыраңға да, бұ қыраңға да көтеріліп, жан-жақты шолып ұзақ тұрады. Көзіне ештеңе ілікпейді. Көл-көсір далиған тұлдыр кеңістік бедірейіп жатыр. Егер басы қарайып бұл жүрмесе, мынау ұлан-асыр жазира тырп еткен тіршілік нышаны жоқ, ақ кебінге орап тастаған өлі мүрде сияқты. Ауық-ауық бір сенделіп қайтпай, үйде бұғып жатып алса, күпірлік бірдеңе істеп қойғандай, қараптан-қарап отырып, көңілі күпті болатыны да сондықтан-тұғын. Оған өзінің осы бір беталды құладүзге қаңғып-қаңғып қайтқаны сонау қара жердің астында әлдеқашан сүйегі қурап қалған ата-бабаның көздеріне түсетіндей көрінеді де тұрады. Олар мұны қашан сыртқа шығар екен деп тосып жататындай. Бұл шыққанда тұяғымыз бар екен ғой, тірі екен ғой, баяғыда қанқасап боп кескілесіп жүріп иеленген ен қонысқа ие боп жүр екен ғой деп, орындарынан бір-бір аунап түсетіндей. Егер мынау ұшан далада өз ұрпақтарынан ешкімді көрмесе, аруақ екеш аруақтар да: «Апырай, аз күн тіршілігімізде ел деп, жер деп шыбын жанымызды шүберекке түйіп, талай-талай тәуекелге бел буғанмыз, ұрпақ татар ырзық пен ұрпақ көрер қызық үшін деп жарғақ құлағымыз жастыққа тимей күні-түні тыртаңдағанымыз құр бекер әурешілік болғаны ма»,— деп апшып қалатындай. Ақ тауды айырып, қара тауды қайырмағанмен, қой соңында кіш-кіштеп жүрсе де, ата мекенінде басы қарайып ұрпағы жүргенінен ғанибет не бар дейсің?! Ендеше мұның темір тықытып, қақпан қарап, азғантай жандықты қайырмалап, кірі-шығатын бей-берекет қыбыр-жабыры да мынау түк көрмегендей бедірейіп жатқан бейтарап кеңістіктің бетіндегі ең бір мағыналы іс болғаны ғой. Балалардың арттағы ұрпаққа қалдырар ең үлкен мұрасы тіршілік алдындағы адалдықтан асқан қандай ерлік керек! Ешкімнің ала жібін аттамай, өз ырзығын адал айырған күнделікті үйреншікті бейнеті күйбең тіршілік деп күпсіп сөйлейтініміз бекер екен де. Дүниенің берекесі әркімнің өз отан, өз шаңырағы, өз өлең төсегінде үбірлі-шүбірлі өз әулетінің қамын жеп, басқаның бағы мен ырзығына көз алартпай, өз нәпақасымен өзі боп, өз күйбеңімен өзі жүргенде емес пе. Әр пенде

әуелі өзінің қарақан басының қамын осылай адал күйттемесе, мынау қара жердің етіне ештеңе түспес еді. Арттағы ұрпаққа, ең болмаса жарық дүниенің бас-аяғы сенің, бір кішкентай ғұмырыңмен тамамдалмайтынын, қарап жүріп тынысың тарылып, пенделіктің буына піскенінде сенен бұрын да талай екі аяқты өткенін, сенен кейін де талай екі аяқты мына сенің кебіңді киетінін есіңе салып ашқарақ нәпсіні қанағатқа, адасқақ көңілді тәубаға шақырар мола екеш мола да қалмас еді.

Шіркін, тек тышқан екеш тышқан да тірнектеп жиған ырзығын төлімен бірге бөлісіп жатқанда адал теріңді төгіп тыпқан дәм-тұзыңның шетінен жырып беріп өсіріп, ертең қара жер бетіндегі өзің бітіре алмай бара жатқан көп күйбеңді аманат етіп артыңа тастап кетер перзент ермегені осы жүріс-тұрысыңның бәрін қара суға теріс аққандай түк мәнсіздендіріп жібереді екен.

Ол жер кепесіне еңсесі жығылып, бір түрлі құлазып оралар еді. Сосын тағы да біраз уақытқа дейін үйінен бір қадам аттап шықпай бүк түсіп жатып алар еді. Ал қазір таңның атуы, күннің батуы таусылмайтын жыбыр-жыбыр жүріс. Бұрын бір шыққан соң қашан күн кешкіргенше жоламай қоятын жер қазбасына енді қайта-қайта бас сұққысы келеді де тұрады. Бір келсе кемпірі қазандықтың алдында шылапшынға қызыл шақаны тосып отырады; қайта оралып соқса қызыл шақаны тыр жалаңаштап құйрық маймен сылап отырады; тағы бір бас сұқса, қызыл шақаның тәмпіш мұрнын көкке беріп пыс-пыс ұйқы соғып жатқаны...

Бір күні қораның сыртынан ақ қала үйіп, үйге кірсе Зейнеп баланы алдына алып емізіп отыр. Маңдайынан шып-шып тер көрініпті. Тұмса босанған келіншектей ду қызарып, омырауын қалқалай берді.

Қызылшақа да қарақұлақтанып қалыпты. Бұған қарап қызыл иегін көрсетіп, ыржиып күлетінді шығарыпты.

— Тфу, атаңа нәлет жаман неме...

Аузын жаба қойды. Жас бала мен жас ботаға назар тоқтатпаушы еді. «Күміс соққан сұп-сұр немесің, сенің көзіңнің сұғы бар шығар»,— дейтұғын Күдері. Сол есіне түсіп, дереу еңкейіп, кебеже астынан бірдеңе қарап кетті.

Сол жылғы қыстың қалай өткенін де аңдамапты. Бір күні жердің қарайып қалғанын көрді. Енді бірде атын көздей шықса - баурайларға тебіндеп көк бітіпті.

Кішкентай екі қолын ербеңдетіп төр алдында отырады да қояды. Сырттан бұл кіріп келгенде, қапелімде көзі бұрыштанып кетеді. Сырт киімін, бөркін шешкенде барып таниды. Ыржың етіп, ернін бұлтитып, тоқтық тартады.

Ол бір құдайдың берген жылы болды. Қолындағы жеті саулықтың үшеуі егіз тапты. Өмірі еркек боталайтын інген қаңбақтай елпілдеген ұрғашы бота туды. Құм арасының бидайығы мен еркегінен ұсақ жандық көрінбейді. Тұмсығыңды қайда тоссаң да — өн бойыңды елтітер рақат иіс келеді. «Тәубе, тәубе!»— дейді Тілеу.

— Бәрі де мынау жаман неменің ырысы ғой!

Жаман неме мұны қапысыз танитын болды. Таң атпай жатып бесіктен шешіледі. Таң атпай жатып мұның қойнына салынады. Кіп-кішкене саусақтарымен сақалына жармасады. Бұл тамағына мұртын тигізіп қытықтаса, сылқылдап күледі. Содан алдынан түспейді. Шаруасы болып, сыртқа шығып бара жатса, қыңқылдап жылап қалады. Содан ба, Тілеу бір жаққа барса, қашан үйіне жеткенше асығады.

Кірсе-шықса:

— Тфә, тфә! Тек аман болғай!— деп іштей тәуба қылады. Шілде түсе күн қатты ысып кетті. Майса құмақ қоламтадай күйдіріп аяқ басқызбайды. Үй-іші құрым сасып тұр. Зейнеп бесіктің маңына қайта-қайта су шашады. Бірақ ә дегенше кеуіп қалады. Бір күні сәби қатты қызулап шықты. Өн бойы албырап, екі көзін аша алмады. Ана сүтінен ерте айырылып, емізік емген әлжуаз нәресте шілде түспей ауалап қалған түрі бар. Әзер-әзер естілетін ыңқылдақ дыбыс сайсүйегіңді сырқыратады. Тілеу үйге сиып отыра алмай, сенделіп кетті.

Үй сыртындағы шошаладағы көп қақпанды қанжығаға өңгеріп ауыл алдындағы ажырығы қалың қара қолатқа тартты. Қарақұйрықтардың суға келетін жолы мен талма түсте көлеңкелеп жататын қалқа-қалтарысына қақпан құрды. Ол жылы аң да ыңып кеткенді. Тілеу қанжығасындағы қақпандарды түгел құрып біткенше, екі құрт мүйіз текешік қанды ауызға ілігіп те үлгерді.

— Шүкір-шүкір!— деп қойды Тілеу, екеуін бұлқынытып тірілей бөктеріп жатып.

Түс қайта үйіне жетті. Кішкентайды тыр жалаңаш шешіндірді. Тілеу төрт аяғын тас қып буған қарақұйрықты тас төбесіне көтеріп апарып, кеңірдектен орып кеп жіберді. Сау ете қалған бауыздау қан жас баланың тәні-

не тигенде күйген бауырдай дірдектеп ұйып түсті. Сосын желіркемейтіндей қып қымтап орап, төр алдына жатқызды. Сол-ақ екен, ерні кезеріп жатқан кішкене сәби бұршақ-бұршақ терлесін-ай кеп. Тілеу жұдырықтай торсық шекеде шүпірлеп өз-өзінен өніп жатқан мөлт-өлт мөлдір тамшыларға емірене қарап қояды. «Қозының қаны жас балаға ауырлау еді. Қарақұйрықтың жылы қаны тұла бойындағы қызғынды қазір-ақ сорып алады».

Екі текешікті енді жайғарып бола бергенде құдай айдап Күдері келе қалғаны. Амандық жоқ, саулық жоқ, бірден:

— Биыл шөп бітік. Алла қосса, колхоз екі жылдық пішенін бір-ақ жиып алады,— деп күпілдей кірді.

Таба толы қызыл шоқ пен дызылдаған қара шайнекті орталарына ап, шайға отырысып еді, үй сыртынан тағы да дүсір шықты.

— Ау, хабарласқандай кім бар?

— Е, кім болсаң да, кіре бер!— деді аузы жылдам Күдері, үй өзінікі еместігіне қарамастан.

Дүрс етіп әлдекім аттан түсті. Ши есік серпе ашылып, жалбыр құлақ қара тазы салаң етіп кіріп келді. Сол бетімен төрге атылып, Күдерінің қасына жер бауырлап жата кетті. Маңдайшаны иығымен іліп әкетердей боп еңгезердей біреу кірді.

— Ассалаумағалайкүм!

— Әлікісәлем! Сәлемші болсаң төрге шық.

Бейтаныс қонақ итінен төмен отыра беріп, солқ еткізіп етігін шешті, зірк еткізіп босағаға тастай салды.

— Бәйбіше, әне бір ағарып жақан изеннің күлі-ау. Бері әпкелші өзін,— деді тостағандай қып-қызыл көзін табадағы шоққа қадап. Іші бұлтиған көк қалта суырды. Алақанына темекі төкті. Оған шыны аяқтың түбіне салып ұсынылған изен күлін қосты. Үстіне бір түкіріп, нәп-нән бас бармағымен алақанындағы насыбайды тысырлатып үге жөнелді.

— Иә, қайырлы қоныс болсын!— деп қояды арасында.

— Айтқаның келсін!

Зейнеп шай ұсынды. Қонақ денесі секілді төртбақ шомбал басын көтеріп, шардай бетін екі самайдан төмен тұтаса орап жатқан тып-тығыз бұйра қылшықты опыра-жапыра бір сипап қойды.

— Бәйбіше, кідіре тұр. Жоқ қарап жүріп соққан қазақтың да екі шай, бір ет сыбағасы бар шығар. Маған қарамай іше беріңіздер. Аман болса өзімнің сыбағалы

шайым да келер,— деп қолындағы насыбайды аузына бір-ақ ытқытты.

Зейнеп аң-таң. Тілеудің астыңғы ерні бір бүлк етті. Күдерінің қитықтанып қалған сыңайы бар.

Оған қарап жатқан күйек сақал жоқ, арқасын жүкке тіреп жайлана жайғасты. Иық тұсынан тілін салақтатқан қара тазының тұмсығынан қағып әрі бұрды. Иті іргеге жата кетті. Тілеу мен Күдері шай сораптайды. Бейсаубат қонақ аяғын қапталға созып, «Иә, аллалап» есінеп қойды.

Жаратылыс мына мейманды жаратқанда я мынау Тілеуге ұқсап, іштей масаттанып, я мынау Күдеріге ұқсап қырыстанып отырған түрі бар. Не де болса, ол онша қырнап, жонып, егеп, безеп әлек болмаған, олақ қатын иірген домалақтай домбалдай, доғалдай салған. Кеспектей-кеспектей екі аяғы жер-көкке сияр емес. Бүкіл оң жақты бір өзі толтырыпты. Денесі де сол қос кеспектің үстіне қонжита салған зілбатпан қанар сияқты. Ал енді домбал денеге қондырылған домбал баста да дұрыстап мүсінделген ештеңе жоқ. Ат шаптырым ай жазық маңдайды қиған жомарт табиғат мұрынға келгенде сараңдығы ұстапты. Келте мұрынға тап анадай кең танаудың керегі қанша еді?! Таңырайып қапты. Алақандай екі көзі өңменіңнен өтіп барады.

Үй-ішіндегілердің не ойлап отырғанында шаруасы жоқ, табалдырықтың алдына оқтын-оқтын түкіріп қояды.

Шыны аяқты әуелі Тілеу төңкерді. Сосын біраздан соң барып Күдері төңкерді.

Қырыстанып отырған Күдері енді оспадарсыз мейманнан сөз тартқысы келді.

— Иә, қонағым, таныса отырайық, ныспың кім, қай ағайынсың?

— Жөнімді сұрамай, тегімді сұрап, құда түсейін деп пе ең?

— Айтпай-ақ қой, таныдым. Адыраңдағанына қарағанда, адай екенсің.

— Дәл өзі.

— Ендеше, түйе жоғалтып жүрген шығарсың?

— Жоқ, құм арасында кесіртке санап отырған әлімнің жаман екі шалына сәлем бере келдім. Тілеу мырс етті. Күдері күреңітіп алды.

— Әлім, немене, жиенің бе еді, нағашың ба еді?

— Болса болар да қояр. Қалмақ пен түрікпеннің қызын атына өңгеріп жүрген біздің ауылдың шалдары іргесіндегі әлімнің қызына қырындамады дейсің бе?

Енді Күдерінің де мұртына күлкі үйірілді.

— Біздің шалдар да есесін жібермеген сияқты. Жарықтық біздің шешеміз де адайдың қызы еді.

— Тәйт әрі... Бізге біткен жиен сен секілді айран жалаған мысыққа ұсап жылмиып тұрмайды. Баяғыда екі теңіздің арасын ереуілдеткен Есетің бар емес пе, біздің жиен, әне, сол.

Шынтақтап жатқан Күдерінің иығындағы шапаны төмен сусып кетті. Селк-селк күледі. Ал таңқы танау қонақтың былқ етер түрі жоқ.

Быжылдаған қара шайнектен мұрныңды жарып әдемі хош иіс бұрқырайды.

Күдері қайта тұрды. Қайтадан дастарқан жасалды. Қонақ ыстық шыны аяқты үш саусағының ұшына қондырып ап ысылдап тартып отыр. Әуелі көзінің айналасы тершіді. Содан соң желкесіндегі құж-құж жылғалар дымдана бастады. Бір уақытта барып ай тақыр маңдайда мөлт-мөлт шыға келген көп тамшы бір-біріне қосылып төмен шұбырды. Бөркінің ішіне салып алған көлдей орамалымен қайта-қайта сүртіне береді.

Жаңа ғана қанып алған Күдері қашанғы ішсін. Шыны аяғын төңкеріп, төрге шегініп, шапанын иығына тартып, қайта қисайды. Әрі жатты, бері жатты, бір уақытта:

— Ау, нағашыеке-ау, көнің кеуіп қалыпты ғой,— деді.

Таңқы танау қонақ үндемеді.

Күдері енді Тілеуге бұрылды.

— Апыр-ай, бұлардың түйелері қанша су ішсе, өздері сонша шай ішеді деген сөз рас екен-ау.

Қонақ терін сүртіп жатып, бір мырс етті. Бүйірлі қара шайнек сарқылғанда барып, алдындағы дастарханның шетін қайырды. Қонышынан шақша суырды.

— Ау, алдыңа жайылған дастарханға батаң қайда? Баяғы Ізім шайырдың Қашағанменен айтысқанда: «қор болған адайларға есіл намаз» деп жүргені рас болмасын. Құдайдан бір күн бұрын туған біздің нағашыларымыз бата-сатаңды неғылсын,— деп Күдері тағы қағытты.

— Шайыңа бата жасатып, қазаның шағылып отыр ма? Қара қазанның буынан басқаға батамды тәрк етер жайым жоқ.

Тілеу көзінен жас аққанша күліп, селкілдеп жатқанда, қонақ тағы да бір алақан насыбайды, тіліне басып үлгерді.

Күдері жамбастап жатқан да қойған. Кеңірдегі сорайып, қаққан қызықтай қадала қалыпты.

— Нағашыеке, сіздерді қыздан туған деген не әңгіме?

Таңқы танау қонақ көзінің қиығына қуақылық жүгіріп, шырт түкіріп қойды.

— Жалбыр балақ, саба құрсақ жаман қатыннан туғаннан құдай сақтасын. Тар құрсағын кеңітіп, тас емшегін жібітіп, қыздан тусақ, несі айып? Өздеріңіз шығарған өсекке өздеріңіз сенсеңіздер, оң жақтағы апаларыңа ие бола алмаған ата бабаларыңызға өкпелеңіздер. Шаңырақ кенжеге қалатын үрдіс бойынша Бекарысқа, одан байұлына, байұлынан адайға қалған алты алаштың шаңырағына сөз тигізсеңіздер одан біздің неміз мұқайды,— деп алақанындағы насыбай күлін алашаның бір пұшпағына үйкеп қойды.

— Қой, нағашыеке, саған дауа жоқ екен. Сені қағытам деп отырып, аруаққа тіл тигізіп алармыз. Әрі бармай-ақ қоялық.

— Қойсақ, қоялық...

— Жол жүріп келесің ғой, тыныштық болады дей ме, не естігенің бар?

— Сендей қыршаңқылардың көзі құрымай тұрып, тыныштық болушы ма еді. Бір елде соғыс болып жатыр деді ғой балалар.

Тілеу селк етіп басын көтеріп алды. Күдері келелі әңгімеге енді жеткендей қомданып отырды.

— Осы Чан Кай Шиден хабар болмай кетті ғой?

— Шортуым біліп пе?— деді қонақ.— Ананы ұстайтын қайсың едің.

Иегімен керегенің басындағы домбыраны меңзеді.

— Ойбай, нағашыеке-ау, қатыны екеш қатынына дейін қолындағы оқтауын домбыра қып сабалайтын сіздің ауыл тұрғанда біздің қолымызға домбыра жараса ма? Мә, сіз тартыңыз.

Күдері ұшып тұрып домбыраны әперді.

Жасалғалы қол тимеген қара домбыра құлағы босап, тиектен әлдеқашан ада бопты. Таңқы танау қонақ қамшысының қайыс сабынан кесіп ішек жасады. Оң қолының сұқ саусағымен тыңқ-тыңқ шертіп құлағын күйге келтірді. Әрлі-берлі жүгіртіп пернелерді тексерді. Аузындағы насыбайын тастады. Жеңін шынтағынан асыра

шиыршықтап түйіп алды. Аяғын жиып, малдас құрды. Қара домбыра еңгезердей қонақтың бауырына бір-ақ сүңгіп жоғалды. Қоңыр әуез сытыр-сытыр жауған күзгі жаңбырдай сүйек-сүйегінді үңгіп барады. Қонақ қолындағы домбыраға да, қасындағы адамдарға да көз салған жоқ. Мойнын орағыта, төрдің алдындағы қара тазыға ежірейе қарады. Қара тазы күйге елтігендей қызыл тілін салаңдатып, көзін жұмып-жұмып қояды. Жыбырлақ Күдеріге де пәтуа біткен. Сөзден де, қимылдан да тыйылған. Тілеу, сірә, тым-тырыс қалпы. Құндаққа еңкейген Зейнеп те, құндақтағы кішкентайда да үн жоқ. Мына бір әдемі сазға үн қосқысы келгендей сыртта құс шырылдайды.

Сүйекті үгіп бара жатқан майда саз басқа әуенге ауысты. Қонақ мойнын енді от жаққа қарай бұрды. Жалба-жалба қабағының астында бұғып жатқан ала көз ұясынан шыға ежірейіп барады. Қос ішекке төпелей тиген батпан саусақтар қара жер тітірердей алапат үн тірілтті. Күйшінің шеке тамырының бәрі-бәрі бадырайып ойнап-ойнап шыға келген. Манадан бері бөксесін қара жерге қадап қойып отырған еді ол, енді тиектің дәл түбінен сонау құлаққа қарай қолын құлаштай жүгіртіп бара жатып оң жамбасына, содан қара шанаққа қарай қайтарып келе жатып сол жамбасына ауып-ауып түседі. Екі көзін алартып, мойнын ілгері салып, өңмеңдейді-ай келіп. Әлгінде ғана Күдеріге тесірейіп отырған екі көз енді Тілеудің бет-аузын тінткілей жөнелді. Төрде отырған қонақ әп-сәтте табалдырыққа жетіп үлгеріпті. Сала құлаш мойны домбыраның үстіне түсіп кеткен. Өжектеген өткір күй безек қағады. Екі жамбасына кезек құлап, екі қапталына кезек ежірейген күйші төрдегі орнына қайта келді. Үй ішіндегілер арбалған торғайдай көз айыра алар емес.

Безілдек күй тепсініп-тепсініп барып басылды. Ақ тер, көк тер домбырашы маңдайын сүртті. Күйге ұйып қалған үшеу қапелімде тілге келе қоймады.

Біраздан соң барып Күдері сөйледі.

— Апыр-ай, нағашыеке-ай, қолыңыздағы найза емес, домбыра болғанына шүкір! Әйтпесе, әлгі ежірейген кезіңізде зәремнің зәр түбіне кеткені!— деді.

Домбырашы бір осқырынып, шақшасын алды.

Сол екі ортада қазан да түсірілді. Үйді былбырап піскен жас еттің исі жайлады.

Еттен соң тағы да шай ішілді. Сол шайдан соң барып еңгезердей қонақ жоқ қарап жүргені есіне түсті білем:

— Олай-бұлай жүргендерінде бөтен түйе көздеріңе түспеді ме? Қызыл мая. Түс аруана емес, шатыс. Мойнында байланған кәрі жілігі бар. Сетік тұмсық. Атты адам көрсе, едірейіп айбат шегеді,— деді.

— Қашан жоғалып еді?

— Былтыр күзде.

— Ендеше, ол әлі күнге бұл құмда қайдан жүрсін. Әлдеқашан бұйрығынды қатқылға шығып кетті ғой. Атыңды енді бір күн терлетсең, Ұлы Құмның терістігіндегі Жыланды таудың ащы бұлақтарынан тауып қайтасың-ау!

Күдері жол сұрасаң, жоқ сұрасаң көзі жайнап қоя береді. Жасында талай-талай қала шыққан. Колхоз жаңа ұйымдасқан кезде азғантай атқа мінгені де бар. Осы кезге дейін шалғайдан қора салдыратын, құдық қаздыратын шаруа шықса, оған да тізгін тиіп қалады. Қандай тас қараңғы түнде де апарам деген жеріне адастырмай апарды. Желге қарайды, жұлдызға қарайды, шөптің исіне қарайды, тіпті жата қап топыраққа тілін тигізіп көреді, әйтеуір.

Сонау өзен бойындағы колхоз Ұлы Құмның қиян түбіндегі осы шабындыққа Тілеуді қалдырды да, құм мен қатқылдың арасындағы азғантай базаға Күдеріні қожа етті. Күдекеңнің осы иен құмның бір өзі секілденіп күдірейіп бейсаубат машина көрсе, артынан шауып, кузовында не бар екенін тексеріп алмай жібермейді. Алда-жалда бір құшақ пішен тасылса — қызыл шатақ басталды дей беріңіз. Ондай қуысты шоферлар анадайдан далақтап шауып келе жатқан Күдеріні көрсе болды, тоқтай қалады. Кабинасынан секіріп түсіп, алдынан шығады. Өп-өтірік адасқансып жөн сұрайды. Әлгінде ғана құртып жіберетіндей боп, еміне шауып келе жатқан өндірісегі сорайған ұзын шал аяқ астында-ақ ашуы тарқап, ер үстінде түзеліп отырады. Төбеңе ойнатқалы тұрған бес өрме қамшысын уысына жиып, жыңғыл сабымен көкжиекті нұсқайды.

— Анау қара дөңге көтерілгесін сағым шалып бір көне оба қарауытар. Соған жете бере жол екі айырылады. Оң қолыңа бұрыл. Біраз жүрген соң көп адыраспан жолығады. Одан өте бере, жолдан шық. Күннің көзі жол жақ құлағыңа арттан түсетіндей қып тарт та отыр. Қашан машинаның көлеңкесі, ұзын сырық боп алдына тіке түскен-

ше зулай бер. Көлденең қалай алдына түсті, солай солға бұрыл. Көлеңкенді қапталына салып жарты сағат жүрсең, сұраған құдығыңның төбесіне түсесің. Түсіндің ғой?

— Түсіндім, көке. Рақмет!

— Түсінсең, әне солай.

— Сау тұрыңыз.

— Жолың болсын. Әй, тоқта. Темекің бар ма?

— Алыңыз.

— Ау, мынауың әлгі ақ құйрық бапырас қой. Көп жаса, айналайын.

Ол сигарет суырып, мұрнына апарып иіскеп, сыртындағы тасқа басқан жазуды баяғыда «ликбезде» шырамытқан төрт-бес әрпіне маңайлата алмай, шырпы сұрайын деп басын көтергенде, машинаның анадай жерге ұзап кеткенін көреді.

— Қап, әлгі сығырдың не алып бара жатқанын қарамағанымды қарашы,— деп санын бір-ақ соғады. Сосын қорапты қалтасына салып, қолындағы жалғыз тал сигаретті құлағына қыстырып, түксиіп үйіне қайтады.

Сөйткен шалдарды көрсе шақшасына жармасып, жастарды көрсе шылымына ортақтасып, кеңсеге барса шікірейіп қалпақ киіп, садақада басына орамал байлап, тақуа болып қырық құбылатын қу аяқ неме енді, міне, жоқ қараған қонақтан бір уыс бұйра насыбай олжалап, жөн сілтеп кемеңгерсіп отыр.

Тілеу осыны көрсе күлкісі келеді де тұрады. Қазір де сый қонақтан иба етіп, мырс ете түспей, шыдап бақты.

— Ол түйең табылды дей бер. Дәл қазір бұл Ұлы Құмда аяғы бар түйе түгілі түсіп қалған тұсауыңа қол тигізетін ешкім жоқ.

Еңгезердей қонақ Күдеріге қарап мұрты жыбырлап біраз отырды да, кілт Тілеуге бұрылды.

— Мына домбыранды кімге жасаттың?

Тілеу аузын ашқанша, Күдері айтып та үлгерді.

— Ойбай-ау, бұл кімге жасатушы еді, өзі дағы. Өліге жан бітіруден басқаның бәрі өз қолынан келеді.

— Ендеше, тіптен дұрыс. Ал, құда, осы қу шанағыңды маған қи. Әлімнің ауылынан ала қайтқан қол үздігім болсын: Үйіңнің маңының құмалағы сирек екен. Әлгі жоғалып жүрген жайрағырды саған қидым. О баста да осы жақтан келген мал еді. Жерсінбей қойды. Мына күлте сақал табам деп отыр ғой. Тауып әкеп сенің белдеуіңе байласын.

Тілеу мен Күдері күлді. Еңгезердей қонақ орнынан тұрды. Қолындағы домбыраны ұстай тұрды. Желең бешпентін шешіп, сықитып орап алды. Зейнеп алдарына түсіп есікті көтерді. Екі еркек те ере шықты.

Белдеудегі ала сирақ бәйге күрең иесі үстіне қонғанда белі майысып, анадай жерге ытқып кетті. Қонақ апыл-құпыл қош айтысып, күнбатысты бетке ұстап, шаба жөнелді. Екі тізесі ат тірсегін қағып барады. Соңынан тілі салақтап салпаң құлақ қара тазы шауып барады. Екеуінің соңынан да құрық сүйреткендей боп екі ұзын қара көлеңке еріп барады. Сол бір салаңдаған қос көлеңке көк жиектегі көк мұнараға сіңіп жоғалғанша бұлар үй сыртында тұрды да қойды. Көк жиекте сұйқылт сағымнан басқа ештеңе қалмаған соң барып, үйге кірді. Күдері төрге қайта шықты. Оның оң жағына Тілеу тізе бүкті.

Күдері кеңк-кеңк күлді.

— Ал, балаңа ат қойдың ба?— деді Күдері.

— Жоқ.

— Осы кезге дейін не деп келдіңдер?

— Сол жаман немені не дейтін ек, жаман неме дей саламыз.

— Жаман немесі несі, атын Жақсылық қою керек.

— Апыр-ай, біздің тұқымда ондай ат болмаушы еді. Артымызда тұяқ болып қала ма деп отырмыз. Осы күшіктің аты Тұяқ болса қайтеді.

Күдерінің әлгінде ғана желп етіп жоғары көтерілген жалбыр қабағы қайта жадырап сала берді. Төр алдында бұршақтай терлеп жатқан бөбекті орауымен алып, оң құлағына аузын апарды.

— Әй, күшік, сенің атың Тұяқ! Естисің бе, ай? Тұяқ! Тұяқ! Тұяқ!

Артынан ағарған ауыз тиіп бата қылды.

— Енді бір бес-он күнде пішеншілер де құлап қалар,— деп терістікке шоқыта жөнелді.

Шіркін, со бір жылғы жаз-ай. Әншейінде жанарының бар жылтын жалмап жұтып ап, бүлк етпей бедірейіп жататын да қоятын құба сұр алқап май туа шалқар көлдей шалқыды да кетті. Қақалып қалың біткен бидайық пен көк еркек көл бетіндегі бұйра толқындай ертелі-кеш дөңбекшиді де жатады.

Сол бір қырық аунақшып тағатынан айырылған мазасыз дүниенің көптен сарыла күткен аяулы аңсарындай боп алыс көкжиекте үздік-создық көп қарайған көрінді. Маң-маң басып жақындап келеді. Асықпай аяндайтын

ұзын тізбек көш екен. Ал қасындағы ірметілген қалың дүрмек түйеге сүйреткен шөп машиналары мен тырмалары боп шықты. Олар шабындықтың шетіне жете беріп кілт кідірді. Көліктерін ағыта бастады. Көш қызыл шағылдарды жамбастай жығылған құмақ қара жалға көтеріліп барып тоқтады.

Ұзын сирақ нарлар мен алмас өркеш атандар арқалары босап, булары бұрқырап, тіс тимеген ту шалғынға енді тиісе бергенде теңкиіп-теңкиіп жатқан көп қарайғандардың тасасынан қып-қызыл керегелер бой көтерді. Қолдары шошаңдап ерсілі-қарсылы елбең-елбең жүгіріп жүрген көп әйел қоңыр жалдың басына кесте төгіп жатқандай. Самсап-самсап шаңырақ көтерілді. Аңдап-аңдап уық шаншылды. Күлтеленіп баулар тартылды. Уыздай боп киіз жабылды. Әлгінде ғана сағым шалып тұрған тұлдыр кеңістік ақ жұмыртқа ауылға айналды.

Қара борбай балалар көштен түсе қап шағылдарға қарап шапқылай жөнелді. Жарысып жуа тереді, қоян тобық пен көсіп қазады. Шөп түбінен шұбар ала жұмыртқаларға толы ұя тауып, енесіне жылқының құйрық қылынан тұзақ құрады.

Үй тігіліп бола сала иықтарына бір-бір дорба асқан бой жеткендер тезек теруге шығады. Төрт-бес қарулы жігіт он шақты түйеге ауылдың бар ыдысын теңдеп, ауыз суға аттанады. Үй-үйдің алдынан жер ошақ қызылып, бұралаңдап түтін ұшады. Ыдысы ұмыт қалған бір қатын бажылдап сушылардың артынан жүгіріп барады.

Жал басында — әйелдер шаң-шұң, құм бойында - балалар ду-ду. Сол бір тосын дыбыстардан елсіз өлкенің азғантай тіршілігі дүр түрегелген. Үйір-үйір қара құйрық анадай-анадайда аңтарыла қарап қапты. Түз құстары топтарын жазбай көк аспанда ойқастай шырылдап жүр. Індерінен жүгіре шыққан тышқандар жаңа қонып жатқан ауыл жаққа алдыңғы екі аяғын бірдей көтеріп масаттана шықылықтайды.

Жалғыз жайылып қалған шабдар да бүгін үсті-үстіне осқырына береді. Тілеу ақыры шыдап отыра алмай пішеншілерге сәлемдесіп қайтуға атқа қонды.

Ымырт түсе жал басында моншақтай тізіліп от маздады. Ертеңіне сары ала таңнан бүкіл алқап дуылдап қоя берді. Түйенің бақырғанын, шөп сыртылын, жабырлай сөйлескен көп адамның дауысын баса көктей шыққан орақ зырылы қыс бойы мүлгіп жатқан жым-жырт өлкенің құлақ құрышын қандырардай. Сарт-сұрт туралып

түсіп жатқан көк шалғыннан өн бойыңды балбыратқан әдемі жұпар иіс аңқиды. Сәңкиіп маялар тұра бастады. Шана-шана көк шөп ерсілі-қарсылы жосып жүр. Шөп машинасындағы бозбала жігіттер білектері жарқырап айыр көтерген қыздарға тістері ақсиып бірдеңе деп айқайлап қояды.

Қайда көз салсаң да абыр-сабыр қимыл. Қайда құлақ тіксең де жабыр-жұбыр үн. Шіркін, аспан астындағы дүниенің сәні мен мәні мынау қыбыр-қыбыр қимылы таусылмайтын жұмыр басты пенделер екен ғой. Кеше ғана мелшиіп жатқан меңіреу дала, енді, міне, әндетіп қоя берді. Тіпті шалғыға ілігіп, морт-морт түскен көк балаусаның өзі осы екі аяқтылардың аяғын құшқандарына әбден мәз болып, сықылықтап күліп құлап жатқандай. Мұндайда кісі қайраттанып кетеді екен. Күні-түні темір тықытатын Тілеу шаршауды білсейші. Құмақ жерде орақ қандай қирағыш. Сонда да мыңқ етпейді. Ертеден қара кешке қолынан балға түспейді. Төсегіне сүре жығылады. Құлағын кесіп алсаң да оянбастай боп қатып ұйықтайды. Түс көреді. Түсінде баяғысындай қобдиын шашып ойнап отырған көп баланы көреді. Кейде олар зіңгіттей-зіңгіттей жігіт болып, әр қайсысы бір-бір шөп машинасына отырып ұлан-асыр шабындықта қаздай тізіліп қаз-қатар жарысып бара жатады. Оянса — бауырында Тұяғы, шалқасынан түсіп ұйқы соғып жатады.

Тағы да қарбалас күн. Тағы да шаруасы шаш етекпен. Сонда да Тілеу қабақ шытпайды.

Жал басындағы көп ауыл мен шұқыр ойдағы жалғыз үйдің арасы айдау жол болып қалады. Пішенші ауылдың әйелдері қос уыс қанты мен бір түрген шайын қолтықтарына қысып кеп, Зейнепке киім піштіреді, іс тіктіреді. Зейнеп шалының қақпанына түскен қара құйрықтың етін қызыл қуырдақ қып, шай қайнатып, киіз бастырады, арқан шираттырады, ертең жалғыз ілікті боп қалғанда, қайраты таусылып, қараң боп отырып қалар бар шаруасын бітіріп алады.

Сөйткен дәурен де екі-үш ай ғана. Әуелі айдаладағы жалғыз үйдің көңілін құлазытып пішенші ауыл көшіп кетеді. Сосын шабындық орнындағы қара-құрым үй айналаға жаутандай қарап тағы да жалғыз қалады. Тағы да жаздың шыққанын, пішеншілердің келгенін асыға тосады. Олар үшін пішеншілердің көшіп келгені мен көшіп кеткенінен басқа оқиға да жоқ. Олар үшін мынау өтіп болмайтын маңдымас уақыттың бар өлшемі сол ғана. Ең

азы кішкентай Тұяқтың жасын да ол туғалы қанша рет пішен шабылғанына қарап есептейді.

Бұл тарапқа пішеншілер әр келген сайын Тұяқ та өсе түсті. Былтыр жөргекте жатқан Тұяқ пішеншілер енді бір айналып келгенде жүріп жүр. Былтыр есіктен төрге қырық құлап зорға жететін Тұяқ биыл әкесіне еріп пішенші ауылға қыдырып келуге жарапты. Былтыр алдына алып ұстап отырғанда басы бұлғаңдап ит-зықыңды шығаратын Тұяқ биыл атыңа мінгіз деп тап-тап береді. Былтыр жуас тұғырға ердің қасынан ұстап әзер отыратын Тұяқ биыл жал-құйрығын күлтелендіріп тайға мініп алыпты. Кішкентай сүйек бас ері, әлекей-күлекей ат-тұрманы біреудің көзінің ағы мен қарасы екенін айтпай-ақ танытып тұр.

Тұяқтың бар ырымы пішеншілер барда жасалады. Бір алпауыз әйел тұсауын кесіп, Зейнептің қос тақта алқасын қағып алды. Сүндет тойының қызығын да пішеншілер көрді. Мектеп бітіргендегі тойы да соларға бұйырды.

Тілеу баласын қатарынан қалмасын деп, бір сиырын сатып қаржы қып, Алматыға аттандырды. Ай жарымнан соң баласы екі көзі білеудей боп жылап-жылап ауылға қайтып келді. Оқуға түсе алмапты. «Ештеңе етпес. Биыл түспесең, ендігі жылы түсерсің», — деп Тілеу тағы бір марқаның басын қырықты. Баласының алыс жолдан аман-есен оралғанына берген құдайысы еді. Келесі жылы май өте Тұяқ астанадан сатып әкелген тарғыл чемоданын қолына ұстап тағы аттанды. Бір айдан соң сопаң етіп тағы кіріп келді. Самай түгінің шықшытына, желке түгінің жауырынына түсіп кеткені болмаса былтырғыдан өзге хабары жоқ. Тілеу түні бойы көз ілмей шықты. Апыр-ай, бұл тұқымнан да біреу қара таниды ма деп еді. Құдай ол тілегін де қабыл көрмегені ғой. Әрі аунақшыды, бері аунақшыды. Көз алдына баласының жалбыраған шашы, саландаған балағы елестеді. Қалада енді бір ай кідіргенде, о шірік, қора шетіндегі қарақшының өзі боп келеді екен. Қайта, қалып қоймай, айналып-үйіріліп үйірін тапқанына шүкір. «Жарайды, жер басып тірі жүрсе болды», — деп таң алдында зорға кірпігі айқасты. Тәубашыл шалдың қара пышағы ертеңіне тағы бір тоқтының тамағына жармасты.

Тұяқ жұртпен бірге пішен тасысты. Қысқа салым аудан орталығына шоферлық оқуға кетті. Келесі көктемде алақандай қатырма қағазды қалтасына басып ауылға оралды. Колхоз машина тауып бере алмады. Жазда

жұртпен бірге пішен шабысты. Олар кеткен соң қолды-аяққа тұрмады. Қақпан құрады. Аң қарайды. Айдалада бірдене іздеп, қаңбақтай жүйткіп жүретін экспедицияларға барып сөйлеседі. Сөйтіп жүргенде военкомат шақырды. Екі жылға әскерге алынды. Екі жыл бойы сарыла күткенге шыдамады ма, жоқ батпандап жабысқан індетті баласы ер жетіп, қолы босаған соң барып аңдады ма, көптен бері көкірегін сүйретіп, сырылдап жүрген Зейнеп Тұяқ ауыл орталығына келіпті деген хабарды естіген күні таңнан шықпады. Әйтеуір байғұстың иманы бар екен. Айдалада жалғыз үй отырғанда қайтса қайтер еді. Іргеге пішенші ауыл көшіп келген соң барып көз жұмды. Әлпештеп баққан баласынан бір уыс топырақ бұйырды.

Тілеудің ендігі уайымы — баласы. Шешесі барда да аяқтана алмай қалды. Жетім шал мен жетім балаға кім қыз береді дейсің. Соны Күдеріге айтып еді. «Пішту!» — деп қолындағы жыңғыл сап қамшымен жерді бір-ақ тартып орнынан тұрып кетті. Арада ай өтпей жатып да лақтап қайтып шауып келді. Екі иінінен дем ылып ендіге сөйледі. Сөйтсе, шөп қорып жүріп көшіп бара жатқан бөтен ауылға жолығыпты. Шабындықты таптайсыңдар, тез ірге көтеріңдер деп шаптығып барса, баяғы домбыра алып кететін күйек сақал дейді. Көзі қанталап алған бұған қитықтанып сөйлеспей біраз отырыпты. Сосын бірін-бірі қағытып біраз тәжікелесіпті. Ақыраяғында амандық-саулық сұрасыпты. Тілеуді ұмытпапты. Кемпірі өлді дегенде, қатты күйзеліп қапты.

Күдері сол күні қонып, ертеңіне шай құйып беріп отырған бой жетіп қалған қыз баласына құда түсіп аттаныпты.

Зейнептің жылын бере сала той өтті. Әкесіне тартқан әупірім біреу боп шыға ма деп еді, келіні әдепті бала екен. Алдынан көлденең өтпейді. «Атекелеп» елпілдейді де тұрады. Киімі қақырадай боп жуулы. Дәрет құманына жылы су құюлы.

Айдаладағы жалғыз үйде сол келіні екеуі ғана. Ал, Тұяқ болса, тойдан қалған азғантай қаражатқа қаладан сатып әкелген мотоцикліне мініп ап, таң атса болды бір жаққа тайып бара жатады. Күн кешкіре күн астынан шаң ертіп құйындатып қайтып келе жатады. Үйде болған кезінде де бұл екеуімен сөйлеспейді, әлгі дарылдағының асты-үстін шұқылайды да жүреді. Кейде тіпті күн асып, түн асып көрінбей қояды. Кен қарап жүрген дей ме, су қарап жүрген дей ме, инженерлер қосына қонып қалады.

Ондайда әйтеуір бір киімі өзгеріп келеді. Бірде тізеден төмен тырдай жалаңаш, көстендеп табалдырықтан аттай бергені.

Көп сөйлемейтін Тілеу:

— Апыр-ай, қонған ауылыңның иті қандай қабаған еді,— деп бір мырс етті.

— Балағын ит жыртқан жоқ. Өзі осындай киім. Шорт дейді. Жазда киюге жақсы көрінеді.

— Бопты ендеше.

Келіні күліп жіберіп еді, Тұяқ алая қарады.

Тағы бірде Тұяқ Күдері отырғанда мойнына бір жалтырақ қара қобди асып оралғаны. Есіктен қалай аттады, солай жер-көктің барша дуылдақ-шуылдағы даңғыра қағып қоя бергені. Желідегі бота ноқтасын үзіп қашып кетті. Іргеде көлеңкелеп жатқан қозы-лақ дүркірей түрегелді.

— Астапыралла, мынауың не?— деп үрейленді Күдері.

Тұяқ күліп жіберді. Мойнындағы қара жәшіктің бірдеңесін сырт еткізіп басып қап еді, әлгі аламан-асыр пышақ кескендей жым болды. Шөлмектей мөп-мөлдір қабының арғы жағында бір қызыл қоңыр дөңгелек үн-түнсіз шыр айналып жатты.

Күдері Әнес сақабадан — Алаш, Алаштан — Жайылқан мен Сейілхан, одан — Қазақ пен Созақ, Қазақтан — Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс қалай тарағанын айтып отыр еді. Әлгі улыған-шулыған даңғаза басылғасын әңгімесін қайта жалғады. Мігірсіз айналып жатқан қызыл күрең дөңгелектен басқаның бәрі тынып қапты. Мынау жым-жырт тыныштыққа масаттанғандай Күдері омырауын желпіп-желпіп қойып, саңқылдай түсті. Кенет мұрны жыбырлап кеткен соң, шақшасының тығынын ағытып, алақанына насыбай салып жатыр еді, жылтырақ қара қобдидың қазақша самбырлап қоя бергені: Бекарыстан — Алау, Алаудан — Алшын, Алшыннан — Нәдірқожа, Қыдырқожа, Сәдірқожа, Нәдірқожадан — Қаракесек, одан Әлім, Шөмекей туады...

Күдері қапелімде сасып қалды. Мына бір дауыс өте-мөте таныс дауыс. Бірақ өзі де бір жарымес неме болмаса етті. Баяғыда шалдардың бәрінің кіндігін өзі кесіп, бесікке өзі салғандай қоқиланып жатқызып-өргізіп отыр. Аяғы жететін жерде шежірені бұдан мықты білетін әлгі имек мұрын салық агент қана. Етке малды мезгілінде тапсырмасаң, тұқым-теберінде кімдер сараң

болғанын көзінен тізіп бетіне салық қылады. Біреу жаңадан ферма бастығы боп тағайындалса, жеті-бабасында, нағашы жұртында атқа мінгендерді түгел санап шығады. «Баяғы пәленшекемнен кейінгі қолы билікке жетіп отырған осы екен»,— деп қомпаңдайды. Бірақ оның дауысы мынандай емес, шіңкілдектеу еді. Ал, мынау өжеңдеген біреу. Шамасы, Алматыда тұратындардың сойы. Ана жолы оқуға барып қайтқан немересі қаланың шалдары көк базарға жиылып, қымыз ішіп, шежіре айтып, шарифатқа таласады екен деп келген-ді. Солардың біреуі емес демеісің бе. Қанша дегенмен астанада тұрады, қолдары ұзын ғой, радиодан қайдағы-жайдағыны айтып көйітуін қарашы. Бұл ауылдан радиодан бұрын, былтыр Тасқараның Төкені ғана сөйлеген. Бірақ, былжырақтап зорға сөйлеген. Ауылға келгесін: «Сонша неге үсті-үстіне тұттыға бердің?»— дегендерге: «Радионың пысы басып кетті»,— деп еді. Мына сабаз радионың пысы болмақ түгілі, аяқ-қолыңнан алып домалатып тастайтын аруағы болса да, пысқыратын түрі көрінбейді. Әзір әңгіменің ұлы жобасы дұрыс. Бірақ Күдері қаланың тал көлеңкелеген қара шекпен шалы қанша біледі дейсің, бір жерден аяғынан алдырар деп бір көзін қыса түсіп, басын жылтырақ қара қобдиға қарай әнтек қисайтып қадалып тыңдап отыр... Е, бәсе, айтпады ма...

«Әлімнен Аманақ, Жаманақ, Қараманақ, Айнақ туған...»

— Оттапсың,— деді Күдері көзі бажбаң етіп.— Төртеу емес бесеу туған. Тоқалынан туған Түменді қайда қоясың. Түменнен Байсары мен Кішкене тумай ма?! Содан алты ата Әлім атанбай ма...

«Қаланың қақбасын» жаңылдырғанына мәз болған Күдері манадан бері алақанында жатқан қара бұйра насыбайды тілінің астына бір-ақ құйды.

Тұяқ күліп жіберді.

— Күдеке, бұл сөйлеп отырған өзіңіз ғой.

Екі шалдың да көздері атыздай болды.

— Тұяқжан, қайдағы бір қаңғыбастарға ерем деп әдептен айырылып барасың білем. Кісі деген әкесіндей кісімен қалжыңдаспас болар.

Күдері сөзін аяқтап бола бергенде, ішінде қызыл доңғалақ зыр-зыр айналып жатқан қара жәшік:

— Оттапсың,— деді жұлып алғандай қып.

Екі шал жағаларын ұстады.

Тұяқтың шығармайтыны жоқ. Бір күні басына шаңырақтай қып делиме қалпақ киіп келгені. О күні де осы үйде Күдері отырар ма! Табалдырықтан аттамай жатып жабыса кетті.

— Бала, мына қалпағың түйе қарағанда киюге жақсы екен. Қөлеңкесі мол. Көзіңе күн түспейді. Осыныңды қисаң қайтеді...

Енді Тұяқ көп баратын инженерлердің қосына о да барғыштайтынды шығарды. Әр барған сайын бір күн жыр қылып айтатын әңгіме әкеледі. Бастықтары бір қасқабас нән орыс дейді. Қаба сақалының өзі қыл болмай жүн болғанда бір атқа тоқым молынан шығатын екен дейді. Жарықтықтың екі иығына екі жігіт мінгендей дейді. Аузынан шылым түспейді, жұдырық сиятындай кең танау қыстыкүнгі сылама қазандықтың мұржасындай будақтайды да тұрады дейді. Ішінен бота болмағанмен құлын шауып өте беретіндей дәу-дәу шойын құбыр тартып келеді дейді. Машина деп әне солардыкін айт, біздің колхоз газиктері олардың қасында есектің күркесіндей жермен-жексен боп қалады дейді.

Тұяқ ақыры соларға кетіп тынды. Бір күні баласы екпіні тау жыққандай көк-қасқа машина мініп келді. Әлгі сусылдақ айтса айтқандай-ақ екен. Жарықтық төрт-бес киіз үйді қабат жүктесең де мыңқ ете қоймас. Тілеу сақалының ұшын ұстап, басын шайқап қала берді. Баласы ауыл маңында шаң қонбай тың тұрған уыз майсаны жапыра жайпап кете барды.

Енді Тұяқ айда-аптада бір соғып тұрады. Тілеу жатса-тұрса: «Жаман неме қайда жүрсе де пәле-бәтерден, қауіп-қатерден аман жүргей»,— деп тілеп отырады. Ал келіні алыстан машина гүрілі естілсе, үйге бір кіріп, бір шығып, тызаңдайды да жүреді.

Бір күні түс қайта тап ауылдың иек тұсынан бірдеңе тарылдап ала жөнелді. Әлгі дыбыс бірте-бірте күшейіп барады. «Тұяқжанға тағы да бір жаңа машина берген-ау»,— деп сыртқа шыға келіп еді. Әлгі дауыс әуеден шығатын сияқты. Көзін алақанымен қалқалап аспанға қарады. Қанаты бұлғаңдаған бірдеңе дәл бұнын үйінің төбесінде шыр айналып жүр. Бар үзік, туырлық тулап қоя берді. Түндік бір жаққа ұшып кетті.

Тілеу «астапыралалап» жағасын ұстап аңтарылып тұр. Әлгі тарылдақ неме құдды арбалған торғайдай шырқ айналып шығар емес. Кенет есіктің алдындағы үюлі күлді бұрқырата аспанға көтеріп, дәл жер ошақтың

қасына кеп қонды. Тілеуде зәре жоқ. Әлгі тырылдақтың бүйірі үңірейіп тесілді де, ар жағынан біреу көрінді. Суаяқ Күдері. Баспалдақтан түсіп келе жатып кеңк-кеңк күліп қояды өзі.

— Қалай екен? Сынық шөңге жолатпайтын тирақ неме, күліңді төріңе шаштым ба, бәлем?

Тілеу өз көзіне өзі сенбей бақырайып қалыпты. Күдері қасына кеп арқасынан қақты. Түйе қарап жүрмін дейді. Мына тырылдақты әлгі тамыр орысынан сұрап алыпты. Үйге кіріп, бір зерен шұбатты қағып сап, қараша үйдің бар киізін түгел тулатып қайта ұшып кетті.

Мынау құмақ бұйраттардың үстінде мың жылдар бойы туырылып тұрған бұйығы тыныштықты дал-дұл жыртып бара жатқан тосын дауыс құлағында әлі тұр. Санасы сонау көзден бір-бір ұшып жоғалған жұмбақ машинаға таңғалып тұрса да, үйреніп қалған ауыз шіркін:

— Бұл суаяқты қойсайшы, жүрмейтін жері жоқ-ау!— деп күбірлейді.

Содан былай Тілеудің көңіліне бір алаң кірді. Бұрын таң намазын оқи сала іс қылатыны бар еді. Ол күні қобдиына тиген жоқ. Атын ерттеп, ауылдың алдына қарай шоқыта жөнелді. Бабалар зиратына барып, қаз-қатар жатқан көп төмпектің күн батыс бетінде Өтеу атасынан бастап, бас-басына құран оқыды. Атының шылбырын қарына іліп алған қара шал ана төмпектің де, мына төмпектің де қасына барып жер тізерлеп, алақанын жайып, бетін бір сипап, қайта тұрады. Ең соңында кішкене зираттың күн шығыс шетіндегі Зейнеп қабіріне келді. Тірісінде аяғының ұшымен басып, кірген-шыққаны білінбейтін елеусіз әйел жер астына түскен соң зорайып кеткендей. Әлі топырағы отыра қоймаған жаңа қабір жермен-жексен шөгіп кеткен ескі қабірлердің қасында ала бөтен дөңкиіп көрінеді. Тілеу тілерсегі майысып бара жатқандай, тізесі дірілдеп қоя берді. Жалп етіп отыра кетті. Білген аятын айтып, бетін жаңбыр шылап, кеудірлеп кеуіп қалған кебір топырақты қамшының сабымен қопсытып, бір шеңгел топырақ алып қосты. Сосын қарсы алдында ұзыннан-ұзын сұлап жатқан қызыл төмпектің бас-аяғын түгел шолып шықты. Оның тұла бойында тірі Зейнепті еске салатындай ештеңе жоқ. Табалдырықтан бұл аттағанда көсілген аяғын жиып ала қоятын Зейнеп қасына келгенде дәл бұлай тырп етпей жатып алар ма еді...

Тілеудің тамағы құрғап барады. Шықшыт тұсы әлденеге жыбырлап қоя берді. Бетіне бір күн жел боп келмеген ақ некелі қосағын бауыры суық қара жер бедірейген өзіне ұқсатып безертіп тастапты. Бұл үшін қиналмайтындай, бұны қимайтын ештеңесі жоқтай, мынау қара сұр төмпектің ең болмаса бармақ басынадй бір кесегі қылп етіп қозғалмады.

Қолындағы қамшысының сабын қаныпезер қара жерге нұқи шаншып, шайқалақтап әзер орнынан тұрды. Баттиып бар ізі сайрап қалған әлгі отырған орнына көзі түсіп кетті. Жүрегiнiң басы бүлк ете түсті. Мынау бұйырса ертең өзі жататын жер ғой. Қария оң қолының сақалына қалай барып қалғанын білмей қалды. Қайта үңілді. Екі тізесі батпақтап болдыртып жығылған түйенің шөккен жеріндей кебір топыраққа шаншыла кіріпті. Бір қапталы қара жусан өскен қатқылдақ. Мұның не ойлап тұрғанын сезіп қалғандай ертең темір күректің өткір жүзі қырш-қырш қиып түсетін сабалақ бас қара жусандар дірдектеп қоя беріпті.

Тілеудің миығына, неге екені белгісіз, жымысқы күлкі ілікті. Иә, дәл осы араға мынау Зейнепке ұқсап нардай сұлап бұ да жатады. Мынау қазір аяғымен басып тұрған кебір топырақ бетін жабады. Бұрын алты қырдың астындағы аждаһадай атағының өзімен-ақ алыстан жүрегiңдi қалтыратқан ажал шіркін мысық табанда тіптен тақап қалған екен. Жататын жері, жамылатын топырағына дейін белгілі. Ақиреттік пендеге ажалды естен шығаруға бола ма. Тұяқтың тілі шыға-ақ артына мінгестіріп, осында әкелген. Жеті атасын түгел жаттатып, қайсысының қай төмпектің астында жатқанына дейін айтып берген. Құдай дегеніне жеткізсе, өзінің де осы арадан топырақ дәмететінін айтқан. Сонда басыма кеп, дұға оқып жүр деп, аят үйреткен. Темір-терсектің жөн-жосығын жаттаймын деп, ұмытып қаламаса, жадында бар шығар. Кешке төсекке жатарда да, әлденеше қайталатып айтқызушы еді. Кекілі жалбыраған тілі тастай қара бала қақ төрде шайы көрпенің үстінде шарта жүгініп отырып ап, қабақты тас түйіп, алақанын алдына жайып, тақылдатып айтып беретін. Сонда бұл қаршадай бала айтқан түсініксіз сөздер ғұмырына ғұмыр қосқандай бір марқайып қалатын. «Ертең қарағым басыма келіп тап осылай сұңқылдап отырғанда албастыдай айқара басып жатып алған қара жердің өзіне бір қайран тауып, орымнан бір аударылып түсермін-ау», — деп ойлайтын.

«Тек жалғызымның өз қолы өз аузына тезірек жеткей!»— деп тілейтін. Енді міне, ол тілегіне де жетті.

— Ой, керемет-ой!— дейді ол атына мініп ауылға қайтып келе жатып.

Сондағы кереметі не... Жатаған жалда жер тістеп жатып алған қызыл төмпек пе, жоқ әлде қайдағы-жайдағының басын бір-бір шалып босқа дал болып келе жатқан мына мәңгір бастың жер астына түсетіні ме? Оны Тілекеңнің өзі де түсініп келе жатқан жоқ. Бірақ, не де болса, жаратылыс жарықтықтың сылдырлатып он екі жілік арқалатқан жан иесін мына қара жер, сыз топырақпен қайта табыстырмай қоймайтынын бір жола ұғып, мойын ұсынып келеді. Өз-өзінен риза боп келеді. Неге риза болады? Кісі өлімге риза болушы ма еді? Бұрын ол да дәл осылай ойлайтын. Сөйтсе, ол жай әншейін пендешілік екен. Өлсең де қадіріңді біліп, атыңды ұмытпайтын ел-жұртың мен ұрпағың болса, өлімнің несі үрей, несі қиянат... Он сегіз мың ғаламның әр қайсысына жөн тауып берген жаратылыс жарықтықта әділетсіздік болуы мүмкін бе, сірә. Қатары сиреп, қайраты кеткен кәрі уақытын сарқып, дүние ауса, несі әділетсіздік. Қайта қадірін кетіріп, болғанын-толғанын көрмеген өгей ортада өлексе сүйретіп жүріп алғаны қиянат болмай ма? Тек сондайдан сақтасын. Ақыл-есі дұрыста жөнімен жөнелу де кез-келгенге бұйыра бермейтін бақыт емес пе? Зейнеп болса бітпейтін де қойматын қыбыр-қыбырдан жалыққандай, жер астына түсіп тырп етпей жатып алды. Бұл болса біреудің бүлдіршіндей баласының қолына қарап қалды. Астындағы қара темірді қойнындағы әйелінен бетер сылап-сипап Тұяқ жүр. Ең аузы су аяқ Күдерінің өзі темір құсқа мініп, табаны жерге тимей, қойқаңдап кеткені анау. Ата бабам күзеткен қара жұртымда көз жұмам деп, уыздай жас баланы, жалғыз келінін ай даладағы оңаша күркеге жіпсіз матап бұл отыр. Келініне-ақ обал болды. Өтеу тұқымының шаңырағын ұстап, әкесі марқұмның аманатын естіп қалмағанда, кім біліпті, түйе қартайса тайлағына ереді деп, бұл да баласының етегінен ұстап кетер ме еді... Бірақ мынау көзін ашқалы қара орын, қара жұртты қайтып қияды... Сүйегін зорға көтеріп жатып айтқан ата аманатын қайтып аттайды... Мынау ұшан даладағы тіршілік белгісі — жалғыз үйлі ауылдың жалпылдақ отын қайтып сөндіреді... Ата қоныстың аңылжып иесіз қалғанына жер астында жатып шыдаса шыдар, жер үстінде тірі жүріп қайтып шыдайды... Жалғызын

жеткізді. Келін түсірткізіп, қызығын көрді. Бұл дүниедегі шаруасы да қынама шапанның етегіндей дөңгеленіп келе жатқан сыңай танытты. Бірақ көңілінде әлі де бір алаңы бар. Оны аузынан шығарған емес. Құдай тілегін қабыл көрсе, ол алаңы да басылар. Тілеудің көне көкірегі айтады: енді баласының соңынан қара ергенін көрсе, Тұяқтың мына жетім шаңырақты өзіне құтхана мешіт еткеніне көзін жеткізетіндей қып, баяғы Өтеу бабасының «бебеу күйін» тартқанын көрсе, одан арғы тіршілік, шынында да, мәкіру... Сосын оң жақтан ақ жуып, арулап шығаратын азғантай тұстастарының көзі барда, бала-шағасының алдында кетсе арманы жоқ.

Үйге келсе — келіні бір жаққа шығып кетіпті. Бес қанат шатпаның іші мұнтаздай. Орнында жатпай шашылып қалған, жиюсыз қалған ештеңе көрінбейді. Осы қара құрым күрке бұл ес білгелі осындай, жылан жалағандай жалтырайды да жатады. Тек Тұяқ аяғына мінгенде бір опыр-топыр боп жататынды шығарып еді. Ол да ұзаққа созылмады. Енді, міне, қайда қарасаң да жұтынып тұр. Көңіліне бір мұп-мұздай суық еніп, қамшысын оң жаққа қыстыра салды. Сосын төрге аттай бере, керегенің басына ілулі тұрған тықыр қоржынға көзі түсті. Буаз тоқтының бүйіріндей бұлтиып тұр. Жолға шыққанда алатын қоржыны еді. Алыс бір жаққа сапар шыққанда, ұстарасын, сабыны, мәсісін, таспиғын және өз ошағыңнан шалғайда не күтіп тұрғанын кім біліпті деп арулап көметін ақтық киімін қоржынына сала шығатын. Қайтып келгесін де сол қоржын сол қалпында төрге ілінетін.

Енді, міне, Зейнеп кеткелі ол да есінен шығыпты. Марқұм әрбір үш жылда матасын жаңартып отырушы еді.

Керегенің басына қолын созды. Ілмектерін ағытып, ішіндегі тәптіштеп бүктелген ақ матаны алып шықты. Кіршік жұқпапты. Қамырдың, түстіктің әлде бір атырабында күнге қақталып қауашағын жарған ақ мақтаның исі шығады. Әйелі марқұмның ұстаған қай нәрсесін де жас нәрестенің еңбегіндей сылап-сипап ұстайтын аялы алақанының табы жатқан ақ мата бұның мына тірліктен өзімен бірге ала кететін жалғыз сыбағасы. Оның мынау қаусағалы тұрған құр қаңқасын ертең бауыры суық қара жерден тек осы ғана аялап, осы ғана арашалайды.

Тілеудің сақал-мұртын бір діріл билеп, қолындағы ақ матаны елжірей сипалап тұрған кәрі саусақтары қалтырап кетті. Маңдайына бір тигізіп орнына салды. Сосын

отырарын да, осылай тұра берерін де білмей, әлдекімнен ақыл күткендей есік жаққа қарай берді. Шымыраулы ши есікті иығына еппен іліп, келіні көрінді.

Атасынан имене басып қазан аяқ жаққа озды. Сол баяғы қуыршақ ойнап жүрген бала қыздай әлі күнге сымпиып тұр.

Тілеу төрге шөкелеп тізе бүкті. Әлгі бір оспадарсыз ойынан қысылғандай, келіні жаққа екінші қайтып көз тастамады.

— Иә, тоба, жөніңе ала көр!— деді аузын басып бір есінеп.

Содан былай осы бір сөз тілінің ұшына ілігеді де тұрады. Бірденені бүлдіріп алса да, біреудің ерсі бір ісін естісе де, соны айтады. Төсекте де түннің бір уағына дейін қырық қайталап айтып төңбекшіп жатқаны. Таңертең ұйқыдан оянғанда да, аузына алдымен сол түседі.

Бір күні дәрет алып, намазын оқып, қақ төрге салынған жұмсақ төсекте таспиығын тартып отыр еді, құлағына бір гүріл келді. Өзі біреу емес тұтаса шыққан көп гүріл. Бір-екі жылдан бері бұл жақты алыссынып, ащы көлдердің қамысын қайшылап кеткен совхоз басшылары биыл пішеншілерін осылай жұмсаған екен деп ойлады. Сол-ақ екен жүрегі ойнақшып, келінінің дастарқан жайғанына әзер шыдады.

Екі шыны аяқ шай ішті де, кейін шегінді. Келіні де құманын дереу оттан шығарып бақты. Тілекең ернін күбірлетіп бата жасап, дастарханның шетін қайырды. Күйбеңдеп орнынан тұрды. Керегедегі қамшысына қол созғанын көріп, келіні жүгіріп барып есік ашты.

Сыртқа шығып еді, қайрат жиып қалған күн жылт-жылт жон тосқан бұйраттардан білем-білем көк толқын бұйратыла жөңкіп келе жатты. «Ел биыл шөптің астында қалатын түрі бар-ау,— деп ойлады Тілекең.— Жаңа бастық алыстан шабылған шөп қымбатқа түседі деп кергиді деп еді. Мынандай құнан жал бидайық пен еркекті көзі қайдан қисын. Тракторларын гүрілдетіп-сарылдатып бері айдапты ғой».

Атына күндегідей емес, аяқ-қолы жеңілейіп сергек қонды. Гүріл шыққан жаққа қарай шоқытып келеді. Бүгінде баяғыдай артынып-тартынып түйемен көшпейді, жал-жалдың басына жұмыртқадай тізіліп ауыл қонбайды, балалар жүлге-жүлгелерді қуалап жуа қазбайды. Осылай арылдап-сарылдап келеді де, бұрын айлап жатып шабатын ен қиянның бірер аптада апай-топайын шығара-

ды. Үй келмегесін, шер тарқатысып қалатын кәрі-құртан да келмейді. Темір мінген балалардың әйтеуір сәлем мезіреттері дұрыс. Одан асып бір ауыз сөз айтпайды. Айдалада бұта санап жүрген кәрі шалды олар қайтсын. Кеш болса, самаладай жарқыраған қостарына жиылып, ерең-серең би билейді. Бірақ, қанша дегенмен қара ғой. Арқалары бір жазылып қалады. Әне, келіні де сыртқа шығып, гүріл естілген жаққа қарап тұр...

Тілеу бедірейіп жатқан жылмағай өлкедегі жалғыз белгі — басына мосы ағаш шаншыған құмақ төбенің басына шықты. Бұл арадан шамалы жердегі түгел көрінеді. О жақ, бұ жақтың бәріне көз жүгіртіп шығып еді ештеңені байқай алмады. Атын отқа жіберіп бір кезде осы маңнан бірдеңе қараған инженерлер орнатқан жел жоқта жел туғызып, өзі-өзінен ызындап тұратын үш бұт зәулім нысана ағаштың түбіне жантайды. Алыс көкжиектен ештеңе көзге түсе қоймағасын, өз маңайын шолып өтті. Үш жағындағы тіреу ағаштардың үшеуіне де құс саңғып тастаған, сағал-сағал. Ортасындағы тұқыл қара түтікке аузынан шыға топырақ үйіліп қапты. Суаяқ Күдері айтады: бар пәле осы қара түтікте дейді. Түбі жеткізбейтін көрінеді. Сол зымыранда темір дейсің бе, алтын дейсің бе, жер май дейсің бе — не кереметтің бәрі жатады дейді. Инженерлер кен тапқан жерлеріне осылай белгі тұрғызып кетеді, керек болған кезінде келіп қазып алады дейді. «Аман болса, мына жаман құмақ бір күндері шатырадай үйге толып, шаһар боп кетеді», — дейді Күдері.

Апырай, мына бір гүріл жетіп болмайтын неғылған гүріл еді! Жер түбінен осылай жер-көкті тітіреткенде бұл не қояды?...

Көк аспанды шатынатып жіберердей ащы гүріл бірте-бірте жақындап келеді. Бірақ көк жиек сол баяғы мелшиген қалпы. Кенет күн шығыс беттегі қақпақ жон қара жалда көп ерейген-серейген көрінді. Пішеншілерге ұқсамай ма қалай. Өңшең бір көк құтандай мойындарын көкке көтерген бірдеңелер. Аспан астындағының бәріне керги қараған немелер оқтың-оқтың өз-өзінен бас шұлығып қояды.

Анадайда жайылып тұрған аты мынау оқыс гүрілге құлағын қайшылап, басын жерден жұлып алды. Әлгінде ғана қара жерге қазықтай қадалып мығым тұрған мосы ағаштың өзі дірілдеп қоя берді. Енді сәл кідірсе салдыр-гүлдір үстіне құлап түсетіндей. Тілеу асығып-үсігіп

орнынан көтерілді. Жүрегі қалтырап, тізесі дірілдеп атына зорға жетті. Жануар су кешіп келе жатқандай, өз-өзінен билеп ала жөнелген қара жерді сақтана басып ауылға беттеді.

Қара жерді қарс айырып бара жатқан өткір дауыс өкшелеп қуып келе жатқандай, үйіне жеткенше асықты. Үйіне келгесін де, төңірегіне қараса, бәрі өз-өздерінен құттары қашып, қалтырап, дірілдеп тұр.

Кешқұрым Тұяқ келді. Мана гүрілдейтін солар көрінеді. Газ айдайтын құбыр тартып келеміз дейді. Тілеудің жүрегі енді орнына түскендей болды. Бірақ жайма-жуақ жазда жон арқасын қармай алған салқын ызғар әлі тарамай отыр. Әлгі гүріл түн бойы да басылған жоқ. Бірер күнде ауылдың дәл желкесіне жетті. Шыдай алмай атына мінді. Тұғыр неме құлағын қайшылап ерейген-серейген көп темірге қарай аяғын баспай қойды. Анадай жердегі оқшау төбенің басына шықты. Қара жерді қарш-қарш асаған темір азу ұрты толы топырақты екі жағына лақ-лақ төгіп келеді. Ажылдаған-гүжілдеген дәу бірдеңе жон арқасында дөңкиіп жатқан ұзын құбырларды әлгі қазып кеткен терең орға домалатады. Әр жер-әр жерде көзінді ағызып түсірердей өткір көкшіл от жанарды. Олардың артында алдына сом қалқан темір өңгерген ауыр трактор ордың үстіне екі беттегі жал-жал топырақты жапыра құлатып жатыр.

Осынау мігірсіз абыр-сабыр жер сауырын қақырата тіліп ілгері тартып барады. Есіне су аяқ Күдерінің айтқаны түсті. Ана құбырлардың ішіне, шынында да қой түгілі тай сиятын шығар. Күдерінің айтып келгенінің бәрі ып-рас. Мына заман аузына не келсе соны соға салатын Күдері сымпылдақтардың қай сөзін де расқа шығарып жатыр.

Тілеу бұлтың төбенің басында таңырқай қарап тұр. Көққасқа машиналардың біреуінен әлдекім бұған қол бұлғағандай болды. Тұяқ екен ғой, айналайын. Енді мынау ызы-қиқы көп қимыл көзіне тіптен ыстық көрініп кетті.

Тілеу күнде атына мініп, бұлтың төбенің басына шығып құбыр тартып жатқандарға қарайды да тұрады. Күннен-күнге алыстап барады. Сонау ұлы шағылдардың арасына барып сінді. Енді қаралары көрінбей, жер-көкті дірілдеткен дүрілі ғана құлаққа жетеді. Арттарында майқара жусанды таптап-жаншып қып-қызыл жолақ жол

қалды. Енді ол қапелімде жүрегін тітіркентіп, өнебойын бір беймағлұм үрейге билеткен әлгі тосын гүрілді іздеп елегізетінді шығарды. Баяғыда пішенші ауыл көшіп кеткенде тап осылай құлазып қалатын-ды.

Бірде атына қонып, төңіректі шарлап-шарлап ауылға қайтса, үйінің қасына қып-қызыл кереге жайылып қапты. Уық шаншып жүрген екі әйелге анадайда шаңқылдақ шал қолын шошайтып ақыл айтады. Шұбалған шапаны бір иығына түсіп кетіпті. Ау, мынау Күдері ғой. Бұл қайдан жүр?

— Әй, үндемес. Енді қайтып тілің шықпас екен. Қасыңа қонып ап, оң құлағыңның түбінен қақсайын да отырайын. Әлгі қабасақал бастық мені мынау құбырға қарауыл қып тағайындады. Сосын қасыңа көшіп келдім.

Кешке Тілеу бір тоқтысын сойып көршісіне ерулік берді. Енді Тілекең шаруасы түгелденгендей. Біраздан бері көңілі алаң боп, жүк астына тереңірек ысырып тастаған қобдиын қайта ашты.

Таңертеңгі шайдың дастарқыны жиылар-жиылмаста Күдері келеді. Содан қақ төрге шалқасынан түсіп, бетін шапанының бір шалғайымен қалқалап, жер-көктің хабарын сұңқылдатады-ай дейсің кеп! Түнде құлағына жел сыбырлап кететіндей білмейтіні жоқ. Тілекең оқтын-оқтын бір мырс етіп қойып, балғасын тықтытып отыра береді.

Бір күні келіні сыртқа шығып кеткенде Күдері:

— Әй, үндемес, мына баланың түскеніне бір-екі жыл боп қалды, қашан немерелі боласың?— дегені.

Тілеу үйреншікті әдетіне басып бір мырс еткенімен, аңтарылып қалды. Шынында да, жас адам... Құрсақ көтеретін уақыты әлдеқашан болды емес пе? Соңғы кезде Тұяқтың да тортаң-тосыраңы көбейіп барады. Сәл нәрсеге шөлмектей шытынап, мотоцикліне мініп тайып тұрады. О күшік те осыны уайымдап жүрген жоқ па екен. Екі беті бөтекедей томпиып тұратын сүйкімді келіні кейінгі кезде өз-өзінен сылынып, қараптан-қарап жүдеп барады. Бұл айдаладағы жалғыз үй тіршіліктен іші пысатын шығар деп ойлайтын.

Енді Тілекең көңіліне уайым қашты. Таң атпай жатып қақпан қараған боп дала кезіп кетіп қалады. Ондағысы Күдерінің сұңқылынан құтылу. Ен далада жапа-жалғыз келе жатып ойға шомады. Жеті бабасының соңына жегі құрт боп түсіп алған қырсық енді Тұяқты да жағалайын

дегені ме? Құмақ жалдағы көне моланың әр қабіріне бір-бір жығылып, жалғызымның маңдайын аш, соңына қара ерт деп жалбарынады. Әулиенің ақ жем боп қалған ескі ағашына пенсиясына алған сарқұлақтарды шүберекке түйіп байлап кетеді.

Тағы да бір жылдың жүзі ауды. Келінінің сол баяғы қалпы. Баласының да басы омырауына түсіп алған. Күн қақты бетінен тырсиған ашу арылмайды. Түтігіп келеді, түтігіп кетеді.

Тілекең ертеден қара кешке сарғайып жатады да қояды. Кәрі кісі тұңғиық уайымға тұншығып, күн санап шөге бастады. Шыны аяққа созғанда қолы қалтырайтын болыпты. Табалдырыққа дейінгіні анық көреді де, ал үй алдындағы жер ошақ басындағылар бір түрлі бұлдырлай береді.

Тілеу енді қорықпайтын өлімнен қорқайын деді. Тұяғының соңынан қара ергенін шынында да көре алмай кетер ме екем деп қорқады. Оны күтем деп жүріп әке аманатын орындай алмай Өтеу ауылының шаңырағын бір өзі ұстап қалатын қу жалғызға бабалар тартқан бебеу күйді үйрете алмай көз жұмып кетем бе деп қорқады. Түсінде ылғи марқұм әкесі мен қайтыс боп кеткен құрдастарын көретінді шығарды.

Бір жұма күні келініне жеті шелпек пісіртті. Атына мініп бабалар зиратына барып құран оқыды. Сосын көптен бері ат ізін салмай кеткен жиделі тепсеңге соқты. Мынау сусылдаған құм арасынан біржола табан ажыратуға айналған үш-төрт ағаш өзді-өзі сырласып тұрғандай, тұнжыр сусылдасады. Құс таңдай жапырақтар бұның қолына еркелей жанасып, бет аузын сипайды. Тілекең қойынындағы қара балтаны зорға шығарды.

— Көке-ау, мына жонып жатқаның не таяқ?— деді Тұяқ кешқұрым табалдырықтан аттар-аттамастан. Сосын өз сұрағына өзі жауап берді.

— Домбыра дегенің дүкенде үйіліп тұрған жоқ па?

Тілеу кеңсірігі қақ айырылардай бір осқырынды. Бұрын Күдерінің сөзін естігенде ғана сөйтуші еді.

Қара домбыра бітті. Қақ төрге ілінді. Бірде баласы демалысқа келгенде:

— Тұяқжан, осы домбыра ұстай білесің бе?— деді Тілекең.

— Мектепте үйірмеге қатысқам....

— Ендеше, тыңда.

Домбыраны алып күйлей бастады. Тұяқ мойнынан тастамайтын қара қобдиының бірдеңелерін шұқылап отыр. Бірақ, құлағы әкесінде.

Әкесі бір өн бойыңды үгіп кеулеп бара жатқан заржақ күйді бебеулетсін-ай кеп. Балға мен пышақ ұстап қалған қайқы саусақтар перне-пернелерді шегелей бұрғылап, қадалып тұрып алады. Әр пернедегі үн біткенді әбден жебеп сауып ап, келесі бунаққа көшеді, Тұяқ әкесін тап мынандай күйші деп ойламайтын. Мына саздан өз жүрегін шаян боп шағып жатқан бір өткір уыт танитындай. Мойны салбырап сала берді.

Қолындағы домбыраға емес, Тұяққа қарап отырған әке күйін бітірді. Домбыраны іргеге сүйеді. Ләм-мим үндеген жоқ. Төр алдына жамбастай қисайды.

Содан қайтып Тілеу бой жиып тұра алмады. Айналасындағы қара бұлыңғыр қалыңдай түсті. Күні бойы таспиық тартып тырп етпей отырғаны. Ара-арасында ұмыт бірдеңе есіне түскендей кілт кідіреді де, ойлап-ойлап, жадына орала қоймаған соң, қолындағы жиденің дәнінен тізген дестені қайта санай жөнеледі.

Бір күні есіне түсті-ау ақыры. «Осы біздің келіннің бойына ештеңе бітпеді ме екен...» Жас адамға көз тоқтата қарау әуелден әдетінде жоқ-ты. Оның үстіне күміске сірке салып қалған қырағы жанар бүгінде көмескі тартқан. Топырақтың астына түсе қоймағанмен, терең судың астына шым батқандай төңірегі ылғи бұлдырайды да тұрады. Күн мен түннің, жаз бен қыстың шек арасы жоғалып, әйтеуір өлмегенге тәубе, әрі-сәрі хал кеше бастады. Аунақши-аунақши астындағы құмақ топырақты қаза-қаза, қара жерге төсек-мөсегімен бірге түсіп бара жатқандай. Әзірге тек құлағы ғана сау. Оны да Күдері иемденіп алған.

— Әй, үндемес,— деді ол бірде.— Келінің ащы борша жоқ па деп, біздің үйге барғыштайтынды шығарыпты, толғақ білем.

Тілеу өмірінде, сусылдақ Күдерінің жабырлақ аузына сол күні риза болған шығар. Енді ол саржамбас боп қарап жатып, ішінен күн санайтынды, ай санайтынды шығарды. Зейнеп байғұсқа ұсап үнсіз кіріп, үнсіз шығатын келінінің әрбір қыбыр-қимылын қадағалап бағады. Ол күн санап жүрісі ауырлап, кей түндері төңбекшіп, өзінше бұған естіртпеген боп ыңқылдап шығады.

Кәрі Тілеу ондайда сүйек-сүйегі түгел еріп, өзі білетін әулие-әмбиелердің бәріне бұның артынан өрбір дәулетке

бола мазасынан айырылып тыпыршыған жас әйелдің қолаяғына дем бере көре деп жалбарынады.

Келініне тоғыз ай толды-ау деген шамада, асық жілік тауып ап, көптен бері ұстамаған қара қобдиын қорс қып ақтара бастады. Кәрі жанардың түбіне бұғып қалған азғантай нұр қайта оралғандай. Айналасын, аяқ-жөнін дұрыс көріп отырған сияқтанды. Қолындағы асық жіліктің бір жақ басын тесті. Екінші қапталынан шұқылап оя бастады. Бар өнерін сап, кедір-бұдыр қалдырмауға тырысты. Қара пышақпен шұқып-шұқып алады да, артынан ойылған жерді бармағымен сипап көреді. Егеу ап сүргілейді. Әлі де тар сияқты, әлі де дөңгеленіп дұрыс шықпаған сияқтанады да тұрады. Қара пышақты қайта алып еді, асық жілікті жерге тіреп ұстап отырған сол жақ қолының бас бармағына кірш етіп кіріп кеткені.

Содан қолы күп болып іссін кеп. Пышақ тиген бармақ бебеулетіп алып барады. Ажал күтіп алжып жатқанда, жарақатты ауырсынып ыңырануға құдайдан қорқып, астыңғы ернін тісі түскен малта иегімен қайзалай береді. Төңірегіндегі түнек те тұтасып апты. Су асты емес, құрдым шыңыраудың түбіне бір-ақ құлап кеткендей. Кейде жан шыдатпай бара жатқан жарақаттан есі ауып кетеді. Бірде өліп-талып есін жинаса, дәл оң құлағының түбінде Күдері отыр.

— Өй, үндемес, шүйінші! Құдай берді! Келін ұл тапты.

Өмірінде кісінің алдында көңілін босатып көрмеген Тілеу орнынан тұрайын деп бір-екі ұмтылып еді, тұра алмады. Содан теріс аунап, тұсындағы керегенің сағанағын құшақтап ап, екі иығы бүлкілдеп ұзақ жатты. Содан үнсіз қалды. Қолы күп боп ісіп барады. Маңдайы шып-шып тер. Таңертеңгілік таңдайын шылайтыны бар-ды, одан да қалды.

Есіктен баласы кіріп келгенде Тілеу көзін ашқандай болды. Ашқанмен де, көз алдына көлкештеп тұрып алған қара перде ештеңені көрсетпеді. Бірақ меңіреу тылсымға бір жола көше қоймаған құлағы құрғыры Тұяқтың арсы-күрсі жүрісін бірден таныды. Қасына көп шөкелеп отырғанын да, оң қолын алақанына салғанына да біліп жатыр. Бірдеңе дігісі кеп, иегін кемсендетіп еді, дыбысы шықпады. Бал тамады дейтін бармағының басына кеп қадалып тұрып алған ажал: «Ау, қашанғы жатпақсың. Болсаңшы енді!»— деп дігірлетіп алып барады. Әлі де боса артындағыларға айтатын бір қолқасы бар сияқты еді. Оның не қолқа екенін тілі түгілі санасының өзі ажырата

алмай жатыр. Әйтеуір жан-дәрмен тыныс қармап, танауы қусырылып, иегін көкке қарай қақшандата береді.

Құлағына біреудің сөйлеген дауысы келе ме, қалай. Күдерінің дауысы сияқты. Ол жазған қара жердің бетінде әлі бар екен ғой. Мұның артында қалады екен ғой. Мынау жарық жалғанда қанша жалғыздық көрсе де, айда-жылда әйтеуір сол бір соғып кететін еді-ау...

Кенет бір ызың келді. Баяғы аманат күй. Аанада баласына өзі тартып берген «Бебеу күй». Ол бебеулеп қоя бергенде күп боп ісіп, күбірткелі жеп жатқан бас бармағының солқылдатып алып бара жатқаны басылайын дегендей болды. Бебеу күй безілдей түскен сайын жаны жай таба түсті. Көз алдын көлкештеп тұрған қара түнек аршылайын депті. Іргеден самал есті. Топырақтың, ауыз қуырар қыр шөбінің, күйген құрым киіздің, іргеге байлаулы ат пен Тұяқтың машинасының ию-қию күңірсік исі кеңсіріген дархан тіршілік лебін алып келгендей. Көкірегіне, міне, түскен қара жүзді ажалдың зіл тақымын кейін серпіп тастағандай Дала екен дейді. Көктем екенін де күз екенін де білмейді. Шық екенін де, мизам екенін де білмейді. Әйтеуір шөп басы жылтырайды екен дейді. Өзінің шөп қорып жүргенін де, аң қарап жүргенін де білмейді. Әйтеуір маңқиып жатқан маң даланың әлде бір пұшпағына маңып барады екен дейді. Кенет алдынан қара жалдың басын түгел толтырып ақ самала ауыл көрінді. Ортадағы қоңырайған өз күркесі екен дейді. Ал қос қанаттағы бірінен-бірі өткен ақ жұмыртқа үйлер отаулары екен дейді. Біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу... Көзі бұлдырап санына жете алмайды. Кенет сол ақ жұмыртқа үйлерден жарық дүниеге маңқия қарап өндірдей қара торы жігіттер шыққан екен дейді. Біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу... Көзі бұлдырап санына жете алмайды. Белдеудегі аттарға қонды. Қаздай тізіліп әлдеқайда құйғыта шауып барады. Қара жерге жарыса тиген тұяқтарынан күй тіріліп, әлгі бір сарнаған сарын талмаурап барып басылып, кенет ықылық ата, сықылықтай жөнелген екен дейді. Апыр-ай, мына күйді тартып отырған кім болды екен!? Тұяқ па... Ту, өзі дәулескер күйші екен ғой... Әлгі көп жарау арғымақ ағызып барады... Кенет танауына бензин исі келгендей болды. Сөйтсе, әлгі көп арғымақтардың орнында Тұяқ мініп жүргендей көп көк қасқа машина жарыса жүйткіп барады. Ащы жусан иісіне арасқан бензин исі танауына майдай жағады екен дейді. Өйткені, сол көп машинаның рулінде отырғандар басы

Тұяқ боп, өз тұқым-торпағы екен дейді. Біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу... Көзі бұлдырап санына жете алмайды. Көп машина қара жалдың басына ағызып шығып бірте-бірте ұзай түсті. Бұның жанарының нұры сарқылып, әлгі көп қарайған барған сайын бұлдырай түсті. Көңіліне бір тоқтық орнап, ернін күбірлетіп тәубе айтты. Кірпігі ауырлап барады. Әлгі бір әдемі елеске елітіп, бұрын-соңды басынан кешіп көрмеген бір мең-зең, бей-жай, дел-сал рахат ұйқыға бата түсті. Енді ешкім осынау тәтті ұйқысын бөлмей-ақ қойса екен дейді... Езуіне бір өмір бақи жүгірмеген жайдары күлкі жүгірген екен дейді...

Әкесінің маңдайы көгіс тартып бара жатқанын көргенде Тұяқ қолындағы магнитофонның тілін бармағымен баса салды. Манадан бері шыр көбелек айналып жатқан қоңыр дөңгелек тоқтап қалды.

Төр алдында шалқасынан түсіп Тілеу жатыр. Мынау қара жердің бетіндегі бар шаруасын ойдағыдай орындап бітіп, енді бір сәт рахат ұйқыға шомғандай. Бет аузында титтей де кірбің жоқ. Кере қарыс маңдайы жап-жазық. Әншейінде танауынан бір мырс еткені болмаса, езуін жиырып жарымайтын ұстамды кісінің ернінің бір қиығына зілсіз күлкі ілігіпті.

Үй-ішіндегілер не болғанын білмей, түсінбей аңтарылып қапты. Манадан бері оң жақтағы отын үстінде жантайып жатқан Күдері кенет сылқ етіп жерге шөкті.

— Ешкімнің бетіне жел боп келмей, жағалас-жанталассыз ғұмыр кешкен жарықтығым-ай, о дүниеге де тым-тырыс жайбарақат қалпың аттанып жүре бергенің бе...

Қазан-аяқ жақта боп-боз боп отырып қалған келінінің «Аһ» ұрған ащы даусы шығып кетті.

***

Арада жылға жуық уақыт өтті. Тілеу пақырдың мынау қара жерді қаздаң басып жүргендерден дәметер және бір қарызын өтейтін уақыт таяп қалды.

Сол күн жақындаған сайын былтырдан бері мынау иен құмға бір өзі ие боп қалған Күдері тыным тауып отыра алмады. Үйіне бір кіріп, бір шығады.

Кірсе болды — құлағына алыстан талықсып машина үні жеткендей болады. Отырып алып бал ашады: «Мына біреудің даусы көксау адамның деміндей қырқырап шы-

ғады екен. Көкірегі сыр-сыр етіп, кеудесін әзер сүйреп келе жатқанына қарағанда, өзіміздің колхоздың астауын шөп тырнап тастаған жүдеубас газиктерінің бірі болар. Тұяқ келсе, әлгі жер қазып, құбыр тартып бара жатқандардың азынаған айғырдай өңмендеген көк қасқа жүк машинасымен келсе керек-ті. Оның даусы бүйтіп өлімсіреп шықпайтын, қара жерді қақыратып, көк аспанды шатынатып жіберетіндей жойқын естілетін. Бірақ, кім біліпті...»

Шыдамсыз неме одан арғыға тағаты жетпей, сыртқа атып шығады. Шықса — анадайда таз кісінің төбесіндей дөңгелене жылтырап жатқан Тілеудің үйінің жұртын көрді.

Былтыр марқұмды жерлеп қайтып келген соң да, қырық күн қатарынан мынау шұқыр тепсеңнен келіп-кетіп арылмап еді. Анау жылтырап жатқан дөп-дөңгелек ойма тақырдың көк желкесіне талай-талай ат байланып еді.

Ат байлап түскен ағайын алшаңдай басып төрге озар еді. Малдасын құрып жайғасқан соң, кексе кісі болса, басын көкірегіне алып ыңырантып аят оқыр еді. Жас болса, ол мына қылтиып жал басынан көрінгеннен өз үйінен шығып, сол үйдің қасына барып, мейманға ілесе кіріп, оң жаққа жүгіне кеткен бұған иек қағар еді.

Бата оқылып, бет сипалған соң ауызға алдымен ауыл-үйдің амандығы оралып, сосын Тілеу тілге ілігер еді.

Келген адам кім болса да, Тілеуге байланысты кепті қысқа қайыра алмас еді. «Жарқықтық иманды болғыр», — деп басталған әңгіме талай жылды қамтып, талай жерді шарлап шығар еді.

Әншейінде келген мейман шаруа баққан қайыс сапалақты қарапайым біреу болса, жоғалған мал мен жердің отынан хабар сұрап, шарифат жайлы таласатын; шашын қайырып, сақалын қырғызған көк иек қызметкерлерден болса халықаралық жағдайдан хабар сұрап, өткен тоқсандағы жарыстың қорытындысына дауласа жөнелетін қызыл көз Күдерінің өзі Тілеу ауызға алынғанда күлте сақалын тұтымдап, басын үсті-үстіне изей беретін.

Сөйтсе, сол күндердің өзі де бір дәурен екен ғой. Енді, міне... Тілеудің қырқы осы ата қонысында таратылды. Ертеңіне Тұяқ шұқыр ойдан біржолата көшіп кетті. Баяғыда бір көргенде-ақ бұның көңілінен шыққан екпіні тау жыққандай көк қасқа жүк машинасының кузовында осы бір жылмиған құмақ өлкені екі ғасыр бойы міз бақпай күзеткен Өтеу әулетінің ежелгі емен шаңырағы

кетіп бара жатты. Жан-жағын көшкін құм көме-көме аузынан шығуға айналған шұқыр тепсеңде дөңгеленіп қара жұрт қалды.

Кеше ғана сорпа төгіліп, май сасып жатқан жер ошақ пен күл төмпектің қасында ербиіп Күдері тұрды.

Содан бастап ол өзі бұрын-соңды бастан кешпеген бір халге түсті. Үйге сыйып отыра алмайды. Сыртқа шықса, жымпиып жатқан ескі жұртты көреді де, есіне қай-қайдағы түседі. Басқа бір соны жерге жылжып қонып та көрді. Бәрібір, қыстауы сол арада. Бәрі де Тілеудің бір кездегі қара жұртының маңында.

Күлте сақал Күдері бір кезде өзін үйге отырмайтын кезбе санаушы еді. Сөйтсе, салып ұрып жетіп баратыны баяғы сол Тілеудің құрым жаппасы екен. Қазір мынау иен түзден ол да өшті. Бір кездегі еркелей кіріп шығатын жылы ұяның жымпиып тек жұрты ғана жатыр. Үндемес құрдасы да, сабырлы Зейнеп те, ертелі-кеш пыс-пыс етіп бір тыным таппайтын қара көрік те — бәрі-бәрі жым-жылас. Қара жердің осы бір пұшпағындағы анау бүкір бел қара жалдар, сонау қоян жым майса шағылдар жоғалып кеткенше жоғалмайтындай боп кеткен ежелгі шаңырақ бір бесінде тап осылай аяқ асты ғайып болады дегенге кім сенген!

Ол — Күдерінің түнде түсіне, күндіз өңіне кірмеген гәп. Соның бәрін айтып шағынайын десе, үйіндегі бала-келінді месінбейді. Оларға Тілеу мен бұны түсіну қайда?! Қойындарынан өрбіп жатқан қара домалақтарының мәпақасын айырып қара жердің бетінде әйтеуір бастары қарайып жүрсе де, шүкір... Тілеудің көкірегіне тұнып, ауық-ауық Күдерінің аузымен ақтарылып тұрар қимастық сырды олар қайдан ұқсын! Соның бәрін көріп білген екі замандасы қазір бұл дүниеден бір жола көшкен. Соның бәрін көріп білген мынау жаңылтақ шағылдар мен жапырақ жалдарда естір құлақ, сөйлер тіл жоқ. Сонда Күдері қайда барып мұңын шағады?

Әншейінде текірексіз жүре алмайтын Күдері атын ілбітіп басып екі құрдасы жатқан елсіз зиратқа беттейді.

Құм арасындағы теңгедей қатқыл ойпаңдағы анадайдан-анадайдан андыздап көрінетін жиде сайғақтар күн жеп құрап бозараңдап көрінеді. Шашылмай, шашырмай бір шөкім боп ұйлыға жайғасқан шағын зират мынау кең даладан кез келген сұғанақ көздің сүргін-қуғынынан барар жер, басар тау таба алмай, одан әргіге дәрмендері қалмай, осы араға жетіп бүк түсіп-бүк түсіп құлай-құлай

кеткен бір үйір киіктей жал басынан жалпаң қағып түсіп келе жатқан жалғыз атты бұған бастарын көтеріп селтиіп-селтиіп қарап жатқандай. Келсе екен, келсе екен деп жатқандай.

Зейнептің төмпегінің қасындағы зорығып жығылған нар түйедей қызыл төмпектің де топырағы отырайын депті. Етек-етегінен бала жігіттің мұртындай боп қырпысын шөп өсіпті. Көне қауымның бір шетіне жарыса құлаған қос төмpek пәнидің аз күндік өрісін тауысып бақидың қыл көгеніне мықтап көгенделген егіз қозыдай томпиып-томпиып жатыр.

Тірліктерінде ешкімнің бетінен алып, мінез шығарып көрмеген екі құрдасының жатқан төмpekтері де өзге төмpekтерден ала бөтен тыныш, ала бөтен монтаны сияқты. Тірі Тілеудің сөз шығындамаса да, оқта-текте бір мырс етіп осқырынып қоятыны болушы еді. Мына төмpekте о да жоқ. Ең болмаса бір топырағы бүлк етпейді.

Күлте сақал Күдерінің мынау мылқау бұтақтарға айтатын дауы бардай. Анау былтыр ғана сұлап жығылып, биыл түбі сорайып тұқылданып қалған көне дарақтың мәуесі де, ығы да, саясы да мол еді. Ал мынау бір кезде, бәлкім, соның бір шыбығынан өрбіп тұрған жаңа өрімталға сол қасиеттің бәрі түп-түгел дари ма? Ол да заманы өткен ата бәйтеректей мынау құмақ өлкенің шыжғырған ыстығы мен сарылтқан ұзақ жолынан кенезесі кеуіп жеткен пендеге сая мәуе тауып бере ала ма, жоқ өз нәрін өзі зорға тапқан шая бірдеңе боп, әншейін ерқара боп ербиіп тұра ма? Мынау онсыз да жұпыны жапан түзге ажар, базар қоса ала ма?

Күдері қайда аттап шықса да, жүдеп қайтады. Бір кездегі азды кем қызығын көре алмай қайтады. Уақыттың өмірден басқа өлшемі жоқ екеніне көзі жетіп қайтады. Бір өмірдің орнына екінші өмір келсе ғана мына дүниенің мәні тұра алатынын ұғынып қайтады. Ағаш екеш ағаш та бұтағынан бұтақ өрбіп, артында із тастайды. Ал адам ше... Адамның ізі тек белінен өнген перзент қана ма... Оның ісі, жұртқа жасаған қайырымы ше? Соның бәрі кісінің өзімен бірге көз жұма ма? Мынау ербеңдеген күлте сақал шал өлгенде, кешегі Тілеудің де ізі бір жола жоғала ма? Ол соққан жекей, ол жасаған бұйымдар да мәңгілік емес шығар, тозар. Сонда көңілге қуат не болмақ? Өз тамырынан өрбіген бір бұтақ болса, Тілеудің арты осынша құлазып жатар ма еді? Міне, бір жылға айналып барады, Тілеудің шаңырағы жоқ болғасын,

оның сүйегі жатқан мына түзге оның артын іздеп ешкім келмеді, ешкім ауызға алмады... Айтса, тек Күдері ғана айтады. Онда да тек өзі еститіндей қып күбірлеп айтады...

Мұндайда Күдерінің есіне Тұяқ түседі. Оның марқұмның қырқын өткізе сала жып беріп көшіп кеткеніне іштей разы емес. Бірақ, мөлдіреген жас келіншегі мен қызылшақа сәбиін айдалаға қайтып тастап кете алады. Оның орнында Тілеудің өз белінен өрбіген баласы болса да, сүйтпес пе еді? Оның орнында кім болса да, сүйтпес пе еді? Қазіргі жастардың қайсысы ата қонысты мекендеп, ата зиратты бағып отыр?! Бәрі де ырзық бұйырған жерді базарлап жүрген жоқ па? Сонда адам ұрпақтың тілегін неге тілейді? Сенен қалған қонысты, сенен қалған мал-дәулетті иемденіп, сенің бір кезде дүниеде болып, артыңда осынша ырзық, абырой қалдырғаныңа ырза боп өтер заман өткен екен? Сонда артыңда не қалады? Сонда сенен өрбіген ұрпаққа не бұйырады? Ол саған не үшін қырыздар болады?

Күдері өз сұрағынан өзі тосылады. Апырау, енді аң екеш аң да енесіне еріп, атасының баулығанына көнеді ғой. Сонда біз солар ғұрлы...

Күлте сақал шал басын бауырына түсіріп ойға батады. Көз алдына кішкене Тұяқтың асты-үстіне түскен Тілеу келеді. Тілеудің оны тумаса да туғандай қып мәпелеген ықыласы есіне түседі. Сол есіне түседі де, егіліп қоя береді.

Сүйтіп жүргенде біреуден Тұяқ сәлем айтып жіберіпті. Жазда барып әке-жездесінің бастарын қарайтқысы келетінін айтыпты.

Сонда Күдерінің қуанғанын көрсең! Жазған Тілеу мен Зейнептің ақ сүттері адал бұйырған екен ғой. Тұяқтың осы ықыласынан артық оларға не керек. Жалпы адамға ықыластан артық не керек? Әке — балаға, бала — әкеге, адам — адамға ықыластан басқа не көрсете алады? Жалпы адам деген екі аяқты пенделерден адамзат деген жиынтық құрап тұрған да осы ықылас емес пе? Ықылас болмаса, Тілеудің мұндағы, Күдерінің Тілеудегі алмағы қанша? Адамның адамға тартқан сыйы да, артында қалдырар мұрасы да сол — ықыласы ғана емес пе!

Жүрегі жарылардай қуанған Күдері көпке дейін бұрынғыдай елегізбей тыныш жүрді. Тек Тілеудің жылы толатын уақыт жақындағанда барып қайтадан тынышы қашты. Тұяқтың баяғы сәлемінің артынан ешқандай хабар болмай кетті.

Серігінен айырылған кәрі кісінің жүрегі секемшіл келе ме, дүние қайтадан құлазып қоя берді. Неге екені белгісіз, Тұяқ баяғы уәдесін ұмытып кеткендей көрінеді де тұрады. Қазіргі жастар қара жүрек болмағанмен, құнтсыз ғой... Оның үстіне, жұмысынан шыға ала ма... Жер аяғы да қашықтап кетті. Солардың біреуіне иек артса, оған кім өкпелей алады... Құлықсыз кісіге дәлел аз ба... Құдай оны тек құлықсыздықтан сақтасын... Қатерге түскен кісіге ендігінің бәрі қара жерден ауыр болар дейсің бе!.. Аруақ бәрін де көтерер... Ол тек бұл секілді Тілеудің көзін көре қалғандрдың жүрегіне түсер зіл ғой...

Шіркін-ай, адамгершіліктің жолы нектен тар... Алдамшылықтың жолы неткен кең... Тұяққа өзін де, басқаларды да алдарқатам десе, себеп-сылтау жетіп жатыр-ау...

Күдері көзі шүңірейіп жүдеп кетті. Құлағында бірызың келмей де, кетпей де тұрып алды. Сол миын жеп басын мең-зең қып барады. Сыртқа шықса — көзіне шоқтай басылып ессіз жұрт жатып алады.

Күдері мынау айдаладағы жалғыз үйде енді байыз тауып отыра алмасын білді. Атына мінді.

Құм арасы тегіс көгере қоймаған бозқылшық көктем еді. Көз жетер жердің бәрі бадырайып анық көрінеді. Зиратқа баруға бір түрлі жүрегі дауаламады, бір шетте жұптарын жазбай қатар жатқан егіз төмпекке мынандай күндері жалғыз баруға қаймықты. Ат басын сонау Ұлы құм басталатын тұстан қылауытып тұрған жиделі тепсеңге бұрды.

Көк аспанның астындағы ұланғайыр кеңістікке Күдеріден басқа қыбырлап-қимылдап жүрген ешкім жоқ екен. Содан ба, сонау жер түбіндегі қылау шоғыр көзіне оттай басылды. Астындағы аты да тепектеп емпеңдей түседі. Төрт-бес жиде ағаш қылаңытқан шоқ тоғай да құла түзден қара іздеп тұрғандай. Мұның бауырына кіргенше асығып, алдынан жарыса жүгіріп келе жатқандай.

Сол-ақ екен құлағына ап-айқын гүріл келді. Сонау алыстан шығады. Дәл мынау өзі келе жатқан қос айыр қасқа жол асып жатқан қара жолдардың ар жағынан шығады. Мұнда жеткенше әлі біраз бар. Бұл оған дейін жиде ағашқа бара тұрады. Келіп жатса, сол арадан қарсы алады.

Күдік пен үміт қосарлана қысқан ет жүрек өз-өзінен үгітіліп барады.

Жиде ағаштардың сол баяғы тұрысы. Қуаң бұтақтардың әр жер-әр жерінен көк бүршіктер қылтияды. Жаңа көктемнің қайратына мінгенін тосып, мұрт жаруға асығып тұрған сыңай танытады. Өсіп-өнгісі кеп құлшынып тұрған жаратылыс бір ой салғандай. Күдері күбірлей береді.

Он үш — бір мүшел, жиырма бес — екі мүшел, отыз жеті — үш мүшел, қырық тоғыз — төрт мүшел, алпыс бір — бес мүшел, жетпіс үш — алты мүшел, доңыз — бір, тышқан — екі, сиыр — үш, барыс — төрт, қоян — бес...

Бұл жолы ол өзінің жасын санап тұр еді.

Саусағын бір-бірлеп бүгіп, ернін жыбырлатқан қарияға айна көк аспанда күн көзі жымыңдайды.

Құмды аймақты күңіренге шыққан таныс гүріл бірте-бірте жақындап келеді.

ШЕТКЕРІ ҮЙ

Жылдан жылға шуы ұлғайып келе жатқан қаланың тау жақ шетіндегі қаңылтыр шатырын әлдеқашан тот басып күңгірттеніп кеткен осы бір қарағай үйді, соның тап іргесінен ағып жатқан кішкене өзеннің жарлауыт қабағына дейін емінте созылған ағаш дуалын, оймыш терезелерін, абажадай емен қақпасын, қақпаның қыр көзіне қойылған биік сәкіні тау баурайындағы қалың жыныстан басқа ешкім көріп жарымайды. Жауын өтіп, дымқыл сіңіп, қи майыға бояғандай қарауытып көрінетін бөрене үй өткен-кеткенге сыр алдырғысы келмегендей дүрдіе қарап тұрады.

Ал, егер әлгі көлденең көз тәуекелі жетіп, бұл төңіректен кетпей қарап тұрар болса, бұдан әлденеше жылдар бұрын кешқұрым, қас қарая, көшенің екі бетінде күңгірт қарауытқан қалың теректің тасасынан тротуарды тықытып басып келе жатқан аяқ дыбысын естіп, артынша-ақ қапталдағы бояуы оңып, енді, міне, алакөбең іңірде не қарауытпай, не бозартпай, күлдібадамданып тұрған ағаш дуалға еміс-еміс түскен ерең-серең көлеңкені көзі шалар еді.

Қалың ағаштың арасын сирек қондырылған сықсима шамдардың сұйқылт жарығында тәлтіректеп келе жатқан мас кісідей қисалаңдаған рабайсыз көлеңке әлгі абажа қақпаның алдына келгенде бойын тіктеп ала қоярды. Сылдыр еткен кілт дыбысы мен қаңқ еткен қақпа сықыры кешкі тымық ауада құлағыңды бір тырнап өтер еді. Көшенің екінші жақ бетінде тұрған бақылаушы әлгі бейуақ көлеңкенің еркек екенін, әйел екенін ажыратып үлгергенше, алпауыз қақпа оны бір-ақ қақшып, қайтадан бедірейіп тұра қаларды.

Жұмбақ көлеңке сүңгіп кеткен абажа қақпаның аржағынан тас сатыны тық-тық басып, баспалдақпен жоғары көтерілген дік-дік аяқ дыбысы, кешкі ауаны дір еткізген кілт сыңғыры, есік сықыры қайта естіледі де, сәлден соң тағы да жым-жырт тыныштық орнайды. Біраздан кейін күні бойы тарс бекітулі тұратын терезе қақпақтарының арасынан пышақтың жүзіндей жіңішке жарық жылтырайды. Егер әлгі түнделеткен неме сол саңылаудан сығалап қарар болса, ақ дастарқан жайылған столдың төр жағында жұмсақ сәкіде тілі салақтап шығып тұрған қасқыр итті көріп, ауызғы бөлмеден тық-тық аяқ дыбысын ғана естір еді. Сонда мынау құбыжық үйден қалай шегіншектеп бара жатқанын өзі де сезбей қалар еді. Тас тротуарға шырт еткізіп бір түкіріп, алысырақтағы автобус аялдамасына қарай жүгіре жөнелер-ді.

Сол қара сұр үйден елу қадам ұзап шықтыңыз-ақ ақ бас шыңдардың қойнауынан төмен қарай сорғалай созылып жатқан көше жолығады. Көше бойы ығы-жығы. Ерсілі-қарсылы жөңкіліп жатқан машина. Автобуска бас сұқсаңыз — бір-біріне қадалып, жабыса-жармаса қалған бір жұрт. Соларға ілесіп төмен зулай берсеңіз, көк желектің тасасына шашыратып шаша салған ақ шаңқан, көк шаңқан көп үйлердің арасынан бір-ақ шығасыз. Одан әрі... Маңқиып-маңқиып тұрған маңғаз үйлерде таңертеңнен кешке дейін миы ашып маңызды мәселелер шешіп жатқан жұмыс басты адамдарға барып жолығасыз ба, жоқ па, ну бақша, қызыл-жасыл гүлзарлар арасында салқын қауыздарға шомылып мәз-мейрам болып жүрген балалардың күлкісін тыңдайсыз ба, әлде жол бойындағы алабажақ шалқайма орындықтардың біріне шалжия кетіп, әрлі-берлі сапырылысып жатқан әдемі балтырларды қызықтайсыз ба...

Ендеше бар ғой, отырдыңыз екен, түске дейін, тіпті түс ауғанша, ол да емес-ау, қашан жұмыс уақыты біткенше тапжылмаңыз. Сонда жаз болса ыстық басыла, қыс болса ымырт үйіріле жұмыс уақыты бітеді. Күні бойы топырлатып торға қамап қойған ақ сазандардай кеңсекеңседе жіпсіз байланып отырған көп балтыр көшеге атып-атып шығады. Соның бірі сіз отырған гүлзардың маңайындағы көп еңселі үйлердің біреуінен шығар да, дәл сіз отырған орындықтың қасынан қиғаштап өтіп жатқан сая жолға түсер. Тұсыңыздан аса бергенде орныңыздан көтеріліңіз. Соңынан қалмай ілесіңіз де отырыңыз. Тек

көз жазып қала көрмеңіз. Ол әуелі газет киоскасына тоқтар. Модалар журналын сұрар. Сатып алар, алмас, бірақ бірінші беттен ең соңына дейін түк қалдырмай қарап шығар. Оған дейін ішіңіз пысып бара жатса, анадай жердегі телефон будкасына кіріп, таныстарыңыздың бірімен хабарласыңыз, не су сататын автоматтан сусын қандырыңыз. Сол екі ортада әлгі ақ балтыр жалт етіп тағы да жолға түсер. Дедектеп соңына ілесіңіз. Ол анадай жердегі аялдамадан жөнеле берген автобуска сүңгіп кетер. Айқайды салып, артқы есікке сіз де жармасыңыз. Аузы-мұрнынан шыққан автобустың іші тауға жақындаған сайын сейіле түсер. Орындық тиіп жайғасып алғандар болмаса, түрегеліп тұрғандардың жіліншігінің жыланқарағы үзіле жаздағанда, өрге қарай ышқына ыңыранып келе жатқан көксау автобус көшенің тау жақ шетіне шығып та үлгерер. Сонда манадан бері алдыңғы есіктің босағасында көзіңіздің жауын алып тұрған қос ақ балтыр кенет сыртқа бір-ақ секіріп түсер. Жалма-жан сіз де сыртқа атылыңыз. Тық-тық басқан қос балтыр бойшаң теректер түнере самсап тұрған қалтарыс көшеге жалт бұрылар. Соңынан сіз де салыңыз. Тас көшені тық-тық шертіп бара жатқан қос өкшенің дыбысына елтіп келе жатып алдыңыздағы ақ балтырлардың көзіңізден қалай бір-бір ұшқанын байқамай да қаларсыз. Аңырып біраз тұрарсыз да, ақ балтырды ақырғы рет көзім шалды-ау деген тұсқа жетіп келсеңіз, кеудеңізден итеріп абажадай емен қақпа кес-кестеп тұра қалар. Көзіңізді қанша сатсаңыз да былқ етпес. Бедірейіп тұра берер. Міз бақпай тұра беруге ол шыдағанмен сіз, әрине, шыдай алмассыз. Амалыңыз құрып кейін қайтарсыз. Қашан автобус аялдамасына жеткенше жалтақтап артыңызға қараумен боларсыз. Желмен шайқалып самсап тұрған көп теректің көлеңкесі жыныңызды келтіріп, «вуги-вуги» билеп мазақ қылар. Сайқымазақ көлеңкелерді даусыңызды шығарып балағаттауға мәдениеттілігіңіз шаужайыңызға оратылып, ішіңізден зіп-зілдей қып бір сыбап ап, тау жақтан кешқұрым сирек қатынайтын автобусты күтіп, екі көзіңіз төрт болып сарғайып тұрарсыз да қоярсыз.

Егер оны осыдан жиырма-жиырма бес жыл бұрын сыртынан көре қалсаңыз және өзіңіз ол кезде шау тарта қоймаған жас болсаңыз, дәл осылай болары даусыз-тұғын.

Соның бәрі күні кеше ғана емес пе еді.

— Зулап өтіп жатқан... уақыт-ай!— дейтін ол кейін сол дәурен есіне түскенде, «өмір-ай!» деуге бір түрлі аузы бармай.

Шынында да, ол күндер болса ғой... Мынау төр жақ қабырғадағы шынылы рамадағы әдемі келіншек дәл мына суреттегісіндей шырадай жалтыраған шара көзін төңкеріп тастап, ақ жұмыр иекті ақ борықтай білекке асып тастап, бетінен бейнең көрінетін жылмағай столдың басында жылмиып қана отырмас па еді. Көлдей терезеден көл-көсір төгілген мол шуақ толқын-толқын бұйра шашының арасында аунап-қунап, омырауына екі жерден бұлқынтып көгершін тығып қойғандай ауаны тепкілеп тұрған қос төмпектің дәл ортасындағы бармақтай лағылды түрткілеп ойнап, бұның төңірегінен шырқ үйіріліп шыға алмай жүрмес пе еді. Бастықтың қабылдауына келгендердің жүректілеу жағы қалжың айтып, жігерсіздеу жағы үн-түнсіз көзін сатып бағар еді ғой. Талай неме мұның бет-аузын зерттеймін деп отырғанда, кезегі келгенін білмей, бастықты күткізіп қойып, сөз естіп жатар еді ғой. Ондайлар орнынан атып тұрып, төргі есікке қарай апыл-құпыл жүгіргенде, бұл онсыз да желі оңынан тұрмай бара жатқан бейшараны одан сайын иттей қып мазақтап, сылқылдап тұрып күлмес пе еді. Әлгі сабаз көңілі орнына түсіп шықса, бұған жылмиып тағы бір қарамас па еді. Сонда бұл түк көрмегенсіп, түнере қалмас па еді. Сонда әлгі пақыр көкірегі әлем-жәлем боп кете бармас па еді.

Енді оны мына төр жақ қабырғадағы шынылы рамаға жайғасқан күлімкөз келіншек пен сыртын қоңыр барқытпен тыстаған ескі альбомға кезек телміріп, сүтке түсіп кеткен ақ тышқандай өз-өзінен үрпие қалған қаусаған кәрі кемпірден басқа кім біледі!

— Қайран күндер-ай десеңші...

Ол алдындағы тырсиған қалың альбомды сарт жауып, астындағы көнетоз креслоның арқалығына шалқалай құлап, ұзын-сонар ойға шомады.

Ақар-шақар шыңдардың етегіндегі кішкене қаланың орысы мен қазағы, ұйғыры мен татары, дүнгені мен қырғызы бірдей іш тартатын Қара Махмұттың шүңірек көз пісте мұрын, шанаш бет кішкене кемпірі: «Қара шалым мен үш қызым аман тұрса, талай жақсының төрінде талтаңдармын-ау»— депті деп ел айтушы еді. Марқұм көріпкел екен. Айтқаны келді де қойды. Үлкен қызы Зұбаржат

шешесінің төркіні татарларға бұйырды, одан кіші Зұлхия әкесінің нағашысы ұйғырларға келін болды, ал Қара Махмұт отырған қара шаңырақтың түп иесіміз деп кеу-кеулейтін қайқы төс қазақтардың салымы осы Зүһраға түсіпті. Қара Махмұттың сүйек бітіміне кішкене кемпірдің ақтығы қосылып үш қыз бірінен бірі өткен сұлу боп өсті.

Сауда-саттық көшесіндегі ірі дүкен иесінің оң қолы Қара Махмұттың үйі түгілі қорасынан қонақ арылмайтын. Көше жақ қақпасынан солқылдақ фазтон мінген ұлықтар түсіп жатса, қора жақ қақпадан түйелерін бақыртып, есектерін ақыртып қыр қазақтары мен қыстақ ұйғырлары кіріп келе жатар-ды.

Қос қабат қарағай үйде атакемдер мен енекемдер, әнилер мен әтилер, ағайлар мен әбзилер, қалпақты, қалбағайлы, тақиялы, тымақты көп қонақ судай сапырылысар-ды. Бір бөлмеде гүрс-гүрс шампан атылып, сыңғыр-сыңғып бокал түйісіп жатса, екінші бір бөлмеде алдарына жайнамаз жайып, таспиық санап тақуалар отырар-ды.

Жалпы ол үйдің дастарқанына қарап ұйғырдың үйі, дастарқан басындағы әңгіме сыңайына қарап татардың үйі деп қалатынсыз. Анда-санда айлапат кең қораның түп жағында үйіліп жататын түйенің құмалағы мен Қара Махмұттың тамаққа тойып алған соң, терезені ашып қойып, үсті-үстіне кекіретіні ғана бұл үйдің қазақтарға да аз-мұз қатысы жоқ еместігін байқататын.

Қара Махмұттың қазақ екеніне тағы бір куә — оның тек дүкенінде ғана емес, үйінде де жұрттың ығы-жығы толып отырғанын жақсы көретіні. Құдай оның басқа тілегін берді ме, бермеді ме белгісіз, әйтеуір бұл тілегін артығымен орындағанына еш күмән жоқ. Махмұттың қолындағы қызылды-жасыл дүниені жағалап келетін қаймана жұртқа үш бірдей матур қыздың қабақтарын аңдитын жігіттер қосылғанда, оның үйінің қысы-жазы, күні-түні неге сеңдей сапырылысып жататынын айтпаса да түсінікті емес пе!

Әсіресе, сәскеде солқылдақ фазтонға мініп, көше аралауға шығатын делдима қалпақ сұлу қыздың соңынан көзін сататындар-ақ жол бермейді. Үйіне жігіттердің келгіштеп кеткенін көргенде кішкене кемпірдің жаны кіріп қуанып қалушы еді. «И, и, сұлу қыз деген солай болар. Соңынан еркектер шұбырып жүрмеген әйел, әйел,

ме!»— деп, шанаш бетіне қан жүгіріп, шүңірек көзіне жылт оралып жымың-жымың күліп қояр-ды.

Кешқұрым қызды бөлмесіне шақырып ап ақыл айта-тын.

— Бұл еркектердің көркіне қызықпай, бөркіне қызық. Көрік әйелдерге керек. Ал бөрік еркектің абыройы мен дәулетін көрсетеді. И, и сендер қайдан білейін деп едіңдер. Бұл еркек дегендердің көзге көрінбейтін екі, көзге көрінетін үш қасиеті болады. Көзге көрінбейтін бір қасиеті ақылы, екіншісін әлі бастарың жас, айтуға болмайды. Ал көзге көрінетін үш қасиеті: бетіндегі айбаты, қолындағы қайраты, қалтасындағы дәулеті. Көзге көрінбейтін қасиеттерін қателессеңдер оқасы жоқ, бірақ көрініп тұратын қасиеттерінен қате жібермеңдер. Әйел пақырдың бағы жанбайын десе сүйтіп қара басады. Құдайым сендерді тек сондай-ақ масқарадан аман қылғай.

Шүйкедей ғана қара кемпір өз-өзінен қорыққандай жағасын ұстай алар еді.

Зуһра анасының айтқан жерінен шықты ма, шықпады ма, оны өзі де білмейді, ал әкесінің көңілін тап басқан сияқты.

Қара Махмұт қол ағаштай дөң мұрнының астына мұрт емес, шалғы орақ қыстырып қойғандай, едірейген өткір кісі еді. Алушының сұрағанына жығылмай, оны өзінің айтқанына көндіріп үйреткен өктем мінез саудагер күні-түні дүкенінен шықпаса да, айтқаны орындалып жататын. Сауда-саттық көшесінің талай қалтаманы Сібірге «қозы құйрық теруге» кеткенде де, ол тырп етпеді. Қайта қаладағы азын-аулақ дүкендердің үстінен қарайтын азын-аулақ бастықтардың бірі болып алды. Оның сырын басқа түгілі қыздары да білмейді. Әйтеуір ас үй, қора-қопсыны жайлайтын қызметшілерден естімістері: баяғыда оқып жүргенде әкелері қол ұшын берген бір қара таяқ бүгінде үлкен қызметте деседі.

Кейде үй-іші боп оңаша қалғанда, Қара Махмұт қызына:

— Сенің орныңа бір бала бергенде ғой, аузы дуалы орындардың біреуінің делбесі өз қолымда болмас па еді,— дейтін өз-өзінен тұнжырап.

— Беу, Махмұт-ай, соны да білмейсің бе? Күйеудің жақсысы балаңнан артық. Балаң бетіңнен алуы мүмкін, күйеу өйтпейді ғой,— дейтін ақ кемпір әлденеге тызалақтап.

Махмұт ондайда сөзден тосылғандай, кемпірі жаққа ежірейіп бір қарайтын да, үндемейтін.

Ол бір күні:

— Осы күні комсомол деген күшейіп барады ғой. Күнде-күнде жиындатып жатқаны. Сондай-сондайына барып тұрмайсың ба?— дегені көзінің қиығын қызына тастап.

Шынында да, ол кезде бұрынғы зиялы жастар бас қосатын азғантай жердің бәрін комсомол иеленіп алғанды. Бұрынғыдай күнде би, күнде сауық жоқ, оның орнына қайдағы бір қызыл кеңірдек жиналыс көбейді. Олардан бұл ештеңе түсінбейді. Әкелері айтқан соң амал жоқ, түсінбесе де барады.

Шіркін, ол заманның жиналысынан моншаға түскендей боп бусанып шығатынсың. Кім сөйлесе де, желпініп сөйлейді, кім сөйлесе де, өлтіріп сынайды. Зухра сол бір өжектеген дауыстардан үйдің төбесі дір-дір шайқалып тұрғандай көрінетін. Ол қапелімде, кімнің не айтып жатқанын да ажырата алмайтын-ды. Біраздан соң залдағыларды жағалай шолып, әркімнің бетіне үңіледі. Қай-қайсысының жүзінде де мұның жүрегін дір-дір шіміріктірер өжет сүс бар. Біреу-міреуі «тесіліп не іздеп отырсың» деп бетін қайтарып тастай ма деп, дереу еденге қарап тұқшиып кетеді. Ың-жың дыбыстан басы айналғасын тағы да зал ішіне көз жүгіртеді.

Бір жолы оның қырағы жанары ылғи құлағы қалқиып, иегін қолына тіреп, шешендердің сөзін қалт жібермей тыңдап отыратын селеу шаш сары жігітке түскені. Ол анда-санда монтаны көкшіл көзін бұлар жаққа салып қояды. Көзінің мүкісі бардай сығырая қарайды. Көздері ұшырасып қалғанда екі беті ду қызарып, әрі бұрылады. Мынау залдың ішіндегі шетінен өжектеген өндірдей жігіттердің арасында жүзі жылы адам жалғыз сол көрінеді бұған. Оның ешқашан мінбеге шыққанын көрген емес. Бүгін де, ертең де құлағы қып-қызыл боп өзгелерді тыңдайды да отырады. Кей-кейде аузы қышып сөйлеп тұрған шешенге сөз қыстырып, күңк ете қалатыны бар. Ондайда мінбедегі қызыл көз шешен айтып тұрған әңгімесін тастай беріп, оған шүйліге кетеді. Селеу шаш сары жерге кіріп кетердей боп үн-түнсіз отырып қалады. Сол-ақ екен, қасындағы бұйра шашы ду дыраған қыр мұрын томаға көз жігіт орнынан атып тұрып, мінбеге аяңдайды. Шыға сала алдында ғана селеу шаш сарыға шүйліккен шешеннің соңына түсіп бір келіп кетеді

дейсің. Қолды сермеп-сермеп, өткір көзін оңды-солды ойнақтатып, сайрап бергенде тыңдаушыларда ес қалмайды.

Зуһраның жұрттың не айтып жатқанында шаруасы шамалы, екі көзі досының сөзіне жұрт дуылдата қол соққан сайын жұрттың тасасына бұға түскен момын сарыда.

Ол Жәнібекпен де соның арқасында танысыпты. Бірде мінбеден алабұртып түсіп келе жатқан томаға көз қараша жігіт жолдасына жер түбінен көз тастап отырған әдемі қызды көре қойғаны. Сосын-ақ бұрын мінбеден айтылып жатқан әр сөзді қағыс жібермей аңдып отыратын қараша жігіт аяқ астынан мойын омыртқасы қисайып кеткендей, ылғи шет жаққа кеп жайғасатын бұдан көз айырмай қадалсын-ай кеп. Зуһра енді жапалақ-жапалақ қарап қоятын момын сарының жүзін бір көруге мұң болды. Қараша жігіттің өңменіңнен өтіп бара жатқан томаға көзіне беттей алмайды.

Ол кезде түнделеткен қарақшыдай төбеңнен түнере төніп тұратын теректер самсаған қараңғы көшеде жүрудің өзі қиямет-тұғын. Жиналыстан соң әлгі екеуі үйге әкеліп тастайтынды шығарды. Қасында шашы ду дырап қарыштай адымдап қараша жігіт келе жата тын-ды. Анадай жерде томпалаңдап селеу шаш сары еріп келетін-ді. Оның бір аяғынан сылтып басатынын сонда аңғарған-ды.

О да бір дәурен екен ғой. Өтіп бара жатқан... «Өмір-ай!» деуге аузы бармай, «Уақыт-ай!» дейтін кейін сол есіне түскенде.

Кісіге көңілі біте бермейтін Қара Махмұт күйеу баласы жайында әңгіме бола қалса, тісін шұқылап, мұртын талдап рақаттанып қалады. Күн сайын таңертеңгі шай үстінде газет қарағанда, ішінен соның атын іздейді. Ол кезде күніне бір жиналыс болмауы, онда Жәнібектің сөйлемеуі еш мүмкін емес еді. Жәнібек қайда? Жиналыста. Жәнібек қайда? Москваға жиналысқа кетті. Жәнібек қайда? Пәлен облыста жиналыс өткізіп жүр.

Соның бәрін естіген сайын Қара Махмұттың төбесі көкке бір жетіп қалатын-ды. Содан да ма, қызы дегенде ішкен асын жерге қояды.

Жәнібекке қаланың шет жағынан бөренеден қиып салынған, өз алдына қора-қопсысы бар оңаша үй тиді. Жұрт сапырылысып келеді де жатады, сапырылысып шығады да жатады. Қыр қазақтары. Үлкен қалалардан келген сыйлы қонақтар. Осы қаладағы көз таныстар. Дос-

тар. Жолдастар. Оқудағылар. Ішінде дөңкиіп Қара Махмұт жүреді. Баяғы селеу шаш момын сары көрінбейді. Жәнібектен бір сұрағанында «облыста» деген сияқты еді. Келе-келе о да есінен шығыпты.

Соғыс басталғанда Жәнібек Қазақстанда құрылған әскери құрамамен майданға аттанды. Оған Қара Махмұт қатты қиналды. Соғыс тұсында да оның шаруасының шайқалғаны шамалы еді. Соның арқасында Зухра да мұқтаждық көрген емес. Жәнібек кеткенде жүгіріп жүрген Әлібек атасы мен әжесінің қастарында. Өзінің сол баяғы сылаң киімі. Сол баяғы сылаң өңі. Оған Жәнібек қауіп-қатерден аулақ алыс бір жаққа командировкаға кеткендей. Ұрысқа шыққалы жатқан солдаттардың алдында сөз сөйлеп тұрғандай. Соғыс біткен соң да баяғысынша лепіре күліп үйге кіріп келе жататындай. Көшеге шыққанда жосып жүрген өңдері қуарыңқы, иіндері салыңқы көңілсіз жұртты көргенде қайда кетерін білмейді. Үйіне жеткенше асығады. Үйі де сол баяғысы. Жып-жылы. Тап-таза. Айнадай жалтырайды да жатады. Оған жұрттың аузынан түспейтін «майдан» деген сөз Жәнібекті жылы төсегінен ажыратып әкететін бөтен қаладағы көп жиналыстың бірі сияқтанады да тұрады.

Бірақ бұл жолғы «жиналыс» тым ұзаққа созылды. Жәнібек теп-тез орала қоймады. Соны ойлағанда ара-тұра ұйқысы қашады. Көпке дейін төңбекшиді де жатады. Есіне қайдағы-жайдағы түседі. Күйеуге шыққан кездегі қызықтары көз алдына елестейді. Қашан көкірегіне ұмар-жұмар жиылып қалған қалың көрпенің зіп-зілдей салмағы сезілгенде барып зорға көзі ілінді.

Неғұрлым құлағын кесіп алса да білместей боп қаннен қаперсіз ұйықтаса, соғыс соғұрлым тез аяқталатындай көрінеді. Түсінде де Жәнібек бір жақтан команди- ровкадан оралып жүреді. Ылдырмақ-шылдырмақ базарлықтар әкеліп жүреді. Қасына жақындай беріп, бетіне еңкейіп, әуелі құлағының түбінен иіскеп жүреді.

Сол жолы да бір кезерген көнтік ерін шықшыт тұсына кенеше қадала кеткені. Жып-жылы демі өртеп барады. Бұл мынау ойда жоқ рақатқа елтігендей балқи түсті. Кірпігін де көтермеді. Оң жақ қапталын өрттей күйдіріп жатқан таныс ыстық енді кеудесіне өрмеледі. Көкірегін жаншыған зіп-зілдей салмақ тұла бойын түгел балқытып барады. Қалың мамық көрпенің күндегі салмағынан ауырырақ сияқты. Баяғыда Жәнібек те... Иә ол да өстіп тамағының астына басын тығып алушы еді. Оның да шашы

тап осындай иегін тырналайтын тып-тығыз қатты-тұғын. Ол да осылай мұның көрпесінде ала алмай жүрген өші бардай, әлдеқайда жітіріп жіберуші еді. Ол да осылай өзеурей қимылдаушы еді.

Кенет омырауын опырып жіберетіндей көрінген әлгі зіп-зілдей ыстық әлдеқайда ғайып болды. Тұла бойы күрт тоңазып бара жатты. Қарманып жамылғысын іздеп еді, таба алмады. Ұйқылы-ояу қолын созып, едендегі көрпені енді ұстай бергенде әлдене шырт ете түсті. Бөлмеде күңірсіген махорка иісі аңқып кетті. Ауызғы үйдің бір қапталындағы бөлмеден әлдекім жөткірінді. Іш көйлегінің әнтек түріліп, омырауына жиылып, ұйпалақта-нып қалғанын, одан төмен денесінің мұз қарығандай түршігіп бара жатқанын сонда барып аңғарды.

Қаладағы госпитальде орын жетпейтіндіктен жазылып шыққандарды майданға аттанып кеткенінше аз күн маңайдағы үйлерге баспаналата тұратын-ды. Мана таңертең жұмысқа кетерінде соғыс комиссариатының адамы сондай бір офицерді ертіп әкеп, қапталдағы бөлмеге орналастырған-ды.

Содан бұл жұмыстан шыға сала үйге қайтпай, төркініне барған. Түн ортасы ауғанша сонда отырған. Кетерін де, қонып қаларын да білмей көп қипақтаған. Өзінен-өзі жүрегі лобып, ол үйде де тыныш жата алмасын білген. Киініп сыртқа шыққан. Автобус күтіп, аялдамада ұзақ тұрып қалған. Өне бойын қармай алған түнгі аяз көңілдегі үйіме барсам ба екен, бармасам ба екен деген екі ұдай дұдамалды да, көз алдында күні бойы қаздып тұрып алған манағы дүрдік ерін, түрпі шаш ысқаяқ қара бейтаныс офицерді де жым-жылас қуып шығып, үйге жетуге зар қылған-ды. Әбден тоңып, дірдек қаға бастағанда өліп-талып, тау жаққа сирек қатынайтын түнгі автобус та көрінген-ді. Соған отырғанын біледі. Үйреншікті аялдамаға кеп түскенін біледі. Қалтасындағы кілтпен есікті ашқанын біледі. Ауызғы бөлменің шамын жақпай, етігін шешкенін біледі. Аяғының ұшынан басып өз бөлмесіне өткенін біледі. Төсегіне кеп құлап еді, күнде жамылып жүрген мамық көрпенің еш қамсауы жоқтай көрінді. Дірдектеп орнынан тұрып, тағы бір көрпе жамылды. Сонда барып иіні салмақ сезгендей, өне бойына инедей қалған мұз тікенектер жығылғандай болды. Маужырап ұйықтап кетіпті.

Енді, міне, әлгі бір елестің өңі екенін, түсі екенін біле алмай дал. Көрпесі жерге өзі түсіп кетті ме, жоқ қапияда

қол салған озбыр шеңгел лақтырып жіберді ме — хабары жоқ. Тіпті мана жатарда өз есігінің сырғытпа тиегін салған-салмағанын да білмейді. Орнынан тұрып, тексеріп қайтуға табанын қарып алатын мұздай еденнен қаймығып, қымтана түсті. Бірақ, құлағын көрші бөлмеге тігіп қояды. Болат серіппелі темір кереуеттің сықырлағанын естігенде тұла бойы дір ете қалады. Жүрегі лүпілдеп қоя береді. Елеңдеп біраз жатады, Меңіреу тыныштыққа бойы енді үйрене бергенде келте сықыр тағы шығады. Бейтаныс еркек естіп қала ма дегендей тұншыға күрсініп, теріс аунап түседі. Тағы да сол жым-жырт тыныштық. Тағы да сол келте сықыр. Таң атқанша көз іліндіре алсайшы!

Ала көбеңде тұра сала есікке беттеді. Сөйтсе — сырғытпа тиек тарс бекітулі. Зухра салғырт жымиып қойды. Шала-шарпы бір шыны аяқ шай ішті. Стол үстіндегі құманды суып қалмасын деп сүлгімен қымтап бүркеді. «Қонақ оянса, ішер» — деп ойлады. Шығып бара жатып, көрші бөлменің шынылы есігінен темір кереуетте теріс қарап ұйықтап жатқан бейтаныс еркекті көрді. Ысқаяқ қара. Ұзақ қараса, оянып кететіндей, көзін тез аударып әкетті.

Жұмыста отырып, түндегі оқиға есіне түскенде бір күрсініп алады да, артынша-ақ ду қызарып кетеді. Қызметтен қайтарда кешегідей төркініне соқпады. Бірден үйіне тартты. Жүрегі лүпілдеп зорға жетті. Тұтқадан ұстап тұрып қалды. Қазір қарсы алдынан шыға келетін дүрдік ерін ысқаяқ қараның не айтатынын, оның алдында өзінің не істеп, не қоятынын анық білмейді. Бірақ не де болса көргісі, бір ауыз тіл қатқысы келді. Ту сыртынан биік шарбақтың саңылауынан біреу қарап тұрғандай. Есікті жұлқып ашып үйге кірді. Стол үстінде қағаз жатыр. «Кешіріңіз. Көп-көп рақмет!» Төбеден түскендей екі ауыз сөз. Бар болғаны сол-ақ.

Көзінің алды жыбырлап қоя берді. Екі жіліншігі жеміріліп, орындыққа сылқ отыра кетті. Тор көз оқушы дәптерінің арасынан жыртып алынған жылтыр парактың бір шеті тысыр-тысыр ете қалды. Түйдектей тамған төрт-бес тамшы жас мөлт-мөлт етеді. Кенет біреу иығының үстінен үңіле қараған сияқтанды. Кешегі бейтаныс жігіт емес пе! Бұны қайтер екен деп сынағаннан сау ма? Стол үстіндегі қағазды асығыс қармап, орнынан атып тұрды. Жалт бұрылып қарап еді, көзі ілулі тұрған Жәнібектің портретіне түсті. Тұла бойы оқыс дір ете

қалды. Томаға көз қара жігіт жәудірей қарайды. Алақанындағы мыж-мыжы шыққан бір парақ қағазды лақтырып тастамай әлі ұстап тұр.

Зуһра соғыс деген нәрсенің не екеніне алғаш рет сонда түсінді.

Одан бері не болып, не қоймады! «Зымырап өтіп бара жатқан... (өмір-ай деуге аузы бармай)... уақыт-ай»,— дейтін кейін сол есіне түскенде.

Сол-ақ екен, аяғын аттаса болды, ту сыртынан бір сұқты көз аңдиды да тұрады. Ас үйге бас сұқса, төргі үйдің есігінің тасасына кеп тығылады. Төргі бөлмеге қайтып оралса, сып беріп ауызғы бөлмеге жылысады. Ол осынау төрт бөлме үйдің ішінен өзін қоярға жер таппайды. Төсекке жатқанда да әлдекім бұқпантайлап қасына кеп, бетіне үңілетіндей. Зуһра көрпесін тарс бүркеніп алады.

Төр жақтағы Жәнібектің суреті де бұрынғыдай жаймашуақ күлімдемей, бұның кірген-шыққанын аңдып, мысқылдай жымияды да тұрады. Ол енді үйге келді-ақ, басын жерден көтермейді. Көзін көтерсе, әлдеқайдан біреу-міреу шыға кеп, әнеукүнгі түннің оқиғасын айтып, сардитып бетіне басатындай.

Аулаға шықты, манадан бері қақпаның сыртынан тың тыңдап тұрған біреулер үн-түнсіз қаша жөнелгендей көрінеді. Көшеде әрлі-берлі өтіп жатқандар, неге екені белгісіз, бұған жалтақ-жалтақ қарап қояды. Автобуста бұрын-соңды көрмеген біреулер бұның бетінен май шығып келе жатқандай тінткілеп бағады. Әсіресе, еркектер жағы бір-бірімен уәделесіп қойғандай, көздері желімше жабысып қадалады да қалады. Бәрінің де көңілдерінде бір күстана тұрғандай. Бәрі де анадағы сұрқия түннің масқарасын естіп, біліп алғандай. «Ел құлағы елу» деген рас болмаса ет-ті. Әрбір ыңғайсыз қимылдап қалған жерінде, әрбір орынсыз күліп қойған жерінде, әрбір ретсіз сөйлеп қалған жерінде көзіңе көрінбегенмен, басқа жұртқа не болып, не қойғанын тапжылтпай жеткізіп отыратын бір-бір құлақ селтиіп-селтиіп тұрмаса етті. Сондай бір сімсік көз, сімсік құлақ, сімсік ауыз анадағы оқиғаны да бүкіл қалаға жаймаса етті. Мына жұрт сондай бірденені естіген соң осынша сұқтанып қарайтын болмаса етті. Ендеше ондай сұрқия хабар тек бір қаламен ғана шектелді дейсің бе! Сумандап майданға да жеткен шығар. Әйтпесе, күйеуінің хаты неге пышақ кескендей тыйыла қалды. Жәнібек, Жәнібек болсын. Бұрын бір апта хаты

кешіксе, тызалақтап жер-көкке тұра алмайтын өзі не қып мұнша сабырлы? Тіпті, хатының сол кешіге түскенін қаламай ма осы... Дәл қазір хаты жетіп келсе не істер еді? Батылы барып қолына ұстай алар ма еді, ұстай алмас па еді? Одан қайта осы бір екі ұдай халде жүре тұрғанының өзі дұрыс шығар. Сонда хатынан осынша тайсалғанда, ертең өзі келгенде қайтпекші? Жәнібекке не бетімен көрінбек... Әлде өзінің де хаты секілді кешіге түскенін қалайды ма... Ол турасында тіпті ойланғысы да келмейді. Не болары белгісіз бұлыңғыр болашаққа бола басын ауыртып қайтеді... Қазіргі уайымы — үйіне кіріп-шығудың уайымы. Қазіргі уайымы — көшеде бетіне қадала қалатын көлденең көздерден қалай жалтарудың уайымы. Қазіргі уайымы — әке-шешесінің қолындағы Әлібегіне қалай көрінудің уайымы.

Бұрын ұлын оқтын-оқтын өз үйіне алып келуші еді. Енді одан бетінен басады. Абажадай төрт бөлмеде анадағы бейуақ қылмысты кішкене сәбидің бейкүнә жанарынан жасыра алатындай қалтарыс табылмастай. Одан да өз азабымен өзі оңаша болғаны жөн тәрізді.

Бұнда бір өзгеріс барын шешесі де сезетін секілді. «Өңің неге қуқылданып кеткен. Бірдеңені уайымдап жүрсің ғой?»— деген анада барғанында. Түк сезбейтін тек ұлы. Қара шұнақ бала анадайдан атанақтай жүгіріп алдынан шығады да, мойнын тас қып құшақтап алады. Ол құшырлана қысқан сайын бұл бұрынғыдай ери түспей, сарсаң кесектей мұздап сала береді. Іші-бауырын бір алапат ызғар қарып бара жатады. Сонау кез келген бөгде көзбен, жұртпен, ата-анасымен, майдандағы жарымен, күллі дүниемен, тіпті мынау ет бауырын жарып шыққан өз перзентімен екі араға көлденең тұрып ап, қалған әлемді бір жаққа, бұның жалғыз өзін бір жаққа ажыратып, енді қайтып жуыспас құрдымға алыстата, аластата түскендей. Енді ол тіпті Жәнібек жайын ойлауға да қорқатындай. Бұл өмірде енді бұған сол бейдәрмен қорқыныштан басқа ештеңе қалмағандай. Қалқиып жұмысына барады. Қалқиып жұмысынан келеді. Тіпті не киіп, не қойғанын да білмейді. Тек кеңсеге кіре берістегі көлдей айнаға көзі түскенде ғана жүрегі орнына түседі. Маңдайы сол баяғысынша жап-жазық. Қасы сол баяғысынша керік. Кірпігі сол баяғысынша қайқақ. Тостағандай-тостағандай екі жанары сол баяғысынша жылт пен нұрға толып тұр. Албыраған ерні де сол баяғысынша...

төңірегінен тосын бір шырын бал дәметкендей том-пия-томпия қалыпты. Үсті-басы да мұнтаздай таза. Киімі де ине-жіптен жаңа шыққандай. Ау, әлгінде ғана іші-бауырын бір озбыр қол суырып ап итке лақтырған құрқаңқадай құлазып келе жатқаны қайда? Ендеше мынау айна не айтып тұр. Анау түк болмағандай құлпырып тұрған сұлу келіншек қалайша өзі. Іштен тоңдырғандай үсті-үстіне тітіреткен тымырсық уайымы не жүзінен, не көзінен қалайша сезілмейді. Сірә, бұл басына қанша қарлы қара тау іс түссе де үсті-басын сылап-сипауды ұмыта алмайтын болғаны ғой! Сірә, бұл басына қанша қарлы қара тау іс түссе де, тұла бойында көлденең қыртыс, көлденең бір сабақ жіп жүргізе алмайтын сияқты ғой. Шама-сы, бұның басына қанша қарлы қара тау іс түскенмен сұлу болмай тұра алмайтын сыңайы бар-ау, сірә. Бұл басына қанша қарлы қара тау іс түссе де, құсадан қан жұтып қайғыра алмайтын... Жоқ, жоқ, ондайдың беті аулақ... Мынау оспадарсыз ойдан тұла бойы тітіреп кетеді.

Бірақ... ол... қарлы қара тау іс ақыры басына түсіп тынды. Жұмыстан соң үйінде әкесі мен шешесі еңселері жерге кетіп еңіреп отырғандарын көргенде бәрін түсінді. Босағада аңтарылып тұрып қалды. Бұндайда не істеп, не қою керек екендігін біле алмай қапелімде сасқалақтап қалды. Біраздан соң бойын жиып, әкесінің мойнынан құшақтай алды. Қара Махмұт еңкілдеп қоя берді. Бұл да жылады. Қыршын кеткен Жәнібекті ме, жесір қалған өзін бе, жетім қалған Әлібекті ме, бауырынан шыққан баланың бақталайсыздығын көріп, тірілей пұшайман болған кәрі әкесін бе — кімді аяйтынын өзі де білмейді, әйтеуір Қара Махмұттың бүгінде ұн сепкендей аппақ басын бауырына басып ағыл-тегіл жылай берді, жылай берді.

Жәнібектің қазасынан соң Қара Махмұт көп жүрмеді. Бір күні базаға барып, қоймашымен салғыласып тұрған жерінде тай-тай матаның үстіне талып құлаған жерінен беті бері қарамапты.

Біріне бірі ілесе келген қос қасірет баяғы бейбақ түннің күнәсін құлан таза жуып кеткендей. Енді жұрт оған күстаналап емес, мүсіркей қарайтын сияқты. Кеңседе, көшеде, автобуста жаутандасқан қай-қай жанарда да жанашырлық пен мейірім тұнып тұратындай.

Оны алғаш рет баяғы... иә, сол... селеу шаш момын сарының қабылдауына барғанда түсінді. «Күзембаев, Күзембаев» дегенді бұрын талай жерде естіп жүр еді.

Осы қаладағы азғантай бастықтардың бірі екенін де білетін. Бірақ, оны баяғы жалтақ-жалтақ қарайтын жапа-лақ көз момын сары ғой деп кім ойлапты!

Оған бар деген шешесі. Шанаш бет кемпір күйеуі өлгесін еңкейіп, екі бүктеліп кеткен. Сөйте тұра бұған көкшіл көзін біздей қадап безере сөйледі.

— Өлім оңай емес. Қара шал кеткесін тірілей жер тістеп менің де отырысым мынау. Бірақ, біздікі кәрілік. Ал, саған не жорық. Жәнібек бейшара ел басына келген қанды қырғында жоқ болды. Оның артын күтпедің деп ешкім саған кінә тақпайды. «Әйел қырық шырақты» деген. Бағың жанайын десе, әлі де кеш емес. Бірақ, тұл қатынға тулақ құшақтаған да сауап деп кім-көрінгенге қор болма. Бағы озық еркектің етегіне жармас. Қатын-баласының бар-жоғына қарама. Қашанда сұлу әйелдің ажары бағы тасқан азаматтың, ал бағы жүрген еркектің дәулеті ажары асқан әйелдің салымы. Сендей әйелге қарайламайтын еркек кіндік кем де кем. Тек жасықтық жасап, ырыс-несібеңнен қаралай қағылып жүрме. Мен де әкеңді қазақтың екі-үш майбалағы мен татардың төрт-бес тоташының аузынан жырып әкеткем. Оралыңның барында ойқастап қалмасаң ешкім сені аямайды. Мен болсам қартайдым. Жесір қатын баққан жетім ұлдан не пәтуа шығады? Одан да Әлібегінді қаза тапқан офицерлердің баласын өкімет оқытып тәрбиелейтін жерге бер. Әйтпесе, екеуің біріңнің аяғыңа бірің оратылып, бақтарыңды байлайсыңдар. Әлгі Күзембаев деген бастық Жәнібектің жолдасы екен деп біздің шал көп айтушы еді. Соған барып сөйлессең, өзі-ақ реттемей ме?! Айтқан ақылдытыңда. Әйтпесе, ертең-ақ саныңды бір-ақ ұрасың. Жаман ұрғашылардай етегің толып еңіреп жүргеніңді білсем, бұл дүние түгілі о дүниеде де: «Басыңда ми жоқ малғұн қаншық»,— деп қарғап жатам...

Сосын «Ұқтың ба өзің?»— дегендей мұның жүзіне шаншыла бір қарап қойды. Әбден көңілін қалдырып, түңілдіріп айтқысы келсе керек. Сыртта ойнап жүрген қараша баланы шақырып ап, қолынан жетектетіп жіберді.

Иә, тап баяғысы. Есіктен бұл кіріп келгенде сасқақтап орнынан көтерілді. Селеу шашын бір сипап, көкшіл көздерін жаутаңдатып қарсы жүрді. Қолын алды. Қолтығынан демеп бір қапталдағы абажадай сафиян диванға апарып отырғызды. Сосын өзі төрдегі орнына барды. Бұған

жапақ-жапақ қарап қояды. Тамағы құрғап қап, даусы шықпай қиналып отырғандай қылғына қарайды.

Сөзін де батылсыз бастады. Жәнібекке, әкесіне көңіл айтты. Енді тағы не айтарын білмегендей аңтарылып қалды. Біраздан соң барып бұның қызметін, жағдайын сұрады.

Өзіне салса осы бойда қайта шығып кетуге дайын отыр. Мына тап баяғысынан тырнақтай да өзгермеген бүгежектеген момын сары жарылқайды дегенге сене қоймады.

Соны сезгендей Күзембаев:

— Ия, Зуһра, келген шаруаңызды айтыңыз,— деді.

Бұл көзін жерден көтеріп алды. Абажадай жалтырақ стол, оңаша қондырғыға мығым қонжиған әлденеше телефон, зілдей-зілдей сафиян креслолар момын сарының өзінде айбат жоқ болғанымен мына отырған жерінде айбат, билік, пәрмен бар екендігін сездіргендей. Көзіне сонау көп телефонның ар жағында бұл қайтер екен, келген шаруасын айтар ма екен, айтпас па екен деп шанаш бет сары кемпір мысқылдай қарап тұрғандай көрініп кетті. Зуһраның көңіліне бір қорқыныш кірді. Асығып-үсігіп айта бастады. Күзембаев зер салып тыңдап отыр. Кішкене көкшіл көздері барған сайын тым кішірейіп мөлдірей түсті. Тамағы бүлк-бүлк етеді. Қолындағы көп қарындашты шашып алатындай мытып қысып апты. Селеу шаштарының түбі күп-күрең боп қызарып кеткен. Маған бірдеңеден ызаланып отырғаннан сау ма?»— деп ойлады Зуһра. Бірақ көп телефонның тасасына жасырынып тыңдап отырған шанаш бет сары кемпірден қаймығып, не де болса, көкейіндегі әңгімені айтып тынуға бекінді.

Момын сары бұның сөзінен кейін дағдарып біраз отырды. Тамағын бірер кенеп алды. Бірақ ештеңе деген жоқ. Шет жақтағы қара телефонға қол созды.

— Алло, бұл әскери комиссариат па?

Сосын мұғалімнің айтқан сабағын бұлжытпай сол қалпында айтып беретін ыждаһатты шәкірттей әлгінде Зуһраның аузынан шыққан әңгімені бипаздап қайталай жөнелді. Қара телефонда үн жоқ. Үн жоқ. Үн жоқ, үн жоқ. Бір уақыттарда барып: «Құп»,— деді де жай қимылдап, баппен сөйлейтін Күзембаевтың уысынан өз тұғырына сусып түсті.

— Әскери комиссариаттың адамдары өздері реттеп береді. Ал тағы қандай шаруаңыз бар?

— Рақмет. Басқа шаруам жоқ.

Бұл орнынан көтерілді. Күзембаев та тұрды. Есікке дейін ере келді.

— Бәлкім, осында қызметке ауысарсыз. Қанша дегенмен қасымызда болсаңыз, жай-күйіңізді көре, біле жүреміз ғой.

— Рақмет.

Момын сары дәл табалдырықтың алдына дейін еріп келді. Сол қолымен емен есіктің жез тұтқасынан ұстап тұрып, оң қолымен бұның қолын алып қоштасты. Қоштасып жатып көзіне көзі түсіп кетіп еді, қазір жылап жіберетіндей жәудіреп тұр екен. Әлде бір қимастық, тұңғиық аяушылық бар. Ол бұған дейін ешкімнің жанарынан мұндайды көрмеп еді. Енді сәл аялдаса, момын сарының көзінен жас ыршып кетер сыңайы байқалады. Бұл жалма-жан сыртқа шығумен болды. Сыртқа шыққан соң бір жымыып қойды.

Ол есіне түскенде Зухра бір күрсініп алады. «Өтіп бара жатқан («өмір-ай» деуге аузы бармай)... уақыт-ай!»— дей салады.

Содан былай автобуска мінгенде де, дүкенге кіргенде де, кеңседе отырғанда да еркектердің көзінен жәудіреген жылы мейірім аңғаратын болды. Басқанынан жер ойылатындай маңғаз еркектердің жанарынан әлгіндей мөлтендеген мұң көргенде бір түрлі күлкісі келеді...

Кішкене Әлібек алыс бір қаладағы Нахимов училищесіне аттанатын болды. Шалбары да құйтақандай. Бешпеті де құйтақандай. Көйлегі де құйтақандай. Пальтосы да құйтақандай. Пальтосының кішкене мүйіз түймелері де құйтақандай. Бәтіңкесі де құйтақандай. Қолына ұстаған кішкене қара чемодан да құйтақандай. Сол кішкене қара чемоданның қасында қалтиып тұрған қара бала да құйтақандай. Құйтақандай құлағы қалқыып, құйтақандай көздері жәудіреп бұған қарайды. Бұл осы бір әп-әдемі кішкене қуыршақтың өз бауырынан шыққанына сүйсініп тұр. Дәл мынадай сүп-сүйкімді қуыршақты басқа ешкімнен көрмегендей. Көзін ала алмай қарайды. Ал әскери киінген әдеміше қыз бұдан көзін ала алмай тұр.

Сөйтіп вокзал басында ұзақ тұрысты. Бір уақыттарда барып әскери киімді қыз:

— Уақыт болды. Қоштасыңыз,— деді.

Бұл ұлының құп-құйтақандай томпақ бетінен, құп-құйтақандай тәмпіш мұрнынан, құп-құйтақандай

жәудір көзінен, құп-құйтақандай жарғақ құлағынан түгел сүйіп шықты.

Кіп-кішкентай Әлібек бір әйей тәтейін тастап, екінші әйей тәтеге құлықсыз еріп келеді. Өйткені, анау қалып бара жатқан әйей тәтейден де бір түрлі қысылып-қымтырылатын еді, мынау қолынан жетектеп келе жатқан бейтаныс әйей тәтейден де тап солай қысылып-қымтырылып келеді. Егер шүйкедей ғана ақ сары кемпір көзіне түссе... Мынау екі әйей тәтенің екеуін де тастап, қаша жөнелер еді. Айқара құшақтап ап айырылмас еді. Омырауына басын тығып, кіп-кішкене көкірегін жарып бара жатқан зіл түгел сыртқа шығып сарқылғанша сығылып жылай берер еді, жылай берер еді, жылай берер еді. Қашан қолына ыстық тоқаш не кәмпит ұстатқанша қоймас еді. Вагонға жете беріп, артына қарады. Әжесі көзіне түспеді. Әйей тәтейі әлі тұр. Әне бұған қарады.

Әлібектің мынау жәудіреген жанары Зухраның есіне неге екені белгісіз, анадағы момын сарыны түсірді.

Төрт бөлме үйде де оны үйреншікті жым-жырт тыныштық қарсы алды. Қай бөлмеге кірсе де, есіктің сықырынан басқа ештеңе естілмеді. Түнде баласы ұйықтап шыққан бөлмедегі екі басына әшекей салған болскей кереуеттің астынан тұмсығы қылтиып, баласының үйде жүргенде киетін жылы шәркейі көрінді. Құп-құйтақандай-ау, құп-құйтақандай.

Зухраның көз алдына жаңа вокзал басында томпиып тұрған баласы келді. Тағы да жымиып күліп қойды.

Жып-жылмағай жып-жылтыр стол. Жып-жылмағай айна. Лактап тастаған паркет еден, сірә, жылмағай. Телефон да жылмағай. Стол үстіндегі қағаздар да жылмағай. Қалам тигенде коньки тебетін мұз айдындай жылмандап жүре береді. Тіпті тәпене столға қойылған жазу машинкасының қорабына дейін жылмиып тұр.

Жып-жылмағай жып-жылтыр әйнектен түскен күн нұры әуелі жып-жылмағай шыныға, сосын жып-жылмағай столға, сосын жып-жылмағай паркет еденге кезек-кезек секіріп, сырғанақ теуіп жүргендей. Сол сырғыма күн нұрының қызуы енді-енді молая бергенде жылтырата боялған жылмағай қабырғадағы жылтырата боялған жылмағай қорапты сағат зың-зың дабыл соғады. Сол-ақ екен, бет-аузын жылмита бояған жылмағай келіншек тық-тық басып жылмағай столдың терезе жағындағы орнына кеп, жымпиып отыра кетеді. Содан отырады, отырады, қашан әлгі жылтырата боялған жылмағай қабырғадағы жылты-

рата боялған жылмағай емен қорапты қоңыраулы сағат қайта дабыл бергенше тапжылмай отырады. Қалай қоңырау соғылады, солай лып етіп орнынан көтеріледі.

Сол бір жып-жылмағай жып-жылтыр дүниеде көзінде тайғанап, ештеңеге жөнді түспейді екен.

Сол бір жып-жылмағай жып-жылтыр дүниеде көңілінде сырғақтап ештеңеге жөнді құламайды екен.

Зуһра да сол оқиғаның өзі әлгі жылмағай кеңседе қанша жыл істеген соң қай уақытта тап болғанын анық білмейді. Әйтеуір, ол есіне түскенде көз алдына жауырын тұсына сауыс-сауыс балшық жұққан көлдей плащ көлденең тұра қалады...

Иә, кәдуілгі бірдеңе тисе, қалың қамысқа сіріңке шағып от бергендей қаудырлап ала жөнелетін кедір-бұдыр брезент плащ-тұғын. Қара бақайыңа дейін түгел қымтап көміп тұратын-ды. Жеңі жоқ-тұғын. Жеңнің орнында керегінде қолыңда сыртқа шығаруға болатын бір қарыстан астам тесігі бар-ды. Жауын-шашында басыңды қалқалайтын бүркеншігі тағы табылады. Сол бүркеншікке көміліп ап көлдете жауып тұрған жаңбырға қарап отырған қандай тамаша еді. Кішкентай-кішкентай мөлдір моншақтар басыңды тырс-тырс сабап, ештеңе өндіре алмаған соң аяғыңның астындағы миы шығып жатқан балшыққа сіңіп, ғайып болады. Бірақ аспанның әлгіндей әдемі моншағы таусылмайды. Сағаттар бойы, тіпті күнді күнге, түнді түнге ұрып саулай береді. Зуһраның ондай күні бойы, түні бойы болмағанмен сағаттар бойы осынау тамашаны тамсана қызықтап рақаттанғаны бар. Жалбыр-жалбыр аспан олақ қатынның етегіндей жырым-жырым, сауыс-сауыс. Жердің беті де дәл солай. Олақ қатын ұстаған дүниедей олбыр-солбыр, ойқы-шойқы. Сол бір екі сұрықсыз кеңістіктің арасында зәредей де кіршік шалмаған мөлдір тамшылар ойнақ салып жүр. Әсіресе бұл бүркеніп тұрған брезент плащқа тигенде тым тайрандап кетеді. Мынау мөлдір моншақтар аспаннан емес, өзінен төгіліп жатқандай. Өзі жүздеген, мыңдаған, миллиондаған, миллиардтаған мөлдір моншақтарға айналып кеткендей. Дүние қандай көңілді. Дүние қандай арсы-күрсі, шат-шадыман. Дүние қандай тап-таза. Дүние қандай мөп-мөлдір. Барша кір, лас, шаң, тозаң, күйе, қоныс, зиянды-зиянсыз газдар, иістер, асфальттың, цементтің, известің қалдығы, көмірдің қалдығы, мұнайдың қалдығы — түп-түгел қарасын құртқан. Дүниеде тек саф ауа мен мөлдір тамшылар ғана қалған.

— Қарындас, таза ауа жұтып қайтпайсыз ба?

— ...

— Қырғауыл көрмеп пе едіңіз?

— ...

— Дүниеде ондай әсем не бар дейсің!

— ...

— Көрмесеніз, көрсетуге болады.

— ...

Міне, ол таза ауа жұтып тұр. Жоқ, таза ауа жұтып қана тұрған жоқ, өзі бір жола түп-түгел тазалыққа айналып, біржола ауа боп еріп бара жатыр. Мынау ұлан-асыр жаратылыспен қайта қауышып, қайтадан сол жаратылысқа айналып бара жатыр. Жаратылыс өзі де, өзі жаратылыс сияқты. Осындай бір сезімді баяғыда күйеуге шығып, алғаш рет жар құшқан түні бастан кешкен сияқты еді. Әлденеге жүрегі лоблып, әлденеден басы айналып еді. Оған кейін бертін келе, тіпті күні кеше түсінген еді: сөйтсе, бақытқа мас бопты. Ал қазір, қазір ше... Қазір неге мас боп тұр. Тазалыққа ма? Таза ауаға ма?... Иә, кісі тазалыққа да, таза ауаға да мас болады екен. Мінеки, жүрегі лоблып, басы зеңіп барады. Көз алдында асыр салып жүрген мөлдір тамшылар бір-бірімен ұласып, көл-көсір шалқарға айнала түсті. Көктен, жерден, оңнан, солдан көп түтек бір-біріне ұласып, дүниені топан қаптап келе жатқандай. Қазір мұны да әне бір қу қамыстың сынығындай, төрт аяғы көктен кеп тырбаңдаған қара қоңыздай, жұмыртқаның қабындай, шылымның тұқылындай, сіріңкенің қорабындай әлдеқайда ағызып ала жөнелмек. Мынау суылдап, сарылдап, тысырлап, сыртылдап, сарқырап дегеніне көндіріп, алып-жұлып бара жатқан алапат табиғат мұны да қақпақылдай қағып ала жөнелмек. Енді мұның екі аяғына мініп тұра беретін еш дәрмені қалмағандай. Сәлден соң мынау құлап, қирап, сынып, жөңкіліп ағып бара жатқан көп қыл-қыбырдың қасына бұл да барып қосылатындай. Оны мынау сары ала лай жосқыннан кім құтқарып қала алар? Тұла бойын діріл жайлап барады. Бұрын плащына тасыр салып билеп жүрген ерке тамшылар енді әлденеден естері кете қорқып, көп түтекке ыршып түсіп, безіп бара жатқандай. Бұл да әлдеқайда қашқысы келеді — қаша алмайды; мынау дегбірін қашырып, дегенін істеткісі келіп тұрған дүлей күшпен қарсыласқысы келеді — қарсыласа алмайды. Енді болмағанда... Сол арада қарынан біреу тартқылағандай

болды. Ту сыртынан біреу кеп құшақтағандай болды. Ол кім? Ол не? Мынау ағыл-тегіл сел ме, жоқ адам ба? Ол арасын анық ажырата алмады. Ыңғайына көне берді. Сол бір тегеурінді күш оны апай-топай ақ нөсердің астында айнадай боп жуылып тап-таза боп жалтырап тұрған қара машинаның ішіне кіргізді. Кірді де, арқалыққа шалқалап қисая берді. Әлгінде ғана оны дегеніне көндірген тегеурінді күш қасынан бір елі ажырамады. Бұны бауырына тартып, өне бойын балбырата ерітіп, көзі қаралай жұмылып, маужыратып алып барады. Жаңағы жүрегiнiң айнығаны, миының зеңгігені күшеймесе басылатын емес. Басын әлгі бір жып-жылы құшаққа көме түседі. Ту сыртынан, оң қапталынан, омырауынан бір рақат ыстық леп шарпиды. Бұған ендігі керегі де сол ыстық... тек соның алыстап, ажырап кетпегені... мынау аламан-асыр тасыр-тұсырдың ортасына жалғыз тастамағаны... Сондықтан да бұл өн бойын өртей ерітіп бара жатқан сол бір алапат ыстыққа өзеурей ұмтылады. Кенет жер мен көкті, мынау ағыл-тегіл ақ нөсерден қалқа боп тұрған қара машинаны түгел тітіреткен оқыс гүріл шықты, маңайы түгел жап-жарық болып кетті. Бұл көзін аша беріп еді, бет-аузын әлдекімнің су-су көкірегі тұншықтыра жанши түсті. Бұл тынысы тарылып бара жатса да, сол бір озбыр омырауға тығыла берді. Кенет аспан-көкті түгел жарқыратып әлгі үрейлі гүрсіл тағы естілді. Сол-ақ екен көптен ұмытылуға айналған бір оқыс күш, оқыс қимыл қаусыра құшақтап, тұла бойын түгел қақыратып бара жатты. Күлгені екені де, жылағаны екені де белгісіз, сылқ-сылқ өз дыбысы құлағына келді. Көзін тарс жұмып алды. Бір уақыттарда барып ашса, жаңбыр басылыпты. Бірақ төңірегі күңгірт тартып ымырт орнап келеді екен. Ауа сыз, салқын. Қасындағы жып-жылы омырауға қайта тығылды. Біраздан соң көзін қайтадан ашса, далада, таза ауада жатыр. Аспанда көп-көп жұлдыздар жымыңдайды. Әлдеқайдан үзіп-үзіп майса жел еседі. Әлдеқайдан әлдеқандай жұпар иіс келеді. Әлдеқайдан әлдеқандай тұз құсы шықылықтайды. Қай жағынан шығып жатқаны белгісіз, әйтеуір аулағырақтан көлбақалар құрылдайды. Аспандағы көп жұлдыз сол бір құрыл қайдан шықты дегендей селтие-селтие қапты. Төңіректе түнерген түннен басқа ештеңе жоқ. Анадайда машина қарауытады. Салқындықтан ба, мынау қап-қара қараңғылықтан ба тұла бойы дүр

түршіккендей болды. Төңірегінен қара, жылу іздеді. Қозғалақтады. Соны аңдып жатқандай манағы бір ыстық омырау аспандағы көп жұлдызды қалқалап бетіне төне түсті. Ол түні бойы сол бір ыстық омыраудың дегеніне көніп шықты.

Таңертең күн жарқырап ашылды. Күн тұсау бойы көтеріле бұлар орнынан тұрды. Шөп басының шығы кеуіп қалыпты. Астарына төсенген брезент плащты жерден көтергенде жон арқасына жұғып қалған айғыз-айғыз батпақты көріп, Зуһраның екі беті тызылдап ала жөнелді. О да бір дәурен екен ғой. «Зымырап өтіп бара жатқан... («өмір-ай!» деуге бата алмай)... уақыт-ай», — дейтін ол кейін есіне сол түскенде.

Бұрын қалай байқамаған, нағыз рахат осы екен ғой. Айналасы аппақ-ау аппақ. Жаңа жауған ақша қардай күрпіп жатыр. Ортасында өзі. Қан жылым су өне бойын балбыратып барады. Әлгінде ғана жабыла тістелеп жатқан көп жәндік серпілгендей. Мана айғыз-айғыз брезент плащты жерден көтергенде дәл жауырынына бір сары құмырсқа қадала кеткендей дауылдай ала жөнелген-ді. Содан машинаға отырды. Содан машина қайтадан даланың сүрлеу жолына түсті. Ойды-қырды сүзгілей-сүзгілей ақыры айдау жолға қосылады. Айдау жолға шыққасын қалаға бет алды. Қалаға қарай шалжия созылған асфальт жолмен ағызып келе жатқан жылтыр машинаның алдыңғы орындығында арқалыққа шалқалай құлап бұл келе жатыр. Дәл жауырын тұсындағы манағы сары құмырсқа кетер емес. Бүлікті салып жатыр.

Ашық әйнектен жел уілдейді. Рульдегі жүндес білектің майса түгі дір-дір қалтырайды. Сол бір майса түгі дір-дір қалтыраған жұп-жуан білек оқтын-оқтын мұның мойнына кеп оратыла кетеді. Оратылған сайын сол түк-түк жуан білекке ілесіп келген бір аш құмырсқа көйлегінің ойындысынан секіріп түсіп, тұп-тура жауырынын дызылдата шағып жатқан қаныпезер қарақшының қасына барып қадала қалатындай.

Асфальт жол ұзыннан-ұзақ шалжиып жатып алғанын қоймайды. Шалжиып жатып алғанымен қоймай, қылт-қылт қыр асып ұзара түседі. Зымырап келе жатқан жүйрік машинаның ашық терезесінен қасарыса соққан қарсы жел уілдегенін қоймады. Сол жойқын леп барша түгін ду-ду тулатып, төтен қайрат бітіргендей жұп-жуан

білек мұның пілдің сүйегіндей аппақ, жұп-жұмыр мойнына қайта-қайта оратылғанын қоймайды.

Өздері аш, өздері қадалған жерлерінен қан алмай қоймайтын қаныпезер сары құмырсқалар көбейе берді, көбейе берді.

Олар сондай ұзақ жүрді. Қаласы құрғыр жеткізіп болмады. Өліп-талып көрінді-ау, ақыры. Енді әлгі сары құмырсқаның әрқайсысы тұмсығы найзадай бөгелекке айналып кеткендей. Тұла бойы ду-ду тызылдап барады. Әсіресе, машина көше оралымдарында жүрісін баяулатып, өткен-кеткендер ішке көз тастағанда тіптен құтырынып кетеді.

Машина сол зуылдаған қалпы тауға тура тартатын көшеге түсті. Үйдің қасына да жетті-ау бір кезде. Сол арада жүн-жүн білек мұның жұмыр мойнын қылғындыра қысып алды. Кеше түнде өне бойына сынықшының сылауындай балбырата түскен екі етті ерін аяқ астынан айыр құйрық шаянға айналғандай тиген жерін тызылдата күйдіріп өртеп барады.

Өліп-талып құтылды-ау одан да.

Бұған дейін ойына түсіп кеткенінің өзіне аза бойы қаза болатын қара жүзді масқараның, бұған дейін аттап басуға жүрегі дауаламайтын тылсым тиырымның тікен шаншып қойғандай үрейлі шекарасын абайсызда белден басып бір-ақ тайпап өте шыққанын енді аңғарды. Сөйтсе, сонша қорқып келген нәрсесі түк емес екен. Не болып, не қойғанын үйге барғасын жайлы төсекте жата-жастана ойланар. Қазіргі бар уайымы — мынау тұла бойын дуылдатып бара жатқан көп тажалдан қалай құтылу. Тіпті көзінің алды екеш көзінің алды да жыбырлап барады.

Міне, қызық! Қақпаның сыртындағы тақтай сәкіде бір қасқа бас қара мұрт еңгезердей еркек отыр. Бұны көргенде бас бармағын танауының астына апарып, таңқ-таңқ түшкіріп қойды. Сосын пеницилиннің босаған құтысынан жасалған шыны шақшасын жалма-жан шалбарының артқы қалтасына тықты. Орнынан ұшып тұрып еді, бешпентінің бір етегі мықынына ілініп қалды. Анадай жерде көк ала аймақы көйлек киген қара шұбар әйел тұр. Делең етек, көк ала көйлектің сыртынан жеңі шұбалған сұр пиджак іліпті. Өңірі толы моншақ. Шамасы, баланы көп тапса керек.

— Ә, қателеспесем, Зухра боларсың, — деді еркек жалпылдай амандасып.

— Есенсіз бе?— деді әйел ернін қыбырлатып.

Зуһра сүлесоқ сәлемдесті. Есікті ашты. Қара мұртты еркек жерден «Әуп»— деп бірдеңе көтерді. Зуһра тық-тық, қалған екеуі сырп-сырп басып ішке озды. Зуһра ауызғы бөлмеде аяқ киімін шешті. Артындағы екеуі бастарын төргі бөлмеге кіріп бір-ақ тоқтады. Еңгезердей еркек иығындағы ала қапты қайда қоярын білмей-аңтарылып тұрып қалды, сосын біраз күйбеңдеп, төр жақ бұрыштағы жалтырақ шифоньерге сүйей салды. Қолын қағып, қақ ортадағы жалтырақ столдың төр жағындағы оймыш орындыққа жалп етіп отыра кетті. Бейшара орындық сытыр ете түскенмен сынбады. Қара шұбар әйел есік жақтағы орындыққа тізе бүкті. Еркек әкесінің үйіне келгендей шалжиса, әйел «қашан шығып кетер екенбіз» деп асығып отырғандай, бүрісе қапты.

Үшеуінде де үн жоқ. Жөн сұрауды Зуһра білмейді. Сұратпай-ақ жөнін айта отыруды меймандар білмейді. Бұлай бір-біріне телміріп отырудан алдымен үй иесі әйел жалықты. Сары самауырды құшақтап сыртқа шығып кетті. Біраздан соң: «Мынау жым-жырт бөлмеде іштерің жарылып кетпей неғып отырсыңдар?»— дегендей, ызыңдай әндетіп сары самауыр қайта кірді.

Еңгезердей еркектің өндіршегі дүрс-дүрс етеді. Күшігендей шөмиіп отырған қара шұбар әйелдің ерні кесеге тисе, сырп ете қалады. Екеуі де быршып терлеп отыр. Әйел тәмпіш мұрнын үсті-үстіне тартқылап, көлеңдеген көк ала көйлегінің жеңін маңдайына қайта-қайта апарып қайтады. Ал еркек екі шықшыттықтан төмен қарай тырағайлап шауып бара жатқан көп жосқынды қайтып бөгерін білмей, шай құйып отырған келіншекке көзінің астымен қайта-қайта қарап қояды. Далада туып өскен еркек қалтаға орамал салып жүруге қандай құнтсыз болса, қалада туып-өскен келіншек мейман терлеп отыр екен деп, сүлгі алып беруге сондай құлықсыз. Дегенмен қақ төрде қасқая жайғасқан қонақ оған бола саса қоймады, анадай жерде бос орындықтың арқалығына ілулі тұрған, әлгінде ғана өздері қол сұрткен сүлгіні алды да, сонау қасқа маңдайда тайраңдап жүрген талай тамшыны көкесіне көрістіріп жайпап өтті. Сол-ақ екен, әлгінде ғана жалтырап тұрған ақ сүлгі мыж-мыж боп шыға келгені.

Шайдан соң ерлі-зайыптылар үйдің күн жағына барып екеуден-екеу күңкілдесіп отырды.

Зуһра болса тұла бойының ду-ду қышығанынан құтыла алмай әлек. Мына бір шаң-шаң қап өн бойын

онан сайын дуылдата түскендей. Айнадай жалтыраған қара күрең шифонерді аяп-ақ тұр. Бірақ қонжиып жатып алған ала қаптың маңына жолауға қорқады.

Бірінен-бірі үріккен үшеу үшін өліп-талып күн де батты. Өліп-талып қазан да түсті. Тағы да ысылдап-пысылдап тамақ ішілді. Еңгезердей еркек қалтасынан, сіріңкенің шырпысын ап, тіс шұқылай бастады. Қара шұбар әйел бір сәт көзі тайса, біреу жетектеп кетердей күйеуіне қайта-қайта жалтақтап қарай береді. Онысы да ештеңе емес еді. Зухра екеуіне көрші бөлмедегі екі жақ қабырғаға сүйей қойылған екі кереуетке төсек салған-ды. Әуелі күйеуі барып оң жақ кереуетке құлай кеткені. Жарық сөнгенше өз көлеңкесінен өзі ұялғандай күйбеңдеп жүріп алған әйелі шам өшер-өшпесте бос кереуетті көрмей, «иә, құдайлап» күйеуінің қасына күмп бергені. Бейшара кереуеттің былқылдақ торы бауырымен жер сызатоктады. Бөлек кереуетке жататын әдептен қонақ әйел қандай бейхабар болса, күйеуі тірі әйел бөлек төсек түгілі, бөлек жастық жастанбайтын әдеттен үй иесі әйел сондай бейхабар-тын. Оған қайқы тіс әйелдің біреу қараңғыны пайдаланып күйеуін иемденіп қоятындай, жанына барып жарбиып жатып алғаны тіптен сөлекет көрінді. Бәрінен де, бастары төсекке тиер-тиместе сыпсындаса жөнелгендері жынын келтірді. Қайқы тіс әйелдің тек шай ішкені ғана емес, қай қимылы да сырп-сырп болса керек. Сөйлескені неткен жексұрын еді! Бір уақытта екеуі сыпсындасқандарын қойды-ау, әйтеуір. Бірақ әлгі еңгезердей еркек аузы қалай тыным тапты, солай үйді басына көтеріп қорылдай ала жөнелсін. Оқтын-оқтын ышқынғанда бөренеден қиып салған қарағай үйдің өн бойында қалтырамаған, дірілдемеген ештеңе қалмайтын тәрізді. Құдды бір тау бауырларындағы қалың жыныстан қара қабан шығып кеп үйдің астын қопарып жатқандай. Көз алдында әлденелер ербеңдеп тұрып алды. Көрпесін қанша тарс бүркенсе де ышқынған қорыл құлағын жарып барады. Қайқы тіс қара шұбар әйелдің ештеңемен шаруасы жоқ. Пыс-пыс ұйқы соғады. Оқтын-оқтын о да тісін қайрап қояды. Құдды үйдің іші аузы андыздаған жыртқыштарға толып кеткендей. Оның үстіне, есіктің қыр көзіне тастай салған екі етіктің қоңырсық исі аңқиды. «Менсіз де ұйықтап қарқ болғаның шамалы ғой»,— дегендей оқтын-оқтын түнгі аспанды қақыратып самолет ұшып өтеді.

Бұл енді ұйқыдан күдер үзді... Адам деген неткен кінәмшіл еді. Басқа жан-жануар болса ғой бірінің қорылын бірі тыңдап, бірінің исін бірі жұтып жата берер еді. Ал адамға бас-басына дара жай, дара тыныштық, дара бап керек. Онсыз тірлік тірлік емес. Мынандай бықсып жатқан өмір өмір болып па!

Зуһра сол күні көрер таңды көзінен атқызды.

Таңертеңгі шай кешегідей емес асығыс ішілді. Асығыс шай батпады ма, екі мейманның маңдайынан кешегідей ағыл-тегіл тер көрінбеді. Дастарқан жиналар-жиналмаса екеуі орындарынан көтерілді. Әуелі қипақтасып бір-біріне қарады, сосын жылтырақ шифоньердің бөксесін айқара құшып, былқ етпей жатып алған ала қапқа қарады. Ақыры сол қипақтасқан қалыптары есіктен шығумен болды. Зуһра терезеден қонақ әйелдің қайқы тісі күнге шағылысып, күйеуіне бірдеңе деп сөйлеп бара жатқанын көрді. Кеше қақ төрде иығымен төбені тірердей боп отырған алпамса еркек қазір шөкімдей боп шөжіп кетіпті, аяғын әрпіл-тәрпіл алады.

«Бұлары кім болды? Неғып жүргендері?— деген сауал Зуһраның ойына енді түсті. Өз төңірегінде дәл мұндай майтымақтар жоқ сияқты еді. Шамасы, бұл туды-бітті көрмеген Жәнібектің ағайындары болмасын...

Одан әрі қарай қаузап жатуға, арқасы құрғырдың қояр да қоймай дуылдап ала қайқайғаны.

Өліп-талып ваннаға да жетті-ау ақыры. Кіре-сала душты ағытып еді, тұла бойында түні бойы сайрап шыққан құмырсқа ма, маса ма, бөгелек пе — әйтеуір тұмсықтары біздей көп жебір бет-бетіне безе жөнелгені. Жаны сонда барып жай тапты. Иіс сабынды аямай езе түсті. Сол бір ақ шаңқан көбіктер тәніне тосын жабысқан жымысқы ластықты үдере қуып жатқандай... Уһ, оңаша деген осы екен ғой!» Кешелі-берлі «осы мен не істеп қойдым» деген күдік пен көлденең көзден қымсынған ұят деген қызыл көз пәле алма-кезек азаптап келген көкірегіндегі көп түйткіл де ыдырайын дегендей.

Мамық жамылғыға оранып ваннадан шықты. Төсегіне кеп құлады. Терезені тас қып қымтап қойған. Ала-көлеңке бөлмеде жалаңаш денесі кешелі бері талап шыққан беймәлім жебірлерді біржолата ұмытып кенеліп жатыр. Бірақ әлі де бірденеден елегізитін сияқты. Ол не? Анық білмейді. Анық білетіні — осындай оңашалықтан асқан рақат жоғы. Көлденең көз бар жерде кісі өзінен-өзі

қысылып, қымтырылып бітеді. Ең болмаса, өз денесіне өзі ие бола алмайды.

Зуһра өзінің әдемі екенін жұрттың телміре қарағанынан сезінетін. Бүгін енді өз көзімен көріп жатыр. Кереуеттің аяқ жағына асып салған кішкене башпайлары бұлтия-бұлтия қалыпты. Күреңіткен балтырлары түп-түзу, топ-толық. Бұлт-бұлт еткен бұлшық еттерде осы қазір атып тұрып, әлдеқайда тарта жөнелуге әзір өжет қайрат тұрғандай. Екі омырауы да көтеріліп басылып, көтеріліп басылып тыным таппайды. Әбден сүлдері құрып, сүре жығылғандай еді. Енді, міне, бүкіл денесі тыныштық емес мынау тұнып тұрған тылсым сұлулыққа жан бітіретін үрдіс, күрт қозғалыс іздейтіндей. Анау екі балтыр, мынау секең-секең екі көкірек, аршын төс омырауы, қос білегі, қаз мойны, бос жіберген қолаң шаш ұйпалай қыдықтаған екі иығы — күллі тұла бойы түп-түгел кешегі түндегідей, кешегі далада өткен таң алдындағыдай жан ұшыра қимылдар арпалыс іздеп жатқандай. Олар үшін рақат мынандай маужыр тыныштық емес, сүйек ұнтап, сіңір ширатар алапат қозғалыс сияқты. Ол көп нәрсеге енді түсінгендей.

Ала көлеңке бөлмеде әлдекім бұның ойын танып қап, мырс етіп күліп жібергендей болды.

Сол-ақ екен тұла бойы дуылдап қоя бергені. Орнынан атып тұрды. Ақ жамылғы төсекте қап қойды. Қарсы алдындағы шар айнадан әлдене оқыс жалт етті. Таңданып тұрып қалды. Өзін-өзі бұлай бірінше рет көруі. Кенет екі бетіне лүп етіп қызыл жүгірді. Алақтап терезеге қарады. Шынылы рамада Жәнібек бір жақ миығына зіл жиып кетекте күліп тұр екен. Қалай жұлып алғанын өзі де білмей қалды. Анадай жерде қобырап жатқан көп кірдің арасына тыға салды. Тұла бойын дүр түршіктірген әлгі бір беймаза секем сонда барып басылды. Төсегіне қайта құлады. Сол ұйықтағаннан ертеңіне таңертең бірақ тұрды.

Шынында да... Ойда жоқ басталған осы оқиға тап бұлай аяқталады деп кім ойлаған. Түс қайта, неге екені белгісіз, Зуһраның қараптан қарап іші пысады. Бастық кісі қабылдамайтын күндері түстен кейін көбіне-көп жоғары мекемелерге кетеді, не осы кеңсенің ішіндегі адамдарды шақырып алып сөйлеседі. Сырттан ешкім келмейді. Өзінің бет-аузына телміріп қабылдау күтіп отыратын бөгде көздің жоқтығынан ба, бұл қайта-қайта есінеп, қараптан-қарап ұйқысы келеді. Ондайда терезенің алдына

барып көшеге көз салады. Өткен-кеткен әйелдердің киіміне қарайды. Бұлардың мекемесі орналасқан еңселі үйдің алдына кеп зу-зу тоқтап жатқан жеңіл машиналарды қызықтайды. Олардан түсіп жатқан кісілердің бәрі асығыс. Келген бетте-ақ ішке зып береді. Ал, осы кеңседе боп, кері шығып жатқандардың бәрі кердең. Гранит баспалдақтан төмен түссе, аяғын сулап алатындай, қашан машинасы қарсы алдына кеп тоқтағанша әдейі тосып тұрады. Шофері ашқан есікке кіріп бара жатып та артына бір қарап алады. Әне, жалт-жұлт етіп бір қара машина кеп тоқтады. Одан да бір қозы қарын жылтыр еркек шығады да, тас баспалдақты тық-тық басып, кірер есікке жүгіреді... Жоқ, міне, қызық... Әлгі қара машинадағы ақ самай сыптығыр еркек шығайын ба, шықпайын ба дегендей есікті ашып қойып біраз отырды. Бір уақыттарда барып керіліп-созылып сыртқа шықты. Маған қарап тұрған ешкім жоқ па екен дегендей самсаған терезелерге салғырт көз тастады. Сосын барып жүріп кетті. Аяқ басқаны кердең. Мәрмәр сатыға өкшесін қадап шегелеп басады. Осылай беттеп келеді. Міне, бұлардың есігінің алдына кеп кідірді. Жұлқып ашты да, табалдырықтың аржағында екі қолын екі жаққа жайып жіберіп тұрып қалды. Басқа еркектердей таңданып тұрғанын жасырмады.

— Міне, перизат!— деп таңдайын қағып қойды.

«Міне еркек»,— деп ойлады бұл ішінен, жымия күліп.

Сосын ішке озып, дәл бұған қарсы тұрған креслоға кеп отырды. Үстіндегі жылтырақ костюмнің қалтасынан сыртына алтын шайып өрнек салынған мүйіз шақшасын алды. Алақанына насыбай төгіп, бармағымен бірер жаншып, аузына ытқытты. Сосын тостағандай көзін әрліберлі төңкеріп, бұны шолып шықты. Тостағандай-тостағандай көздері өңменіңнен өтіп барады. Қыр мұрны да ұстараның жүзіндей. Жылмита тараған қырау самайы бұл бірдене десе, тебен инедей тікірейіп өре түрегелетіндей. Бұл қапелімде төмен қарап кетті. Тесіле телмірген өткір жанар бет-аузын, мойнын, ашық омырауын, екі жалаңаш білегін, көкірегін, қыпша беліне дейін түгел тінтіп шықты. Ауыз тұсы мен жұмыр иегіне келгенде сұғанақ көздер сүліктей қадалып тұрып алды.

Солай біраз тым-тырыс отырды да кенет:

— Қызым, Күзембаев өзінде ме?— деп сұрады.

— Өзінде.

— Ендеше, қызым, профессор Себепбаев қабылдау тосып отыр,— деп айта ғой.

Бұл столдың тасасынан шығып, бастығының кабинетіне қарай аяқ басуы-ақ мұң, әлгінде ғана қыпша белге кеп кідірген қыдырма көз «өз сапарын» одан әрі жалғастыра жөнелді.

Себепбаев Күзембаевтың қабылдауынан шыққан соң көп кідірмеді. Бұған көзін төңкере бір қарап:

— Рақмет!— деді де шығып кетті.

Арада бір апта өткен соң Себепбаев тағы келді. Бұл жолы қабылдау бөлмеге кідірген жоқ. Бастыққа өтті де, көп ұзамай қайта шықты. Қайта шығып келе жатып, мұның қасына кеп тоқтады. Бір түрлі аяушылық білдіргендей басын шайқады. Тез жиырылып, тез жазылып кететін езуінде де ана жолғыдай жымысқы күлкі жоқ, шын аяныш тұр. Бұл оның күлімдей қарайтын қой көзіне тіктеліп қарай алмады. Қараса — не көрінетінін кім біліпті.

Құлағына толқи шыққан биязы дауыс келді.

— Көптен таза ауада болмағаныңыз көрініп тұр. Өңіңіз қуқыл. Бүйте берсеңіз алтын денсаулықтан айырыласыз. Шамасы, сіз күні бойы мынау тар бөлмеге қамалып, бөтен жұрттың демімен тыныстайсыз. Сосын үйіңізге барып, өзіңізді өзіңіз абақтыға қамайсыз. Жоқ, бұлай етуге болмайды. Сіз өзіңіз қырғауыл көрдіңіз бе? Айттым ғой, көрген жоқсыз. Дүниедегі ең қырғауылы көп өлкеде тұрып, әлі күнге сол пейіш құсын көрмесеңіз, ертең о дүниеге барғанда мен де тіршілік құрдым, өмір сүрдім деп қалай айта аласыз. Жоқ, мұныңыз болмайды екен. Сіз қырғауыл көргіңіз келе ме? Ендеше, ертең машина жіберейін. Бір күніңізді қиып, барып, қырғауыл көріп, таза ауа жұтып қайтыңыз.

Бұл көзін жерден көтергенше ол есіктен шығып үлгеріпті. Емен есік жақтауға тиіп, тарс ете қалғанда, бұның басы зеңіп, көз алды шыр көбелек айналып бара жатты. Көз алдында қырғауылдың қанатындай қызғылт, көгіс, жасыл жолақтар ойнап тұрып алды.

Сол күні түсінде де қырғауыл көріп шықты.

Ертеңіне жұмыс аяғында бұл отыратын терезенің алдында қайқаң етіп қара машина тағы тоқтады. Бұл жасқана басып қасына жақындады. Рульде күндегідей шофері емес, өзі отыр.

Ол жолы Зуһраның қырғауылдың өзі түгілі көлеңкесін де көре алмағаны аян.

Содан Зухра сыртқа шықты-ақ бұрынғыдай жұрт көзінен тайсалмайтын болды. Қайта көзінің астымен жұрттың бетін тінткілеп бағады. Әсіресе, қарсы жолыққан еркек болса, қағыс жібермейді. Олар шынында да, бұнда алмақтары бардай-ақ сұқтана қарайды екен. Әне, таң атпай газетке басын көміп алған оқымыстысымақтың тұсынан өте бергенде, бұған көзінің бір түсуі мұң екен, бажбиды да қалды. Енді қолындағы газетте «әкең өлді» деп жазылса да, қайта қарар түрі көрінбейді. Ана бір аялдамада тұрған қалқан құлақтың аузы ашылып қапты. Бір жымып еді — қалқан құлақтың беті табан астында күреңітіп жүре бергені. Әне бір шегір көз де жер түбінен тесіліп тұр. Бұл жалт қарап еді — алқымы алаулай қызарып, теріс айналып кетті.

Әдемі әйелге еркектің мінезін білу де онша қиын емес екен.

Еркекті тану үшін сұлу әйелге көзін ойнатып, ернін жылмитқаннан артық қимыл, артық еңбектің қажеті шамалы. Соның өзі-ақ талай-талай талтаңбайдың көкірегінде не бар, не жоғын қолмен ұстатқандай жарқыратып жайып салады. Бір жымығаныңнан-ақ көзін алып қашып, қызара жөнелсе — ұялшақ. Өзің қуалама саң, ол қуаламайды. Жымығаныңда ыржаңдап, соңына еріп, артынан сырт айнала беріп, қабағыңды түйгенде әлгі екі езуі екі құлағыңдағы жайраң күлкісі жым-жылас жоғалса — қорқақ... Жымығаныңда тұра ұмтылып, қабағыңды түйгенде одан сайын өзеурей жөнелсе — әумесер... Жымисаң жымып, қабағыңды түйсең жік-жаппар боп, бәрібір соңыңнан қалмайтындар — нағыз су ауыз сүмелектер. Олардың сезімі балықтың майындай күлімсі де жылымшы, олардың сүйгені сүліктің қадалғанындай жиренішті де қорқынышты. Жылмиғаныңда жылпылдап, қабағыңды түйгеніңде жаутаңдап, қайтадан қабағың жадырағанда қайтадан құрақ ұша жөнелетіндер нағыз ұзын бұйда, кең тұсау бозтайлақ бозымбайлар. Олар қайда жетелесең, сонда жүреді. Әйелдерді өзін-өзі ұмытып беріліп сүю, әйел жолында басын жоғалту тек сондайлардың ғана қолынан келеді.

Зухра қазір қай еркектің қандай екенін бетіне бір қарап-ақ айтып бере алады. Ала қызба ала бүлік, ә дегеннен әупірімдей жөнелетін әңгүдік, қимылының бәрі сағыздай созылып, бірақ бір жабысса, қашып құтыла алмайтын жылмысқы, тап беруінен жалт беруі тез жылпос, емеурініңе-ақ өліп-өшетін елпекбай, сыздаймын деп оты-

рып қаралай іш пыстыратын кергіме, жаутаңымен-ақ жалыныңды сөндіретін ынжық... Құдай тағала, еркек деген немелердің сорттары қандай көп еді!

Осынау көш құлаш сорттаманың еш тармағына жатқыза алмайтын екі-ақ еркегі бар. Біреуі — Себепбаев, екіншісі — Күзембаев. Екеуі де былайғы жұртқа атымен ұқсамайды. Себепбаевты көргенде Зухра өзге еркектің ішіндегісін айтпай біліп отыратын көріпкелдігінен табан астында айырылады да қалады. Тіпті бетіне жөндеп қарай да алмайды. Жастарындағы жер мен көктей айырмашылық па, жоқ баяғыдағы алғаш жолыққанда-ақ айтқанын екі етпеген ағаттығы ма, әйтеуір оның бірден пысы басып кетеді. Оның қай қылығына да тек аузын ашып таңырқағанды ғана біледі.

Ол жұртқа ұқсап көлденең көзден қымсыну дегенді білмейді. Дырду жиында отырып, кенет көзі түседі де:

— Ә, қызым, бері кел,— деп қасына шақырып алады.

Сосын қайта-қайта жымып қарай береді. Ол қараған сайын бұның көкірегіндегі әйелге тән тәкаппарлықтың асқар тауы өз-өзінен мүжіліп құлай береді, құлай береді.

— Қарындас, мына ырду-дырду басыңды ауыртқан жоқ па?— деп қояды арасында.

Бірінші үзілісте-ақ:

— Зухражан, менің бір шұғыл шаруам боп тұрғаны. Шығарып салмайсың ба?—дейді.

Сөйтіп, тайдай тал түсте қарайған халықтың көзінше машинасына отырғызып ап тайып отырады. Оның «қызымдап» басталған әңгімесінің атыңды атаумен аяқталғаны дегеніне жеткені деп біле беріңіз.

Ол мұның үйіне де тапа тал түсте келеді. Машинасын аулаға тықпай, дәл терезенің алдына, көшеге қояды.

Оның еркелеткені де біртүрлі. Жұрт көзінше «қызым», «қарындасым», «Зухражан» деп сызылып отыратын кісінің тәтті тілі оңаша жерге келгенде тым кедір-бұдыр. Кекетіп отырғанын, не қошеметтеп отырғанын аңғару қиын. Қайдағы бір қитұрқы әңгімелерді қоздатады.

Зухра оның аузына қараймын деп отырып не істеп, не қойғанын білмейді. Әйтеуір, бір уақытта сыртқы есіктің ілгіші сылдырап, әлдекімнің шығып бара жатқанын аңғарады. Әйтеуір, бір уақытта терезесінің алдында қаңтару-

лы тұрған қара машинаның жым-жылас жоғын көреді. Әлгінде ғана құшағын толтырып балқытып бара жатқан ыстық салмақтың орнына сылдыр-сұйық ауаны ғана құшақтап қалғанын сезеді. Сол бір сәтте көкірегіне ашмысық кіріп кеткендей әлдене қан қақсата тырнап алады. Көзі дымданып сала береді. Өкпе деген нәрсенің өзі де ащы көз жасына шыланған өкініш, ыза екенін сонда барып түсінеді. Енді көрсе бетіне қарамастай, тіл қатпастай боп бекініп-ақ бағады. Бірақ кездессе болды, қайтадан оның аяғына қалай құлап қалғанын өзі де сезбей қалады.

Зуһраның бұл жүрісіне қызықпаса, күстаналайтын ешкім көрінбейді. Себепбаевтың тұрғыластары: «Е, Зуһра, есенсіз бе?»— деп құрақ ұшып тұрғандары. Ал заманында көрікті болған егде бәйбішелердің Себепбаев туралы: «Нағыз жігіттің сұлтаны ғой!»— деп тамсана мақтап отырғандары. Оны естігенде неге екені белгісіз, ішін ит жыртқандай болады. Бірақ артынан өзіне де сұқты көздерін мірдің оғындай шанши қадап отырған ғылым қуған қыз-келіншектерді көргенде, қайтадан арқасы кеңіп қоя береді.

Себепбаев ондайда түк көрмегенсіп маңқия қалады. Әйтеуір, ол минут сайын бұл таңғалатын бірдеңені ойлап табады да тұрады. Ал Күзембаевтың сол баяғысы... Бұны көрсе, шашының арасындағы құйқасына дейін ду қызарып шыға келеді. Жарғақ құлағы одан сайын қалқия түседі. Түймешектей кішкене көкшіл көзі табан астында мөлт-мөлт тамшыға айналып, дәл қазір жерге ағып түсетіндей. Таңертең кабинетіне кіріп бара жатып, бұны көріп, қалт тұра қалады. Жұмыс аяғында кабинетінен шығып келе жатып, бұны көріп қалт тұра қалады. Жұмыс уақытында бұл қабылдауға кім келіп отырғанын хабарлай кіргенде де, құлағы ду қызарып, орнынан ұшып тұрады. Сөйлегенде де ерніне бала кезінен орнап қалған бір тәтті шырынды талмап тұрғандай, ыңырсып бипаз сөйлейтін.

Неге екені белгісіз, Зуһра өз бастығын көрсе болды, жаны ашып қоя береді. Көзі жоқта, ойына түссе, күлкісі келеді. Бірақ еркектерді сорт-сортқа бөліп қойған сан алуан «полкалардың» ешқайсысынан, Себепбаев сияқты оған да еш орын таппайды. Шамасы, пәлен деп, түген деп басыбайлы атақ тағуға қимайтын тәрізді.

Сөйтіп жүрген Күзембаев оны бірде қатты таңғалдырсын. Жексембінің таңы-тын. Сәске шамасында бұның терезесінің алдына Себепбаевтың машинасындай

көшқұлаш жылтыр қара машина кеп тоқтағаны. Бұл елеңдеп орнынан көтерілді. Машинаның алдыңғы есігінен міне, керемет... Себепбаев емес, Күзембаев шықты. Сосын артқы есікті барып ашып, ішінен еңкейіп бұжыр-бұжыр сары чемодан алды. Оң қолының қарына малынған сұр брезент плащ асынды. Шоферға қолын көтеріп әлдене деді. Машина орнынан жылжып жүре берді.

Күзембаев дәл бұның үйіне беттеп келеді. Аяқ басқаны нығыз. Ылғи ұйпаланып жататын селеу сары шашы маңдайының бір жартысын ғана жасырыпты.

Кенет қақпа ашылды. Сыртқы есік қағылды. Зухра, қапелімде, тамағы құрғап, не дерін білмеді. Күзембаев жауап тосып тұрмастан есікті серпіп ашып ішке кірді. Ортаңғы бөлменің табалдырығынан аттай сала, қолындағы чемоданды босағаға қойды. Оның үстіне плащын, плащының үстіне қалпағын тастады. Сосын қабырғаға тірей жағалай қойылған көп орындықтың шет жағындағысына тізе бүкті. Көзіне түсіп кеткен шашын алақанымен сипап кейін қайырды. Көйлегінің жағасы мен галстугын бір сипап өтті. Үлкен кеңсеге шақырылғанда ғана өстуші еді. Өзі үстіне қылау тигізбейтін. Жалпы, Зухра ұқыпты адамдарды ұнатады. Бәлкім, Күзембаевты көргенде күлкісі келе тұрып, біртүрлі іші жылып қоя беретіні де оның осы сипаншақтығынан шығар.

Күзембаев бұның бетіне қарады. Екі торсық шекесі ду қызарып барады. Жөткірініп қойды. Даусы орнықты шықты.

— Зухра, мен көптен ойымда жүрген бір тәуекелге бүгін бел буып келдім. О баста ұнатып қалғанымды өзің білесің. Бірақ, дәм-тұзың Жәнібекке бұйырды. Жолдарыңда тұрғаным жоқ. Марқұм мені кешіретін шығар. Мен енді осында біржола келдім. Бұл қылығымның арты неге апарып соқса да пейілмін. Тек сен келіссең болғаны.

Сосын пышақ кескендей тыйыла қалды. Зухра бәрін естіп отыр. Өйткені, Күзембаевтың бүйтіп ұзақ сөйлегенін бірінші рет көріп қызықтап тыңдады. Бірақ бір сөзінде ұққан жоқ. Әлгінде Күзембаевтың аузын ашып сөйлегеніне таңғалса, енді кенет пышақ кескендей тиыла қалғанына таңырқап отыр. Оның мына жүрісі не жүріс? Артынып-тартынып жүрген чемоданы, плащы, қалпағы несі?

Күзембаев әйтеуір осылай күлдіреді де жүреді. Әйтпесе бір қалада тұрып, бұған командировкада жүрген

кісідей чемодан арқалап келгені несі? «Әпенде ғой, әпенде»... Әуелден солай еді, әлі солай. Ана қарашы, бұдан көзін айырмай, жауап тосып отыр? Не демек? Көгілдір көздері одан сайын кішірейе түсті. Баяғыда вокзал басындағы Әлібектің дәл осындай монтаны жанары есіне түсті. Неге екені белгісіз қинала күлді. Еркектердің осылай қарағанын көрсе, күлкісі келеді де тұрады.

Терезеден қара көлеңке салқын бөлменің ішін дүр шағылыстырып жарық түсті. Шақыр ете қалған тормоз даусы шықты. Себепбаевтың жүрісі. Орнынан ұшып тұрды. Терезеге беттеді. Күліп жіберді. Екі иығы бүлкілдеп ұзақ күлді. Себепбаевтың сол баяғысы. Дүниенің бәрі соған қарап тұрғандай сәндене шықты. Машинасының есігін кілттеген жоқ. Шалшық кешіп келе жатқан көк құтандай қаздаңдай басып үйге беттеді. Ауланың қақпасын аша беріп, аузындағы насыбайын тротуарға түкіріп тастады. Неге екені белгісіз, Зухраны күлкі қысып барады. Екі иығы бүлкілдеп күліп тұр, әлі күліп тұр. Тіпті көзінен жас та шығып кетіпті. Үйдің іші бұлдырай бастады. Әлгінде ғана сыртта қаздаңдай басып келе жатқан әуірім еркек мысық табандап жанына кеп, ту сыртынан құшақтай алғанда ғана, көзін осы қазір Күзембаев отырған орындық жаққа аударды. Бірақ, Себепбаевтың қаусыра құшып, үстіне төніп келе жатқан қапсағай иығы жақында тазартылған төбенің ақшаңқан сылағынан басқа ештеңені аңғартпады.

Күзембаев сол жоғалғаннан мол жоғалды. Зухра келесі күні жұмысына барғанда бастығының орнында жоқ екенін бір-ақ көрді. Оған жұрт таң қалғанмен бұл таңқалмады. Күзембаевтың сол жолы астанадағы айтулы қызметін тастап, жапан түзде ашылып жатқан жаңа өндіріске өзі сұранып кеткеніне әркім әрқилы тон пішіп жатты. Бұл ешқайсысына құлақ салған жоқ. Арада бірер ай өтпей жатып жаңа бастық келді. Оған да жұрт таңғалғанмен, бұл таңқалған жоқ. Жұрты құрғырдың таңғалмайтыны болсайшы, сірә. Аанада: «Күзембаев қалай кетті?»— деп таңқалып еді енді: «Мынау қалай келді?»— деп таңқалады. Олар үшін дүниеде орынды, заңды ештеңе жоқтай. Ал Зухра мына дүниеде Себепбаевтың қылықтарынан басқа ештеңеге де таңғалмайды. Жаңа бастық келген бетте бұған май көрген мысықтай жылмия қарап жүрді. Артынан бұның бүлк етпегенін көріп, жүндес қабағының бар қылшығын түгел тікірейтіп, тыжырына қарайтынды шығарды. Сөйтіп біраз кергіп көрді.

Себепбаев кабинетіне кіріп шығып еді, жаңа бастықтың жүндес қабағы жұмсақ алақан аялаған бала мысықтың жон терісіндей жылмиып сала берді.

Содан Зухра Себепбаевтан басқа ешкімді де көзге ілмеді. Себепбаев өле-өлгенше бұны таңқалдырып өтті. Тіпті өліп жатып та таңқалдырды. Алыс бір жаққа командировкаға кеткен Себепбаев көшеде машинаның астына түсіп қапты. Ол хабар құлағына тигенде, бұл сенбей қойды. Қайдағыны шығармаса басы ауыратын Себепбаевтың кезекті бір қылжағы деп ойлады. Оның табыты әкелінеді деген күні аэропортқа әдеттегісіндей көңілді барды. Орталық қаладан келетін ауыр самолет ыңыранып зорға қонды. Тоқтаған соң көпке дейін есік ашылмады. Трап аэродромның екінші бір шетіне қонған басқа самолетке кетіп қалып, көпке дейін босамай қойды. Жұрттың көзі елден ерек дөңкиіп тұрған үлкен самолетте. Зухра да соған телміре қарап қалған. Бір уақытта барып жұрт шұбатылып түсіп жатты. Шұбырып аэровокзалға беттеді. Қасында тұрғандар самолеттен түскендерді шеттерінен құшақтай ап, сүйісіп жатты. Жабыр-жұбыр. Абыр-сабыр. Бұның көзі әлі самолетте. Жұрттың бәрі түсіп болды. Бірақ салондардың есіктері үңірейіп әлі ашық тұр. Сол қарауытқан есіктердің аржағында Себепбаев тығылып отырғандай. Мына жұрт қайтер екен деп әдейі істеп отырғандай. Қазір жалт етіп шыға келетіндей. Қасына кеп бұны құшақтай алатындай. Жұрттың қарап тұрғанымен шаруасы жоқ, шап беріп ерніне жабысатындай. Бірақ... эне... есіктер жабылды. Қаз-қатар қойылған екі трап самолет бауырынан баяу жылжып алыстай берді. Үлкенді-кішілі самолеттер самсап тұрған бетонды алаңда қырық ұйытқып ойнақтап жүрген ызғарлы жел мұның маңдайына, екі бетіне, ерніне сүлікше жабыса кетті. Тіпті жылмаңдап омырауына еніп барады. Бұл жағасын көтеріп алды. Абажадай самолет жаққа тағы көз тастап еді, бес-алты жеңіл машина зуылдап барып қасына тоқтады. Олардың соңын ала жабық қара машина жетті. Ол самолеттің екінші жақ бүйіріне кіре тоқтады. Жеңіл машинадан түскендер де сол жабық машинаның қасына топырласа қапты. Біраздан соң жабық машина орнынан қозғалды. Оның соңына жеңіл машиналар ілесті. Ұзын тізбек бетон алаңның әлде бір шет пұшпағына қарай шұбырып кетіп бара жатты. Түкке түсінбеген бұл таксиге

тәлтіректеп зорға жетті. Әлгінде омырауын қармай алған өткір суық көкірегінің басына мәңгі орнап қалғандай.

Ертеңіне абажадай самала залда қақ ортада қарамен жиектелген қып-қызыл табытта жатқан кісіні көргенде көкірегі дір ете түсті. Мынау мөлттей қара костюм киіп, қылғынтып қара галстук тағып алған жіңішке адам Себепбаевқа тіпті ұқсамайды. Ол бұлай төс жағының бар түймесін түгел салып көрген жоқ. Ол ешқашан қара костюм кимейтін. Оның омырауы қашан көрсең де ашық тұратын. Өзі қайдағы бір жылтырақ, алабажақ киімдерге әуес-ті. Тап мынандай боп сіресе қалуы тіпті де мүмкін емес. Жоқ, жоқ... Себепбаев мына жұртты тағы да қылжақ етпекші. Басқа бір мүрдені өзі қып табытқа сап жіберген. Сосын өзі бір жерде ешкім білмейтін бейтаныс біреу боп қалып қойған. Бірақ мынау бастарын төмен салып ілбіп бара жатқан көп шұбырындыға ол енді жоқ, анау табыттың аяқ жағында қаралы киім киіп, қаз-қатар тізіліп отырғандарға ол енді жоқ.

Бұған да ол енді жоқ. Қылжақбас неме бәрін сазға отырғызып кетті. Бұл жұртта көз бар ма өзі? Себепбаев мынандай шақша бас па еді. Оның маңдайына анадай соққы тиюі мүмкін бе? Ешкім оның бетіне жел болып келмеуші еді ғой. Жиналыстарда оған қарсы жалғыз-ақ бір жаңғалақ шал сөйлейтін. Оның да сөзін ешкім құлаққа ілмейтін. Табытта жатқан кісінің қақ маңдайында қатты соққыдан қап-қара дақ тұрып қалыпты.

Қап, антұрған Себепбаев-ай! Бұл енді мына дүниеге қалай сыя алады? Өңмеңдей, өзімсіне келетін ол жоқ жерде осынау жетім көжектей, дір-дір еткен құбақай тірліктен қайтып іші пыспайды. Қап, су жұқпас неме-ай. Бұдан да жас, бұдан да сұлу, біреу қармағыңа ілікті-ау. Бүгін қара құрым жұрттың ішінде қара киген әйелдер неткен көп. Бәрінің де байы өлген бе... Бәрі де табыт жаққа елжірей қарайды. Бәрі де заманында бола қалған өңді әйелдің сыңайын танытады. Бұған көздері түсті-ақ шеттерінен жиырылып қоя береді. Езулерінде кекесін, көздерінде ыза тұр. Е, енді түсінді. Бұлар мұның өзі білмейтін күндестері екен ғой. Қара салмай келгеніне ыза болып тұрғандары екен ғой. Тойға келгендей сәнде не киінген бұны атарға оқтары жоқ. Мейлі. Бұл Себепбаев өлді дегенге сене алмайды. Сондықтан да қара кие алмайды. Себепбаев... Себепбаев... Сен тіріде бұдан жақын, бұдан жақсы көретін ешкімің жоқ сияқты еді ғой. Енді, міне, өтірік табытыңа өңмеңдескен мынау тобыр

мұны тіпті маңайлататын емес. Бәрі сенің әлгі өтірік табытыңның үстіне түсіп, өліп-өшіп жатыр. Әне, бәрі саған ілесіп, азалы шеру тартып, залдан шықты. Әне, бәрі машиналарға таласа-тармаса, зиратқа беттеді. Әне, бәрі жаңа қазылған жас топырақ төмпектің қасына топырласа тоқтады. Әне, бірінен соң бірі ортаға шығып ап, сұңқылдасқан сумақай еркектердің су төгілмес жорға сөзіне мырс-мырс жылап тұр. Әне, көрге түсіп бара жатқан тақтай табыттың соңынан жапатармағай топырақ лақтырысып жатыр. Әсіресе, әлгі қара киген әйелдерде ес жоқ. Бұны мен сенің араңа тек өздерін ғана емес, мынау қара жерді де кесе көлденең қоймақ. Арт жақтағы бұған: «Қап, бәлем, қалай екен!»— дегендей оқты көздерін атып-атып жалт-жалт қарап қояды. Өңдерінен бір кезде өздері айырылған Себепбаевтан бұның да айырылып қалғанына масаттанған табаның оты ұшқындайды.

Әй, әйелмісің деген-ай... Талай жерде тақырға отырғызып кеткен Себепбаевқа әлі күнге сенеді-ау, бұлар. Ол қу бүгін тағы да тәлкек қып отыр. Тағы да бір ашық ауыз ұрғашының уызын сарқып, мынау «ой, бауырымдап» өкіріп жатқан пәтуасыз тобырға миығынан күліп, сайранды салып жүр. Көрерсіңдер де, білерсіңдер — тап солай. Әттең, шіркін, оның басын айналдырып алған әлгі бір ұрғашыны көрер ме еді. Бірақ ұрғашының басын ол айналдырмаса, оның басын ұрғашы айналдыра алар ма! Мына бір қара киіп қақшаңдап жүрген жетесіздердің түсінбейтіндері сол ғой. Бұл оның басын айналдырып алғандай көреді. Өздері сияқты бұның да басын ол айналдырып алғанын қайдан білсін! Енді, міне, бұны ол да тап соларға ұқсатып тақырға отырғызып кетті. Жоқ, жоқ, мүмкін емес. Себепбаев мұның жолында талай нәрсеге барған-ды. Талай-талай ұлық дастарқаннан тұрып кетіп мұның құшағына кіретін. Талай-талай айтулы жиналыстарды тастап, қасына кеп қисаятын. Оның тағы да сондай қылжаққа көңілі ауған ғой. Мұнда жұртты мынандай әбігерге сап, өзі анда мұны күтіп жатқан шығар. Себепбаевтан не шықпайды, о да шығады.

Ол неғұрлым дәрежесі асқан еркектер мен ажары асқан әйелдерді көрсе, алақанына түкіріп бағатын. Бастарын жынша айналдырып, білгенін істейтін. Сол су жұқпас Себепбаевтың көңіліне бүгін де бір сайқымазақ қашқай да!

Көкірегіне түнде аэропорт басында қадалған шаншу енді басылайын деді. Әлденеге табаны қышып тұр. Ол

мынау дырдудың тезірек аяқталғанын тықырши күтті. Үйіне де алып-ұшып зорға жетті. Ауланың қақпасы ашық қапты. О тоба! Себепбаев шынында да, үйінде мұны тосып отырған болар. Мойны, омырауы албырап сала бергені. Қазір қарсы алдынан атып шығып, айқара құшатын алапат қызу бетін шарпығандай. Екі тізесі дірілдеп, ішке зорға енді.

Міне, қызық, есіктің алдында крокодил терісінен тігілген су жаңа жалтырақ чемодан тұр. Қасында ешкім жоқ. Аңырып тұрып қалды. Бақшаның түбінен әлдекім ысқырғандай болды. Құйқылжыта ысқырады. Себепбаевтың ысқырғаны, тап сол. Аң аулай барғанда кешқұрым айдалада от жағып, қырғауыл асып отырып, тап солай құйқылжыта ысқырушы еді. Бұл сонда сиқыршының арбауына түскендей аузын ашып қалатын. Себепбаев сүйтіп әндетіп-әндетіп алады да, тына қалады. Әлдеқайдан тамылжытып бұлбұл сайрайды. Өзін-өзі ұмытып еліте әндетеді. Бұлбұлды тыңдағанда Себепбаевтың бет-аузындағы әлгі ойнақылық жым-жылас жоғалып, сұрғайып сала береді.

— Зухражан!

Селт етіп басын көтеріп алады.

— Бұлбұлдың неге әдемі сайрайтынын білесің бе?

Басын шайқап, күлімсіреді.

— Өйткені, ол өз әнін өзі ғана тыңдайды. Өзгелердің тыңдап отырғанын сезбейді. Өзгелерден қысылып-қымтырылса, олар не ойлап отыр екен деп алаңдаса мынандай құйқылжыған әдемі ән қайдан шықсын! Кісі бақытты болуы үшін не ешкіммен ешқандай шаруасы болмай саяқ жүруі керек, не жұрттың пыс-пысына пысқырмауы керек. Онсыз бүгежектеп бауырыңды жаза алмайсың. Ал бұқпантайға бақыт бұйырушы ма еді! Солай, Зухражан!

Ай, Себепбаев, Себепбаев... Жүрген жерінің бәрі қызық... Былайғы жұрт бір бөлек те, ол бір бөлек.

Міне, қазір де ол мынау оңаша бақтың бір түкпірінде қайдағы бір қиямпұрыс ойға беріліп тұрмағанына кім кепіл! Бәлкім, анау зират басындағы манағы бір опыр-топырға мысқылдай күліп тұрған шығар. Себепбаевтың көңілденгені де қызық. Жұрт сияқты жадырамайды, қабағын тарс түйіп алады. Екі шықшыты ойнақшып шыға келеді. Ал ашуланғанда бетегеден биік, жусаннан аласа бола қалады. Даусы жұп-жұмсақ. Сөзі мап-майда. Жүріс-тұрысының бәрі сып-сыпайы. Сөйтіп, қуанышы мен ренішінің өзі ешкімге ұқсамайтын Себепбаевтың

өлімі жұртқа ұқсайтын ба еді. Оның өлімінің әлгіндей ырду-дырду болуы еш мүмкін емес. Себепбаев олай өлмейді.

Алма ағаштар тасасынан шыққан ысқырық бірте-бірте жақындай түсті. Бұл жорта теріс айналып тұрды. Әне, жым-жырт бола қалды. Демек, мұны көрді. Аяғының ұшынан басып жақындап келеді. Ту сыртынан кеп құшақтай алады. Не тап көк желкесінен шөп еткізіп сүйіп алады. Не дік еткізіп көтеріп алады да, жолдың бір жиегіне қоя салады, өзі өтіп жүре береді. Қашан атын атап шақырғанша артына бұрылып қарамайды. Көрерсің, қазір де бір қыршаңқылық ойлап келеді. Бұл байқатпағансып, еңкейген боп, бақша жаққа көз тастады...

Анадай жерде иығы сап-сары ала қара киімді біреу тұр. Зухраның тұла бойы дір ете түсті. Өңін шырамытатын сияқты.

— Мама...

Бейтаныс еркек ду қызарды.

Құдай-ау, мынау не дейді. Кім мұны «мама» деуші еді. Естіп тұрғаны осы. Бірақ бет-әлпеті бір жерде көрген адамына келеді. Әсіресе, жаутаң-жаутаң қарағаны тіптен таныс. Осындай монтаны еркектерге күлкісі келуші ме еді. Қара торылығы болмаса, Күзембаевтың баласы деп қалатын екенсің. Бұл күлімсіреген соң, ол бірер аттап қасына жақындады. Жүрісі де біреуге ұқсайды. Жоқ, Күзембаевтай кібірттік емес, Себепбаевтай кердең де емес. Ширақ, шұғыл... Әйтеуір біреуден көрген жүрісі. Құдай-ау, кімнен көріп еді... Е, Жәнібек... Иә, иә... Соның жүрісі. Енді таныды. Ол үйге кіріп келе жатқанда да мінбеге шығып бара жатқандағысындай асығыс, шапшаң аттайтын. Киімін де шешпестен қолын сермеп саясат айтып сайрай жөнелетіндей көрінетін. Бірақ, оның көзі өткір-тұғын. Бәрін қойып, мұның әлгі «мамасы» несі!

— Танымай қалдыңыз ба?

Иә, танымай тұрғаны рас.

— Мен, Әлібекпін ғой.

Не дейді... Баласы ма! Оның мынадай боп өсіп кете қойғаны ма! Пәлі, ол кеткелі қашан... Әуелі жүрегі сыздап қатты сағынған, сылынып тек сүйегі ғана қалған... Келе-келе үйреніскен... Кейде түсіне кіретін... Табалдырықтан бері ұзамай «Әйәй тәте, мен келдім»,— деп жаудырап тұратын... Бірақ мынандай емес құйтақан-

дайтұғын... Қазақша сөйлейтін. Ал, мынау «мама» дейді, орысша сөйлейді... Кейінгі кезде онымен кездесуге қаймығушы еді, салып ұрып жетіп келген күнін қарасайшы! Тізесі дірілдеп барады. Аяғын жерден көтере алатын емес. Бейтаныс жігіт жүгіріп кеп қолтығынан демеді. Қолы қандай қайратты еді, оң жақ бүйірін күйдіріп барады.

Есіктен аттай бере мейман туфлин шешті. Қоңыр салқын бөлмені бір сүйкімсіз иіс жайлап алғандай. Зухраның жүрегі алқымына тығылды. Столдың бір басына ол, бір басына мейман отырды. Екеуі қипақтап бір-біріне қарайды. Содан ол кете-кеткенше осылай жалтақтасып отырғандары.

Бұл жұмысқа кете мейман жігіт іске кірісті. Бақшаны тәртіпке келтірді. Дуалды, шатырды жөннеді, үйді ақтап, еденді бояды. Әйтеуір қашан көрсе де үсті-басы балшық-балшық, шаң-шаң болып жүргені. Ол қалпында көргенде Зухраның бір түрлі іші-бауыры елжіреп қоя береді. Ал қалай қолы-басын тазалап, жуынып-шайынып, дастарқан басына отырады, солай қайтадан қысылып-қымтырылып бітеді. Өз-өзінен абдырап, қашан тұрып кеткенше асығады. Сонысын сезе ме мейман жігіт шала-пұла тамақтанып ап, тағы бір ұсақ-түйек шаруаны сылтауратып сыртқа ұмтылады. Үйде де аяғының ұшынан басып, еш дыбысын шығармайды. Тіпті жөткірінбейді де. Бірақ Зухра ол келгелі өз үйіне өзі сиюдан қалды. Сәл нәрседен бүгежектейді де отырады. Әр қимылы санаулы. Түнде төсекте де тұншығып бара жатқандай төңбекшіп бітеді. Өз үйі өзі үшін абақтыға айналғандай. Әсіресе, ауызғы бөлмедегі бәтіңкенің өткір иісі қолқасын атып барады. Бұрын да осындай қолаңса иістен қашып құтыла алмаған жері бар сияқты еді. Апыр-ау, сол қашан еді... Е, баяғы ала қап арқалаған екеу келетінде екен ғой...

Теңіз офицері жігіт екі аптадай болып, қызметіне қайтты. «Келініңіз бен екі немереңіз бар»,— дейді. «Хат салып, хабарласып тұрармын»,— дейді. «Бірденеден қардарық көріп жатсаңыз айтарсыз»— дейді. Айтуын айтады да, қып-қызыл боп ұялады. Тек самолетке шығып бара жатып, бұған томаға көзі түгел мөлтендеп, жалтақ-жалтақ қарағаны. Сонда ғана мынау еңгезердей бөтен жігіт баяғы құйтақандай Әлібегіне ұқсап кетті. Сүп-сүйір самолет лып етіп көкке көтерілгенде ғана, мұның көмейін манадан бері тығындап тұрған тас түй-

іншек лық етіп сыртқа атылғандай, тынысы кеңіп сала берді.

Қоңыр салқын бөлмеге ене бере, аяғындағы туфлин екі жаққа серпіп лақтырып, кереуетке құлай кетті. Жылағысы келеді, көзінде жас жоқ. Тағы да жым-жырт тыныштықпен оңаша қалды. Дүние тағы да кеңіп сала берді. «Шіркін, оңашалық қандай жақсы еді!» Осы сөз алғаш рет аузына Себепбаевпен бірінші жолығыстан қайтып оралғанда түсіп еді-ау. Тағы да Себепбаев... Мынау ұлан-асыр дүниеде содан басқа ой тоқтатар ешкімі болмағаны ма! Көз алдына мысқылдай жымсиып Себепбаев тұрып алды. «Немене, мен өлді дегенге енді сендің бе?»— дегендей кекете күлімдейді.

Содан бұл үйге сыйып отыра алмады.

Тау бөктеріндегі зираттан басын бір-ақ тартты.

Күн тамылжып тұр. Әлде бір әнші құстар құйқылжыта шырқайды. Қайда сайрап тұрғандары белгісіз. Құс емес, ығы-жығы қабірлер арасындағы балапан қайыңдардың майса жапырақтары жамырай ән салып тұрғандай.

Төбеңде — күнге шағылысып қарлы шыңдар жарқырайды. Төменде — сол зеңгір тауларды бөктерлеп шашырай орналасқан салқам қала бейберекет түтіндейді. Ештеңені ажыратып болар емес. Үйлерді, көшелерді баттасқан майлақы мұнар көлегейлеп апты. Сол қара кіреукенің астында қалай тірлік етіп жүргендеріне таңғалып тұр. Оның қасында мына зират нағыз пейіш сияқты. «Е, бәсе, жер түбіндегіні көретін Себепбаев бірдеңені білген екен ғой»,— деп ойлады да, мұнысының күпірлік екені есіне түскендей, не істерін білмей абыржып редикулінен орамал алып, аузын сүртті.

Зуһра Себепбаевтың қабірін тез тапты. Тау-тау веноктар әлі үюлі тұр. Тек қара ленталарға алтын әріппен жазылған сөздер ғана жаңбыр шайып өше бастапты. Бір қара киінген әйел созалаң қимылдап қабірдің төңірегін тазалап жүр. Тау-тау веноктың құбыла бетіндегі қара жиекті портретте Себепбаев тірі күндегісіндей мысқылдай күлмей, туғалы бітпеген байсалдылық бітіп, мөлдірей қарайды. Сұйық қастың астындағы дөңгелек көзде бір тұнжыраңқы мұң бар. Бұл оны танымай қала жаздады. Сол ма, басқа ма деп, кілт тоқтап, үңіле беріп еді, қара киімді әйелдің жалт бұрылғаны. Аяғы аяғына жұқпай алыстай түсті. Қаралы рамадағы Себепбаев мойнын бір қырын бұрып мұның соңынан жаудырап қарап қалды.

Жүрегінің басын әлдебір сиқыр тырнақ үзіп шымшып алды. Себепбаевтың өлгені рас болмаса нетсін. Әлгіндей аянышты адамның өлсе өлуі де ықтимал ғой.

Тау-тау веннок үйілген жас қабірден аулақ кетуге асықты. Бұл жолы Зухра ешбір еркекке ұқсамайтын сал, сері, қиқар Себепбаевтан бір жолата күдер үзіп, оның аянышты аруағымен біржолата қоштасып келеді. Қос жауырынын шоқ қарып бара жатқандай, тезірек тасаға түсіп кетуге тырысты.

Жапырлаған құлпытастардағы жас, кәрі, әйел, еркек шетінен жаудырай қарайды. Тірлікте ғой, осылар бір-біріне атымен ұқсамайды. Біреуі ақылды, біреуі ақылсыз, біреуі бақытты, біреуі бақытсыз, біреуінің жолы болғыш, біреуінің иті ылғи қырын жүгіретін жолсыз, біреуі сұлу, біреуі сиықсыз, біреуі сүйкімді, біреуі сұмырай. Ал мынау мұздай суық көк тас пен көк темірге жапсырылған алақандай шынының астында бәрі бір-бірінен аумай қалыпты. Бәрі де жер үстіндегілерден мейірім мен рахым дәметкендей жалбарына қарайды.

Зухраның өмірінде алғаш рет сол күні жүрегі шымырлады. Зират қоршауының сыртында, автобусқа отырып жатып, қасындағыларға көз салып еді, олардың да жанары әлгі құлпытастардағы суреттердей мелшиге қапты. Ол ешкімге жуымай, оңаша болғысы кеп, ең арт жаққа жайғасты. Автобус енді қозғала бергенде, мана Себепбаевтың қабірінің басында жүрген қара киімді әйелдің кіріп келгені. Жолындағы бос орындықтардың ешқайсысын көрмегендей тұп-тура Зухраға беттеді. Жүрісі созалаң болғанмен, жүзі қату. Жазық маңдай, сұйық қас, қыр мұрын. Сабаудай-сабаудай ұзын кірпіктердің тасасына тығылып жатқан бір өжет сұс бар. Не жұрттың бәрін баса көктеп үйренген айбардың, не жұртта есесі кете-кете, енді ешкімге жібіместей боп, ішіне қан қатқан тас түйін ызаның сұсы. Сол мелшиген сұп-сұр қалпы, сол қақшиған тіп-тік қалпы қасына кеп отыра кетті. Зухраның дірілдеп ала жөнелгені. Ұяттың дірілі ме, үрейдің дірілі ме, әлде тымырсық күндестіктің, өшпенділіктің дірілі ме — өзі білмейді. Алдындағы орындықтың сұп-суық темірінен мытып ұстап, қалшиып қатыпты да қалыпты.

Автобус тар шатқалда шайқалақтап біраз жүрді. Сосын кең көшеге шықты. Қасындағы әйелге сонда барып тіл бітті.

— Азаматыңыздан айырылып па едіңіз?

Зуһраның екі беті ду ете түсті. Көзіне лып етіп жас үйірілді. Бір қапталынан алара қараған сұсты жанар күрт жылынды. Көрші әйел бұдан жүзін бұрып әкетіп, бір күрсінді. Зуһраның шиыршық атқан денесі абдырап сала берді. Жүрегі лоблып, басы айналып бара жатқандай. Қараптан-қарап тітіркеніп қояды. Содан қайтып көршісіне көз салған жоқ. Тек түсіп бара жатып, көз қиығын тастап еді, тас мүсіндей сұп-сұр әйелдің жанарында мөлдіреп мұң тұр екен.

«О да бір дәурен екен ғой. Зымырап өтіп бара жатқан... («өмір-ай!» деуге аузы бармай)... уақыт-ай!»— дейтін ол кейін есіне түскенде.

Содан Зуһраны бір бойкүйездік билеп алғаны. Бұрынғыдай айнаға көп қарамайды. Бұрынғыдай опа, далап, иіс май жағынбайды. Бұрынғыдай аялдамада, автобуста, көшеде жұртқа көз салмайды. Жұмысына түп-тура барады, үйіне түп-тура қайтады. Ешқайда басын бұрмайды да. Бірақ бұрынғыдай қоңыраулы сағаттың әбден даусы қарлыққанда ғана барып бір-ақ оянбайды. Терезе жақтауының арасынан қымсына сығалайтын көмескі көкшіл жарық ең алдымен соның кірпіктеріне кеп кірпідей қадала кетеді. Бұл жалма-жан көзін ашып алады. Содан құлағынан бір тысыр кетпейді. Көшеде жаңбыр жауып тұр екен дейін десе, артынан сыртқа шықса, құп-құрғақ. Еденнің астында тышқан жүр екен дейін десе, тек таң атып келе жатқанда ғана қозғалатын тышқан болмаса, басқа уақытта тып-тыныш. Тысыр-тысыр, тықыр-тықыр. Әлгі дыбыс басылмайды. Әлдекім мұның жүйкесінде ойнау үшін әдейі істеп тұрғандай. Тысыр-тысыр, тықыл-тықыл, сусыл-сусыл... Ол басылғанша күн де шығады. Күн көтеріле ол орнынан тұрады. Шай ішіп, жұмысына кетеді.

Зуһра осынау салпы етек жан бағысқа лайық салпы етек біреу болған шығармын деп ойлайтын. Бір күні таңертең кеңсеге кіріп бара жатып, көлдей шар айнаға көзі түскені. Өзін көріп айран-асыр қалғаны. Үсті-басы мұнтаздай. Бет-аузы жып-жылтыр. Сызылған жіңішке қасы керіліп жатыр. Бап-баяғысы. Тек шарасы үлкейіп, аласы көбейген нұрлы көзінде бір тұңғиық мұң бар. Сол мұң оның тәкаппар жүзін бұрынғыдан бетер асқақтата түскендей. Сол асқақтық төңірегіндегілерді бұрынғыдан бетер аласарта түскендей. Сол асқақтық төңірегіндегілерді бұрынғыдан бетер ынтықтыра, құмарландыра түсетін-

дей. Кеңседе, көшеде, автобуста жұртқа көз тастап еді — сыртынан сұқтанып отыратындар әлі көп екен.

Зуһра қайтадан таранып-сылана бастады. Төсектен тұра айнаға келеді. Жоқ, бұның басына қаншама қарлы қаратау іс түссе де, көрген көздің сұғына ілікпейтін түрі көрінбейді. Бұл жолы Зуһра оған бола масаттанбаса, баяғы Жәнібектің жаманатын естігендегісіндей налыған жоқ.

Зуһраның біз өкше туфлиі өтіп бара жатқандардың жалт бұрылып қарамасына қоймастай қып, қара жерді қадап басады. Әйел батылданған жерде еркек тайсалышы ма еді! Зуһра сыланып-сипанған сайын одан дәмелілер от көрген көбелектей үйіріле түседі. Көздерін сатып отыратындарын тастап, сәл нәрседен себеп тауып, жұғыса кетеді.

Ондайды бастаған баяғы Себепбаевпен бақас ғалым шал болды. Оның қысы-жазы тастамайтын шашақты тақиясы желпілдеп, ит қуған тауықтай тызақтап шауып келе жатқанын көріп марқұм шек-сілесі қатып күлетін-ді. Сонда қиқар шал тақиясы жерге түсіп кеткенше шалқайып кердеңдей басып өте шығар-ды. Себепбаевты да сол кеңк-кең күлкісіне бола жек көретін. Ол тұрған жерге жуымайтын. Ал қазір қайда көрсең, тақиясы желпілдеп сол жүреді. Анадайдан аузы жалпылдап қоя береді. Еркек болсаң — оң жақ өңіріңнен ұстай алады, әйел болсаң — оң білегіңнен оратыла кетеді. Су ағарға жидіп біткен жирен мұртын кеңірдегіңе төсеп, сусылдай жөнеледі. Бір жиында Зуһраның да оң жақ қарына оратыла кеткені.

— Зуһражан, амансың ба...

Жыламсырап, қалтасынан орамал ап, көзін сүрте беріп еді, бұғағы салбыраған бір жуан сары қарсы жолықты да, бейшара орамал көзді тастай барып, құс мұрынның астынан бір-ақ шықты. Жуан сары өтіп кеткесін қайтадан балпылдай бастап еді, жылан көз сұрша жігіттің сумаң етіп жетіп келгені. Әлгінде ғана жыларман боп тұрған жасық дауыс аяқ астынан қатулана қалғаны.

— Бар, бар әуелі ана ағаңа бар. Менімен сосын сөйлес!

Ол мұны бір шетке қарай ығыстыра берді. Әншейінде қасында бір минут тұра алмайтын осы бір шошаңбай шал со күні оған бір түрлі қызық көрінді. Бір де бір сөзі құлағына кірмейді. Сонда да тыңдап келеді. Тыңдаған сайын жек көре түседі. Жек көрген сайын қызықтай түседі. Шалдың аузына тыным жоқ. Көшеде де самбырлап келеді. Таксиде де құлағын сарсытты. Қала шетіндегі оңа-

ша ресторанның бір түкпірдегі оңаша столы басында да жақ жапқан жоқ. Әңгімесінің бәрі — Себепбаев. Әуелі бұған көңіл айтты. Сосын марқұмды мақтай жөнелді. «Несін айтасың, жігіттің сұлтаны еді ғой!»— деп басын шайқап-шайқап қояды. Екеуінің арасындағы ғылыми таласты бақастық санап жүрген надан қазақтардың да сыбағасын берді аямай. Екеуінің арасында ешқандай дүрдеараздық жоқ екенін айтып ант-су ішті. Сосын барып марқұмның кейбір осалдықтарына көшті. Осалдық деген иттің кім-кімде де бола беретінін ескертті. Егер құдай көкте емес, жерде болып, бір-екі рет академияның сайлауына түсіп көрсе, оның да қадірінің қандай болатыны белгілі деп шиық-шиық күліп қойды.

Әңгіме айтқанда дүниені түгел ұмытады екен. Рестораннан шығып келе жатып та сөйлеп бақты. Мұны үйіне шығарып тұрып та сөйлеп бақты. Мұнымен қоштасып жатып та сөйлеп бақты. Артынан әлгінде ғана қоштасқанын ұмытып кетіп, ілесіп бұның үйіне кірді. Кіріп келе жатып та сөйлеп келе жатты. Оңаша бөлмеде екеуден-екеу бөтелке босатысып отырып та бір мүдірген емес. Тіпті түннің бір уағында, ішімдіктен басы зеңіп, отырған орындығында, қалғып кеткен Зүһра біреудің қолы тиіп шырт оянғанда, сүліктей қадалып жатқан етті еріндердің кілт ажырай бере, қайтадан жалп-жалп сөйлеп кеткенін көрді.

Шараптың буына балқып отырған әйел осы бір сөлекет сөйлеп, сөлекет қимылдайтын мылжың шалдың әлгі озбырлығына еш шамданған жоқ.

Таң атар-атпаста, ел көрмей тұрып зытқан мылжың шалдың жатқан жеріне аунап түсіп еді, әлі суый қоймаған өзге дененің жылуы жанына майдай жағып қоя бергені. Өзге дененің қызуы... Баяғыда ақ нөсер астында Себепбаевтың құшағында неге есеңгіреп қалғанына енді түсінді. Кешегі пәтуасыз шалдың қалтылдақ қолын неге қағып жібермегеніне де енді түсініп жатыр.

«О да бір дәурен екен-ау. Өтіп бара жатқан... («өмір-ай!» деуге аузы бармай) күндер-ай!»— дейтін кейін есіне сол түскенде.

Еркек жарықтық та қызық халық қой. Қай-қайсысының да: «Қарындас!» «Зүһражан», «Жеңеше!» деп басталатын мәймөңке әңгімесі шырқ үйіріліп келгенде баяғы бір гәпке тіреледі. Сосын әр қайсысы әр нәрсені сылтауратып, жөн-жөніне тайып тұрады. Бірақ соған бола налып жатқан Зүһра жоқ. Өйтетіні — солардың бетегеден

биік, жусаннан аласа боп, сызылып-мызылып тұратындары бір-екі рет жолыққанша ғана. Ал қасына бір аптадан астам басыбайлы тоқтады-ақ жоқтан өзгеге қиқу салып шыға келеді. Көрсеқызарлардың іштері тар болады деуші еді. Сол рас сияқты. Дүниедегі екі аяқты, төрт аяқтылардың ішінде еркектердей көрсеқызар жоқ шығар. Ендеше, солардан асқан іші тар да ештеңе жоқ екен.

Баяғыда ыстық жақтан қызметі ауысып келген бір офицер бұдан пәтер жалдап тұрады. Қоңқақ мұрын көлтабан неме алғашында солдаттарын ертіп әкеп, үйін жөндеп беріп құрақ ұшып жүрді. Сосын түннің бір уағына дейін бұның бөлмесінде шай ішіп отырып алатынды көбейтті. Сөйте-сөйте оның суына қызыл жүгірткен сып-тима көк шалбары бұның кереуетінің қасындағы орындықтан бір-ақ шықты.

Әуелі бұл оған қатты ыңғайсызданды. Сосын бір түрлі қызық көрді. Бұрын Себепбаев келсе де, басқа келсе де апыл-құпыл бір-ақ сәтке, асқанда бір-ақ түнге соғатын, артынан пәленбай уақыт көрінбей қоятын. Қас қағым келте қуаныштың алды-артында жылдай ұзақ аңсау-тосу тұратын. Енді, міне, күнде-күнде сағат он бірден асар-аспаста төсек сал деп тыпыршиды. Төсек салынар-салынбаста сықырлаған екі етікті есікке атып, көрпе астына күмп береді. Таңертең бәлденіп төсектен тұрып жатады. Бәлденіп қызметіне кетеді. Бәлденіп қызметінен қайтады. Бәлденіп шешінеді. Бәлденіп қасына жатады. Бұл не? Кіріптарлық па? Әлде әлгі жұрттың ауыздарының суы құритын жұптық өмір, жұбай бақыты дейтіндері осы ма?

Солдаттарды қасы мен қабағына қаратып қалған неме бұған да ала көзімен ата қарайды. Әсіресе айнаның алдында отырғанын көргенде, табанына біз кіргендей болады. Құдды, бұл мынау опа, далап, иіс майды ертең бұдан басқа еркектерге ұнау үшін жағып отырғандай. Ойына не түсетінін кім біліпті, ондайда аузынан шыққан әр дыбыста ызыңнан гөрі ысқырық көбейіп кетеді. Келген-кеткенінде сұқты көзімен бұрыш-бұрышты тінткілеп бағады. Ол аз дегендей, бір күні құлағын едірейтіп, тілін салақтатып, еңгезердей күшік ертіп әкелгені. Әскерде оқ-дәрі қоймасын басқарады екен. Оны да тап бұлай қорымайтын шығар.

Бұрын көрген еркектері ылғи мұның ығына жығылушы еді. Олардың ішінде баса-көктеп кіріп, еркін сөйлейтіні — тек Себепбаев болатын. Бірақ оның қай

қылығы да қалжың сияқты. Мұнымен өткізген бірер жылының өзі әлдеқандай бір күлкілі спектакльдің көңілді көрінісіне ұқсайтын. Зухра әлгі шындық деп аталатын, өмір деп аталатын құбыжықпен енді, міне, бетпе-бет кездесіп тұр. Мынау сәл нәрседен секем ап, қабағын тарс түйіп алатын ала көз еркек — өмір. Анау сәл нәрседен құлағын тікірейтіп, азу тістерін ырситатын ор ауыз төбет — өмір. Зухра да мынау осынша тұрпайы, осынша озбыр жұптық өмірден құтылғанша асықты. Баяғы салт басты, сабау қамшылы сауық-сайрандарын аңсады. Ол тілегі де оңынан оратыла кетті. Оқ-дәрі базасының бастығының қызметі басқа гарнизонға ауысты.

Зухра тағы да оңаша қалды. Тағы да өзіне қожа. Не істеп, не қоям десе де өз еркі. Дүниенің бұрынғыша кең екенін, еркін жұтып, еркін тыныстар таза ауаның мол екенін сонда барып аңғарды. Таңертең қалаған уақытында тұрып, кешке қалаған уақытында үйге қайтқаннан асқан бостандық жоқ екеніне де сонда түсінген-ді. Солай біраз уақыт еркін жүріп, еркін тұрды. Жылдар өте берді. Оқ-дәрі қоймасының бастығынан қалған байлаулы күшік қол-аяғы серейген дәу төбет болды. Көзімен ата қарап, арс ете қалатын ашулы иттен жұрт түгілі өзі сескенеді. Бірақ, еңгезердей төбет бұны көрсе, бала күшіктей ата-нақтап ойнап кетеді. Таңертең жұмысқа кеткенінде де жер тырнап, арпалысып қалады.

Зухра майор бардағы айнадан жасқанатынды қойды. Кірсе-шықса көлдей шынының алдынан шықпайды. Ақ жүзінде шытынап сынған ақ мәрмәрдей қиқы-жиқы сызық көбейіпті. Соны күніне қырық сылап, көрсетпей әлек. Көрсеқызар еркектер оларды көрсе де, көрмегенсиді. Бірақ бұрынғыдай үйіне келіп айлап-апталап жатып алмайды. Соңғы рет теңге мұрт ақынның ғана бір аптадай тұрақтағаны бар. Оның бір ерекшелігі — аузы құрғамайтын, бірақ қанша ішсе де, мұнтаздай боп таза жүретін. Шет жақтың ересен балшығы, ол келе жатқанда теп-тез құрғап кететіндей балағына дақ жұқпайтын. Сосынғы бір қасиеті — сөзге жоқтығы. Қаламақы төлемейтін жерге сөз шығындап қайтем дейтіндей, сәлемдескенде де, ернін қимылдатпай, бас изей салатын. Бар білетіні бір-ақ ауыз сөз: «Рақмет». Оны да күніне бір рет, түн ортасында айтады.

Сол үндеместі көрсе болды, әлгі ор ауыз төбет жақ жаппайды. Ол үйге кіргеннен-ақ ырсылдап бітеді. Кездейсоқ терезеден көріп қалса болды — темір шынжырды

үзіп жіберердей құтырына жұлқынады. Теңге мұрт ақын бейшара төбеттің мұндай арпалысына бір күн шыдады, екі күн шыдады... Ақырында, жетінші күні сарыала таңнан тұрды. Қағаздарын жинады. Көйлегін өтектеді, шалбарын өтектеді. (Бір ғажабы, теңге мұрт ақын киімдерін ешкімге ұстатпай, өзі жуып, өзі өтектейтін). Верандаға шығып, итті арпылдатып пиджагін шөткіледі, туфлин тазалап, жалтырата сұртті. Сосын үйге қайтып кеп, қапсағай қара портфелін қолына ап:

— Мына төбеттің де обалы бар шығар. Бұдан әрі азаптап қайтем,— деп қолын көкірегіне апарып, басын иді де, тық-тық басып шығып кетті.

Сол кеткеннен мол кетті. Содан бастап теңге мұрт ақын ғана емес, басқа еркектер де қарасын жоғалтты. Қызметте де әуелі бұл жаққа сызыла бір қарап алуды парыз санайтын еркек қауым көз салмай өтіп кете баратынды көбейтті. Содан да болар көп ұзамай, бір шоқ гүл мен бірер шампанның обалына қап, «құрметті демалысқа» шықты.

Зуһра үлкен қаланың шет жақтағы қарағай үйінде қабаған итімен оңаша қалды. Әуелі үйреншікті әдетпен ерте тұрып, терезеге қарайтын. Асығып-үсігіп жұмысқа жөңкіліп бара жатқан жұртты көріп, ауыр күрсінетін. Ешетеңе демейтін. Келе-келе тал түске дейін жатып алатынға үйренді.

Енді беймезгіл ешкім есік қақпайды. Біреу-міреу кіріп келсе, ұят болмасыншы деп, қараптан-қарап сыланып-сипанып, мұнтаздай боп киініп отыратынды да ұмытты. Үй-ішін де бұрынғыдай қағып-сілкілей бермейді. Сәл нәрсеге желп ете қалатын нәзік желбезегі ондай-мұндай күңірсік иістерге де үйренісейін деді. Осы күндері баяғы оқ-дәрі қоймасының бастығының шұлығын жуғанда тыжырынып, мұрнын басып әлекке қалатыны есіне түскенде, мырс-мырс күледі. Артынан: «Өтіп бара жатқан... («өмір-ай!» деуге аузы бармай)... күндер-ай»— дейді күрсініп.

Күндер, шынында да, өте берді. Сұғанақ уақыт бір кездегі әдемі келіншекті бүгінде айнаға қарауға құлықсыз етті. Қараса — аппақ жүзін аяусыз торлап алған шимайды көреді. Ол шимай кісіні шытырман ойға салады. Өз бетіңе түскен мынау шәт-шәлекей сызық сен туралы өзін түсіне қоймайтын өзге бір тілде жазылған үкім сияқты. Ұқпасаң да, тіксінесің. Секемшіл жүрек әлде бір болмай қоймас қатерден хабар сезетіндей.

Сондықтан ол айнадан гөрі жастық шақтың ізі сайрап тұрған барқыт тысты альбомға көбірек үңіледі. Бірақ одан да құлазыған көңілі одан сайын құлази түспесе, еш кенеу таппайтын. Бұрын оңашаны, тыныштықты жақсы көретін. Зухра қазір баяғыдан тұрып келе жатқан төрт бөлме үйден қараптан қарап елегізеді. Жылы киініп итін ертіп көшеге шығады. Сар жапырақ саулап жатқан шеткері көшеде ілбіп басып келе жатады. Бір кезде бұл сыртқа шықты-ақ жан-жақтан сұқтанып бағатын сімсік көздер енді мұның өзіне емес итіне түседі. Оның аузына, серейген төрт аяғына, шолтиған құйрығына қарайды. Біреулері анадайдан сескеніп, шетке ығысса, екіншілері таңдайларын қағады. Ит екеш ит те жұрттың назарына масаттанып, кердеңдей басады. Жұрттың бәрінің көзі итте. Ит жетектеп келе жатқан әйелмен ешкімнің шаруасы жоқ.

Ол әлгіндей серуеннен үйіне сергіп оралудың орнына, аяғын әзер сүйретіп болдыртып оралады. Айналадан сос-тия төнген сұп-сұр қабырғаларға беттей алмай, пешке маңдайын тосып отырады. Үйдің бұрыш-бұрышынан бастап қарауытқан қараңғылық қоюлана түседі.

Ол екі көзін пештен, онда жылт-жылт жанып жатқан оттан алмайды. Ту сыртынан қапсыра, қоршап келе жатқан қараңғыдан сескенгендей кенет орнынан шапшаң тұрып, шамның шүріппесін басады. Өткір жарық лап қойғанда бөлме іші бір сәт көңілденіп кетеді де, артынша-ақ қайтадан құлазып сала береді. Басқа шам жағылмаған бөлмелердің қап-қараңғы есіктері ауыздарын арандай ашып аңдап тұрады. Зухра амалсыз орнынан көтеріліп, буындары дірілдеп сыртқа шығады. Ауызғы бөлмеде жататын арлан төбетті төргі бөлмеге енгізеді. Тілі салақтаған сұсты төбет абажадай бөлмедегі үрейді, тылсым тыныштықты жым-жылас қуып шығады. Аяғының астына кеп, ұзыннан ұзын сұлап жатып алады. Тілін салақтатып ырс-ырс дем шығарады. Үй ішіндегі сыз иісінің орнына қайдағы бір күмілжі иіс орнайды. Бір кезде жүрегін айнытатын сол бір қоңырсық иіс қазір қараптан-қарап елегізген кәрі жүрегіне басу болып, жоқтан өзгеге шамырыққыш жүйкесі жай тапқандай болады. Аяғына жанасып жатқан жат дененің ыстығы жанына майдай жағып бара жатқандай.

Енді таң саз бере баяғы бір тықыр-тықыр, тысыр-тысыр, сусыл-сусыл дыбысты тағы да еститін болды. Әлдекім қара жердің өзін өші бардай ойып тесіп жіберердей

боп, тістене қырнап жатқандай. Бірақ, қасында ит болса да, қара болғасын оған денесі бұрынғыдай түршікпейтін сияқты. «Әй, өтіп бара жатқан күндер-ай»,— дейтін, «өмір-ай» деуге аузы бармай, кейін есіне сондай кештер түскенде, екі иінінен дем алып бір күрсініп қойып.

Бірақ ол дәурен де ұзаққа бармады. Иті құрғыр адамдай емес тез қартаяды екен. Арлан төбет әбден алжыды. Тіпті сыртқа да шыға алмайтын боп қалды. Итаяғымен, қарғы бауымен түп-түгел төргі бөлмеге көшіп алды. Төсегінің аяқ жағында жатады да қояды. Оның ендігі ермегі — сол ажал аузында жатқан итін күту. Алдына ас қояды, астын тазалайды, көтеріп ваннаға апарып, сабындап жуады, астына ақ жайма төсеп, кереуетінің аяқ жағындағы тақтай төсекке әкеп салады. Түні бойы әбден қартайып әлсіз жатқан иттің дыбысын тыңдаумен болады. Көзін сәл жұмса, сол бір пыс-пыс тіршілік дыбысы бір жола өшіп қалатындай.

Бір күні төбет түні бойы оқтын-оқтын ұлып шықты. Мойнын көтере алмағандықтан ұлығаны қайта-қайта үзіліп қалады. Өмір бойы шынжырда тұрып, талай жерде қапысы кеткен тағдырына налитындай. Өксігі басылмай қайта-қайта ұлыды. Тырбанып жан-жағынан қара іздеді. Бұл шыдай алмай, орнынан тұрды. Арпалысып жатқан иттің қасына барып, басын тізесіне салды. Арлан төбет сосын қайтып ұлымады. Бұның сипағанына елтігендей пыс-пыс тыныстап үнсіз жатты. Кенет аузы әнтек ашылды да, төрт аяғын бір-ақ серпіп, үзіліп жөнеле берді.

Зуһра өмірінде сол күні ғана өксігін баса алмай ұзақ жылады. Төңірегіне тағы да үрейлі тылсым тыныштық орнады. Сол жым-жырт тыныштық жүйкесін жегідей жеп барады. Таң алдында үйреншікті тықыр-тықыр, тырсыл-тырсыл, сусыл-сусыл дыбыс шыққанда қуанып кетті. Жүгіріп сыртқа шықты. Сөйтсе, анадайда қолына ұзын сапты сыпырғы ұстаған еңгезердей біреу құлаштай сермеп көше сыпырып жүр. Үсті-басы түп-түгел ақ тозаң. Өзі де ет пен сүйектен емес ақ тозаңнан жаралғандай. Бұл қасына барып тілдесіп еді, үндемеді. Ымдап еді түсінді. Қолындағы сырық сапты сыпырғысын терекке сүйей салып, сырп-сырп басып соңына ерді. Бөлмеге кіргесін серейіп өліп жатқан итті көріп, басын шайқап қойды. Оның неге өйткеніне түсініп жатқан Зуһра жоқ. Шал итті артқы сирағынан сүйрелеп сыртқа алып шықты. Бақтың түбіне қарай алып кетті. Отын салатын сарайдан күрек тауып шұқыр қазды. Белден келетіндей қып қазды

да, төбетті соған көмді. Сосын мұның берген шытырлақ қағазын ұйпа-тұйпа шалбарының қалтасына селқос тыға сап, сырп-сырп басып жұмысына тартты.

Ол енді шет жақтағы абажа үйде жалғыз қалды. Ай-айдың аяғында азғантай пенсиясы мен баласы жіберген ақшаны әкеп беретін почташы кемпірден басқа ешкім есік ашпайды. Күні бойы терезеге телміріп отырады да қояды. Түні бойы төңбекшіп шығады.

Мынау түксиген сұп-сұр төрт қабырғаның арасында өтіп жатқан бірінен бірі аумайтын сұрықсыз күндер, күні-түні жан-жағын қоршап тұрған меңіреу тыныштық, әлгі бір күмілжі ит иісіне дейін өшіп бітуге айналған көл-көсір салқын ауа, мынау кеуде сүйреткен далбаса тірлік баяғыда өз-әулие көріп жүрген өзің мен өзің дәурен сүретін емін-еркін бостандығы ма... Сонда бұның несіне таңдайқата болды екен?! Оның да түбіне жетіп ойланғысы келмейді. Әйтеуір таң атса ербиіп төсегінен тұрады. Кеш болса жинаусыз төсегіне жарбиып қайта құлайды. Аяқ-қолы бұрынғыдай емес, сәл қимылдаса өз-өзінен үзіліп бара жатады. Әйтеуір бір жарыққа тырмысқан далбаса көңілмен терезенің алдына келеді. Бұрынғыдай барқыт тысты альбомды қолына да алмайды. Бетін ашса, баяғы кездің бақытты елестері емес, әлдебір әзәзіл мың-сан оқты қатар жаудыра жөнелетіндей жүрегі шаншып қоя береді. Оның үстіне қағаз бетіндегі қиқы-жиқы таңдақтарды ажыратып жатуға көзі де көрмей барады. Ал терезенің алдында да — сол баяғы көрініс. Күннен-күнге жапырағы түсіп сидаланып бара жатқан теректер. Күннен күнге солғынданып әрі кетіп бара жатқан аласа аспан. Тек ақар-шақар шыңдар ғана құдіреті күшті уақытқа біздер ғана мойын ұсынбаймыз дегендей шалқая жарқырайды. Құлағына еміс-еміс сарын келеді. Ол анадай жердегі тау мен қаланы жалғастырып жатқан үлкен көшедегі мігірсіз тірліктің сарыны. Сол бір ұлы жосқын мұны жаңқадай жағаға лақтырып жібергендей. Әлде бұл сол жосқынға араласуға о бастан-ақ жүрегі дауаламады ма?! Ол арасын да анық біліп жатқан жоқ. Бұрын әйтеуір сарынын естіп жүруші еді. Ол да бұдан күннен-күнге алыстап бара жатқандай. Күннен күнге тосаң тартып келе жатқан құлақ бұны ырду-дырду тіршіліктің өзі түгілі дүбірінен де бірте-бірте аулақтата түскендей. Сонда да бұл таң атса болды, терезенің алдынан кетпейді. Сонда да бұл көшеге көзін сатып отырады

да қояды. Суық шыны сыртындағы көріністі де сұрғайтып, сұстандырып жібереді екен.

Содан өкпесіне салқын тиді ме, күркілдеп көп жөтелетінді шығарып жүр. Әлде төңірегіндегі дүниенің бәрі мұзға айналып кеткен бе, жоқ мынау сүйегімен сүйек боп жабысып қалған шанаш терісінің өзі тиген жерін мұз боп қарып ала ма, әйтеуір тұла бойы бір жылынбай-ақ қойды. Баяғы буы бұрқырап тұратын жылы төсек те қалқа болудан қалып барады. Кейде таң атқанша иегі иегіне тимей дірілдеп шығады. Ондайда өн бойына шым-шым дарып жататын өзге дененің жылуы есіне түседі. Баяғыдағы қайратты еркектердің сүйек балқытар қызуын былай қойып, осындай тоңғаныңда аяқ жағыңа әкеп тастасаң, көрпенің сыртынан қыз-қыз қайнатып жататын сұр төбеттің жылуының өзіне не жетуші еді. Шіркін, ол бардағы өмір де өмір екен ғой. Қасына ит ертіп, мұнтаздай боп киініп шығатын ғой. Сары жапырақтар саулап жатқан оңаша көшеде күрт-күрт басып қаннен-қаперсіз серуендеп жүретін еді. Маңына ешкім жуый алмас-ты. Тілі салақтаған, құлағы едірейген сұр төбет кім-кімді де алыстан айбындырып, бұның өзіне де қайрат бітіретін-ді. Қасында ол барда жұрт мұның өзінен де жасқанатын-ды. «Мынандай ит ертіп жүрген әйел тегін кісі болмас» деп ойламайды дейсің бе! Ал қазір сұр төбет өлгелі сыртқа шығудан да қалып барады. Қалтақтаған кәрі кемпірді біреу-міреу қағып кете ме деп қорқады.

Несін айтасың, ол барда осы үйдің өзі қандай еді! Пыс-пыс етіп дем алғанының өзі неге тұрады. Әйтеуір қасыңда сенен басқа да тіршілік иесі бар екенін біліп, жағажайлау еркін жатасың ғой. Ал қазір кейде көзіңдіре алмайды. Ондайда мынау құлазыған төрт бөлмеде ғана емес, күллі жер бетінде жалғыз қалғандай көрінеді. Тек мынау қақаған төрт бөлме ғана емес, жарық жалғанның өзі қаңырап бос қалғандай. Ең болмаса бір сыбыс-сыбдыр шығар ма екен деп айналаға құлақ түріп бағады. Үн жоқ. Не адамның дыбысы шықпайды, не ит үрмейді, анда-санда аспанды қақыратып гүрілдетіп өтетін түнгі самолеттерге де тиырым бола қалған. Сыртта тек терек жапырақтары сыбдырласады. Үй іргесіндегі арықта су сылдырайды. Бірақ бір де бір жан иесі тырс етпейді. Кейде ол тіпті өзінің де сыбысы өшіп қалған жоқ па деп қорқады. Ондайда төңбекшіп бір аударылып түседі. Кереуеттің оқыс сықыры мынау қап-қараңғы

үйдің бұрыш-бұрышынан мың сан қарақшы жарыса тіс қайрағандай қорқынышты естіледі. Сөйтіп бақырайып жатады да қояды. Тек бір уақыттарда, сырттағы тарс жабық терезе жақтауының арасынан сұп-суық көгілдір жарық сығалағанда ғана тықыр-тықыр, тысыр-тысыр, сусыл-сусыл дыбыс шығады. Бұрын қара жерді азуына сап кеміріп жатқан алапат аждаһаның дыбысындай үрейлі естілетін сол бір үн құлағына қазір майдай жағады. Көз алдына таңғы алакеуімде сұрғайытып көрінетін еңгезердей шал тұра қалды. Қолында сырық сап сыпыртқы. Дүниенің бір шетінен бастап мұқият тазартып келеді. Иненің жасауындай кіршік көрсе мүлт жібермейді. Үндемейді. Мынандай игі шаруаның үстіндегі адам төңірегіндегілерге бақырып-шақырып сөйлеп қайтеді. Жалпы, адам ең маңызды, ең қажетті шаруаны істеп жатқанда үндеуші ме еді! Сондықтан ылғи маңызды іс тындыратын адамдар қашан да маңыз, қашан да артық ауыз сөз сөйлемейтін сабырлы боп келмей ме! Мынау аула сыпырушы шал да анада артық әңгімеге барған жоқ. Келді де шаруасын бітіріп берді. Бұл оны бұрын қалай білмеген? Бұрын ол ондай кісінің бар екенін білмек түгілі қора-қоралардың, тротуарлардың таң атпай жатып сыпырылып қоятынынан да хабарсыз-тын. Әр дайым жұмысқа бара жатып тротуардың тап-таза боп жатқанына таңданатын. Енді, міне, ала кеуімнен қолына сырық сап сыпырғыны ап артық-ауыс қоқыр-соқырдың соңына түсіп кеп беретін еңгезердей шалды ұмыта алар емес. Көз алдында тұрады да қояды. Сырп-сырп басып көше тазалап келеді. Сыпырғышынан ұшқан шаң үсті-басына, қауғадай сақалына, жалбыр шашына қонып жатыр. Шаң қонған үсті-басы, сақалы, шашы жалтырап барады. Әлгінде ғана жерден көтерілген бұрқ-бұрқ шаң таңғы суық сәуледе күміс тозаңға айналып кеткендей.

Зуһра сыпырғы дыбысына елтіп жатып қалай ұйықтап кеткенін білмейді. Күнде осылай таң алдында көзі ілінеді де, түске жақын оянатын-ды. Бір күні таңертең төсектен атымен тұра алмай қалғаны. Өне бойы лаулап барады. Тіпті үйінің қабырғалары шырт-шырт жанып бара жатқаны да құлағына келіп тұрғандай. Көз алды көк ала түтінденіп, тынысы бітіп барады. Алқынады. Әлдекімдерді көмекке шақырады. Бірақ жағы қарысып қалғандай, ашылмайды. Дыбысы да шықпайды. Мынау балдыр-батпақ елестер арасынан сарқыншақ сана жол таппақ боп шарқ ұрады. Бірақ кімді көмекке шақырарын

білмейді. Жәнібекті ме... Сол бір қаршыға көз жігіттен бір түрлі сескенетін сияқты. Күзембаевты ма... Оның атын атауға аузы қиыспайтындай... Себепбаевты ма... Оны көруге де әлденеге жүзі жанатын секілді. Жан-жағын лапылдай қоршап келе жатқан ашқарақ жалын шашына тигендей...

Сол-ақ екен, төсегінен атып тұрды. Табанын қарып алған тақтай еденнің қызыл шоқ боп жанып жатқанын да, мұзға айналып кеткенін де айыра алмады. Есікке тұра ұмтылды. Әлденелер сыңғырап аяғының астына түсті. Басы қап-қатты бірдеңеге тиді. Көзінің алдынан бір уыс қызыл шоқ шапшып аспанға атылды да, артынша-ақ желімше ұйысқан меңіреу қараңғыға айналды. Құлағына еміс-еміс бір үн келді. Қара жерді өршелене тырнап жатқан сол баяғы тысыр-тысыр, сусыл-сусыл... Шамасы, ол енді қайтып көре алмайтын жарық дүниенің тағы бір таңы атса керек.

Ол күні таңғы алакеуімде шет жақтағы оқшау үйде не болып, не қойғанын ешкім білген жоқ. Тек төрт-бес күн өткен соң ғана ай аяғында алыстағы баласы салған ақшаны тапсыруға келген почташы кемпір есіктің алдына ұзынынан түскен әйелді көрді. Төңірегінде саудырап төгілген есіктің шынысы шашылып жатты.

МАҚАЛАЛАР

Әлия БӨПЕЖАНОВА
(сұхбат)

ӘБІШТІҢ АНАСЫ

Қазақстан Республикасы Жоғарғы
Кеңесінің төрағасы, көрнекті жазушы,
Республика Мемлекеттік сыйлығының лауреаты
Әбіш Кекілбаевтың анасы
Айсәуле әжемен сұхбат

Қазақтай әр ұғымға тереңнен танып, тап басып, дәл атау берген халық кемде кем шығар. Адамның кешкен жасына байланысты да, сол ғұмырының мән-маңыз, өнеге-тағылымына байланысты да атау берген халқымыз, айталық, «кемпір-шал» деп те, «ақсақал» деп те, «қария» деп те жүлгелеп-жіктейді. Кемпір-шал боп қартаю бір пара, қария боп қартаю өзге пара.

Қариясы бар үй — қазынасы бар үй. Қариясы бар ел — дiңгегi мықты, рухы мығым, болашағы бағдарлы ел. Ықылым заманнан берi ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан халықтық даналықтың, рухани парасат пен ұлттық дүниетаным, өмiр кешу ұстындарының тағылым мектебiндей болып ғұмыр кешiп келе жатқан қарияларымыздың бiрi — басынан кимешегi мен дағарадай күнқағары түспейтiн, қашан көрсеңiз де ұстамды қалпынан танбай, жүзiнен мейiрiм төгiлiп тұратын, көрер көзге болмаса рухани тектiлiгi мен жақсы мағынасындағы тәкаппарлығы да байқала бермейтiн Айсәуле әже Жұмабайқызы әдеби қауымға, жалпы, зиялы ортаға, тiптi дүйiм жұртқа «Әбiштiң анасы» ретiнде жақсы таныс. Кейiнгi дағдыға салсақ 8 наурыз — Халықаралық әйелдер күнi, шын қисынға келгенде алдағы үлкен мереке — Ұлы Жеңiстiң 50 жылдығына орай газет бетiнде әңгiме жасамақ ниетiмiздi бiлгенде қария қош көре қоймағандай едi. «Газетке менi несiне жазасың? Ешкiмнен де артық емеспiн. Бата сұрасандар батамды берейiн. Әңгiменi Әбiш пен Кларадан сұраңдар?» деп бiр тоқталды. Шынымды айтсам, мұны күтпеген едiм. «Жарайды, апа. Көңiлiңiз қаламаса — қажетi жоқ» демеске шарам қалмаған. Сонымен қария дастарқан басында — жасы кiшi болғанмен тең құрбысы, сырласы Айтоты — Қымбат (Асқар Сүлейменовтың анасы), әрi сiңлiсi, әрi келiнiндей Нәсiп (Жүмекен Нәжiмеденовтың зайыбы), туған келiнi Клара, әжеге арнайы барған Сәкеңмен (Сайлау Пернебаев) әңгiме-дүкенiн жалғастыра бердi. «Әңгiме-дүкенiн жалғастырды» деуiм де қисынға келiңкiремейдi, өйткенi Айсәуле әже қашанғы әдетiнше, көп сөйлемей, ретi келгенде ғана әңгiме бастап немесе әңгiмеге қосылып отырды. Содан бiрталай уақыт өткеннен кейiн барып бетiме барлағандай бiраз қарап отырды да, «ренжiп қалды ма» деген ой келдi ме, кiм бiлсiн, «ал, айта бер, жарығым, не сұрайын деп едiң?» дедi шөбересi Жiбектi

алдына алған соң. Мен қарияның сол кеште айтқан әңгімесін оқырман назарына қаз-қалпында ұсынуды жөн көрдім.

— Қазір рамазан айы. Соңғы жылдары әлеумет мұсылманшылыққа бет бұрды ғой. Жаппай намазға жығылмағанмен ораза ұстаушылардың арасында жастар да аз емес көрінеді. Өзіңіз ораза, намазға қалайсыз?

— Біздің жақта, Маңқыстауда, баланы, әсіресе, қызбаланы жастайынан абырой-әжетке үйретеді, намазға жығады. Мен де жастайымнан молдадан оқыдым. Ағам Ордабай Мұхтасарды аударған. Бірақ ертеден қара кешке дейін жұмыс соңында салпақтаған кешегі заманда кім діндарлықтың соңына түсе алды?! Соғыс тұсында жер астына тірідей түскен кездеріміз де болды. Шахтада көмір қазып та көрдік. Қара жұмыс, шаң мен топыраққа көміліп жүргенде намаздың не қасиеті болады. Бірақ ол кезде де садақа беріп, құран оқытып жүрдім. Оразаны күш-қуат барда тұттым, қазір жас болса келді, денсаулығым да сыр беріп қалады. Демалысқа шыққалы намазды, садақамды үзбеймін.

— Бүгінде «мен пәленшенің ұрпағымын» немесе «текті жерден шыққанмын» деп мақтану дағдыға айналып барады. Шыққан әулетіңіз қандай еді? Неше ағайындысыз?

— Болған ауылда бой жетіп, толған ауылға келін боп түсіп көрдік. Бірақ одан көрген рахаттан гөрі тартқан тауқыметіміз көбірек болды. Алайда, баяғыда пәлен болдық, түген болдық дегенмен, қанша көкірек ұрғанмен, мида саңылау болмаса ата-баба атағы қаншаға жетеді. «Жақсы әке жақсы ұлға қырық жыл азық, ал жаман ұлға, қырық күн азық боладыны» бекер айта ма халық. Өз төркінімде заманында найза ұстаған да, қамшы ұстағандар да болыпты. Бірақ, өз ата-анам құдай деп өскен, ораза-намазы бар, құдайдың ықыласынан басқа ештеңеге құмарланбаған жандар еді. Дәулеттеріне әулеттері сай келмей, ер балалары тұрмай, ерте өліп қалды. Үш қыздарының үшеуі де көп жасады. Ең көп жасап отырғаны менмін.

— Сонда жасыңыз нешеде?

— Жасымның анығын Әбіш біледі. Жылым — жылқы, отағасымнан бір жас кішімін. Оның жылы — жылан. (Ананың биыл сексен тоғыз жасқа шыққанын соңыра таман келіні Клара айтты.)

— Тұрмысқа қашан, қалай шықтыңыз? Ата-баба дәстүрімен бе? Қандай келін болдым деп ойлайсыз?

— Он сегізге толайын деп тұрғанда келін болып түстім. Екі ауыл әуелден өрістес, сулас, дос-жар еді. Қайын атам әкеме өзі кеп құда түсті. Отағасымыз сауыққұмар, атқұмар кісі екен. Шаруаға құлықсыз екен. Ата-енемнің қолында ұзақ болдым. Қайным үйленген соң ғана бөлек шықтық. Соған қарағанда қадірсіз келін болмаған сияқтымын. Шаруаға да жарамды едім. Ол кезде зерігу деген атымен болмайды. Үй шаруасы бар, мал бар, қонақ күту бар — бәріне үлгеретінмін. Ата-енеден бөтен сөз естіген емеспін. Солардың батасымен де көктеп-көгерген шығармын.

— «Соғыс кезінде жеті қабат жер астына шахтаға түстім» дедіңіз. Осы туралы кеңірек айтыңызшы?

— Соғыстың аз-ақ алдында Маңқыстауда көмір өндірісі ашылды. Оған ауыл-ауылдан шартпен адамдар жиналды. Бай-құлақты құртатын заманда құқайды көп көрген біздің тұқымның ер азаматтары қайда өндіріс ашылса, сонда барып көз тасалай тұруға мәжбүр болды. Әбіштің әкесі де біресе Қарабұғазға барып, тосап шығарысты, біресе Жем, Сағыз бойына барып, темір жол салысты. Елден көмір ашылғанда, шартпен шахтаға түсті. Бірақ көп ұзамай соғыс басталды. Жау теңіздің арғы бетіне келді. Тіпті шахтадағы ер-азаматтардың өздерінің кәрі-құртаңынан басқасын ақи-тақи майданға алуға тура келді. Жұмысшы күші жетіспей, қатын-қалаш, бала-шаға түгел қара жұмысқа шықтық. «Ақырап», «Екпінді» колхоз серіктеріндегі он жеті түтіннен

көмір қазуға алып келгендерден шахтаға жарамды екі-ақ адамды алып қалды. Әлгі екеудің бірі — мен, бірі егделеу ер кісі. Әбішім емшектен жаңа шыққан. Екі қызымның біреуі мектепке барады, біреуі бармайды. Кенже қызыма аяғым ауыр еді. Ел-жұрттан алыста шиеттей балаларды күнкөріссіз қалдыру қиын. Сонымен шахтаға жұмысқа бардым. Соғыс біткесін жеті айдан соң ол шахтаны «көмірі жас» деп жапты да, біздерді Қарағандыға әкетпекші болды. Оған тәуекел ете алмадым. «Төрт балам үшін аянбаймын, қой бағайын, шөп шабайын, бірақ елде боламын» деп кесіп айттым. Комиссия келісті. Сөйтіп айналасы он күнде ауылға көшірді.

— Отағасыңыз майданнан оралмады ғой?

— Сталинград түбіндегі майданда бірге болған жақын нағашысы жарақат алып елге оралған. «Ұрыста бірге жарақаттандық, Кекілбайды санитарлар алып кетті» деп келген. Үш айдан соң кеңсеге қара қағазы келіпті. Бірақ, ауылдас ағайындар бізді аяп, тұсында естіртпей, араға жылдар салып барып естіртті. Ол соғысқа аттанғанда кенже қызым іште қалған деп айттым ғой. Әкесі аман-есен оралсын деп ырым етіп, есімін Тілектес қойып едім...

Қиын кез, елдегілер қанша күйзелгенмен, белін бекем буып, майдан үшін еңбек етулі. Отағасынан айырылу кімге оңай дейсің. Балаларының қиындығын да, қызығын да көре алмай өтті дүниеден, жарықтық. Көздің жасын көл етіп қарап отырудан не өнеді? Балаларыма жетімдік көрсетпейін деп қайраттанудан басқа амал жоқ еді. Өндірістен ауылға оралғасын қой да бақтым, кетпенде шаптым. Еңбек еттім, зейнетін көрдім. Әбішім оқуын бітіргенде алдымда төрт түліктің төртеуінен де малым болды. «Жалғызым Алматыдан оралғанда керек» деп бес қанат ақ үй де алдым. Отағасымның қазасын естігенде Әбішім қаршадай еді. Сол бір қысталаң жылдары «осы қиындық та артта қалар ма екен, балаларым өсіп, азамат болғанын көрер ме екенмін»,— деп уайымдайтынмын. Абысыным айтушы еді: «Сабыр түбі — сары алтын» деп. Құдайға шүкір, жеттім, жетілдім, төрт баланы қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай асырап өсірдім. Жетім атын естіртпедім. Әбішім менікі емес, құдайдыкі, менікі емес, көптікі. Аруақ берді, құдай берді. Мендей кісі кімде жоқ. Құдайға да, халыққа да ырзамын.

— Ұлыңызды көп айта бересіз, қыздарыңыз ренжімей ме?

— Неге ренжісін. Әбіш жалғызым ғой. Қыздарым да соның тілеуін тілеулі. Қыздарыма да құдай берулі. Қазір үшеуі де үйлі-баранды, бәрінен немерелім бар. Үлкен қыздарым Дыбыс пен Қаракөз елде, Әбіш мектепте оқып жүргенде тұрмысқа шықты. Әкелерінің шаңырағынан, бір шәйнек шайымды қайнатып, батамды беріп ұзаттым. Кенжем Алматыға көшіп келгесін тұрмысқа шықты. Сұрап келушілер де, айттырып келушілер де болды. Мен алыс жер, бөтен елге бергім келмеді. Әбішім «Сізден шыққаным рас болса, үш қызға бір ауыз сөз қосуыма болатын шығар» деген соң «қарындас сенікі» деп үндемедім. Тілектес дәм бұйырып Қызылордаға келін болды. Құдайға шүкір, күйеу балаларым да жақсы.

— Ұлыңыздың балалық шағы туралы әңгімелесеңіз.

— Оқуға, мектепке бармай жатып қолына кітап алды. Соғыс бітісімен біздің жаққа орыстар, жер қарайтын, су қарайтын, көне орындарды көргісі келетін кісілер көп келе бастады. Әбіш қыс мектепте оқуын оқып, жаз шықты бітті, соларға тілмаш болып күм кезіп кететін. Бірде жалтыр бас, тапалтақ, егде кісі айдаладағы қойшы ауылға өзі іздеп келіп: «Баланың талабы жақсы. Бізбен бірге жүрсін. Кейін үлкен инженер болып шығады» деп сұрағанда, абысыным екеуміз абыржып қалдық. Көршілес қайнағамыз «Талтүсте жалғыз баладан айырылып қалайын деп пе едіңдер. Кім екенін кім білген? Жібермеңдер» деп шыж-быж болды.

Соны естіп тұрған, жалтыр бастың жанындағы сақалды кісі татар екен. «Әй, естеріңіз дұрыс па? Бұл атақты академик, профессор ғой. Ертең аэропланмен Маңқыстауды аралап көрмек. Балаңызға көңілі бітіп, бірге алып жүріп, жер көрсетпек. Одан неге қорқасындар? Жас бала. Болашағы алда. Көрсін. Кім біліпті, ол да үлкен инженер болатын шығар» деп басу айтты. Көп ұзамай Көкбұлақ дейтін жерде Алматыдан киношылар келіпті. Маңқыстауды зерттеушілер туралы кино түсірмек екен. Әбішжанымның үсті-басының жұпыны екенін көріп, қатты қиналдым. Содан Торан деген көршімнің Шарқат деген келіншегі жаулық қылам ба деп отырған матасын жыртып, балама көйлек тігіп беріп еді. Әбішжаным сол ақ көйлегімен киноға түсіп келіп еді.

Кітапты, бұрынғының кітаптарын көп оқитын. Бала болып алысып-жұлысу дегенді, бұрқырап беталды жүру, темекі тарту дегенді білмейтін. Балалардан гөрі үлкен кісілерге үйір еді. Олар да бетінен қақпайтын. Оныншы класты бітіргесін ауылдан да, ауданнан да қызмет ұсынды. Мен оған «былай бол» деп бір ауыз сөз, ақыл айтқан емеспін. Қызметке тұрып, ауылда қалайын деп жатқан жерінде жалғыз немере ағасы «Жас та болсаң бассың, оқы. Қызмет қайда қашады? Алматыға бар» деді. Алматыға да жалғыз өзі кетті. Дәм айдап келген ғой, оқуын бітірген соң, осында қалды.

— Сізді көшіріп алды ғой?

— Қарындасы Тілектес екеумізді көшіріп алды. Оқып жүргенінде осы Зейнолла (Қабдолов — ред.) бар, басқа жігіттер бар, елге келгенде Әбішімді көп мақтап, «Алматыда қалуы керек» деп отыратын. Жалғызымды жарылқай гөр деп алла-тағалаға сыйынумен болдым ғой.

— Алматыда алғашында жалғызсыраған жоқсыз ба?

— Әбіш барда несіне жалғызсырайын. Жалғыз ұлдың тілеуін тілеп Алматы асқан жалғыз мен ғана емес екенмін. Әбішімнің дос-жарандары сол кезде де аз емес еді. Бәрі үйге топырлап кіріп, топырлап шығып жүретін. Осы Қадыр, Қалихан, Сайын, Мағзом, Оразбек, Сабырхан, Зейнолла, Сейфоллалар бәрі бірге жүрді. Оларға еріп, астанаға келген аналары да, апа-қарындастары да өте тату-тәтті болдық. Бір-бірімізді бір күн көрмесек, сағынып отыратын едік. Әсіресе, Асқардың анасы (Сүлейменов — ред.), Қайраттың анасы (Жұмағалиев — ред.), Әбдіжәмилдің жеңгесі (Нұрпейісов — ред.) әңгімеміз жарасқан қатар құрбы болып, көп араластық. «Асқардың анасы», «Әбіштің анасы» деп сөйлейтін бүкіл Алматы. Әбдіжәмилден басқасы енді-енді ат жалын тарта бастаған кез, үй жалдап тұрдық, көрші едік. Жүмекең марқұмның жас кезі, осы Нәсіпке жаңадан үйленген. Сол кездері де «бармыз, жоқпыз» демедік, бірімізде жоқты екіншіміз апаратын едік. Қайраттың анасы театрға, футболға барғанды, қызылды-жасылды етіп сәнді киінгенді ұнататын, жарықтық. Әбішім үйленгенде шашуын шашып, той қызығын бірге көрген де осы құрбы-сыйластарым.

— Ұлыңызды құда түсіп үйлендірдіңіз бе?

— Өздері жарасты ғой. Жол-жоралғысын жасап, тойын өткіздім. Жұпынылау заман еді ғой. Өз тұсына лайық тамашаладық, бірақ қуанышымызда шек жоқ еді. Сонда айтқан тілектеріміз қабыл болып, өсіп-өніп отырмыз.

— Келініңіз бетіңізге келмеген шығар?

— Тентек кемпірдің бірі мен едім. Бетіме келген емес. Айбарымнан қорыққаны емес, мені сыйлағаны, ұлымды сыйлаған шығар. Көп тарыққанда тарықтым, көп көбейгенде көбейдім. Мінезі тасыр, кісәпір келінге тап келсем, қайтер едім. Ризамын. Тілек бір болмай, бірлік болмайды. Періште қабылдаса — құдай жеткізеді. Келініме жастау кезімде, күш-қайратым барда бар білгенімді үйреттім, ақылымды айттым. Бірақ ісіне араласпадым. «Не ақша әкелдің, не табыс таптың,

өзгеге не бердің?» демедім. Жас келген соң қол ұшын беруден қалдым. «Өзің үйрен, өзің биле» дедім. «Жас емессің» дедім. Құдайға шүкір, бірнеше немере сүйіп отырған адам жас бола ма? «Ертең мен кеткенде әйелдің жолын мендей ұстасаң қор болмайсың» деймін. Бірақ адамға біреудің берген ақылы ақыл болмайды, өз көкірегінде ештеңе болмаса. Келінім көкірегі ояу жан, қазір әулеттің жүгін өз мойнына алған. Үнемі кеңесіп отырады.

— **«Әйелдің жолы» дегенді тарата айтсаңыз.**

— Кісінің аты үймен, көңілмен, аспан шығады. Жоқпын деп жылама. Жоқ болсаң да, қазаныңды көтеріп отыр. Бармын деп тасынба. Барыңды бер де, ақсиып күліп отыр. Жұртқа қайнатқан самауырының өзіне қайта қайнайды. Адамға, азаматқа құрметіңді жақсы көрсет. Ешкімнің көңілін қалдырма, бетіне қатты келме. Бәрін әріден ойла. Еріңнің, әулетіңнің қамын ойлағаның — еліңнің қамын ойлағаның. Әйел адамға, қанша мықты болсаң да, бұдан артық ештеңе жоқ.

— **«Тентек кемпірдің бірі мен едім» дедіңіз. Өзіңіз ешкімнің бетіне қатты келіп көрдіңіз бе?**

— Кісі жамандап, біреуді мысқылдап, кекетіп-мұқатып көргем жоқ. «Мен кереметпін» деген жерім тағы жоқ. Бірақ өзімді де, балаларымда да ешкімге жәбірге берген емеспін. Қазірде де кей әйелдер «жетіммін, жесірмін» деп жылап жүреді. Өз баласына өзі қорған болып, жетімдік көрсетпеуге ұмтылмай ма одан да!? Жаны бар адам қайрат қылмай ма?!

— **Ұлыңыз Жоғарғы Кеңестің Төрағалығына сайланғанда қуандыңыз ба?**

— Елі қалап, сенім көрсетсе, неге қуанбайын!? Менікі емес, құдайдыкі. Ертеде бір абысыным маған: «Жетім балаларды шақырып алып, көжесін береді де, өзі қазанын жалап қарап отырады» деп күлетін. Жоқ кезді де көрдік, құдай ниетке береді. Жоқта — жоқ деп жасыған емеспін, барда — бар деп тасыған емеспін. Әбішім ат жалын тартып азамат болғалы да бір құдай деп отырмын. Бүгінде ел ағасы болса да, әлі бала сияқты көремін. Өткенде бір жолы үш күн үйде болмағанда көз ілмедім. Ұйқым қашты.

— **Уайымыңыз көбейген екен ғой.**

— Заманына қарай адамы деген. Алыс, көрмеген жерлерге жиі кетеді. Жұмысқа да оңай емес сияқты. Әнеубір кездері тым қиын болды ғой деймін, үйге күнде кешке түтігіп келіп жүрді. Бәріміз бетіне қарап, қабағын бағамыз. Бірақ жалғызымның жолын тосып, уайымын жеп отырғаннан артық не бар маған?..

— **Сіздің жаңа бір айтқаныңызды «адамына қарай заманы» деп қисындасақ, бүгінде сіздің көңіліңізге қонбайтын жайттар бар ма?**

— Бұдан жаман кезімізде де тойға барғанбыз. Қазір, құдайға шүкір, заман жаман емес. Тек адамдар ынсапты ұмытып барады. Жанын қинап жұмыс істеу, тер төгуден қашатындар көбейді. Сонау соғыс жылдары, одан кейіндері қандай еді? Жаяу белден жүріп жер жыртатынбыз. Елде Оңды, Қызылтам деген жер бар. Мен сонда Шоңбұлақ атты бұлақтың басында егін салдым, орны әлі жатыр. Жас келсе амал жоқ, ал тепсе темір үзетін жігіттер мен қыздар екі білегін сыбанып жұмыс істесе, жараспас па? «Дым жоқ, бәрі құрып барады» дейді телевизор тыңдай қалсаң. Осыны, әсіресе, жастар айтқанын естігенде мен үйде отырып ұяламын. Қазақты қай заманда үкімет асырап еді? Еті тірі ер жігітті өзінің намысы, талабы, жігері, еңбегі асырамайтын ба еді? Әйелді үй-ішіне, ағайын-аумағына, бала-шағасына деген ықыласы мен құлқы асырамайтын ба еді? Құдайдың өзі құлқына қарап абырой, пейіліңе қарап дәулет, еңбегіңе қарап ырзық бермейтін бе еді?

Бүгінде бала атаулы, әсіресе, қала баласы орысша сөйлейді. Ойын қазақша жеткізуге қиналады да, оңайына көшеді. Бұларға орысша оңай,

қазақша қиын болып тұр. Әңгіме баста ғой. Әуелі өз тілін үйрене алмай жүргендер өзге өнерді үйреніп қандай қарқ қылады дейсің. Әсмән қазақшаға жүйрік екен. «Мен теледидардан күнде Президент Нұрсұлтан Назарбаев пен Әбіш көкемді көремін» деп сайрап тұр ғой. Әкесінен аумайды өзі. Асқаржандай өткір де зерделі болса, бір жерден шығар. Енең тұсауын маған кестіріп еді, тіл-көзден сақтасын құдайым, ғұмырлы болсын, өзіңнен де зор болсын. Елдің де, ананың да тілегіне тек әуелден тәңірім «бердім» деп берген адал перзенті ғана жеткізеді.

— Сіз Президентті көрдіңіз, әңгімелестіңіз ғой. Қандай әсер қалдырды?

— Әбішім Төраға болып сайланғанда келіп құттықтады ғой. Маңдайы ашық, жүзі жарқын, ойы жарық жігіт екен. Ел қамын ойлаған азамат қой. Құдай осы дегеніне жеткізсін. Ел, жер аман болсын.

— Мана әуелде «бата сұрасандар бата берейін» деп едіңіз. «Қазақ әдебиетінің» сан мыңдаған оқырмандарына нендей тілек тілеп, қандай бата бересіз?

— Заманыма тыныштық, халқыма береке-бірлік берсін. Жастардың тілегі қабыл болсын. Кәрілердің батасы қабыл болсын. Жеткіншектерің өздеріңнен озсын. Жас кезде, құдай, иба-әдептен, үлкейгенде абыройдан айыра көрмегей! Істерің оңынан оралып, талаптарың өрге баса бергей! Әумин!

•••

«Әбіштің анасы» атанған ел Анасы — Айсәуле әжемен қоштасып қайтып келе жатқанда үнемі көңіл түкпірінде жататын бір ой атойлап тағы бас көтеріп еді.

«Біздер, кейінгі ұрпақ, табиғаты таза, сүйегі асыл, көкірегі дана қарияларымыздың лайықты жалғасы бола алар ма екенбіз?...

Л. ФЕДОРОВСКАЯ

ПРЕДАНЬЯ СТАРИНЫ ГЛУБОКОЙ...

Его убила не старость, а беспощадность прозрения. Он, всю жизнь радеющий о чести и интересах народа, вдруг ощутил себя заурядным палачом. Долгие годы он распял в себе ненависть, скрывался в ней, как в убежище, и эта главная опора его личности рухнула... Страшное сознание преступно прожитой жизни унес с собой в могилу непреклонный дотоле Жонеут.

Вопреки своему названию повесть Абиша Кекильбаева «Баллада забытых лет» воспринимается как произведение в чем-то важном очень современное. Думается, причиной тому направление нравственного поиска писателя, созвучность заложенной в повествовании идеи духовным запросам и представлениям наших дней, своего рода сопряженность времен.

Никто не помнил, когда и с чего началась вражда, — чья вина положила начало взаимной резне и грабежам, а только из поколения в поколение уничтожали друг друга туркменские и казахские племена-соседи, вскормленные одной матерью — степью. Поле, засеянное ненавистью, родит только ненависть. Ежедневная практика насилия и кровопролития неизбежно развращает слабые души, искажает представления об истинных моральных ценностях. Когда война — не борьба за освобождение, а всего лишь разбой и слепая месть, даже прославленные некогда батыры превращаются в насильников и убийц. И лишены благородства, воинской чести, состязаются только в жестокости, глумлении над поверженными. Приходит в упадок хозяйство, забываются ремесла, гибнет искусство, зато не иссякает фантазия в изобретательстве новых, все более чудовищных пыток и казней. Жестокость возводится в первейшую доблесть, сострадание и сердечность объявляются непростительной слабостью. Как, впрочем, и способность задумываться. Ибо «да будут прокляты умники, зовущие к миру», когда «у каждой стороны длинейший перечень обид». И в угоду этому «перечню» старый туркмен Жонеут, обрекая на уничтожение цвет своего народа, не пожалел и собственных сыновей, даже последнего — мечтательного дутариста Даулета.

Писатель ведет нравственно-психологическое исследование в определенном социальном преломлении. Междоусобная рознь — вековое народное бедствие — служила средством наживы кучке богатых и именитых. Выразительна в этом смысле фигура хитрого туркменского бая Мамбетпаны, который всегда «разглагольствовал о народе, о предках, о мести. Но молчал о своих интересах». Слишком поздно понял его политику старый Жонеут. Приказав казнить плененного домбриста-кюйши, он рассчитывал, что его кровный враг, казахский батыр Дюимкара, попытается отомстить за смерть народного певца. Этакая небольшая провокация! Однако Дюимкара и пальцем не

шевельнул, видно, домбрист не так уж и был дорог разбогатевшему батыру. Но ведь и кюйши «слишком любил свое искусство, чтобы любить грабителя, насильника...». Неожиданная мысль пронзила Жонеута: «Что общего между Дюимкарой и кюйши?» И каждый ли казах обязательно враг? С этого вопроса и началась у Жонеута переоценка собственной личности, именно тогда подверг он сомнению свое право на жестокость, с той минуты навсегда ушло от него сознание своей непреложной правоты. Порочный круг намертво замкнулся. Жонеут принял смерть как избавление от невыносимых душевных мук.

Очень важен для понимания этого сложного, неоднозначного образа мысленный спор Жонеута с обреченным кюйши. Вооруженный талантом человечности, домбрист и в свой последний час обращает силу искусства на дело добра и справедливости. Глядя в глаза смерти, он призывал своих слушателей к миру, любви и терпимости, напоминал, что человек должен думать... Не какое-то абстрактное, «внесоциальное» добро воспевает писатель: в его понимании это сила созидательная, общественно активная, тот психологический внутренний рычаг, который во все времена удерживал человека от нравственного вырождения. Ибо подлинная человечность, пусть даже незащищенная, даже не однажды преступно попранная, в конечном счете непобедима.

Должно быть, существует какой-то закон сохранения мужества, благородной нестигаемости духа, если сквозь любой исторический мрак пробивается доброе и разумное начало. Жертвой нелепого обычая стал Даулет, мученически погиб кюйши, но завещанная ими эстафета добра не оборвалась. Подросток мальчишка Курбан, и в его руках снова запел дутар Даулета, поднятый народом, близкий каждому сердцу.

Тема ценности человеческой личности развивается в повести «Хатын-гольская баллада». Полмира подмял под себя Чингисхан, разрушил великие государства, уничтожил целые народы, но так и не сломал человеческое достоинство побежденных. Как и каждый самовластный завоеватель, Чингисхан стремился прежде всего вытравить в окружающих чувство собственной личности, сознание ее человеческой ценности. Жизнь оставлял он только тем, кто не способен думать ни о чем, кроме собственной шкуры. И потому «от шкурников будут рождаться только шкурники, со временем одни шкурники будут прозябать на земле». Знакомая «философия», не правда ли? Во всяком случае, она имеет достаточно разветвленные исторические аналогии и напоминает в первую очередь о гитлеризме.

Хан немало потрудился, осуществляя массовое «перевоспитание» побежденных. У всех, кто не испытывал перед ним рабского трепета, он отрубал руки, забирая на память перстень или кольцо. Этими устрашающими трофеями нагружены целые караваны, а гордости, непокорности в мире не стало меньше. Более того, затопив страны морями крови, надменный завоеватель стал жертвой нравственного превосходства поверженных.

Разделившие судьбу своего народа и в горе сравнившиеся с ним, правитель тангутов Шидурге и его юная жена не склонили головы перед захватчиком. Проникновенно пишет писатель об их чувстве, прекрасно расцветшем перед лицом смерти. Лишенные прежнего блеска, измученные голодом и долгой осадой, оставшиеся в одиночестве Шидурге и Гурбельжин впервые по-настоящему открыли для себя любовь. Глубокая человеческая нежность, облагородившая их отношения, оказалась сильнее непомерной власти и безграничной жестокости. О каком торжестве кровавого хана могла идти речь, когда, ощущая холод занесенных клинков, пленник пытался понять, «каким образом эта серая личность, похожая на птенца пустыльги, ...этот

маленький, в комок сжавшийся, незаметный человек... мог со своими невежественными вояками сломить, несмотря на отчаянное сопротивление, народ со столь развитым искусством, наукой и благосостоянием, о чем завоеватели даже не имели понятия?»?

Писатель, опираясь на уроки истории, развенчивает культ антинародной по своей сущности власти. Неограниченное самовластие нередко таит в себе особого рода гипноз, и людям, не слишком самостоятельным в суждениях, присуще верить в те исключительные свойства и качества, которые приписывает себе тиран. Чингисхан, по повести А. Кекильбаева, умирает жалким и опозоренным, не сумев даже себя убедить в собственном величии. Ибо величие человека — это величие его души, отраженное в делах добрых и правых, в непреложном служении людям. А злодейство, пусть и глобальное по своим размерам, остается преступлением против человека, является порождением духовной нищеты.

Именно в служении людям писатель видит главный смысл любой человеческой деятельности. Может, и не часто задумывался над этим веселый силач Даржан из повести «Колодец», но, безусловно, угадывал тот высший смысл своим бесхитростным сердцем. Всю жизнь он долбил землю, добывая степнякам драгоценную воду. Даже имени его не осталось: тщеславные богачи-баи давали вырытым им колодцам свои имена. Но доброе его умение продолжало жить в учениках. Лишь одного не унаследовал от мастера самый способный из них, Енсеп: сознания, что нельзя идти на тяжелейший, опасный труд только с мыслью о материальном вознаграждении или, скажем, в суетной погоне за славой. Поздно понял это Енсеп, заплативший за непомерное свое тщеславие жизнью. Он вырыл-таки самый глубокий и самый многоводный колодец на плоскогорье, но люди все равно не называли его «Енсеп-казган» — «Вырытый Енсепом», потому что важны не только прямые результаты наших дел, но и их побудительные мотивы.

Опасность, которую таят в себе трафареты мышления и слепое следование обычаям, изобличает А. Кекильбаев в повести «Состязание». Веселое празднество обернулось трагедией для красавицы Ажар, так как в затеянном состязании имели значение не столько личные качества женихов, сколько предписания корана, степень рысистой лошадей, всяческие хитрости и предательские уловки. Те, кто пренебрегает нравственным опытом народа, «кто поддается ненасытной жадности, пожирающему честолюбию, превращаются в рабов», утверждает писатель этой повестью, и с ним трудно не согласиться.

Сборник этих повестей под названием «Баллады степей» — первая книга молодого казахского писателя, обращенная ко всесоюзному читателю. В ней чувствуется рука мастера зрелого и вдумчивого, способного осмыслить нравственные уроки прошлого с высоты духовных завоеваний сегодняшнего дня. Истинный, глубинный интернационализм, честность во взгляде писателя на историю своего народа порождают ощущение мужественной, высокой гражданственности, которая четко определяет авторскую позицию А. Кекильбаева.

Манеру писателя отличает красочная, щедрая живописность. Лишенная нарочитости, она очень естественно вводит читателя в житейскую стихию стародавних времен, которая представлена в повестях во всем богатстве национальных обычаев, в своеобразии подробностей степного быта. Не стилизованная орнаменталистика, а реалистическая картина живой народной жизни предстает со страниц книжки. Ее доступная взгляду и все же манящая тайной глубина зовет к неторопливому раздумью о назначении человека, о смысле его земного бытия.

Тимур МАМАЛАДЗЕ

«ЕСЛИ СЛОВА БОЛЯТ...»

Эту книгу, впервые изданную в Москве на русском языке, он назвал «Баллады степей». Еще не начав читать, а только пролистав ее, ты еще не раз увидишь это слово — баллада. Повторенное в названиях двух повестей — из четырех, составивших книгу, — оно сразу же отошлет тебя к творческой биографии автора: начинал он как поэт.

Но пока это только внешний, поверхностный знак приверженности к поэзии и поэтическому. О поэзии скажут сами повести, их язык, четкая выстроенность, даже объем, количество страниц. Повести короткие — Абиш Кекильбаев ищет в слове емкую точность, отсекает все лишнее, вверяет идею яркой метафоре, и вот где он, поэт, не сковывает себя; во всем же остальном — строгая самодисциплина, самоограничение, тщательный отбор. Но при всем том он эпичен, широк, и, пользуясь его же образами, можно сказать, что он то уподобляется всаднику, несущемуся по бескрайней степи, то мастеру-колодекопателю, пласт за пластом углубляющемуся в недра земли, пока не сыщется тот единственный, долгожданный водоносный слой.

Героям повестей Кекильбаева дышится тяжело. Одни опалены жаждой мести, других душит ненависть, третьи охвачены неизбывной тоской по невозвратному... Они жестоки, эти степные баллады, — в них рекой течет кровь, изощренно умерщвляются люди, разрушаются города, буйствует кровная и межплеменная вражда. Из марева раскаленных равнин на тебя надвигаются призраки — старый джигит Жонеут, обугливший сердце тоской по предписанной обычаем мести («Баллада забытых лет»); немощный, но все еще могущественный Чингисхан, одержавший столько побед, но не сумевший подчинить себе живую человеческую душу («Хатын-гольская баллада»); колодекопатель Енсеп, предавший мечту юных лет ради сытого, безбедного существования («Колодец»); бай Балпан, в тщеславной гордыне и в жажде самоутверждения отдавший любимую дочь на волю слепого жребия («Состязание»).... Читаешь книгу, и тебе тоже дышится тяжело, так вещественно плотна воссозданная писателем атмосфера ненависти, страха, насилия. И только задашься вопросом: «Зачем?», как тебя тотчас коснется струя воздуха, словно в темное, наглухо закрытое помещение вдруг ворвался вольный ветер. И станет ясен ответ...

На обложке книги Кекильбаева играет и поет домбрист. Мотив его песни, заключенная в ней сила — ведущий мотив этой книги. Обескровлена ею, убита темная ненависть Жонеута — после жизни-ослепления наступает миг прозрения, но какой короткий миг! И все же он больше, чем вся жизнь. А маленький, тщедушный поэт-кюйши, заживо закопанный Жонеутом в землю, — вот кто истинный герой и победитель, и его суд неотвратим и праведен...

Как бы жестоки, скоры на расправу ни были герои Кекильбаева, они все ж таки вопрошают себя: «Зачем я? В чем смысл моего бытия?» Живя в постоянной тяге к утверждению своего права карать, они вдруг бывают поражены смертной тоской. Почти всегда это происходит в мгновения, когда им является нечто такое, над чем они не властны. Либо это искусство в образе вдохновенного певца, либо человек, в чьем сердце звучит, заглушая угрозы насильника, благородная музыка духовности. Иными словами, искусство — синоним вечного. И его торжество означает в конечном итоге бессмертие народа, как бы ни стремились ожесточить, обезчеловечить его.

Теперь как будто бы ясен ответ на вопрос, почему молодой человек, наш современник, в прошлом журналист комсомольской газеты, политработник в армии, казалось бы, самыми профессиональными занятиями своими поставленный на передний рубеж дня, предпринимает странствие за черту исторического горизонта. Можно дать расхожее, но не теряющее точности заключение: вечность духовного начала сопряжена Кекильбаевым с нравственным наполнением наших дней. Но поскольку направление поиска молодого прозаика характерно для многих писателей его поколения, и не только в Казахстане, стоит, наверное, поговорить о самой тенденции. Походы молодых в прошлое участились, но не все возвращаются из них с победами. Сколько бы ни декларировалась сверхзадача — осмыслить исторический опыт с точки зрения современника, — порой самое странствие становится самоцелью: есть там, далеко-далеко от нас, немало такого, о чем можно рассказать «вкусно», красиво. Быт, обычаи, утраченные за давностью времен понятия и слова... В блужданиях от вещи к вещи, от судьбы к судьбе постепенно исчезает истинная цель.

У Кекильбаева она всегда перед глазами. Он живописует быт, яростное упоение бегом коня, схватки в степи, долгие застолья — колорит среды выписан ярко, плотно, осязаемо. Кажется, он любит им: как щедр он на краски, например, в повести «Состязание» — турнир певцов, сцены борьбы, скачка-байга, той... Раздолье для художника на этом пиру, и, казалось бы, совсем нетрудно захмелеть на нем. И вдруг — как отрезвляющий удар — жестокий исход состязаниям, и — открытой раной — мысль: судьба человека, душа человека поставлены на кон...

«Баллады степей» — взгляд в прошлое. Баллада — это не только лирическое стихотворение, но и эпическое повествование, построенное на материале сказаний и легенд. «Не очень молод лад баллад...» — сказал Маяковский, удостоверяя возраст этой формы. И сразу же продолжил: «но если слова болят, и слова говорят о том, что болят, молодеет и лад баллад».

В степных балладах Кекильбаева боль неподдельна и радость тоже. И потому они молоды и о многом способны сказать молодому современнику.

* Кекильбаев Абиш. Баллады степей. Повести. Авторизованный перевод с казахского, «Молодая гвардия», 1975.

ТҮСІНІКТЕР

***

«Құс қанаты» алғашында «Жалын» альманағында (1978) шығып, сол жылы осы аттас кітапқа, «Мартовский снег» кітабы мен екі томдыққа енді.

***

«Күй». «Жұлдыз» (1969) журналында, «Дала балладалары» («Жазушы», 1968), «Шыңырау» атты кітаптарда жарияланды. 1981 жылы «Өнер» баспасынан жеке кітап болып жарық көрді. Орысша «Дружба народов» журналында (1969), Мәскеуден шыққан «Баллады степей» («Молодая гвардия», 1975), «Баллады забытых лет», «Легенды степей» кітаптарында басылды. Неміс тілінде 1970, 1971, 1982, 1983 жылдары төрт рет басылып шықты. Автордың эстон тіліндегі «Дала балладалары» (1979), болгар тіліндегі «Ханша-дария хикаясы» (1979) кітаптарына енді.

***

«Бәсеке». «Дала балладалары», «Шыңырау» кітаптарына енді. Орысшасы «Баллады степей», «Баллады забытых лет», «Легенды степей» кітаптарына, немісшесі автордың «Фольк унд вельт» баспасынан 1982, 1983 жылдары шыққан кітаптарына кірді.

***

«Ханша-Дария хикаясы». «Дала балладалары», «Шыңырау», орыс тілінде «Избранные страницы» («Известия» баспасы, 1978), «Баллады степей», «Баллады забытых лет», «Легенды степей» кітаптарында, «Дружба народов» журналында жарияланды. Неміс тілінде 1976, 1982, 1983 жылдары басылып шықты. Эстон, татар, башқұрт, тәжік және болгар тілдеріне аударылды.

***

«Шыңырау». «Бір уыс топырақ», «Шыңырау» кітаптарында, «Жалын» альманағында (1971) басылды. Орыс тілінде «Простор» (1975) журналында, «Баллады забытых лет», «Легенды степей» кітаптарында жарияланды. Неміс тілінде 1980, 1982, 1983 жылдары басылып шықты.

***

«Бір шоқ жиде». 1978 жылы «Жұлдыз» журналында, одан соң «Құс қанаты», «Мартовский снег», екі томдық таңдамалы шығармалар жинағында басылды.

***

«Шеткері үй». «Құс қанаты» («Жазушы», 1978), «Мартовский снег» («Советский писатель», 1988) кітаптарында, екі томдықта жарық көрді.

ТОМ СОҢЫНА

берілген мақалаларға түсініктер

Әлия Бөпежанова «Әбіштің анасы». «Қазақ әдебиеті» газетінің 1995 жылғы 7 наурызындағы нөмірінде басылған сұхбат.

***

Л. Федоровская. «Предания старины глубокой...» Мәскеудің «Молодая гвардия» баспасынан 1975 жылы шыққан «Баллады степей» повестер жинағына пікір. «Литературное обозрение» журналының 1975 жылғы 11-нөмірінде басылды.

***

Тимур Мамаладзе. «Если слова болят...». «Баллады степей» (1975) жинағына пікір. «Комсомольская правда» газетінің 1975 жылғы 19 тамыздағы нөмерінде шықты. Авторы аталған газеттің бөлім меңгерушісі Т. Мамаладзе бүгінде Грузия Президенті Э. Шеварднадзенің көмекшісі.

МАЗМҰНЫ

Хикаялар

Құс қанаты	5
Күй	54
Бәсеке	122
Ханша-Дария хикаясы	175
Шыңырау	219
Бір шоқ жиде	261
Шеткері үй	331

Мақалалар

Әбіштің анасы (<i>сұхбат</i>)	387
Преданья старины глубокой (<i>мақала</i>)	393
«Если слова болят...» (<i>мақала</i>)	396
Түсініктер	398
Том соңына	399

Әбіш КЕКІЛБАЙҰЛЫ

Он екі томдық шығармалар жинағы

Редакторы
Г. Мұқышева
Көркемдеуші редакторы
Т. Ильяшев
Тех. редакторы
А. Мұқышева
Компьютерде безендірген
А. Құрманғалиева

Теруге берілген күні 07.09.99. Басуға қол қойылған күні 15.10.99.
Формат 84x108¹/₃₂. Шартты баспа табағы 23,4.
Есепке алынатын баспа табағы 25. Таралымы 3000 дана.
Тапсырыс № 2979. Бағасы келісімді.

«Өлке» баспасы:
4800002, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 7 үй.
Тел.: 33-22-21, 26-09-13.

Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің
Республикалық «Кітап» өндірістік бірлестігі,
480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.

963-00

